

The Department of Public Instruction, Bombay.

637

MÂLATÎ-MÂDHAVA

BY

BHAVABHÜTI

WITH

THE COMMENTARY OF GADDHARA

EDITED WITH NOTES, CRITICAL AND EXPLANATORY.

BY

RAMKRISHNA GOPAL BHANDARKAR, M. A.,

HONORARY MEMBER OF THE ROYAL ASIAN SOCIETY OF
GREAT BRITAIN AND IRELAND; ASSISTANT PROFESSOR
OF SANSKRIT, AND ACTING PROFESSOR OF ORIENTAL
LANGUAGE, ALFREDSTONE COLLEGE.

(Registered for copy-right under Act XXV. of 1907.)

B o m b a y :

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1876.

All rights including that of copying the Text in its present
recension are reserved.

BOMBAY

PRINTED AT THE "INDU-PRASAD" PRESS

अथ ।

मालतीमाधवं नाम प्रकरणं

महाकविश्रीभवभूतिप्रणीतं

अमरहस्तकृतटीकया समवेतं

संस्कृतवराजभाषासिद्धिरुच्यतेऽप्युपनिषत्परिहृतप्रतिष्ठा स्वतन्त्रमप्यनं
आविर्भवेत्तु मन्त्रसमन्वितालयस्य मन्त्रस्यैव प्रथमं

भाण्डारकरीपाभिधेन

गोपालसूनुना रामकृष्णेन

संशोधितं

स्वनिर्मितविषयपदविभक्तिन्या टिप्पण्या च मण्डितम् ।

३३

मुम्बापुरवर्त्तिराजकीयग्रन्थशालाधिकारिणा

प्रकाशितम् ।

शकाब्दाः १७२८ । ख्रिस्ताब्दाः १८७६.

मुम्बईनगर्या
इन्दुप्रकाशालयपन्थालये मुद्राक्षरैरङ्कितम् ।

PREFACE.

3

I.

This edition of Bhavabhūti's *Mālatī-Mādhava* is based on the following copies :—

A. The Calcutta edition of 1866.

The text of this differs very little from the first edition or print brought out at the same place. The object was to bring together the various readings which prevail in different parts of India. The number of Mss. however large, is by no means small. The Mss. come from the same place or country. Therefore, taken this Calcutta print as a fair representation of the Bengal text and collated it along with the other Mss.

B. A Ms. from the Library of, Appā S'āstri Agastya Giri. Unfortunately the last sheet of this containing the concluding speeches at the end is lost. A Ms. of the Vikramorvas'ī from the same Library, which I have lent to my friend Mr. Shankar Pandit, appears from the colophon to have been transcribed at Benares, about sixty years ago. In external appearance, this resembles B. so much, that both were undoubtedly written by the same person and at about the same time. B. therefore, is not so old, and may be taken to be a representative of the Benares text.

From Nisik copied for the Government of Bengal by the order of the Government of Bengal and dated 1871.

to about the middle of Act. VI. It belongs to the same collection as C. and is a recent copy. This also is from Nāsik.

E. This belongs to the Library of the Elphinstone College and is one of a valuable collection which appears to have existed in the Library almost since the foundation of the College. These Mss. appear to have been copies made for some body upon a uniform plan; for all of them are of the folio size. They do not seem to have been used by any Sâstris. There is a S'loka at the end of E. which gives the date when the Ms. was

... १८७५, i. e. in the
... १८७५ A. D.
... be the date of the Ms., wherefore
... e been copied from the original of wh...

pt.

pt.
procured by Mr. Ganes'a Bhikaji Gunjikar B.
ti Brahman and kindly lent to me. The last sheet
but a few lines is wanting, so that if it contained
al, it is not available. But the Ms. does appear to b
d. in the Tailanga ch

This is a Ms. written on Tāla leaves in the Tailānga characters and kindly lent to me by Mr. Narasimmiyengar of Bangalore. It represents the southern text of the play.

For this edition A., C. and N. have been collated throughout and B. up to the middle of Act X. for the reason given above. N. was received after 168 pages had been printed off. Readings, therefore, for the first four Acts and 68 lines of the fifth, have been given in an Appendix. D. could be only up to the middle of Act VI. and after that, E. was used. In many respects was put in its place. I

James M. Smith

was frequently consulted when I had to choose a reading for the text and some of its variations are noticed in the explanatory notes.

All these Mss. are independent of each other, and there is no such resemblance between any two as to entitle them to be classed together as belonging to one family. Still, however, in cases of difference, A. and D. agree with each other oftener than with any of the others, and so do B. and C. Hence A. and D. bear a distant relationship to each other which points to a common origin at some remote time, and so do B. and C. I have, in such cases, generally chosen the reading of B. and C. as representing an ancient redaction of the text prevailing in the country between Benares and Násik, and given the other in the footnotes. E. bears to A. the same relationship that D. does. Hence, it was chosen to supply the place of D. in the later Acts. N, though it very often stands alone, agrees with B. and C. than with any of the rest. When B. and C. do not agree, the reading of the majority has been adopted in the text. And this, I believe, is the proper thing to do, when Mss. from different parts of the country, so independent of each other, are collated. These are the general principles observed in this edition, but in some cases they were departed from, when a good reading could not be obtained by strictly adhering to them. The readings of B. C. and of the majority are, in these cases, thrown into the footnotes. I have not considered myself bound to adopt Jagaddhara's readings. Even in his time, separated as it was from that of the poet by about eight hundred years, as will be shown hereafter, the text of the play was unsettled, and not unfrequently he himself gives various readings. His text appears generally, though not invariably, to agree with A. In the last two Acts, however, the agreement is not so close, and often his reading is the same as that of the majority, and often it is not.

PREFACE

the redaction prevalent in his own country. If he was a native of Mithila, as is not unlikely, since his grand-father lived, according to Dr. Hall, at Videhanagara, that circumstance explains why his text should agree so much with A. which represents Bengal and the adjacent provinces. The fact that he is nearer to the poet than our Mss. by more than three hundred years, does not signify much under the circumstances I have stated. And, I think, a reading as to which even modern Mss. representing the text prevalent in different parts of India agree, is more likely to be the reading of the poet than that given by a single Ms. more than three hundred years old which pretty closely agrees with a recent one containing the prevailing text of a certain province only. Besides, the reading of our commentator cannot be determined with certainty, in a good many cases, since he often gives only a paraphrase and passes over large portions of the prose passages. Where it could it was duly considered in framing the text of this edition.

For the commentary of Jagaddhara I had the following Mss.

1. From Dr. Bühler's collection for the Government of Bombay. It is complete, but there is hardly a line in it which is not full of blunders.
2. From the Library of the late Dinamapisaṅkara S'āstri—Bareilly, complete.
3. That which accompanies D., incomplete.
4. From Gajapati, incomplete—containing the commentary on the first four Acts only.

All these were procured for me by Dr. Bühler.

5. A fragment, containing the exposition of the first Act from Anand S'āstri Agas's Library at Banārsi.
6. A fragment, containing the commentary on the sixth Act, procured for me at Srinagar.

It will thus be seen that for the seventh and subsequent Acts I have had to rely on the text of the original work, and on the commentary of the

Bühler sent me another (No. 7) which, though very old, was only a faithful copy of No. 2, and hence not of much use. However, after a careful comparison of Nos. 1 and 2, I was able to make out Jagaddhara's words to my satisfaction.

II.

Bhavabhūti was descended from a family of Brāhmanas sur-named Udumbaras residing in Padmapura in the country of the Vidarbhas, the modern Berars. They were followers of the Taittirīya S'ākhā of the Yajurveda, and belonged to the Kā-s'yapa gotra. They were pious Brāhmanas, regularly worshipping Agni and sometimes performing the higher sacrifices such as Vājapeya. Even at present, there are families of Marāṭhi and Tālinga Taittirīyin Brāhmanas in and about the country where the Udumbaras lived.* The name of Bhavabhūti's father was Nīlakaṇṭha, of his mother, Jātākarnī, and of his grand-father, Bhāṭṭa Gopāla. He was the fifth in descent from one Mahākavi who was a great sacrificer. Bhavabhūti was a man of learn-ing. He knew the Vedas, the Upanishads, and the Sāṅkhya and Yoga systems of philosophy. He has given indications of his acquaintance with the Yoga in Mālātī-Mādhava and the Viracha-rita,† and in the Uttararāmacharita, has, in two or three places, alluded to the chief doctrines of the Anpanishada or Vedānta system such as we find it elaborated in Ś'ankarāchārya's works.‡ The name of his guru or teacher was Jñānanidhi,§ which looks like one assumed by persons when they enter into the

* See explanatory notes, Act I. l. 28.

† M. M. Act V., V. Ch. beginning of Act III.

‡ Act II. *śrīrāmaṇḍana* *śrīrāmaṇḍana* &c.; Act VI. *śrīrāmaṇḍana* &c.

§ See introduction to the Viracharita and the reading of N. in the introduction to the present play.

DEDICATED TO

LIBRARY OF

E. I. HOWARD, Esq.,

SECOND DIRECTOR OF PUBLIC INSTRUCTION, BOMBAY

BUT FOR WHOSE ENLIGHTENED ENCOURAGEMENT AT A TIME WHEN

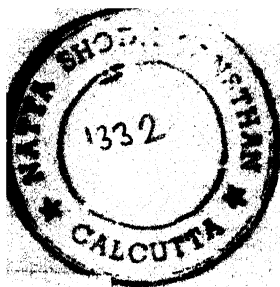
SANSKRIT DID NOT FORM PART OF THE REGULAR COURSE

OF INSTRUCTION IMPARTED IN OUR COLLEGES, THE

EDITOR WOULD, IN ALL PROBABILITY, NEVER

HAVE STUDIED THE SACRED LANGUAGE

OF HIS COUNTRY.

N.S.S.

Acc. No. 1922/1410

Date 21.12.1932

Item No. 8/9-1332

Don. by

about the work, he said that "it was a very good production, better than his own works, and that the only fault he could discover was a superfluous dot or anusvāra in the last line of one of the S'lokas." The line meant was *भवतिगुणवत्तमा रतिरेवं व्यतीतम्* | Act I. and the superfluous dot, that on *एवं*, Kālidāsa thinking that it should be *एव*, as we find it in our text. Undoubtedly, *एवं* is much better than *एतम्*; the anecdote, however, can have no historical foundation. But though Kālidāsa could not have lived long enough to be thus consulted by Bhavabhūti, there can be little doubt that he was our poet's favourite author, and was admired by him. The loves of S'akuntalā and Dushyanta and of the Apsaras and Purāravas, mentioned by Kāmaandaki in the second Act of the present play, may, very reasonably, be understood to be allusions to the Abhijñāna-S'akuntalā and Vikramorvas'ī. And in the ninth Act, Mādhava's idea of using a cloud as a messenger to his beloved, and even his manner and mode of addressing it, seem to have been suggested by the Meghadūta.

Bhavabhūti is a poet of great merit. He shows a just appreciation of the awful beauty and grandeur of Nature enthroned in the solitudes of dense forests, cataracts, and lofty mountains. He has an equally strong perception of stern grandeur in human character and is very successful in bringing out deep pathos and tenderness. He is skilful in detecting beauty even in ordinary things or actions and in distinguishing the nicer shades of feeling. He is a master of style and expression, and his cleverness in adapting his words to the sentiment is unsurpassed. The genius of Bhavabhūti was, however, more of a lyric than of a dramatic nature. Notwithstanding the originality of conception involved in the plot of Mālati-Mādhava, the poet does not show such a skill in the arrangement of his incidents and in the development as is displayed by the author of the Mithilāśat or even of the Meghadūta. The incidents subsequent to

the scene in the cemetery look like clumsy appendages and not like parts of a whole. Kapślakundalā is represented to have taken away Mālati, simply to give an opportunity to the poet to display his power of depicting the feelings of a man in *viraha*; and the incident appears by no means to harmonize with, or to arise naturally out of, the previous story. Neither is the poet very skilful in the portraiture of varied character. In this also he is surpassed by S'ādraka. Bhavabhūti had not the power of putting himself mentally into various situations, of forgetting one and becoming quite a new man in another. But as the poet of Nature and of human passion and feeling generally, he occupies a very high rank among Sanskrit authors. Kālidāsa, as Prof. Wilson remarks, has more fancy. He is a greater artist than Bhavabhūti. The former suggests or indicates the sentiment which the latter expresses in forcible language. The characters of the latter, overcome by the force of passion, often weep bitterly, while those of the former simply shed a few tears, if they do so at all. In the language of Sanskrit critics, Kālidāsa's *rasa* is conveyed or *abhiryakta* by the *lakshya* or *vyangya* sense of words, while Bhavabhūti's is conveyed by the *vachya* sense. The excellencies and shortcomings of Bhavabhūti's genius are fully seen in the Uttara-rāmācharita. The incidents in that play are but few. There is very little movement. But the description of the forest scenery of Janasthāna in the second Act, and the portraiture of the griefs of Sitā and Rāma in the third, are unrivalled. Uttara-rāmācharita is more adapted for the hall than for the stage; it is more a *Śravya* than a *Dṛiśya* kāvya, while the beauties of Ś'akuntalā are more perceptible when acted than when read. The merits of the poet are also observable in Mālati-Mādhava, but not in such a developed form as in the other play, while to his usual faults, must be added the use of long prose speeches containing bewildering compounds. Such a thing

can never succeed on the stage. Perhaps in this as in several other respects, Bhavabhūti was carried away by the conventionalism which had begun to prevail and the rules laid down by the critics; and the free play of his genius was obstructed. Long compounds constitute the poetic excellence called *ojas* and this *ojas* is according to Daṇḍin the very soul of prose.*

The scene of the drama is laid at Padmāvati, situated at the confluence of two rivers named the Parā and the Sindhu. Of the identification and position of the town and the rivers, I have spoken in another place.†

According to the Rājataranginī, Bhavabhūti was patronized by Yaśovarman, king of Kanoja. This Yaśovarman was subdued by Lalitāditya,‡ king of Kāśmīra, who acquired by his conquests a paramount supremacy over a large part of India. The mention of this circumstance enables us to fix the date of Bhavabhūti. Lalitāditya reigned, according to General Cunningham, from 693 A. C. to 729 A. C. The chronicle of Kāśmīra mentions another poet named Vākpatirāja who lived at the court of Yaśovarman. A work in Prākṛit entitled Gaudavādha Kāvya by this same Vākpatirāja has recently been discovered by Dr. Bühler. In it, the exploits of Yaśovarman and his defeat of a Gauda king are narrated. In giving his own history, the poet tells us that "certain excellences still shine in his works like drops of poetic nectar churned from the ocean of Bhavabhūti."§

* भाजः समसभूयस्त्वमेतद्भवस्य जीवितम् ।

† See explanatory notes Act I. 1, 81

‡ कविवाक्यनिराजश्रीभक्तभूत्यादिसंविनः ।

जितो ययौ यज्ञविर्मा तद्रूपस्तुतिर्विन्दिताम् ॥ Rāj. IV. 115.

§ Text. — भवभूतिजलेहिनिगमकन्यामयसकणा इव कुरन्ति ।

जसस विलेसा भवज्जले विपद्भेसु कथावन्नेसु ॥

¶ V. Com. — भवभूतिजलेहिनिगमकन्यामयसकणा इव कुरन्ति कथा

From this it would appear, that Vākpatirāja was either a pupil of Bhavabhūti or one of those who derived benefit from his company. If the poem, then, was written in the latter part of Yas'ovarman's reign, Bhavabhūti must have lived in the first part. So that, our poet flourished at the end of the seventh century. And the date thus determined agrees with all that is known of the chronological relations of Bhavabhūti with other writers. In the first place, Bāṇa's omission of his name from the long list given by him at the beginning of his *Harsha-charita* is now intelligible. Bāṇa flourished in the first half of the seventh century. Bhavabhūti is quoted* in Kshīrasvāmin's commentary on the *Amara Kośa*. Kshīrasvāmin is mentioned in the *Rājataranginī* as the teacher of Jayāpīḍa,† the grandson of Lalitāditya, who reigned from 751 A. C. to 782 A. C. He is also quoted in the *Das'arūpakāvaloka* by Dharmānandya, the brother, it is said, of the author of the work on which he comments, who flourished in the early part of the eleventh century. There are extracts from Bhavabhūti's works in the *Sarasvatikauṭṭhābharana* attributed to King Bhoja of Dhāra who reigned in the middle of the eleventh century, and in the *Kāvya-prakāśa*, S'ārngadhara's *Paddhati* and other later works.

विज्ञेया अस्यापि विरुतेषु कथानिविधेषु? (प्रबन्धेषु) । निबन्धेष्वपि कविभ्यः ॥

I am indebted for this information to Dr. Bühler and for the extract to Mr. S. P. Pandit in whose hands the Ms. is at present.

* For this information I am indebted to Mr. S. P. Pandit. The work is not available to me.

† श्रीरामभट्टकृतं श्रीराधायास्मृत्यनुतः ।

द्विःसह यदी कृते स जयतीति विदितः ॥

III.

Jagaddhara, the author of the commentary which accompanies the text, was, as he himself tells us, the son of Ratnadhara and Damayanti. Ratnadhara was the son of Vidyādhara, and grandson of Gadādhara. This last was the son of Rāmes'vara who was the son of Deves'a, son of Chandēs'vara. Chandēs'vara appears to have obtained from some king or chief the grant of a village of the name of Suragrāma. All his ancestors, except perhaps his father, were Mīmāṃsakas. He or his father appears to have been a judicial functionary to some chief. His grandfather resided, Dr. Hall states, probably on the authority of Jagaddhara's other works, at Videhanagara in Mithilā. Our scholiast gives, in some cases, vernacular equivalents for Sanskrit words, but the reading is often so corrupt and uncertain that it is not possible to find out from these what his own vernacular was.

But none of the facts mentioned by him enables us to determine the period when he lived. All that can be done is to arrive, if possible, from the authors and works quoted or mentioned by him, at a date before which he could not have lived. In his present work, Jagaddhara refers to Amara, the Dharaṇī, the S'ā-s'vata, the Hārāvālī, the Utpalini, the Vis'va or Vis'vaparakāś'a,* the S'abdaparakāś'a, the S'abdabheda,† the Anekārtha, the Nānārtha, the Ratnakosha, the Medini, the Amaramālā, the Amaralātā,‡ the

* What is often called the Vis'va is really the Vis'vaparakāś'a of Maheś'vara. I looked for some of the verses quoted by Jagaddhara from the Vis'va in the two copies of the Vis'vaparakāś'a in Dr. Bühler's collection, and found them in both.

† The S'abdaparakāś'a and the S'abdabheda are one and the same work and identical with the S'abdabhedaparakāś'a which is an Appendix to the Vis'vaparakāś'a. I looked for the passages quoted by Jagaddhara in the copy in Dr. Bühler's collection and found them there.

‡ Amaramālā and Amaralātā appear to have been two names of the same book; or the latter is a mislection.

Dhātusaṅgraha, the Dhātupradīpa, the Nyāsa Bharata, Dandin, the Sarasaṭīkanīlābharaṇa, the Meghadūta, Māgha, and Naiṣadha.* Of the lexicons quoted by him the date of the Vis'vaprakāśa is known. It was composed, as the author himself informs us in a Śloka at the end of his work, in Ś'aka 1033 corresponding to 1111 A. C.† Jagaddhara furnishes us with another clue. At the beginning of the seventh Act, after explaining that the root कृ with ॥ signifies to "take one's leave finally" or to "bid adieu," he tells us that the same root occurs in the Meghadūta‡ and is explained by the commentator in the same way. Five commentaries on this poem, besides that of Mallinātha, are mentioned in Prof. Aufrecht's Oxford Catalogue,§ none of which however is well known. And since Jagaddhara speaks of one commentator only without giving his name, he must be understood to have been aware of one commentary only, so well known as to render a mention of the author's name superfluous. I, therefore, take it he alludes to Mallinātha who, in his scholia on the poem, does explain the root in the same way as Jagaddhara. Mallinātha, therefore, lived before our scholiast. Now Mallinātha, according to Prof. Aufrecht, flourished after the thirteenth century,|| since he quotes from a work of Bopadeva in one of his commentaries. Bopadeva was a contemporary¶ of Hemādri who was a counsellor to Mahādeva§ and Rāmadeva, kings of Devagiri,

* Dr. Hall gives some more names from the other works of the scholiast:—the Gitagovinda, the Uttaratantra, Ratnāvalī, Vala and Vin-dhyavāsin, and Maitanaga.

† See Prof. Aufrecht's Oxf. Cat. p. 1835. I do not, however, find the Śloka in the Mss. in Dr. Bühler's collection.

‡ See p. 235.

§ No. 218.

|| Oxf. Cat. p. 173e.

¶ See Prof. Aufrecht's Oxford Cat. p. 374.

§ See the introduction to the Dīnakhaṇḍa and Wathen's copperplates in Journal R. A. S. Vol. V. 1839. Also Oxf. Cat. p. 376, where ॥ ॥ ॥ is probably to be read ॥ ॥ ॥.

and consequently flourished at the end of the thirteenth century. Another circumstance which indicates Mallinātha's priority to Jagaddhara is that while the latter quotes from the *Medini* every now and then, the lexicon is never referred to by Mallinātha.* If the *Medini* were composed before Mallinātha, we might certainly expect quotations from it somewhere in his vast commentaries. *Medinikara*, therefore, very probably lived after Mallinātha and certainly before Jagaddhara.

We should make a further advance in the present inquiry if we could determine the age of this lexicographer so often quoted by our scholiast. In the introduction to his vocabulary, *Medinikara* mentions Mādhava. If this Mādhava is the same as the great Minister of Bakka and Harihara, kings of Vijayanagara, the *Medini* must have been written after the third quarter of the fourteenth century.† In Rāyanakuṭa's commentary on the *Amarakosha*, there are many quotations from this lexicon. Rāyanakuṭa wrote his work, as he himself incidentally tells us, in 1353 S'aka and in 1532 Kaliyuga,‡ corresponding to 1431 A. C. *Medinikara*, therefore, lived after about 1375 A. C. and before 1431 A. C. But, if the Mādhava alluded to by him was another person, we must determine his date

* See Oxf. Cat. p. 113 and Appendices to Mr. Pandit's Ed. of *Baghu-vansa*. Prof. Aufrecht has observed one quotation from the lexicon in the commentary on *Māgha*; but it is a later interpolation. (See the Preface to his Ed. of *Ujjvaladatta* p. xiv, notes).

† See Jour. B. B. R. A. S. Vol. IV. p. 107. The date of Mādhava's grant is 1313 Saka *i. e.* 1391 A. C. Compare also Thomas' Ed. of Prinsep, genealogical tables. Here, Harihara is represented as having ceased to reign in 1391 A. C. There is some disagreement between the two authorities. In the charter published in the journal, king Harihara is spoken of as having appointed Narahara to rule over Goa, after Mādhava's death. The grant, therefore, seems to have been executed after that event, whence the date in Mr. Thomas' tables appears more correct.

‡ *संस्कृत-वर्णमाला* : १५३२ विक्रम-वर्ष (१५३२) १५३२ विक्रम-वर्ष
 १५३२ विक्रम-वर्ष १५३२ : *Rev. on Am. L. I, 3, 22.*

with reference to that of Mallinātha instead of Mādhava, and Rāyamukuta, i. e. place him between the first quarter of the fourteenth century and 1431, a result which is nearly the same as the above. Jagaddhara, therefore, lived after the fourteenth century, but how long after, we have not the means of determining. Probably some of the other works quoted by our commentator are still more modern than the *Medinī*. Such, for instance, appears to be a lexicon of the name of Amaramālā which is not given by *Medinīkara* in his what appears to be an exhaustive list of *Koshas*, nor is it referred to by *Mallinātha*. But it is quoted by *Ujjvaladatta*, and by *Bhānujī Dikshita* in his *Vyākhyā-Sādhā*,* and is mentioned in an anonymous list of twenty-six *Koshas* occurring at the end of a Ms. in Dr. Bühler's collection.† But nothing more definite is known about it.

Jagaddhara's commentary is very valuable. His interpretation of his author is generally correct and proper; but after having given an explanation which alone is plain and sensible, he often attempts several others which are fanciful and far-fetched, probably to show off his learning and acumen. In a few places he is positively wrong. I have considered all these cases in the explanatory notes. His quotations from *Bharata*

* Prof. Aufrecht's Ed. of *Ujjv.* Preface, p. xvii. and his *Oxf. Cat.* Nos. 415, 416.

† मैत्रेयपरमाणा च त्रिकाण्डी रत्नमालिका ।
रत्निदेवी भागुरिष व्याडिः शब्दार्णवस्तथा ॥
विरूपश्च कलिङ्गश्च रभसः पुरुषोत्तमः ।
दुर्मोक्षिभानमाका च संलक्षितैर्वाचनैः ॥
विश्वी नैषादिनक्षत्र सप्तस्वविहारायणी ।
सातवर्षी सातसाधुनि विहसतिश्च वरः च ॥
वैमल्लिकश्च कृष्णधामरीरः सनातनः ।

and other authors and the information that he gives on several points are of very great use, especially to the University student.

Besides the present commentary, Jagaddhara wrote two others, one on the *Veṇīsaṃhāra* and the other on *Vāsavadattā*.

Two other sets of scholia on *Mālatī-Mādhava* are noticed in the Catalogues of Mss. recently published. They are very short, one by Rāghavabhaṭṭa consisting of only 25 leaves with five lines in a page,* and the other by Nārāyaṇabhaṭṭa, of eight.† They are little known.

---

* Cat. of Sans. Mss. in the N. W. P. part I. p. 618 No. 68.

† Dr. Bühler's Cat. of Mss. in Gujarāt.

नन्देति दुर्लभं यथा

It is a very rare edition and
valuable at the beginning of a volume

12

मालतीमाधवं

नाम

प्रकरणम् ।

सानन्दं नन्दिहस्ताहतमुरजरवाहूतकौमारवर्हि-
त्रासान्नासाग्ररन्ध्रं विशति फणिपतौ भोगसंकोचभाजि ।

चञ्चच्चन्द्रिकचन्द्रचारुकुसुयो माद्यज्जटापल्लवो
दृप्यदारुणदन्दशूकमणिमांस्तत्पञ्चशाखालयः ।
स्थाणुर्मे फलदो भवत्वतितरां गौरीमुखेन्दुद्रव-
त्पीयूषद्रवदोहदादेव दधदेवद्रुमत्वं सदा ॥
नत्वा गुरुन्गुणगुरुनवलोक्य टीकां
विश्वादिकोषभरतश्रुतिशब्दविद्याम् ।
छन्दांस्यलंकरणमर्थगतिं विचिन्त्य
श्रीमाञ्जगदररुती वितनोति टीकाम् ॥
श्रीकण्ठकण्ठविलुटपटुनाटकेस्मि-
ण्टीका मयाल्पमतिनापि वितन्यते यत् ।
हासाय दुर्जनगणस्य भवेन्न चैत-
दुच्चैः पदं यदभिकाङ्क्षति सर्व एव ॥

१-४. इह तावदष्टपदा नान्दी विदधान एव कविरप्रत्यूहमीहित
सिद्धिमनुरुध्य प्रचण्डचण्डीपतेरुजाण्डताण्डवाडम्बरेण लम्बोदरोत्की-
र्त्तरूपं मङ्गलं प्रकरणादौ निवभाति । सानन्दमित्यादि । वैयाक्यो वदन-
विकल्पावच्छेदः

गण्डोडीनालिमालामुखरितककुभस्ताण्डवे शूलपाणे-

विधुतयश्चिरं वः पान्तु गजाननाननचालनानि युष्मान्वहुकालं रक्षन्वित्यर्थं
इति श्रोतृन्सामाजिकान्कविरोशास्ते । वदनविधूने कारणमाह । फ-
णिपतौ वासुकीनागे नासाग्ररन्ध्रं नासिकाग्रविवरं सानन्दं विशति
सति । नासात्र विनायकस्यैव । त्रस्तस्य झटित्यग्ररन्ध्रप्राप्त्या जीवनप्रत्या-
शयानन्द इति भावः । अत एव प्रवेशानन्तरमानन्द इति कथं क्रिया-
विशेषणमिति दोषानवकाशः । अग्ररन्ध्रस्य शीघ्रं प्राप्त्यैवानन्दातिशयात् ।
यथा भीतस्य शीघ्रं वनादिप्राप्तौ हर्षः । यद्वा । सानन्दं यथा तथा पा-
न्विति योज्यम् । यद्वा । सानन्दमित्याहृतविशेषणम् । सापेक्षत्वेपि गम-
कत्वात्समासः । क्रियाविशेषणत्वादेव सानन्दमित्यत्र कर्मत्वैकत्वक्रीबत्वा-
नि । इह नासारन्ध्रमिति वक्तव्येग्रग्रहणं त्रस्तस्य झटिति प्राप्त्या हर्ष-
सूचनाय । यद्वा । रन्ध्रप्रवेशेग्रप्रवेशस्यार्थसिद्धस्यापि शब्देन कीर्तनादु-
क्तिपोष एवायमलंकारः । यदाह दण्डी ।

उक्तिपोषः ।

कचिदाक्षेपलब्धस्य साक्षाच्छब्देन कीर्तनात् ॥ इति ।

कीदृशे फणिपतौ । भोगः फणा कायो वा तस्य संकोचोषिकाशस्तं
भवतीति भोगसंकोचभाक् तस्मिन् । विवरानुसरणे भोगिभोगसंकोच
इति जातिनियमः । तदनेन महाकायस्य नासाग्रप्रवेशयोग्यतोक्ता ।
प्रवेशे हेतुमाह । शूलपाणेः शिवस्य ताण्डवे नृपे सति नन्दी गणपे-
स्तस्य हस्तोनाहतस्य ताडितस्य मुरजस्य मर्दलस्य रणेन शब्देनाहूतो
यः कौमारवर्दी कार्तिकेयमपूरस्तस्य नासाग्रप्रात् । अत्र नन्दिहस्ताह-
रणेन मुरजस्य मनीरवारत्नशालिका धर्मिका मपूरसा भुजभोगिनेन
मासकत्वम् । निरुतयः कीदृश्यः । मन्त्रे वर्जनाभिर्गर्भं अन्वभिरालिमा-
लाभिर्गमरपद्मिनीपूरिताः शम्भुः ककुभो विरो प्रविष्टाः । तथा

वैनायक्यश्चिरं धो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्यः ॥

चीत्कारो भीतकरिणां त्रासध्वनिस्तत्सहिताः । विनायकस्य गजाननत्वा-
त् । इह साहित्यमात्रं मत्वर्थः । तथा च भयान्मुखे विधूननचीत्कारौ युग-
पदृत्ताविति भावः । जातिरलंकारः । विधुतेरचेतनत्वेपि देवतानुभावादेव
रक्षणकर्तृत्वम् । अत एव त्रस्तस्यापि तत्कर्तृत्वम् । इह गम्भीरमुरजरवधु-
तिरुष्टमयूरभयेन फणिनां विवरानुसरणं जलदकालचिन्हम् । अत एव
जलदकालमनुभाव्यैवैतत्प्रकरणवृत्तान्त इति ध्वनितम् । तथा च वक्ष्यति ।
धारासिक्तवसुन्धरासुरभय इत्यादि । मुरजाघातेन बाद्यमालमालया दिशां
मुखरीकरणेन गीतं वदनविधूननेन नृत्यं सूचयता तौर्ध्वत्रिकमुक्तम् ।
चीत्कारेण नृत्यतः प्रव्यक्तपाठोपि सूचितः ॥ कुमारः क्रौञ्चदारण इत्यमरः ॥
कुमारस्पेदं कौमारम् ॥ तस्येदमित्यण् ॥ मयूरो बहिणो बर्ही नीलकण्ठो
भुजङ्गभुगित्यमरः । नासा नाशा तु नासिकेति शब्दभेदः । भोगः सुखे
स्थादिरतावहेश्च फणकाययोरिति विश्वः ॥ उड्डान इति उत्पूर्वाडोड्धातोः
क्तः । ओदितश्चेति चकारान्तत्वम् ॥ प्रडीनेडानसंडीनान्येताः खगगति-
क्रिया इत्यमरः । दिशस्तु ककुभः काष्ठा इति च । ताण्डवं नटनं
नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तनमिति च । विनायको विघ्नराजद्वैमातुर-
गणाधिपा इति च ॥ विनायकस्पेदं वैनायक्यम् ॥ तस्येदमित्यण् । टिड्ढा-
णञिति डीप् । विधुतिरिति विपूर्वाडुञः स्त्रियां क्तिन् ॥ नाटकादौ
प्रवृत्तिः प्रेक्षावतां सप्रयोजना । यदाह भरतः ।

न तज्ज्ञानं न तच्छिरूपं न सा विद्या न ताः कलाः ।

नासी नयो न तत्कर्म नाटके यच्च दृश्यते ॥

नाटके विघ्नविघातापादौ नान्दी कार्या । यदाह भरतः ।

यद्यप्यज्ञानि भूयांसि पूर्वरुदस्य नाटके ।

तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नप्रज्ञास्थये ॥

नान्दीलक्षणं च भरते ।

अपिच । चूडापीठकपालसंकुलगलन्मन्दाकिनीवारयो
 विद्युत्पायललाटलोचनपुटज्योतिर्विमिश्रत्विषः ।
 पान्तु स्वामकठोरकेतकशिखासंदिग्धमुग्धेन्दवो
 भूतेशस्य भुजङ्गवल्लिषलयस्त्रङ्गद्वजटा जटाः ॥

देवद्विजनृपादीनामाशीर्वचनपूर्विका ।
 नान्दी कार्या बुधैर्वत्नानामस्कारेण संयुता ॥
 गङ्गा नागपतिः सोमः स्वधानन्दो जयाशिषः ।
 एभिर्नामपदैः कार्या नान्दी कविभिराङ्किता ॥
 प्रशस्तपदविन्यासा चन्द्रसंकीर्तनान्विता ।
 आशीर्वादपरा नान्दी योज्येयं मङ्गलान्विता ॥
 काचिद्वादशपदा नान्दी काचिदष्टपदा स्मृता ।
 सूत्रधारः पठेदेनां मध्यमं स्वरमास्थितः ॥
 चन्द्रसंकीर्तनं यत्र तदधीनो रसोत्तमः ।
 प्रीते चद्रमसि स्फीता रसश्रीरिति भाविकिः ॥

तत्र केचन पदं विभक्त्यन्तमास्थिषत । केचिद्विदं पदस्य भागमू-
 चिरे । तदिह द्वितीयपक्षनिलेपेण पदद्वयेनाष्टपदा नान्दीति ॥

५-८. बहुविघ्नशङ्कया तन्नाशाय पुनर्मङ्गलमाचरणष्टपदां नान्दीं
 निर्वाहयति । चूडापीठेत्यादि । भूतेशस्य हरस्य जटास्वां सभाप्रधानं
 पान्तु । कीदृश्यः । चूडायां शिखायां य आपीडस्तिर्पङ्गदमाला तस्याः
 कपालेः शुष्कशिरोस्थिपिण्डैः संकुलं व्याप्तमत एव गलन्मन्दाकिनीवारि

A. adds.

अपिच । यन्मासि विजयः कृष्ण इव अस्ति तस्य कृन्तः सद्यो
 यन्मन्मन्मास्यमीश्वरः विजयः कृष्ण इव अस्ति तस्य कृन्तः
 अन्विष्टः स्यात्कालिदासः कालिदासः स्यात्कालिदासः
 कालिदासः स्यात्कालिदासः कालिदासः स्यात्कालिदासः ॥

नान्दन्ते सूत्रधारः । अलमतिविस्तरेण ।

गङ्गाजलं यासु ताः । माला चेह कपालानामेव । यद्वा । येषां कपालानि
 तेषामन्धैर्जङ्घान्वाद्यस्थभिराभरणार्थं तिर्यङ्गाला तत्संबद्धानि कपा-
 लानीत्यर्थः । तथा विद्युत्प्रायं विद्युन्निभं पल्ललाटलोचनपुटं लला-
 टस्थनेत्रसंपुटं तत्तेजसा विमिश्रा मिलिता विट् प्रभा यासां ताः ।
 अत्र पुटमध्यस्थस्य समस्तनेत्रभागस्य तेजोमयता पुटपदेनोक्ता । तथा-
 कठोरया कोमलयासंपूर्णया वा केतकशिखया केतकीकुसुमाग्रेण
 संदिग्धः संशयितो मुग्धो रम्यो बालो वेन्दुर्यासु ताः । हरशिरसि
 किं केतकशिखेयमित्यनौचिती । तदयं संशयोप्यनौचित्यमूलक एवेति
 भावः । तथा भुजङ्गाः सर्पा एव बल्लयो लतास्ता एव बलयाः
 मण्डलाकारेण स्थिताः स्रजः पुष्पमालास्ताभिर्नदो बद्धो जूद्यो जूलको
 निबद्धस्रज उर्ध्वभागो यासु ताः । तदनेन जटाजूटस्थानवरतस्नानकपि-
 शस्यापि भुजङ्गनद्धतया तिरोहितरूपत्वेनातिशयामत्वेन मेघोदयमत एव
 सर्पविहरणसूचनं गङ्गाजलगलनेन वर्षणं कपालमालया बलाकावालं
 ललाटनेत्रविषा विद्युदुद्योतं शिशुशशिना च केतकशिखावत्वं दर्शयता
 मदनमदोदीपनमुदिरमेदुरघनसमयसूचनेन शृङ्गाररसशालिताप्यस्य
 प्रकरणस्य कटाक्षिता । अचेतनाया जटाया रक्षकत्वं देवतानुभावादय-
 धेयम् । बल्लिवलयस्रगित्यत्र रूपकनामालंकारः । यत्र मिथोपेक्षा तत्र
 अपि चेति प्रयुज्यत इति व्युत्पत्तिः ॥

९-११. नान्दन्तेति । उल्लक्षणं नाटकाद्यं पदं नान्दी । आशी-
 र्योमादिना नन्दयतीति नन्दः ॥ पञ्चाद्यच् ॥ नन्द एव नान्दः ॥ प्रत्य-
 दिवादनप्रत्ययः । विदुः प्रत्ययः ङीप् ॥ नान्दी । सूत्रधारलक्षणं च भवति ।

नाटकास्य यदनुष्ठानं यत्तु नान्दीति गण्यम् ॥

नान्दीति सूत्रधार इति नान्दीति ॥ इति ॥

पुरतोवलोक्य । अथे उदितभूयिष्ठ एष भगवानशेषभुवन- १०.
दीपदीपकैस्तपनस्तमुपतिष्ठे ॥

ननु नान्द्यन्ते सूत्रधार इत्यसंगतम् । न हि नान्दीपाठानन्तरं
सूत्रधारो रङ्गभूमिं प्रविशति । किं तु प्रविश्य पठति । नवान्येनैव पठ-
नीया । सूत्रधारपठनीयत्वेनैव नान्द्या उक्तत्वात् ।

सूत्रधारः पठेन्नान्दीं मध्यमं स्वरमास्थितः । इति वचनात् ।

उच्यते । नान्दीं पठित्वा सूत्रधारः प्रविशति [प्रविश्य] पठति वा ।
नान्द्यन्ते सूत्रधारस्यैव श्रुतत्वेनेयमपि तेनैव पठनीया । प्रथमं सूत्रधारः
प्रविशतीति नोक्तम् । मङ्गलार्थं देवतानमस्कारोदेरेव विधानात् । यद्वा ।
नान्दी तावद्रङ्गप्रवेशानन्तरं सूत्रधारेणैव पठनीया । नान्द्यन्ते सूत्रधार
इति सूत्रधारसाम्यात्स्थापके प्रयोगः । यदाह भरतः ।

॥ नान्दीं प्रयुज्य निष्क्रामेत्सूत्रधारः सहानुगः

॥ स्थापकः प्रविशेत्पश्चात्सूत्रधारगुणाकृतिः ॥

पूर्वरङ्गं विधायान्दीं सूत्रधारे विनिर्गते ।

प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः ॥

अत एव केचिन्नान्द्यन्ते स्थापक इत्येवं पठन्ति । ननु प्रस्तावनायाः
पूर्वं बहूनि नाट्याङ्गानि सन्ति तानि किमिति नोक्तानि । यदाह
भरतः ।

रङ्गप्रसादमधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

ऋतुं केष्विदुपादाय भारतीं वृत्तिसाश्रयेत् ॥

भेदेः प्ररोचनायुक्तैर्नीचिप्रहसनायुक्तैः ।

सूत्रधारो नदीं प्रोक्तं मरिचं वा किञ्चन ॥

स्वकां प्रस्तावनां चिन्तयन् वृत्तिसामुह्यम् ॥

प्रणम्य । कल्याणानां त्वमसि महतां भाजनं विश्वमूर्ते

धुर्यो लक्ष्मीमथ मयि भृशं धेहि देव प्रसीद ।

यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे

मद्रं मद्रं वितर भगवन्भूयसे मङ्गलाय ॥ ३. १५.

अत एवाहालमिति । अयमाशयः । पूर्वोक्तान्यङ्गानि न भवन्ति किन्तु परिषदोभिमुखीकरणानि । सा चेत्स्वयमेव कृतावधाना नवनाटकवि-
लोकनोक्ता च तदन्यत्प्रयुज्यमानमपि रसभङ्गाय परं भवतीति कृतं
तत्प्रणयनेन । अन्यथा सभाया रसविच्छेदो भवेदिति निष्कलतेति ।

अये इति निपातो व्यासङ्गादिनानाकलितस्याकलनेन संभ्रमवा-
चकः । अकस्मात्सूर्योदयाकलनात् ।

ततः श्लोकं पठेदेकं गम्भीरस्वरसंभृतम् ।

देवस्तोत्रं पुरस्कृत्य यस्य पूजा प्रवर्तते ॥

इति भरतमतमनुमत्य माङ्गलिकतया रङ्गद्वारपाठ्यं श्लोकमुत्पापयति ।
उदितेति । उदितं भूयिष्ठं बहु यस्य सः । अस्य बहुतरभाग उदितः ।
किञ्चिदेवोदयायावशिष्यत इति भावः । अत्र नेत्रेदादित्यमुद्यन्तमिति
निषेधादुदितभूयिष्ठ इत्युक्तम् । भगं ज्ञानादिसंपत्तिस्तद्वान्भगवानित्यर्थः ।
उपतिष्ठे श्लोकेनेति शेषः ॥

१२-१५. तदेवाह । कल्याणानामित्यादि । भो विश्वमूर्ते सर्वमय-
देव । दीन्यतीति देवो वृत्तिमास्तादृश हे । कल्याणानां महतां माङ्गलि-
कानां तेजसां त्वं भाजनं पात्रमसि । अतः प्रसीद प्रसन्नो भव । मयि
महिषमे । धुर्यो नृत्यधुरंधरां लक्ष्मीं संपत्तिमपि भृशमतिशयेन प्रकृष्य-
ताम् । अथ शब्दः समुच्चयार्थः । धेहीति स्मने देहीति पाठे ददस्वोत्पन्नः ।
तथा हे जगन्नाथ भुवनपते यद्यत्पापमारब्धमिदं तन्नश्य मेतिहा तत्प्राप-

नेपथ्याभिमुखमवलोक्य । भारिष सुविहितानि रङ्गमङ्गलानि संनिप-
तितश्च भावतः कालप्रियताश्च यथाप्रसङ्गेन भागादिगन्तव्यास्तथो-
महाजनसमाजः । आदिष्टास्मि विद्वज्जनपरिषदा यथा केनचिद-
पूर्वप्रकरणेन त्वयं विमोदयितव्या इति । तन्किमित्युदासते भरताः ॥
१८. प्रविश्य पारिषदीकृतः । भाव परिषन्निर्दिष्टगुणं प्रबन्धं
नाभिर्मच्छामः ।

कहि नाशय । यशसिन्त वीर्यया कृत्स्निकाचिकमानातिशयरूपं पा-
पप्रवक्तुम् । यथा तु स तच्छब्दे कृता बोधितास्यैव तच्छब्देन यथा-
करोत् । तथैव व्युत्पत्तेः । कथितश्चैव यथावैषि बोधता । यथा
वा वा प्रिया प्रैरित्यदी । यथमदीयं यथममीष्टम् । वितर वेदि । यद्वा
भद्रं यथमविश्वेनामीष्टं देहीत्यर्थः । किमर्थम् । मङ्गलायाश्चमनीयकमा-
र्थम् ॥ तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ मङ्गलाय मङ्गलं कर्तुमिति वा । कादृशाव मूयसे
प्रचुराव । तदिह हरिहरदीनपास्य भक्तोत्तरयानेन प्रकरणनापकस्य
प्राप्त्यर्थं सूचनम् । अत एव देहीति प्राकण्योचिता प्रार्थना । सर्वदुःस-
त्त्वसंहतोः प्रभातरपादयेण प्रकरणकथाबीजसूचनमपि । तथाहि ।
यशसिन्त वीर्यया शतदूताघोरघण्टविमर्दसूचनम् । पापप्रतिघातान-
न्तरं च भद्रं भद्रमिति वीर्यया स्वस्य मालतीलाभेन भक्तानन्दस्य च
मदयन्तिकालाभेनेष्टसिद्धिः सूचिता । मूयसेमङ्गलपदेन कपालकुण्डला-
पकृतमालतीलाम्बो विद्यालाभादिकं च सूचितम् ॥

१९-२०. नेपथ्यं रङ्गभूमिः ॥ नेपथ्यं रङ्गभूमौ स्यादिति विश्वः ।
मान्यो भावेति वक्तव्यः किञ्चिन्मूलस्तु मारिष इत्यमरः ॥ मारिष एव मर्षणा-
न्मर्षः । सूत्रधारोक्तनिर्वाहसहिष्णुरित्यर्थः । सुविहितानि भक्तिश्रद्धाकृतानि ।
रङ्गो नृत्यं तदर्थं मङ्गलानि लोकपालपूजादीनि ॥ रङ्गो नृत्ये रणक्षिताविति

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

नटः । भूम्ना रसानां गम्भीराः प्रयोगाः सौहार्ददृशानि निचेष्टितानि ।
 औद्धत्यमापोनितकामसूत्रं चित्राः कथा वाचि विदग्धता च ॥
 सूत्र० । स्मृतं तर्हि ।
 नटः । भाव किमिव ।

यद्वा । आरादात्ता दूरं गता ग्राम्यत्वादिदोषेभ्य इत्यार्थाः । विदग्धाः
 काव्यरसवशमनसः । मिश्राः पूज्याः । पूज्ये मिश्रपदं नित्यं बहुवच-
 नान्तम् ॥ मरीचिमिश्रौर्दक्षेणेति विष्णुपुराणात् ॥ गगवन्तो ज्ञानादिसं-
 न्याः । भूमिदेवा ब्राह्मणाः । इह तजोद्भातकरूपा प्रस्तावना । यदाह भरतः ।
 सुप्रतीतं विस्मृतं वा यत्र कार्यं प्रकाश्यते ।

तदुद्भातकमित्याहुः प्रश्नोत्तरमनोहरम् ॥ इति ।

२४-२७. प्रबन्ध गुणानाह भूमेति । यत्र प्रबन्धे रसानां शृङ्गा-
 रादीनां भूम्ना प्राचुर्येण गहना गम्भीराः सहृदयहृदयमात्रग्राह्याः प्रयोगाः
 सन्ति । एतेनास्य रसमयत्वमुक्तम् । यत्र प्रबन्धे विचेष्टितानि मालतीमाधवा-
 देः परस्परव्यापाराः सौहार्देन प्रेम्णा दृशानि मनोज्ञानि । यत्रौद्धत्यं नाय-
 कनायिकासखीमृत्पादिगुणमाहात्म्यमस्ति । कीदृशम् । आपोजितं विहितं
 कामसूत्रमनङ्गप्रयोगो यत्र तत् । यद्वा । औद्धत्यं निजोत्कर्षपुरःसरम-
 न्याप्रज्ञाशिक्षणम् । तच्चापोजितस्य समन्तात्कार्याभिमुखीकृतस्य कामस्य
 मन्मथेच्छायाः सूत्रं सूचकम् । सूत्रं संभोगः पटारम्भकस्तन्तुर्वा । अने-
 नात्र कामोद्दीपकत्वयौद्धत्यं गुणाय । स्वाभाविकस्य तस्य भूषणत्वमिति
 दर्शितम् । यत्र चित्राश्चर्यजनिका कथा कल्पितकथत्वात् । रसमयत्वा-
 चाश्चर्यम् । वाचि वचने विदग्धता परिपाको निर्दोषत्वं वक्तुं च यत्र ।
 एतेनान्यनाटकदास्याधिकगुणवस्त्वमुक्तम् । तं प्रबन्धं नर्तितुमादिशन्ति ।
 मिश्रा इति शेषः । किमिव किं स्तुतमित्यर्थः ।

सूच० । अस्ति दक्षिणाफले विद्वर्षे पञ्चमर्षं नाम नगरम् । तत्र
केषिसैत्तिरीयिणः काश्यपाश्चरणगरवः पङ्क्तिपावनाः पञ्चामयो धृत-
व्रताः सोमपीथिन ईदुम्बरनामानो ब्रह्मवादिनः प्रमिवसन्ति
स्म ।

२८-३१. अधुना

रुणदि रोदसी वास्य पावत्कांतिरनधरी ।

नावत्किलायमध्यास्ते सुकृतं वैकुण्ठं पदम् ॥

इति निजनामादिकथनफलमनुसृत्य तदाचरति । अस्तौपादि । दक्षिण-
देशस्य शृङ्गाररसवशतया तद्देशजत्वेन स्वस्थ तदुभयसंघर्षनिशाकुरु-
त्ता । विद्वर्षेणिवत्त्वेन वैदभीरोतिपरिचयचातुरी दक्षिणा । पञ्चमर्षं
पञ्चावती । नाम प्रसिद्धौ । न तु नामपदसंभिधानार्थम् । तदा प्रकृत्यादिवा-
सृतीय स्यादित्यवधेयम् । तैत्तिरीयेणस्तैत्तिरीयकनामशास्त्राविशेषपाठिन
इत्यर्थः । काश्यपाः काश्यपगोत्राः । चरणगुरव इति चरणशब्दः शास्त्र-
विशेषाध्ययनपरिकृतापत्तजनसंघवाची । तत्र समूहे ते गुरवः कियां
कृता वेदाध्यापयितारः ।

स गुरवः कियां कृता वेदमस्मै प्रपच्छति ॥

इति स्मृतेः । यद्वा । चरणैः कलापादिभिर्गुरवो महान्तः । पङ्क्तिपावनाः
पङ्क्तौ भोजनादिगोष्ठ्यां पावना अग्रभोजिनः पवित्रा इत्यर्थः । यद्वा ।

यजुषां पारगो वस्तु साम्नां यश्चापि पारमः ।

अधर्वाक्षरसोष्येता ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः ॥

इति लक्षिताः । पञ्चामयो दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयसम्भावसंस्थान्या-
मिपश्चकीपासकाः । धृतव्रताश्चान्द्रायणादिधृतयोगिनः । सोमपीथिनः
सोमो लतामिश्रोमो हुतशोमो वा तस्यापिनः । अनेन सोमशामयाजत्व-

ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय भूरि श्रुतं शाश्वतमाद्रियन्ते ।

इष्टाय पूर्ताय च कर्मणोर्धान्दरानपत्याय तपोर्धमायुः ॥

तद्गोमुण्यायणस्य तदभ्रवतः सुगृहीतनाम्नो भद्रमोपालस्य पीतः

मुक्तम् । डम्बरनामानो डम्बरमुत्कर्षसूचकं कुलनाम पेधां ते । यज्ञा ।
डम्बरं प्रसिद्धं नाम पेधां ते ॥ प्रसिद्धो डम्बरं विदुरिति विश्वः ॥ ब्रह्मवा-
दिनो वेदज्ञा इत्यर्थः ।

२२-२३. त इत्यादि । कथितरूपाः । श्रोत्रियाश्छन्दोध्येता-
रः । जन्मादिसंपन्ना ब्राह्मणा वा । भूरि प्रचुरम् । शाश्वतं सार्वकालि-
कम् । श्रुतमध्ययनमाद्रियन्ते श्रदधति । यज्ञा । शाश्वतं निष्ठागमं
वेदाख्यमाद्रियन्ते । कीदृशम् । भूरि श्रुतं बहुभ्या बहुधा बहुभिः सहा-
भ्यस्तम् । किमर्थम् । धर्मस्य कर्तव्याकर्तव्यरूपस्य विनिश्चयाय निर्ण-
याय । वैदिककर्मणि निर्णयादेव प्रवृत्तेरिति भावः ॥ श्रोत्रियश्छन्दोध्येत
इति पाणिनिसूत्रम् ॥

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्रिज उच्यते ।

विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥

इति स्मृतिः ॥ शाश्वतमित्यत्र कालाहुञ्च [उजं] बाधित्वा शाश्वते प्रतिषेध
इति माध्यमचूनादण् ॥ तथा तेर्यान्धनान्याद्रियन्ते । इष्टाय कर्मणे यागादि-
कार्यार्थम् । पूर्ताय कर्मणे खातादिकार्यार्थम् । यागादीनां धनसाध्यतया ते-
षां तदादरो न तु भोगायेति भावः । दारान्पत्नीराद्रियन्ते । अपत्याय सत्त-
त्त्वर्थं न तु कामायेत्यर्थः । ते आपुजीवनमाद्रियन्ते । तपोर्धं तपश्चरणार्थं न
तु व्यसनार्थम् । श्लेशबहुलं धर्म्यं कर्म तपः । तदनेन तेषां सर्वगुणवत्त्वं
द्रष्टव्यम् ॥ भूमिष्ठं भूयश्च भूरि स्वल्पगरः । अयं कृतकमेष्टं पूर्वं खाता-
दिकर्मणि । दाराः पुत्रश्च ॥ विनिश्चयित्वाद्यौ तादर्थ्यं भवतीति ॥

२४-२७. अयं कृतं जात आपुष्पायण । तत्रभवत् पुत्रस्य

पवित्रकीर्तेर्नैलकण्ठस्यात्मसंभवो भङ्गश्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभू-
तिनामा जातूकर्णोपुत्रः कविर्निसर्गसौहृदेन भरतेव स्वकृतिमेवम् ।
समुण्भूयसीमस्माकमर्पितवान् । यत्र खल्वियं वाचोयुक्तिः ।

ये नाम केचिदिह नः प्रथमन्यवज्ञां

जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैव वदन्तः ।

सुगृहीतं शोभनोच्चारणं बालिकर्णादिवन्मङ्गल्यं नाम यस्य । भट्टश्व-
तुःशास्त्राभिज्ञः । पवित्रा पुण्या कर्तिर्यस्य । तस्यात्मसंभवः पुत्रः । श्रीः
सरस्वतीकण्ठे यस्य स श्रीकण्ठः । तद्वाचकं पदं लाञ्छनं चिह्नं यस्य सः ।
नाम्ना श्रीकण्ठः । प्रसिद्ध्या भवभूतिरित्यर्थः ॥ श्रीर्वेशरचनाशोभाभारती-
सरलदुष्पति मेदिनीकारः ॥ जतूकर्णगोत्रप्रसूता जातूकर्णी तस्याः पुत्रः ।
निसर्गसौहृदेन साहजिकसौहार्देन ॥ ननु हृदगासिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य
चेत्युभयवृद्ध्या सौहार्दमिति स्यात् । उच्यते । हृदिस्थादौ प्रतिपदोक्तस्य
प्रहणादृदयस्य हृत्स्थेति हृदादेशस्यादिवृद्धिः । यद्वा । संज्ञापूर्वका विधिर-
नित्य इति वचनादुभयपदवृद्धेरनित्यत्वम् । यद्वा । सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयो-
रिति निपातस्य सुहृच्छब्दस्यावयवो हृच्छब्दस्तदन्तोत्तरपदवृद्धिर्भवति ॥
एवंप्रायगुणभूयसीं भूम्ना रसानामित्यादिप्रायैर्गुणैरुपाचितमर्पितवान्प्रयोग-
तोयतश्च संकथितवान् । खलु प्रसिद्धौ वाक्यभूषायां वा । वाचोयुक्तिर्व-
चनरचनम् ॥ वाग्दिव्यपद्मवद्वो युक्तिदण्डहरेष्विति पृष्ठयलुकम् ॥

३८-४१. संप्रति स्वकीशलबलेन सगर्वमाह । ये नामेत्यादि ।
इह तावन्निविधाः पुरुषाः । केचिदज्ञा एव । केचिदद्वैतमतमदमनसः
काम्यरसविरताः । इतरे सहृदयहृदयामेदिकाव्यभङ्ग्यरसभररसिकाः ।
तत्राद्यान्प्रत्याह । ये केचिदज्ञा नोस्माकम् । इह प्रवन्दे । अवज्ञामवधोरणम् ।
प्रमथन्ति खण्डयन्ति । नाम संभावनायां संभाव्यत इव न तु वास्तव्ये

४०

उत्पत्त्यतोऽस्ति मम कोपि समानधर्मा

कालोऽयं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

अपि च । यदेदाभ्यसनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च
ज्ञानं तत्कथनेन किं न हि ततः कश्चिद्गुणो नाटके ।

त्यर्थः । ते किमपि किञ्चिदल्पं जानन्ति । तान्प्रति तौलसीकृत्य
मम नैष यत्नः । न हि बधिरे गीयते । यद्वा किञ्चिद् आक्षेपे । ते किं
जानन्ति किं तु न जानन्तोऽत्यर्थः । द्वितीयाप्रत्याह । ये नाम निश्चये
वैषाधिकसुखविमुखा मुमुक्षव इहावधोरणामाचरन्ति ते किमपि वाङ्म-
नसागोचरं परं ब्रह्म जानन्ति । ते नमस्यास्तान्प्रति मम नैष यत्नः ।
न हि सम्राजमधिकृत्य कौपीनं सूत्रयत इति भावः । अन्याप्रत्याह ।
मम समानधर्मा तुल्यगुणः कोपि जन उत्पत्त्यते जन्माभ्यायस्ति
विद्यते वा तं प्रत्येष यत्न इति भावः । इहार्थज्ञत्वेन साधर्म्यमनौ-
त्पत्त्या । बहुज्ञत्वेन साधर्म्यं कदर्यदुर्जनविबर्जनायेत्युभयत्र विवक्षा ।
अपेक्षानीमनुत्पत्त्यस्य कथमुत्पादोन्नतपलब्धस्य वा कथमुपलम्भ इत्युभ-
ययोग्यतामाह । यतः कालोऽयं निरवधिर्विपुला ज्ञातः । विपुला मह-
ती च पृथ्वी भूमिः । तथा च तस्येदानीमनुत्पत्त्यस्य कालान्तर उत्पाद-
इत्यनुपलब्धस्य देशान्तर उपलम्भश्च स्यादिति भावः । इह प्रथमार्थे
बहुत्वेन प्रयोगो द्वितीयार्थे एकत्वेन प्रयोगश्च न दोषः । भिन्नवाक्यार्थ-
त्वात् । एकवाक्यार्थत्वे तादृक्प्रयोगस्यायोग्यतया दोषत्वात् । तस्यैव
प्रत्युत्पत्तिरुपपन्नम् । यद्वा । अवज्ञाप्रत्ययस्यैवकारणत्वमनो गौरवाद्भूतं
निजसत्त्वस्यैव शान्त्यात्मन्येकत्वम् । यद्वा । जात्याभिप्रायप्रकृत्यनन्तम् ।

४१-४२ । अयुना निजसुखमारिपोपदंतिनः निजमार्गे विवक्षन्तः

यथोक्तानुसारं च वचसां यथार्थतो गौरवं
तच्छेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः ॥

तिपादको वेदभाग उपनिषत्ज्ञानम् । योगः पातञ्जलशास्त्रम् । तयोर्ध्य-
यनज्ञानयोः कथनेन किम् । अदि तु न किमपीत्यर्थः । यतस्ततो वेदा-
ध्ययनादेर्नाटके कश्चिद्गुणो नास्ति । तेषां नाटकेन उपयोगात् ॥ तत इति
न्यच्छ्लोपे पञ्चमी ॥ तान्प्राप्य नाटके न कश्चिद्गुण इत्यर्थः । वयं सर्वमेव
विमोहनकृतया पुनस्तद्वच न निबद्धानीति भावः । तर्ह्येव कवेर्वेदादि-
ज्ञानज्ञापनं किमर्थमत आह । यदिति । वचसां यथोक्तत्वं वाक्यार्थे पदं
पदार्थे वाक्यं तत्कातिः । यथा न दैवीयं किं तु मानुषीत्यर्थे निमेषवती ।
चन्द्रवदित्यर्थे नयनसमुत्थं ज्योतिरत्नेरिति । यदाह दण्डी ।

पदार्थे वाक्यवचनं वाक्यार्थे च पदाभिदा ।

प्रौढिर्ग्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥ इति ।

यच्च वचसामुदारता विकटत्वं यस्मिन्नास्ति पदानि जनो नृत्पन्तीति
मन्यते । यद्वा । उदारतालंकारादिदोषशून्यत्वम् । यद्वा । उदारता
गुणभेदः । यदाह दण्डी ।

उत्कर्षवाङ्गुणः कश्चिद्गुणे यस्मिन्प्रतीयते ।

तद्गुदाराश्रयं तेन सनाया काव्यपद्धतिः ॥ इति ।

यथार्थतो गौरवमनर्ह्यर्थता । यद्वा । स्वल्पं वचनमर्थसाधेप्रसरसमर्थ-
मित्यर्थः । यद्यदि नाटकेस्ति ततस्तदेव पाण्डित्यवैदग्ध्ययोर्गमकं बोधकम् ।
पाण्डित्यो वेदाध्ययनादिकुशलस्त्वस्य भावः पाण्डित्यम् । वैदग्ध्यं रसादयो-
पिप्राप्त्यन्तर्धनकोशलम् । भनेन ग्रन्थे सर्वगुणवत्त्वमुक्तम् । तत्कर्तृत्वमा-
त्मनः सर्वगुणमात्मनश्चमप्युक्तम् । नाटक इति । नन नाटक इत्युक्तम् ।

सुखं । ततः किम् ।

अन्वेषातिष्ठो निवेदयिष्या । अहं भूमिकामधोमं जगन्मयम् । तस्य
विमर्शितम् । एवमवदन् । विमर्शितं विरलसीतम् । प्रकाशयन् । अहम् ।

नटः । ततः प्रकरणनायकस्य मालतीब्रह्मस्य माधवस्य धर्मिका- ५
परिग्रहः कथम् ।

आत्मशक्त्या कविर्यत्र कथां नायकमेव च ।

औत्पत्तिकं प्रकुरुते तद्धि प्रकरणं विदुः ॥

इदं च शुद्धम् । यदाह भरतः ।

द्विधा प्रकरणं तत्तु शुद्धं संकीर्णमेव च ।

कुलस्त्रीरचितं शुद्धं संकीर्णं वैश्यया कृतम् ॥ ।

अत्र नायके पादशो निरुपस्तादशः । नायकलक्षणं भरते ।

नेता विनीतो मधुरस्थानी दशः प्रियवदः ।

रत्तलोकः शुचिर्वाग्मी रुढवंशः स्थिरो युवा ॥

धृतुस्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामातृभारिवतः ।

शूरो दृश्यश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः ॥

विनयः शीलमपत्तिर्मधुरः प्रियदर्शनः ।

त्यागः सर्वस्वदानं स्याद्व्रतः तिप्रकरो मतः ॥

प्रियवदोनुक्तवचनसन्नेहो लोकरञ्जकः ।

मितप्रस्तुतवाग्वाग्मी नित्यकर्मरतः शुचिः ॥

ख्यातवंशो रुढवंशः षोडशाक्षिशक्नो युवा ।

वाङ्मनःकर्मभिर्यश्च न चलः स स्थिरो मतः ॥

धृतिः सर्वेषु या प्रीतिस्साहोर्गलान्तरैश्च ।

स्मृतिः कालान्तरज्ञानं प्रज्ञा तीक्ष्णमातिर्मता ॥

कलाश्चात्र चतुर्षष्टिर्मानश्चित्तसमुन्नतिः ।

शूरः संग्रामनिपुणो रूपवान्दृश्य उच्यते ॥

अतिप्रतापस्तेजस्वी शास्त्रचक्षुस्त्रयीपरः ।

आत्मवत्सर्वभूतानि यः पश्यति स धार्मिकः ॥ इति ।

ननु मालतीब्रह्मस्य माधवस्य न योग्यं माधवेन वसन्तेन समं

सूत्र ० । मकरन्दकलहसप्रवेशावसरे तत्सुविहितम् ।

वर्षाकालीनाया मालत्या जातेः संबन्धाभावात् । मैवम् । अपूर्वमेव हि पदार्थसार्थं योगिनीप्रभावात्संपन्नमासाद्य सहृदयहृदयचमत्कारकारिणी वैदग्ध्यमेव कविरयमुप्रेक्षितवानित्यदोषः । मायव इति नाम्ना शृङ्गारमय-
तोक्ता । वसन्तस्य शृङ्गारमयत्वात् । शृङ्गारमयत्वेन विष्णुदैवतत्वमपि कटा-
क्षितम् । यदाह भरतः ।

शृङ्गारो विष्णुदैवत इति ।

अत एव उपानयनमपि वक्ष्यति कुवलयदलश्यामोयमित्यादिना ।

श्यामो भवेत्तु शृङ्गार इत्यपि भरतः ।

अयममात्यत्वाद्भीरोदात्तो नायकः । यदाह भरतः ।

सेनापतिरमात्यश्च भीरोदात्तो प्रकीर्तितौ ॥ इति ।

मालती नायिका । तल्लक्षणं भरतः ।

स्वान्यसाधारणस्त्रीति तदुणा नायिका त्रिधा ।

स्वकीया तत्र वक्तव्या मुग्धा भव्या प्रसलिभिका ॥

शीलार्जवादिसंयुक्ता कुटिला च पतिव्रता ।

लज्जायती चापस्या निपुणा च प्रियंवदा ॥

साधारणस्त्री गणिका कलाप्रागल्भ्यधौर्त्ययुक् ।

रूपकेषु च रक्तैव कर्तव्या प्रहसं विना ॥

अन्यस्त्री द्विविधा प्रोक्ता कन्यकोढा तथा परा ।

रसे प्रधाने कर्तव्या नान्योढा नाट्यवेदिभिः ॥

कन्यानुरागमिच्छातः कुर्यादङ्गाङ्गिसंश्रयम् ॥ इति ।

अन्यदपि प्रसङ्गादुच्यते । तथा हि ।

नाटके वृत्तयः प्रोक्ताश्चतस्रो नाट्यवेदिभिः ।

नटः । तेन हि तत्प्रयोगदेवात्रभवतः सामाजिकानुपास्यहे ।

तत्र शृङ्गारी कामकलावच्छिन्नो व्यापारः कैशिकी ।

विशेषा सात्वती सत्वशौर्यत्यागार्ज्यादिभिः ।

मायेन्द्रजालसङ्गमक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।

भवेदारभदी नाम नाट्ये विस्तसु वृत्तयः ॥

भारती शब्दवृत्तिः स्याद्रसे रौरे च मुख्यते ।

शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्वत्यारभदी पुनः ॥

एवमङ्गानि कार्याणि प्रधानस्यापिरोधतः ।

आदौ विष्कम्भकं कुर्यादङ्गवादवार्थयुक्तिः ॥

अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तुविस्तरम् ।

यदा संदर्शयेच्छेषं कुर्याद्विष्कम्भकं तदा ॥

यदा तु सरसं वस्तु मूलदेव प्रवर्तते ।

आदावेव तदाङ्कः स्यादानुसारेणसंश्रयः ॥

प्रत्यक्षनेतृचारितो विश्वव्यापिपुरःसरः ।

अङ्को नाना प्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥

अनुभावविभावभ्यां स्थायिना व्यभिचारिभिः ।

गृहीतमुक्तैः कर्तव्यमङ्गिनः परिपोषणम् ॥

न चातिरसतो वस्तु दूरविच्छिन्नतां नयेत् ।

रसं वा न तिरोदव्याद्वस्त्वलंकारलक्षणैः ॥

एको रसोङ्गी कर्तव्यो वीरः शृङ्गार एव वा ॥

अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यान्निर्वहणेद्रुतम् ।

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।

बीभस्तोद्रुत इत्येवमष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥

सूत्र० । द्वादशम् । एषोहिम कामन्दकी संवृतः ।

१० नटीः । अहमप्यवलोकिता । इति परिक्रम्य निष्क्रान्तौ ।

प्रस्तावना ।

ततः परितृप्त्यै रक्तपट्टिकानेपथ्ये कामन्दक्यवलोकिते प्रविशतः ।

अविकारस्थितिः शान्तः शान्तस्तु नयमो रसः ।

इत्यस्ति तथापि स न सर्वसंमतो न वा नाट्यविषयश्चेति न श्रयमुक्तः ।

स्यापिभावाभावात्तरय नाट्यविषयता न संभवतीति दिक् । नायिका च मालत्युदात्तनिभृता । कुलस्त्रीत्वात् । यदाह भगवतः ।

उदात्तनिभृता चैव भवेत्तु कुलजाङ्गना ॥ इति ।

वार्णिका मयी ।

५९-६२. वाङ्मे दृढम् । कामन्दकीसंवृतः कामन्दकीरूपः । एते-
न सूत्रेणैव काव्यार्थसूचनं कार्यमिति मतमनुमत्य कामन्दकीसूचनमपि
सूत्रसूचनमेव वृत्तमिति दर्शितम् । यद्वापि मकरन्देन मालतीरूपं कर्त्त-
व्यमिति पुंसः स्त्रीत्वापत्त्यात्र सूचितम् । कामन्दकी नीतिग्रन्थभेदस्तं
वेत्तीति कामन्दकी ॥ तदधीत इत्यण्डीप्च ॥ अनया नामधेयत्वाया
नीतिवेदिताबोधनेन प्रकृतसिद्धिहेतुतोक्ता । तदन्तेवासिनी अवलोकिता
दृष्टिरितिकार्यसिद्धिदृष्टेरपि कार्यसिद्धिहेतुतोक्ता । तदुत्तेजनिकेति ।
निष्क्रान्तौ सूत्रधारमट्टाविति शेषः । प्रस्तावनेति निवृत्तेति शेषः ।
एतत्प्रकरणं भरते ।

नटी विदूषको वापि पारिपार्थिक एव वा ।

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥

आमुखं नाम तस्यैव सैव प्रस्तावना मता ॥ इति ।

परिवृत्त्य पुनरागत्य । रक्तपट्टिका लोहितपट्टिका नेपथ्यमलंकारो ययोस्ते ।

१. निष्क्रान्ताः A. २. प्रविश्य रक्तपटेन कृतनेपथ्या कामन्दक्यवलोकिता च B.
नतः प्रविशति रक्तपटेनेपथ्या &c. C.

काम० । वस्ते अवलोकिते ।

अव० । आणवेदु भभवदी । (क)

काम० । अपि नाम तयोः कल्याणिनोभूँरिषसुदेवरातापत्ययोर्मा- ६८
लतीमाश्वयोरभिमतः पाणिग्रहः स्यात् । वामातिस्पन्दनं सूचयि-
त्वा सहर्षम् ।

विवृण्यते च कल्याणमान्तरज्ञेन चक्षुषा ।

(क) अज्ञापयतु भगवती ।

६९-६६. अमुना कामन्दकी समस्तप्रकरणेषु युक्तमुपशंपमाह ।
अपीत्यादि । यद्वाह ।

काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरूपवेषः स्मृतो पुनः ।

इह तु गाल्गीताश्वयोर्विवाहनिर्वाहः काव्यार्थः । अपि नामेति ।
नाम संभावनायां तेन भवेदपीत्यर्थः । निश्चये वा नाम । तेन निश्चि-
तमेव भवेदित्यर्थः । कल्याणिनोरित्यनेनाशंसनीयकुशलतया नुश्रावत्यमु-
क्तम् । मूर्खसुर्मालतीपिता । महायनिककन्याया आवश्यकी वराका-
ङ्क्षेति नामतात्पर्यम् । देवरातो मायनपिता । देववद्राति द्रो ॥ रा दाने
कर्तारि कः ॥ देवरातः । तथा च जनो दातारि विवाहव इति महाय-
निकवद्रदान्यत्वप्रभुतादियोगिनोरुप एव प्रायः पुत्र इति वरे कन्या-
काङ्क्षा सूचनं नामानुनयेन । एवं च योग्ययोर्वीर्य एव संवन्ध
इति भावः । पाणिग्रहो विवाहः ।

६८-६९. विवृण्यतेति । अपिरवधारणे तेन वामकेनैव वामेनैव
चक्षुषा दाक्षिण्यमवलम्ब्यते कीदृशेन स्फुरता स्पन्दवतात एव कल्याणं
विवृण्यता सूचयता । स्त्रीणां वामाङ्गस्फुरणस्य शुभसूचकत्वात् । आन्तर-
ज्ञेनैव मदीपचित्तवृत्तिज्ञेनैव । इवोत्प्रेक्षायाम् ।

स्फुरता वामकेनापि दाक्षिण्यमवलम्ब्यते ॥

७० अत्र०। महन्तो यत्नः भव्यदीर्घ एसो चित्तविक्रमेवो। अक्षुरीअं
अक्षुरीअं जं दौणिं चीरचीरपरिच्छदां पिण्डपातमेतत्प्राणायामं भव-
यदी ईदिसं^१ आभासे अमञ्जूरिवसू निओरैदि। तहिं उत्खण्डि-
दसंसारवग्गहो^२ अप्पा तुहोहिं पिं पिण्डजीअदिं^३। (क)

काम०। वन्त मा मैव ब्रूहि।

७५ यन्मात्रविषयविषये सभवात्तदुद्धे स्नेहस्य तत्फलमसौ प्रणयस्य सारः।

(क) महान्खलु भगवत्या एष चित्तविक्षेपः। आश्चर्यमाश्चर्यं
यदिदानीं चीरचीरपरिच्छदां पिण्डपातमात्रप्राणयात्रां भगवतोऽसीदृश
आभासेमात्रमूरितसुनिर्योजयति। तयोर्वैखण्डितसंसारवग्रहं आत्मा
युष्माभिरपि नियुज्यते।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव शब्दोपि सादृशः ॥

इति दण्डी। अत्रापिर्विरोधे वामेनापि प्रतिकूलेनापि दाक्षिण्यमातु-
कूप्यं अवलम्ब्यते इति विरुद्धमिदम् ॥ वामक इति स्तौर्ध्वं कन् ॥

७०-७३. अत्र खलु विषये। चित्तविक्षेपोऽसद्विषयाभिनिवेशः।
चीरेण यत्नखण्डेन। चीरं सौम्यपरिद्राजकावसरतदेव परिच्छदः परि-
करो यस्यास्ताम्। पिण्डपातो नाम बौद्धानां भिक्षाभ्रमणेन योजनं तन्मा-
त्रेण प्राणयात्रा जीवनं यस्यास्ताम्। ईदृशो विवाहकार्ये। इहपुरन्ध्रीणामे-
वाधिकारो न तु भवादृशीनामिति भावः। उत्खण्डित उन्मूलितः संसार-
रूपोवग्रहो मोक्षप्रतिबन्धो यत्र सः। यद्वा। उन्मूलितः संसाररूपोपकृष्टो
ग्रहो यत्र सः।

७४-७६. मामेति वीप्सात्यन्तनिषेधे। यन्मात्रमित्यादि। सभवान्पूज्यो

१ B. om. भव-एसो. २ B. om. दाणि. ३ प्राणभन्ती A. प्राणजति D. ४. ईदिसे C. ५ पिण्डजैदि B. ६ B. adds यत्न after तहिं. ७ गार्हो C. ८ A. om. ति. ९ यत्न B. १० तत्र चीत्ख Com.

हानोस्तपोभिरथ यामिभर्त प्रत्ययेः कृतप्रघटेत सुभूतं यदि तत्कृतं स्यात् ।

अथ किं न त्वेते यदेकत्र नो विद्यापरिग्रहाम नानादिगन्तवा-
सिना साहचर्यमासीत् । तदैव चास्मत्सौदामिनौसमक्षमनयोभूरिवसु-
देवराजयोर्वेतेव प्रतिज्ञावहयमावाभ्यामपत्यसंतन्यः कर्तव्य इति । तदि-
दानीं विदर्भराजमन्त्रिणा सता देवरातेन माधवं पुत्रमान्वीक्षकी-
श्रवणाय कुण्डिनपुरादिमां पद्मावतीं प्रहिण्यता सुविहितम् ।

भूरिवसुर्यन्मा विधेयविषये नियोज्यगोचरे नियुक्तं निधोजयति तत्स्नेहस्य
प्रीतेः कलं स ह्यस्माकं प्रेमपात्रमिति भावः । असौ नियोगः प्रणयस्य
प्रश्रयस्य सार उत्कर्षो निर्घातो वा । यदि मदीयैः प्राणैरथ वा मदीयै-
स्तपोभिः सुहृदो मित्रस्याभिमतं नाच्छितं कृत्यं कार्यं घटेत तदा तत्कार्यं
कृतं स्यान्मत्पाणादिभिरपि भवेदित्यर्थः । यद्वा । सुहृदोभिमतमिदं यदि
घटेत निष्पद्येत तदा मदीयैः प्राणैस्तपोभिर्वा तत्कृत्यं कृतं स्यादघटेने त
सर्वमिदं व्यर्थमित्यर्थः । एतेनावरुणकर्तव्यतीक्ता ॥ प्रणयः प्रेम्णि विश्वासे
याज्ञाप्रश्रययोरपीति विश्वः ॥

७७-८१ भूरिवसोः स्वीकारवीजमेवंविधप्रश्रयोपपत्तिं चाह । किं
नेत्यादि । न इति बहुवचनेन स्वभूरिवसुदेवरातानामुपादानम् । अस्म-
दिति । अस्माकं सौदामिन्याश्च प्रत्यक्षमित्यर्थः । अपत्यसंबन्धो विहाहः ।
सौदामिनौसमक्षमित्यनेन तस्या देवराजबन्धुतया नवमाङ्क माधवप्राण-
शालकारभारतस्या नाम च सूचितम् । मुक्तं चेदम् ।

नासूचितं विशेषपात्रम् ।

इति मरिचः । एतन्मन्त्राणि सूचितस्यैव प्रवेदाः । आन्वीक्षिकी साधना-
वन्तः । एतत्तत्कृत्यमादिनिष्ठमिति तदन्त्यास्तान्माधवस्य चोरिकाविनाह-
रीशालकारभारतः । अथवा नामः । कुण्डिनपुर विदर्भराजमवासी । तदि-
दानीं विदर्भराजमन्त्रिणा सता देवरातेन माधवं पुत्रमान्वीक्षकी-
श्रवणाय कुण्डिनपुरादिमां पद्मावतीं प्रहिण्यता सुविहितम् ।

अव० । अचरिभं^१ अचरिभं ण हुं अमच्चो माहवस्तु णामं पि
जाणादि त्ति णिरवेवखदाए लक्खीअदि । (क)

काम० । संवरणं हि तत् ।

९०

विशेषतस्तु बालत्वात्तश्रेयिष्वृतभावयोः ।

तेन माधवमालयोः कार्यः स्वमतिनिवृत्तः ॥

अपि च । अनुरागप्रवादस्तु वत्सयोः सार्वलौकिकः ।

श्रेयोष्वैस्माकमेव हि प्रतीयौ राजनन्दनौ ॥

पश्य । वहिःसर्वाकाररूपगुणरमणीयं व्यवहर-

९५

(क) आश्चर्यमाश्चर्यं न खल्वमालयो माधवरूप नामापि जाना-
तीति निरपेक्षतया लक्ष्यते ।

९०—९२ संवरणं संगोपनम् । विशेषत इत्यादि । तेन मूर्ति-
वस्तुना तदोर्वत्सयोर्विशेषेण स्वमतिनिवृत्तः कार्यो निवृत्तज्ञानगोपनं कर्त-
व्यम् । बालत्वाच्छिशुत्वेन प्रकाशिताभिप्राययोः । यथा तावपि प्रकृतं न
जानीतस्तथा कृतं तेनेति भावः । युक्तं चाह ।

नादेशे नाकाले नापरिपकेन्द्रिये न गुणहीने ।

कथयति हि कथां स्वगतां न तपस्य कथा भवति बन्धवा ॥
इति नीतेः ।

९३—९४ अनुरागेत्यादि । तयोऽनुरागप्रवादः सर्वलोकविदितः
सत्तस्मात्तं श्रेयानस्तीति वा पाठः । श्रेयो श्रेयोलम्भी । यत एव
सति राजा नन्दनश्चोभौ वज्रनीयौ तयोऽन्योन्यानुरागादेव परिणयो
वृत्ते न मया कारित इति वक्तव्यमेवेति भावः ॥ सार्वलौकिक इत्यत्र
सर्वलोकाद्वृज् ॥ अन्योन्यानुरागेण गान्धर्वविवाहोपि सूचितः ।

५—९८ वहिरित्यादि । विद्वान्सुबुद्धिरेकः श्रेष्ठोद्वितीयो वा सक-

परभूहस्थानान्यपि तनुराणि स्थगयति ।

जनं विद्वानेकः सकलमभिसंभाय कपटै-

स्तदस्यः स्वानर्थान्छिनत्ति च मौनं च भजते ॥

अव० । मयं वि तुल्यवर्णादौ तेन तेन वञ्चनोपन्यासेन भूरिय-

१०० सुमन्दिरासणराशमग्नेण माहवो संचारीभिदि । (क)

कान० । कथितमेव नो मालतीमाधवेत्या लब्धङ्गिकाया

(क) मयापि पुष्पद्वयनात्तेन तेन वञ्चनोपन्यासेन भूरियसुमन्दि-
रासञ्जराशमग्नेण माधवः संचार्यते ।

लं अने कपटैरभिसंभाय वञ्चयित्वा स्वानर्थान्छिनत्ति प्रयोजनानि संपाद-
यति । मौनमभाषणं भजते च । विद्वानेकपरं वचो न वदतीत्यर्थः ।
अत एव तदस्य उदासीन इवानभिक्कव्यापार इत्यर्थः । कथम् ।
सर्वकारेणैङ्गितादिना स्वभावसुन्दरं यथा भवति तथा बहिः प्रकटं
व्यवहरन्ति सङ्गमप्यपि परभूहस्थानानि परस्य तर्कस्थानानि स्थग-
यति विदधाति । अपिर्मिलक्रमः ॥ अभिसंधिर्वञ्चनार्थ इति धातुसंग्रहः ।
केवलश्रेष्ठयोरेक इति धरणिः ॥

९९-१०० अत्रोपन्यासो व्याजने कापेद्विदः । राजमार्गेणेत्यनेन
सर्वसाधारण्याभाधवरणानौद्धत्यमदीर्घाववेष्टा च सूचिता । संचारणं
च तदर्थनेन मालत्या अनुसारायेति भावः । अत्र कामन्दक्यावल्लो-
कितायामेवमनुक्तवाक्यं तव वचनादिति घटत इति न देशम् ।
प्राज्ञैस्तपोभिरित्यादिना तदभिधानात् ।

१०१-१०५ धायेप्युपमात्रसुता । एतेन वाल्याद्यभृति सकलचे-
ष्टावेदित्वं ध्वनितम् । तथा च लब्धङ्गिका मास्तीगतां यत्कथयति तत्प्रमा-
णमेवेत्येवकारव्यङ्ग्यम् । अनेनास्याः सखीत्वमप्युक्तम् । यदाह भरतः ।

१ लघुतराणि A. २ B. om. वञ्चन.

भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं

दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था ।

कास्तीसी च धानिणी प्रतिवेश्या च शिल्पिका ।

वाला प्रव्रजिता चेति नायिकानां सखीजनः ॥ इति ।

न इति बहुवचनेनात्मनि लवङ्गिकादृश्यत्रागरुदायहुमनेन वक्ष्य-
कतानिरासः सूचितः । भूय इत्यादि । मालत्यङ्गकैस्ताम्बुनि शिवाय
इति कथितमेव लवङ्गिकोपेक्ष्यन्वयः ॥ अङ्गकैरिष्यात्परि कान् ॥ अल्प-
ता मृदुत्वेन । बहुवचनात्सर्वाङ्गमुक्तम् । तथा च मृदुनिः सखीकैरित्यर्थः ।
कीदृशीः । त माधवं दृष्ट्वा दृष्ट्वा पुनः पुनरप्यलोचय । मादोक्तत्वा दृष्ट्वाका-
ङ्क्षया ललितलुटिभिरतिमलागकान्तभिः । उल्लितलुलितैरिति पाठे पूर्व-
ललिते रम्यैर्युता ललितैर्मलनिरित्यर्थः । कीदृशी सविधनगरीरथ्यया
मालतीगृहानिकटराजमार्गेण भूयो भूयः पुनः पुनः पर्यटन्तं गच्छन्तम् ।
इह राजमार्गोपन्यासेन माधवस्य निःशङ्कः संचारी मालायाश्च नर-
शनेन परावृत्तकाभावः सूचितः । गगने पीनपुन्येन दर्शनं प्रति दा-
र्ढ्यमुक्तम् । दर्शने च पीनपुन्येन तस्या उत्कण्ठातिशय उक्तः ।
पद्मा । प्रथमवीप्सया दर्शनं दृष्टुमुत्सृज्या प्रथमं रम्यवस्तुचमत्कारेण तत्
उद्दिश्यमानानुरागनवाङ्मुरेण नयप्रीतिर्युज्यते । द्वितीयवीप्सया सहचरी-
भिरप्यज्ञाता नयनप्रीतिरुक्ता । नगरीपदेन रथ्याया अनेककौतुकाधार-
तोक्ता । तथा चेतस्वतेनेककौतुकदर्शनतरलितत्वेन माधवस्य सम्य-
ग्दर्शनसंपादकनिकटार्थकसविधपदानिगर्व उक्तः । यथा प्रथमेन चानन्त-
रभाविविबलताया विपप्रान्तरसंचारेणापि व्यवधानस्यापादानादत्यन्तानु-
रागोद्वेदः सूचितः । कथमन्तःपुरस्था सा ददर्शेत्यत आह । भवनेति ।
भवनस्य प्रासादादीर्षा वलम्बुपरिकुटी तस्यां तुङ्गमुच्चं यद्वातायनं
गवाक्षस्तत्रस्था । तुङ्गतया यथाकाङ्क्षदर्शनमुक्तम् । वातायनेत्यनेन वात-
स्यायनं गगनं यत्रेति व्युत्पत्त्या घर्मादितापवती गभीरसमीरपरिशील-

साक्षात्कामं नवमिव रतिमालती माधवं य-

१०५ द्वाढोक्कण्डा ललितलुलितैङ्गकैस्ताम्बतीति ॥

अथ० वाढं जेदो तारै धि अत्तणो विणोदणिमित्तं ग्राहवपडिच्छ-
न्दअ अहिहिलिहिटं तं लवङ्गिआण अज्ज मन्दारिआण हत्थे णिहिदं
दाय । (क)

(क) वाढ, यत्स्वयान्यात्मनो विनोदनिमित्तं माधवप्रतिच्छन्दकम-
भिलिखितं तलवाङ्गकयाश्च मन्दारिकाया हस्ते निहितं तावत् ।

नार्यं यातीति द्ररोहेण निरगलमस्या गमनं तत्रेति सूचितम् । यदापि
सौधोपरिकुर्वी बलभी विदुरिति भवनपदमत्रगतार्थं तथाप्युक्तिषोपात्तं
कारणोक्तनार्थं भवनपदम् । यद्वा भवनरूपा बलभी मालतीवसतिः सौ-
धोपरिकुर्वीत्यर्थः । एतेनास्या निजगृहाद्बलभीगमनं किमर्थमित्यन्याश-
ङ्कपरिहारो निरगलं च तदर्थानं भवतीति ध्वनितम् । यथा रतिः काम-
कान्ता नवं द्वाहानन्तरमुत्पन्नं साक्षात्प्रत्यक्षं कार्यं दृष्टुञ्जैस्ताम्बति तथे-
त्यर्थः । मालती रतिमाधवश्च काम इति तयोर्बहुल्लोकसंकुलेपि पृथि
रागसागरोन्योन्यं ववृष इति भावः । यद्वा कामोन्मत्ततयाप्रत्यक्षो वृद्ध-
श्च । अत्रोत्प्रेक्षा विशिष्टस्यैव । साक्षात्प्रत्यक्षं नवं काममिवेत्यर्थः । ताम्ब-
तीत्यनेनोद्देशो उक्तः । यद्वाह मरतः ।

चिन्तानिःश्वासखेदेन हृदाहमभिगयेन च ।

श्रुत्याङ्गोपाङ्गचेष्टाभिरुद्देशाभिनयो भवेत् ॥ इति ।

१०६-१०८ वाढमत्तितरामनुरक्ता मालतीत्यर्थः । विनोदः
क्रोडा हर्षो वा । प्रतिलुन्दकं प्रतिरूपकम् । तावत्पदेन मन्दारिकाहस्त-
निधानस्य प्रकृतकार्योपक्रमः सूचितः । अत एव कामन्दक्या सुविहित-
मित्युक्तम् ।

१ ललितलुलित A. २ B. C. om. जेदो; जं A. ३ तार A. D. ४ A.
om. अत्तणो. ५ A. B. add. उक्कण before विणोद. ६ भाजिहिटं. A.B.C.

काम० । विचिन्त्य । सुविहितं लवङ्गिकाया यतो भाधवानुचरः क-
लहंसकस्तां विहारदासीं मन्दारिकां कामयते तदनेन तीर्थेन धरेत् ११०
तैत्तिच्छन्दकमुपोद्वातेन भाधवान्तिकमुपेयादिन्यभिप्रायः ।

अव० । माधवो वि कोटूहलमुपेयादिभ्यः पञ्चमभरणमहत्सवं
मभरणद्वैज्याणं अर्जुनपत्रादेः अणुषेविदो तस्यै किल मालती गमि-
स्सादि तदो अणुषाणदमणं मोर्दुं स्ति । (+)

काम० । साधुं वस्ते साधु । अनेन मन्त्रियाभिषेगेन स्मारयसि ११०
मे पूर्वशिष्यां सौदामिनीम् ।

(क) माधवोपि कोटूहलमुपेया मया पञ्चमभरणमहत्सवं सकर-
न्दोद्यानमथ प्रभासेनुप्रेषितस्तत्र किल मालती गमिष्यति ततोऽन्यो-
न्यदर्शनं भवत्विति ।

१०९-१११ विहारः सीगतप्रदागिकानामालयः । तत्र व्याघ्रता
दासी विहारदासी । एतेन प्रकरणवाच्यत्वमुक्तम् । यदाह दण्डी ।

शब्दार्थः कुट्टिनी दासी धर्मशास्त्रवहिष्कृताः ।

विटचेष्टादयो नित्यं दायाः प्रकरणे मताः ॥

तीर्थेन द्वारा । उपायेन वा ॥ तीर्थमुपायद्वारमन्त्रिण्यति विश्वः ॥ उपो-
द्वातेन प्रसङ्गेन । अभिप्रायस्तावदिति वादिन्यारब्धेति शेषः ।

११२-११९ अत्र ॥ कोटुकं तु कुटूहलमित्यमरः ॥ मदनमहो-
त्सवेन वसन्तकालः सूचितः । तस्य च वैवाहिकत्वम् । यदाह ।

शरत्सङ्ग्रामविषये विवाहे ज्येष्ठमाधवौ । इति ।

किल प्रसिद्धौ । इति हेतौ । अनुप्रेषणे तत्र किलत्यादेर्हेतुत्वम् । अन्योन्य-
दर्शनेनोभयानुरागे विवाहनिर्वाहः । प्रिये प्रीतिविषये कार्पेभियोग

१ इत्यनेन A. D. २ तैत्तिच्छन्दकं B. ३ A. D. om. एतेन & उपो-
द्वातेन; B. C. उपोद्वाताय. ४ C. om. माधवाय. ५ मभरणद्वैज्याणं A. C.
(A. B. C. om. भन्ज. ७ तर्हि A. ८ मोर्दु B. ९ वस्ते साधु साधु. B.

अव० । भवदति सा सौदामिणी बहुणा समासादिदधच्चरिभैर-
न्तसिद्धिपहावा सिरिपध्वदे कापालिअव्वदं धारेदि । (क)

काम० । कुतः पुनरियं वार्ता ।

१२० अव० । अस्मि एत्थ णअस्मि महाप्रसापपदेसे करालो णाम
चामुण्डा । (ख)

काम० । अस्ति यां किल विविधजीवोपहारप्रियोति साहसि-
कानां प्रवादः ।

अव० । तँहिं वखु सिरिपध्वदादो आअदस्स रसिभिहारिणो णादि-
१२५ दूरारण्यवासिणो साहअस्स मुण्डधारिणो अघोरघण्टणामोअस्स

(क) नगवति सा सौदामिन्यधुना समासादिताश्रयमन्तसिद्धि-
प्रभावा श्रीपर्वते कापालिकव्रतं धारयति ।

(ख) असुप्त नगर्षा महाप्रसापप्रदेशे कराला नाम चामुण्डा ।
आसङ्गः । अत्र कपालव्रतं महाव्रतम् । कुत इत्यादिना रमणानाङ्ग-
सूचनम् ।

१२२-१२३ किल प्रसिद्धौ । विविधा नानारूपा जीवा मानुषा-
दय उपहारा बलयः प्रिया यस्याः सा । अनेन मालत्युपहारः सूचितः ।
आत्मनिरपेक्षं कर्म साहसं तेन वर्तन्ते ते साहसिकाः । प्रवादः
प्रसिद्धिः । इह प्रियेत्यस्यानन्तरमिति पदं देवमन्यथा पूर्वीपरानन्वयात् ।
तथा च प्रियेत्यनेनाकारेण साहसिकानां प्रवाद इत्यर्थः । अत एव
वाक्यार्थकर्मादावितेरव्याहारः ।

१२४-१२५ इह खलु प्रसिद्धौ । तस्याश्चामुण्डाया नातिदूरेणा-
त्यासन्ने वस्तुं शीलं यस्य तस्य । एतेन देवकुलस्य लोकसंकुलतया

१ D. adds वखु after सा. २ A. ० शम० B. om. सिद्धि. ३ सिरिभ
A. ४ णअस्मि A. C. ५ कराली C. ६ सा B.; C. om. या. ७ तं वखु B.
नख वख D. ८ सिरि A. C. D. ९ ०व० B. C. १० ०ह० D.

अन्तेवासिणी महाप्यभावा कपालकुण्डला नाम अणुवैद्यं समाप्त-
च्छदि तदो इयं पठती । (क)

काम० । सर्वं^१ सौदामिन्यां संभाव्यते ।

अव० । अलं दाद्य एदिणा । भवति^२ सो वि सहचरो माधवस्य
बालमित्रं मकरन्दो^३ नन्दनस्य वहिर्णि मदनान्तर्भावं जह समुद्रह- १२०
दि तं पि माधवस्य दुर्दीर्घं प्रियं किं^४ भोदि । (ख)

काम० । नियुक्तैव^५ तत्र भया मर्त्यैस्तथा बुद्धराक्षता ।

(क) तत्र खलु श्रीपर्वतादागतस्य रात्रिविहारिणो नौतिदूरारण्य-
वासिनः साधकस्य मुण्डधारिणोघोरघण्टनामधेयस्यान्तेवासिनी महाप-
भावा कपालकुण्डला नामानुसंध्यं समागच्छति तत इयं प्रवृत्तिः ।

(ख) अलं तावदेतेन । भगवति सौमि सहचरो माधवस्य बालमित्रं
मकरन्दो नन्दनस्य मगिनीं मदनान्तर्भावं यदि समुद्रहति तदापि माधव-
स्य द्वितीयं प्रियं कृतं भवति ।

किञ्चिद्विप्रकृष्टं साधकसंस्थानमुक्तम् । साधकस्य योगिनः । मुण्डधारिणः
कापालिकस्य । अघोरघण्टेति ।

कापालिकास्तु घण्टान्तनामानः समुद्राहृताः ॥
अति भरतः । अघोरोविमृश्यकारीति नामव्युत्पत्तिः । अनुसंध्यं संख्याया-
म् । प्रवृत्तिर्वर्त्ता । सर्वमुघोरघण्टनाशनमाधवरक्षणादिकम् । अत्रैतेन
कापालिकादेः कथनेनालं निष्कलमधुनानुपयोगात् । बालमिति भावप्र-
धानं वेत्त बाल्यान्मित्रमित्यर्थः । समुद्रहति विवहति ।

१२२-१२८ बुद्धराक्षितेत्यनेन भिक्षुकीलं सूचितम् । अत एव

१. °का० B. D. २. °संघ D.; C. adds नगरं before समाप्त०. ३. सर्वं किं
B. C. तर्क्या० सर्वं D. ४. °न्ना C. D. ५. एते A. D. ६. °मिको A.
D. ७. °A. adds नाम. ८. °A. adds नाम after म. ९. °किं B. C.
१०. °का C. D. ११. °त एव D. १२. °तल A. C. १३. Com. insert

काम० । सुविहितं मगवत्या । (क)

काम० । विचिन्त्य । अतुष्टिष्ठ माधवप्रवृत्तिमुपलभ्य मालतीमेव
पश्यति ।

उभे उत्तिष्ठतः ।

काम० । विचिन्त्य । अतुष्टिष्ठ प्रकृतिमालती तन्निर्माणं निसृष्टार्थ-
दूतीकल्पः सूत्रयितव्यः । सर्वथा

शरद्व्यात्स्वा कान्तं कुमुदमिव तं नन्दयतु सा

(क) सुविहितं मगवत्या ।

दोषे नियुक्ता ॥ उत्तिष्ठत्यत्रोर्ध्वकर्मत्वान्न तद् ॥ अत्युदासा गभीरा
प्रतिपन्नार्थासंवादिनी प्रकृतियस्याः सा तथा । निसृष्टार्थेति । नायिकाया
नायकस्य वा मनोरथं ज्ञात्वा स्वमत्या कार्यं साधयति सा निसृष्टार्था दूती
तस्याः कल्पो व्यापारः प्रस्तावनीय इत्यर्थः । दूती च विविधा । यदाह ।

निसृष्टार्था मितार्था च तथा शासनहारिका ।

सामर्थ्योत्पादितार्थानां दूती तु विविधा मता ॥ इति ।

१३९-१४३ शरदित्यादि । सा मालती तं माधवं नन्दयतु
प्रीणातु । यथा शरच्चन्द्रिका कुमुदं नन्दयति । यथा चन्द्रिकाकुमुदयो-
नित्यं प्रीतिस्तथा तयोर्मण्यस्त्विति भावः । कीदृशम् । कान्तं रम्यम् ।
सुजातं शोभनं जन्मानम् । शोभनता च गुणवत्त्वेन । यदा । कान्तमन्य-
स्त्विति भावः । यदाह मरतः ।

अन्यस्त्रीभोगसंभृतं चित्तं पश्य न विद्यते ।

इह माधवो माधुः स कान्त इति कीदृशः ॥

सा कीदृशी । कान्तो निसृष्टार्थः । स च यदा कल्पार्थो विचारकस्यापि
नोपैत तदा तस्य रम्यत्वं ज्ञात्वा भवतु । मुनेन तेन कान्तो

सुजात कल्याणी भवतु कृतकृत्यः स च युवा ।

१३

श्रीया अन्योन्यप्रगुणगुणनिर्माणनिर्णयो *Supra collatis, praesentibus*
et in textu, praesentibus, praesentibus
 विधातुर्व्यापारः फलतु च मनोज्ञश्च भवतु ॥ *praesentibus, praesentibus, praesentibus*

इति निष्क्रान्ते विष्कम्भकः ।

ततः प्रविशति गृहीतान्वितोपकरणः कलहसः ।

कल ॥ कहिं दार्णि तुलितमभ्यहृद अलभावे भौवेभमाधैवित्तमा- १४
 लदीहिअभमाहणं णोहमाहचं पेक्षितम् । परिकल्प्य । परिहसन्तोर्हि

मदनमदोद्दीपकवापोमित्वमुक्तम् । एवं साति विधातुः प्रयत्नः सफलो
 भवतु मनोहरश्च सुपनन्दनायिकायेन सर्ववर्जकोभित्त्वर्थः । कीदृशः
 अन्योन्यं कामिनोः प्रगुणा अनुख्या ये गुणास्तेषां निर्माणे कुशलोत्
 एव वरीयाच्चेष्टः गरीयागुर्त्वा । यद्वा । अन्योन्यं प्रगुणा उक्त्या
 ये गुणास्तेषां निर्माणे कुशलः । निष्क्रान्ते कामन्दकवलोकिते ।
 विष्कम्भक इति ।

कुतोपि स्वेच्छया प्राप्तः संवन्धेनोभयोपि ।

विष्कम्भकः स विज्ञेयो यस्तु काव्यार्थसूचकः ॥

विष्कम्भस्तु द्विधा सोऽयं शुद्धः संकीर्ण एव च ।

शुद्धो मध्यमपात्रेण संकीर्णो मध्यमाधमैः ॥

इति भरतः ।

१४७-१४८ उपकरणमुपदोक्तम् । अतः तुलितो मकारवजस्य
 कामस्यावलेपो गर्वो येन रूपविभ्रमेण सौन्दर्यविलासेन तेनापक्षितं तिरस्क-
 तं मालतीहृदयस्य माहात्म्यं गाम्भीर्यं येन तम् ॥ अवलेपः स्मृतो गर्व इति

१ निर्माणनिर्णयो B. २ °विष्कम्भकः C. ३ तुलित D. ४ °ज° B. ५ C.
 om. रूपः आवलेभं B. C. °लेपि° A. ६ आखिल B. निखल C. ७ C.

जाय ईमस्सि उज्जाणे मुहुत्तं विस्समिअ मअरन्दणन्दणं^१ णाहमाइवं पेक्खिस्सं । (क)

इति प्रविश्योर्ध्वविशति ।

५०

ततः प्रविशति मकरन्दः ॥

मक० । कथितमयलोकिताया मदनोद्याने गतो माधव इति । भवतु तत्रैवं गच्छामि । परिक्रम्यावलोदयं च । दिष्टं शायं वयस्य इत एवाभिवर्त्तते । निरूप्य । अस्य तु

(क) कुचेदानीं तुलितमकरञ्जररूपावलेपविधमावक्षितमालतीहृदय-
माहात्म्यं नाथमाधवं प्रेक्षिष्ये । परिश्रान्तोस्मि यो वैदास्मिन्नुद्याने मुहुत्तं
विश्रम्य मकरन्दनन्दनं नाथमाधवं प्रेक्षिष्ये ।

शाश्वतः ॥ मकरन्दस्य नन्दनं हर्षकम् । कलहंसो राजहंसः । स च शर-
दि विराजमानोऽपि योगिनीप्रभावाद्भसन्ते भिलित इति नामाभिप्रायः ।

१५२-१५७ दिष्टयेत्यर्थः हर्षे । माधवस्य वसन्तस्य मकरन्दः
पुष्परसः सहचरो युज्यत एव । इत एवात्रैव । इह शृङ्गारो द्विविधः ।
यदाह भरतः ।

संभोगो विप्रलम्भश्च शृङ्गारो द्विविधो मतः ।

संभोगोऽपि विप्रलम्भपूर्वक एव स्वदत्ते । यदाह ।

न विना विप्रलम्भेन संभोगः पुष्टिमर्हति ।

कथायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागोभिजायते ॥

स च दशारम्भः । यदाह भरतः ।

अप्राप्तरतिभोगस्य नवस्त्रीरागजन्मनः ।

दश स्थानानि कामस्य काममन्तर्विसर्पतः ॥

१ इह A. D. २ मुहुत्तं B. ३ °स° B. C. ४ °सहभरं A. ५ B. C.
om. णाह. ६ परिक्रम्य° B. D. ७ कथितं मेवली° C. ८ B. C. D. insert.
यथा before मदनो, ९ B. om. एव. १० कष्ट A. ११ A. om. दिष्टताः D.

गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं
 स्वसितमधिकं किं नैवेतनधातिकमन्यदितोय वा । १५

अभिलाषोऽथ प्रथमे द्वितीये चिन्तने तथा ।

अनुस्मृतिस्तृतीये च चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥

उद्वेगः पञ्चमे ज्ञेयो विलापः षष्ठ उच्यते ।

उन्मादः सप्तमे प्रोक्तो भवेद्वाधिस्तथाष्टमे ॥

नवमे जडता प्रोक्ता दशमे मरणं भवेत् ॥ इति ।

तदिहानुस्मृत्यवस्थो माभसो यकरन्देन कथ्यते । तमनमिति । अस्या
 गमनमलसं नन्दं न तु शरीरं हस्तादेराकुञ्चनप्रसारणात् । अन्तरा-
 न्तरा विलम्बस्यात्यन्तासक्तिवशाज्जायमानत्वाच्च । इदमनुस्मृतिचिन्तम् ।
 यदाह ।

मुहुर्मुहुर्निःश्चित्तैरधोमुखविचिन्तनैः ।

अन्वपादन्यकार्याणां कथितानुस्मृतिर्यथा ॥

तथा यतो मामपि न पश्यति ततोन्वःकरणं कापि लक्षम् । तथा
 च चिन्तासंततिपरतया ध्यानावधानेन शून्या बाह्यार्थाग्राहिणो दृष्टिरस्य ।
 यदाह ।

शून्या दृष्टिः स्मृता चिन्तासंभोहप्रणयादिषु ।

शून्यदृष्टिलक्षणमप्याह ।

निश्चला समतारा च ध्यानाद्वाह्यमगृह्णी ।

तथा समपुटोपेता शून्या दृष्टिरुदाहृता ॥

तथा मनस्तापवतो ग्लानिः । सा च क्षीणकपोलतादिनोनीयते । अत
 उक्तं शरीरमसौष्ठवं विकलम् । इष्टजनालाभ भावनार्थमाह श्वासितमधि-
 कम् । एताकिं नु स्यात् । एतदलसगमनत्वादिकं रोगजं कामकृतं वेति
 वितर्क इत्यर्थः । रोगलिङ्गाभावादनङ्गलिङ्गसङ्गाच्च निश्चयमाह किम-

भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा विकारि च यौवनं
ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम् ॥

ततः प्रविशति यथानिदिष्टो माधवः ।

माधवः । स्वगतम् । तामिन्दुसुन्दरमुखीं सुचिरं विभाव्य

धैतः कथं कथमपि व्यपवर्तते मे ।

न्यदिति । अथ वा पदान्तरं । इतः कामाकामन्यकान्यदित्यर्थः । वि-
श्वदो निषेधे । अत्र पांशुकीटनामप्यनुभूतमाधवसरीरे तत्तद्विकार-
रदर्शनात्तर्कविद्याविदो मकरन्दस्थ परिच्छेदो युज्यत एवेति । निश्च-
यलिङ्गमाह । भुवने कन्दर्पाज्ञा भ्रमति सर्वं जनमारकन्दति । विकर्तुं
शीलमस्तीति विकारि । पूर्वदशात्ययेन दशान्तरयोगो विकारस्तद्योगि
यौवनम् । अयं तु युवत्यर्थः । अत्र भ्रमतिपदेनानवच्छिन्नक्रियता
तद्वारा भवकालता । भुवनपदेन सर्वदेशता । आज्ञापदेन युक्तिजिज्ञासा
विना स्वीकारः । विकारिपदेन साभावज्ञीकारिता च ध्वनिता । ललिताः
सुन्दरा मधुराः परिमात्रमानास्ते ते प्रसिद्धा भावा रमणीयदमनि-
भ्रमादयो धीरतां धैर्यं क्षिपन्त्यपनयन्ति । तदनेन कामकृतमेतदुन्नी-
यत इति भावः । प्रकृतिमधुरा इत्यपि पाठः । तत्र प्रकृत्या स्वभावत
एव मधुरा मनोहराः ।

१५८-१६२ माधवप्रवेश इह द्विपदिकया । यदाह ।

शोकविभ्रमयुक्ते तु व्याधिचिन्तासमाश्रिते ।

श्रुतवार्त्तादिवैरूप्ये योज्या द्विपदिका बुधैः । इति ।

स्वगतमिति ।

यत्तुश्राव्यं न सर्वस्य स्वगतं तदिहोच्यते ॥

इति भरतः । अनुस्मृतिमाह तामित्यादि । तां नायिकामचिरमधुनैव वि-
चिन्त्य कथं मम चेतः ॥ कर्तृ ॥ कथमपि महता कष्टेन व्यपवर्तते व्याव-

लज्जां विजित्य विनयं विनिवार्य धैर्य-

मुन्मथ्य मन्थरयिवेकमकाण्ड एव ॥

आश्चर्यम् । यद्विस्मयस्तिमितमस्तमितान्दभाव-

मानन्दमन्दममृतप्लवनादिवाभूत् ।

वर्ते नागच्छति वा । तस्यां लभे तानेव भावतीत्यर्थः । किं कृत्वा । बालवेन कुलीनत्वेन च या लज्जा तामकाण्ड एवाप्रस्ताव एव विजित्य । रथसकाल एव हि लज्जादायावप्रस्ताव इति भावः । विनयं मनोपलक्षालनोपदेशं दूरीकृत्य । महानायकतया साहजिकं धीरायमुन्मथ्य । कीदृशम् । मन्थरो मन्दो विवेक इति कर्तव्यता एव तत् । क्रियाविशेषणं वा । कीदृशीम् । इन्द्रोऽश्वन्नात्सुन्दरं सुखं यस्यास्ताम् ॥ वैराधिकरणेषु गमकत्वात्समासः ॥ इह तामित्यनुस्मृतिरिन्द्रसुन्दरं गुणकीर्तनं विभाव्येति चक्षुःप्रीतिः कथमपीत्युद्वेगो लज्जां विजित्येत्युन्मादो मन्थरयिवेकमिति जडत्वेत्यनेकावस्थोक्ता ।

१६२-१६६ यद्वेत्यादि । तस्मिन्निधौ यन्मदीयं हृदयं विस्मयेनाद्भुतरसेन स्तिमितं निश्चलम् । एतेन स्वम्भ उक्तः । अत एवारतमितो नाशं प्रापितोन्यो भावो विस्मयातिरिक्तो धर्मो यत्र तत् । अनेन जडतोक्ता । यदाह ।

इष्टं वानिष्टं वा सुखदुःखे वा न वेत्ति यो मोहात् ।

तुष्णीकः परवशगः स भवति जडसंज्ञकः पुरुषः ॥

आनन्देन निरन्तरसुखेन मन्दं मन्थरं चाभूत् । अमृतप्लवनादेव सुभासेकादिव । अथ च योगाभ्यासेन कुण्डलिन्याचरणेनामृतसेकादिवेत्यर्थः । तत्रापि परमानन्दसंदोहो भवत्येव । एतेनाद्भुतनायिकादर्शनजातभावभरमन्थरता दर्शिता । तद्दृश्यमधुना ताद्वियोगज्ज्ञारचुम्बितमिवाङ्गा-
रावस्पृष्टमिव व्यथमानं पीडायुक्तमास्त इत्याश्चर्यम् । न च प्रियासङ्ग-

१६५

तत्सन्निधौ तदनुना हृदयं मदीय-
मङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते ॥

मक० । सखे माधव इत इतः ।

माध० । पारिकर्म्ये । कथं क्रिययस्या मम मकरन्दः ।

मक० । उपसृत्ये । सखे माधवं ललाटतपस्तपति तपनस्तदस्मि-

१७० न्मुद्धाने मुहूर्तमुपविशायः ।

माध० । यदभिरुचितं धयन्यार्ये । इमुभावुपविशतः ।

कल० । दृष्ट्वा । कथं मअनन्दसहचरो ईदं इजेव बालवकुलोत्तानां
अलं करोति र्णाहमाहवो तां दंममि से^१ मअनवंअणाविश्रान्तमाल-
दीलोअणमुहायहं अत्तणो पडिस्सुन्दरं । अहया मुहेत्तं विस्साम-

१७५ सोवखं दाव अणुभोटु^२ । (क)

(क) कथं मकरन्दसहचर इदमेव बालवकुलोत्तानमलं करोति माध-
माधवरतदंश्यामि । मदनोदगाखिद्यमानमालतीलोचनमुखायहमात्मनो-
स्य प्रतिच्छन्दकम् । अथवा मुहूर्तं विश्रामसौख्यं तावदनुभवतु ।

मुखं तद्वियोगे दुःखमिति दृष्टचरमेव तत्कथमाश्रयमिति वाच्यम् । अ-
ननुभूतरसस्य तस्य शिशुत्वेन किमिदं यदकाण्ड एव व्यथेति तत्तन्महात् ।

१६७-१७५ इत इहागच्छेत्यर्थः ॥ आवादिवात्तसिः ॥ एतेन
माधवस्य बाढार्याग्रहान्मित्राददर्शनं सूचितम् । ललाटं तपति ललाट-
तपः ॥ असूर्यललाटयोरिति खश् प्रत्ययः । शितान्मुम् ॥ माधवीयम-
न्मयेन्मादमपन्हातुकामस्पर्दे वचनम् ॥ वयस्यायेति रुच्यर्यानां प्रीयमा-
ण इति संप्रदानता ॥ अत्र मकरन्देन पुष्परसेन सहचरो माधवो वस-

१ B. adds दृष्ट्वा, २ C. om. उपसृत्य. ३ A. D. om. माधव. ४ पर्यायः
A. D.; B. adds इयं च ते शरीरावस्था. ५ यथा प्रिययस्याय रोचते A. ६ इमं
B. C. इदं D. ७ B. om. वज्र. ८ A. C. om. नाह. ९ C. D. insert
किं after वा. १० A. D. have this से after अत्तणो. ११ सिद्धमाण A.
D. १२ B. C. om मुहूर्तं and insert माहवो. १३ ० होतु B. १४ Com.
adds चर after मुहूर्तं.

मक० । तदस्यैव तावदुच्छासितकुसुमकेसरकषायशीतलामोदवासितोद्यानस्य काञ्चनारण्यदपस्याधस्तादुपविशावः । तथा कुरुतः ।

मक० । वयस्य माधव । अद्य किल सकलनगराङ्गनाननपथति-
तमहोत्सवामिराममन्दनोद्यानयात्राप्रतिनिवृत्तमन्यादृशं भवन्तभवधा-
रयामि । अपि नाम मनागवसोर्णोभि रतिरमणद्याणमोचरम् ।

माधवः सलज्जनधोपुसस्तिष्ठति ।

मक० । पिहस्य । तत्किमयन्तमुग्धमुखपुण्डरीकःस्थितोऽसि । यदय ।

अन्येषु जनुषु रजस्तमसावृतेषु

नतो बालवकुलमलकरोतीति व्यनिरप्पुन्निवति । मुहूर्तं चैवपुन सुखेनो-
चिते वक्तुं पुक्तमिति भावः ।

१७६-१७७ उत्कृष्टपुष्पाणां ये केसराः किञ्चलकास्तेः कषायो-
लोहितः शीतलश्च य आमेदस्तेन वारितं सुमन्वीकृतनुस्नानं येन
तस्य ॥ कषायः सुरभो लोहिरेत्यवदिति मेदिनीकारः ॥ कषायदि-
संवन्धेन सौरभस्यातिगभीरताका । आमुद्यतेनेमेत्यामोद इति । कषाया-
दिसंपदे काञ्चनारण्युक्तम् ।

१७८-१८० प्रवर्तितः रुतः । अभिरामेति यात्रान्वयि । इह
मकरन्दवचनेन नर्मरूपा प्रतिमुखसंभिरुक्ता । यदाह ।

शृङ्गाण्यै वपाकारि वाचधे गोष्ठीषु नमे वत् । इति ।

अपिः समुच्चये । नाम संभावनायाम् । इदं संभाव्येतादीत्यर्थः । मना-
गल्पम् । रतिरमणः कामः ।

१८२-१८६ मुग्धं किंकर्तव्यताशून्यम् । पुण्डरीकं सितपदाम् ।
विरहधूसरत्वेन मुखस्य पुण्डरीकसाम्यम् । तस्य लज्जयाकथनमाश-
ङ्क्याहान्येष्वित्यादि । माधव तवापह्नुतिर्लज्जया कथंचिदपि मा भूत् ।

१ काञ्चन A. C. २ अथैव तावत् A. D. ३ कामदेव B. C. ४ अभिनिवृत्त
A. D. ५ लज्जया A. D. ६ निवृत्ति A. D. ७ बहिस्तमसा B.

विश्वस्य धातरि समः परमेश्वरे च ।

१८५

सोयं प्रसिद्धविभवः खलु चिन्तनम् ।

मा लज्जया तव कथंचिदपहृतिभूत ॥

माध० । वयस्य किं न कथयामि श्रूयताम् । गतोहमवलोकितानि-
तकीर्तकः कामदेवायतनं तत्र चैतस्ततः परिक्रम्यावलोक्य च परिश्र-
माद्वृत्तमदिरामोदमधुरपरिमलकटुसंकलमिलदक्षिणपटलसंकुलाकु-
लितवकुलमुकुलावलीमनोहराभरणरमणीयस्याङ्गनभुयो बालवकुल-
स्यालवालपरितरे स्थितः । तस्य च दृष्ट्या निरन्तरनिपतितानि
लज्जयापहृवं मा रुधाः । एवमप्रतीकारः स्यादिति भावः । खलु यतः
सोयं चिन्तनम् । कायः प्रख्यातपौरुषः । चिन्तोन्माधविषय इति भावः ।
कीदृशः । विश्वस्य धातरि जगत्त्रयसि परमेश्वरे हरेर्न्येषु जन्तुषु मानुषा-
दिषु च रजस्तमोगुणप्रधानेषु समस्तुल्यव्यापारः । यद्वा । अन्येषु मानु-
षादिषु रजस्तमसावृतेषु च तिर्यग्योनिषु विश्वस्य धातरि ब्रह्मणि पर-
मेश्वरे हरे च सम इति भिन्नमेव योज्यम् । अतो लज्जां त्यक्त्वा कथये-
ति भावः ।

१८७-१९६ परिश्रमास्थित इत्यन्वयः । परिश्रमास्थितोहं न
तु साकाङ्क्षत्वादिति भावः । मदिरामोदवन्मनोहरो यः परिमलः शुभग-
न्धः ॥ स्याच्छुभगन्धे परिमल इति विश्वः ॥ मिलान्मिलितम् । संकुलेन
व्याप्ताकुलिता या वकुलमुकुलावली विकासाभिमुखकलिकाराणिः सैव
मनोहराभरणं तेन रमणीयस्य । यद्वा । मदिरामोदेन मधुर इति
समासः । तेन मदिरामोदस्य वकुलपुष्पोद्गमं प्रति दीहदत्तमाह ।
अङ्गनभुवोङ्गनस्यस्य । अनेन निकटवर्तिनः सेकादिना मनोज्ञता दर्शिता ।

१ अणि B. २ किल A. ३ कीर्तकः B. ४ B. C. om. त. ५ अमादु-
कसित B. ६ मनोहर B. ७ आकृत्यमिलनपटलसंकुल B. ८ B. C. om.
वकुल. ९ विकसितानि B. विकसितनिरंतराणि C.

कुसुमान्यादाय विदग्धरचनामनोहरां स्रजमभिनिर्मातुमारब्धया
नन्मि । अनन्तरं च संचारिणीव देवस्य मकरकेतोर्जगद्विजयवैजय-
न्तिका निर्गत्य गर्भभवनादुज्ज्वलविदग्धमुग्धेनेपथ्यविरचनाविभावि-
तकुमारीभावा महानुभावप्रकृतिरत्पदुरपरिजना कापि तन एवा- १९
गतवती ।

सा रामणीयकनिधेरधिदेवता वा

दहाङ्गणपदेनविधायकाभावाण्यवधुतिः युक्ता ॥ १५०॥ इतिवाप्यवधुतिः
वचोमूलकमेव प्रत्युताङ्गनं प्राङ्गणे जाले कामिन्यापङ्कना मतेति
विश्वादिक्लोषात्तद्वर्गपञ्चमोपान्तमङ्गनं केवलमिति शब्दयकाशाच्च भान्त-
त्वमेवेत्यवधेयम् । आलजालं खल इति [अलं जालं प्राप्तेति-भाट्टश्रुतिः ०]
ख्यातम् ॥ स्पादालजालमावालमभसं यत्र धारणमित्यमरः ॥ विदग्धे-
ति । मालानिर्माणं कामशास्त्रैर्दृश्यद्योतनाय । उक्तं च साक्षात्-
भनविकल्पा इत्यादिनेति भावः । अतिसुकुमारतया कामिनीर्मनोह-
रतया सुगन्धितया सुन्दरतया चान्यपुष्पाणि त्यक्त्वा वकुलपुष्पैर्ग-
लाभयन्महि । अत एव दमयन्तीस्वयंवरादावपि वकुलमालासमगपूक-
मालापरिग्रहः । संचारणी भमनशीला मकरकेतोः कामरस वैजयन्ति-
का पताका । गर्भभवनान्मध्यवासादुज्ज्वलया निर्मलयाप्राप्तया च
शिशुप्रसाधनविरचनयोन्नीतः कुमारीभावः कुमारीत्वं यस्याः । कुमारी-
त्वंनावगुण्ठनपटादभावात्तदुन्नयनमिति भावः । महानुभावप्रकृतिरतिप्र-
भावस्वभावा । अत्युदारो महान्दक्षिणो वा ॥ उदारो महति दक्षिण इति
शाश्वतः ॥ परिजनदाक्षिण्यं सानिध्यानवनेन ज्ञेयम् । तत एव तत्रैव ।

१९७-२०० तद्गुणकीर्तनमाह सेत्यादि । सा स्त्री रामणी-
यकस्य मनोहरताया निधेराधारस्वाधिदेवताविष्टात्री देवता । यद्वा ।

सौन्दर्यसारसमुदायनिकेतनं वा ।

तस्याः सखे नियतमिन्दुसुधामृणाल-

ज्योत्स्नादि कारणमभून्मदनश्च वेधाः ॥

• रामणीयकमेव निधिस्तस्याधिष्ठात्री रक्षिका देवता । सौन्दर्यसारसमुदा-
यस्य कान्तिनिर्वासपूरस्य निकेतनं गृहं वा । निकेतनस्याजहल्लिङ्गतया
सामानाधिकरण्यम् । मनोहरत्वे कान्तिमत्त्वं च तत्रैव दृष्टमिति भावः ।
जा समुच्चये । यद्वा । वा विकल्पे तत्र भिर्जेतुं न शक्यत इति विक-
ल्पार्थः । यद्वा । वेदार्थे रामणीयकनिधिदेवतावेत्यर्थः ॥ वा स्याद्विकल्पोप-
पत्तोरिवार्थेऽपि समुच्चय इति विश्वः ॥ यद्वा । रामणीयकं रूपादिसंपत्तिस्त-
न्निधेरधिदेवता । अनेन शोभीका । यदाह ।

रूपयौदनलावण्यैरुपभोगोपबृंहितैः ।

अलंकरणमङ्गानां शोभेति परिकीर्तिता ॥

सौन्दर्यत्वादिना कान्तिरुक्ता । यदाह ।

शोभैव कुसुमाख्येण पूरिता कान्तिरुच्यते ।

अतोऽनयोर्भेदः । अत्यन्तविलक्षणां सामालोक्योत्प्रेक्षते । नियतं नूनं
तस्याः कारणं समवायिकारणमिन्दुसुधामृणालज्योत्स्नादिकममूत् । च-
न्द्रो मुखस्य सुधाधरस्य मृणालं भुजयोज्योत्स्ना लावण्यादीनामिति
भावः । आदिपदेन पद्मौ पादयोः किसलयौ चरणयोरिति ब्राह्मम् ।
सर्वोपमाद्व्यघटितेयमिति भावः । एवं मदन एवास्या वेधाः स्तष्टामू-
त् । चकारोवधारणे । वेदजडस्य पराणस्य ब्रह्मणो नात्र निर्माणकौश-
लमिति भावः । अत्र कामस्य स्तष्टृत्वेनाश्रुतत्वात्कथमिति न देश्यम् ।
अस्या मोहनीत्वेन मोहनपटुकामजन्यत्वोत्प्रेक्षणात् । अदृष्टचरत्वस्योत्प्रे-
क्षापामनुकूलत्वात् । असदारोपणस्योत्प्रेक्षात्वात् । नियतपदमुत्प्रेक्षाव्यञ्ज-
कम् । नूनमित्येवमादिभिरिति वचनात् ।

अथ सा प्रणयिनीभिरनुचरीभिरधिरलकुमुमसंचयावत्तयलीलादो-
हदिनीभिरभ्यर्च्यमाना तमेव वैकुलपादपेदिशमागतैवती । तस्याश्च
कस्मिंश्चिदपि महाभागधेयजनानि प्रकृतिमोक्षदीपगणनमिव भवत-
त्यर्थथाविकारमुपलक्षितैवानसिम् ।

यतोऽस्याः । परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः

२०५

कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु ।

कलयति च हिमांशोनिष्कलङ्कस्य लवमो-

२०१-२०४ प्रणयिनी स्निग्धा । अनुचरो दासी । संचयः
समूहः । अवचयस्रोतनम् । दोहदोभिलाषः । गहर्षमाह तमेवेति ।
स्वोद्देशेनाह कस्मिन्मणीति ॥ भागधेयं भाग्यमित्यमरः ॥ इहानुमानरूपो
गमसंधिः अस्मिंश्चिदित्यनेनाक्तः । यदाह ।

व्याप्येन व्यापकज्ञानमनुमानमुदीरितम् । इति ।

२०५-२११ विकारविद्महाह परिमृदितेति । यथास्या अङ्गं
परिमृदिता गर्दनविषपीकृता या मृणाली विसलता तद्वन्मलानम् ।
क्रियासु ताग्लभक्षणादिषु परिजनयाननाभिरस्याः कथमपि प्रवृत्तिः ।
इह मृणालीप्रदेन तनुता म्लान्या निराच्छेदः कथमपीत्यादिना विषय-
निवृत्तिः कथिता । तनुत्वम्लानत्वमान्दौर्गन्धिनिकृता । यदाह ।

ग्लानौ तनुत्ववैवर्ष्यमन्दतादिनिदर्शनम् ।

ननु तनुत्वादिना व्यभिचारिणा कथं कामविकारोत्पन्नमत आह ।
कलयतीति । तस्याः कपोलो हिमांशोः शोभां कलयति । अनेन पाण्डु-
ता दर्शिता । कीदृशः । नूतनदन्तिदन्तखण्डगौरः । छिद्यत इति छेदः
खण्डः । इहामिनवपदेन सपुलकत्वं ध्वनितम् । तथा च कपोलपाण्डु-

१ B. om. अनुचरीभिः. २ बालबकुल. A. D. ३ आगता B. ४ कस्मिन्नपि B.
C. ५ C. om. व्यथा. ६ जलव्यवहान A. D. ७ यतः A. B. C.

मभिनवकरिदन्तच्छेदपाण्डुः कपोलः ॥ २३

सा पुनर्नमः प्रथमदर्शनात्प्रभृत्यमृतवतिरिव चर्तुषोर्भिरातिश-
२१० यमानन्दमुत्पादयन्त्ययस्कान्तमणिशलाकेय लोहधातुमन्तःकरणमाकृ-
ष्टवती । किं बहुना ।

संतापसंततिमहाव्यसनाय तस्या-

त्वसपुलकत्वादिना कामविकारव्याप्तेन तदुल्लयनमिति भावः । विरहे
पाण्डुतापि । यदाह ।

अङ्गस्यासौष्टवं तापः पाण्डुता कशता रतिः ।

वर्तिर्नैवाङ्गनलेखा । अपस्कान्तो लोहाकर्षको मणिः । लोहधातुर्लो-
हरूपं द्रव्यम् । अन्तःकरणं मनः । ममान्तःकरणमाकृष्टवतीत्यर्थः । किं
बहुनेत्यनेन सखेदनिःश्वाससूचनम् ।

२१२-२१५ संतापेत्यादि । भूमैतच्चेतस्तस्यां विषय आसक्तं
समन्तात्प्रथमस्तीत्यर्थः । संतापपरंपरैव महाव्यसनं तदर्थम् ॥ तादर्थ्ये
चतुर्थी ॥ संततिपदेन मालतीलाभमन्तरेण यावज्जीवमविच्छेदस्तदलाभे
प्राणहानिश्चोक्ता । कीदृशम् । अनपेक्षितनिमित्तम् । एतेन विषयाला-
भेभ्यस्तस्य स्वाभाविकी प्रीतिरुक्ता । यदाह ।

अभ्यासादभिमानाच्च तथा संप्रत्ययादपि ।

विषयेभ्यश्च तत्त्वज्ञा विदुः प्रीतिं चतुर्विधाम् ॥

अनेन निजमुच्छृङ्खलत्वमपि निरस्तम् । अत एवाह प्राय इति । बाहुल्येन
भगवती भवितव्यतावश्यंभावि प्राक्तनकर्म जीवानां शुभमशुभं च विद-
धाति । अत एव सा सर्वकषा सर्वहरा । तथा च ममावश्यकं दुःखं त्वं तु

१ कांत B. दांत C. २ A. om. पुनर्. ३ प्रथमदर्शनक्षणाव्यभूति A. D.
४ नयनयोः C. ५ भविष्यमानन्दं A. D. निरंतरमानन्दं C. ६ भाषिप्रापनी सर्व-
था B. C.

यासक्तमेतदनपेक्षितहेतु चेत् ।

प्रायः शुभं च विदधान्यशुभं च जन्तोः

सर्वकषा भगवती भवितव्यतेन ॥

२१२

मक० । ययस्य माधव । स्नेहश्च निमित्तसत्यपेक्ष इति विप्रति-
पिद्धमेतत् । पठ्य ।

व्यतिषजति पदार्थान्तरः कोपि हेतु-

र्न खलु वहिःपाधीन्प्रीतयः सश्रयन्ते ।

विकसति हि पतङ्गस्यादये पुण्डरीकं

२१०

पर्योचितं कुर्या इति भावः ॥ आसक्तत्वाद्भूत्वात् पञ्च समवाये कः
सर्वकोपेति खच्चप्रत्यये खित्वाणुम् ॥

२१६-२१९ माधवोक्तप्रीतेरनिमित्तकत्वमुपपादयति । स्नेह इति
निमित्तमिह द्रव्यं वाह्यमाभ्यन्तरं च तदिह वाह्यहेतव्येति स्नेहोऽस्थिर
एव । निमित्तनिवृत्तौ तन्निवृत्तेरावश्यकत्वात् । अत आन्तरनिमित्तापेक्षेय
स्नेहस्येति भावः । विप्रतिपिद्धं विकृतं वाह्यनिमित्तापेक्षया विनोय इति
भावः । स्वोक्ते युक्तिमाह । व्यतिषजतीत्यादि । आन्तरं हेतुः कोपानिर्व-
चनीयः पदार्थान्तरानामभूतीन्व्यतिषजति विशेषतो मेलयति । यतः
प्रीतयो वहिःपाधीन्वाह्यहेतून्सौन्दर्यादीन् सश्रयन्ते प्रकर्षेणावलम्बन्ते ।
अत्र कोपीत्यनेन जन्मान्तरानुभवजनितसंस्कारतात्पर्यनिः । न खल्वि-
त्यनेन दृष्टश्रुतानुमितसकलैहिकोपाधिनिषेधास्तथावसायः । अत एव
विशेषप्रकर्षद्योतकाभ्यामुपसर्गाभ्यामाप्तङ्गस्य जीवितावधिव्यमुक्तम् । उक्तं
ब्रह्मयति । यतः पतङ्गस्य सूर्यस्योदये पुण्डरीकं विकसति चन्द्र
उद्भव उदिते सति चन्द्रकान्तो ब्रवति क्षरति च । तथा च
तीक्ष्णकरोदये कोमलकमलदलविकासादमृतकरोदये पाषाणदारणाच्च

ब्रूवति च हिमरश्मवद्भूते चन्द्रकान्तः ॥ २२१ ॥

ततस्ततः ।

माध० । ततश्च तत्र ।

सम्भूविलासमथ सोयमितीरयित्वा

२२५

सप्रत्यभिज्ञमिव मामवलोक्य तस्याः ।

अन्योन्याभावचतुरेण सखीजनेन

मुक्तास्तदा स्मितमुधामधुराः कटाक्षाः ॥ २२२ ॥

महा० । स्वगतम् । कथं प्रत्यभिज्ञापि नाम ।

सहजासिद्ध एव हेतुः । इह किं बाह्यं कारणं दृश्यते । तद्वत्प्रकृतौपि
स्वाभाविक एव स्नेह इति भावः । पुण्डरीकपदमिह पद्ममात्रपरम् ।
अर्थान्तरन्यासोपमम् ।

२२२-२२८ ततस्तत इति कथोपक्रमरीतिः । तत्र स्थाने ।
सम्भूविलासमित्यादि । अथ तस्याः सखीजनेन तदा सोयमित्युक्त्वा सप्रत्य-
भिज्ञमिव पूर्वदृष्टमिव मामवलोक्य सम्भूविलासं सम्भूभङ्गं यथा तथा
कटाक्षाः क्षिप्ताः । एतेन कटाक्षाणां पूर्वदृष्टप्रत्यभिज्ञाकारार्पणत्वमुक्तम् ।
कीदृशेन । अन्योन्याशयविक्षेपेन । अनेन नायिकान्बुत्पत्त्यतिशय
उक्तः । कीदृशाः स्मितमीषद्वसितमेवामृतं तेन मनोज्ञाः ।

ईषत्प्रफुलितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः ।

अदृष्टदन्तकुसुमैरुत्तमानां स्मितं मतम् ॥

इति भरतः । स्वस्यादृष्टचरत्वेन संभावनायामिहेवशब्दः । अवलोक्येति ।
ललिता दृष्टिरपि । यदाह ।

मधुराकुञ्चितारा च सभूषेया च हस्मिता ।

समन्वयविकारा च दृष्टिः सा ललिता मेवा ॥

माध० । अथ ताः सलीलमुत्तलकरकमलेतालिकातरलवलय-
लीकमुच्चस्तमसकलहंसविश्रमाभिरामचरणसंचरणक्षणक्षणायमानम्- २३०
सुमङ्गीरसितानुविद्धमेखलाकलापकलकोक्किणीरणकाशमुखरं च-

इह तु हर्षादियमुचिता । यदाह । धृतौ हर्षे च ललिता । भूविजा-
सेत्यनेन मोहायितमपि कटाक्षितम् । प्रत्यभिज्ञैकस्य तत्तेदन्तावैशि-
ष्ट्यम् । तस्या एवाकारः सौगमिति । नाम संभावनायाम् । अट्ट-
चरत्वेन माधवप्रत्यभिज्ञाया असंभवादिति यावत् ।

२२९-२३५ रामेव स्फोटयति । अथेति । अनन्तरं ताः
सख्यो हे भर्तृशरिके स्वामिपुत्रि हर्षेण वयं वर्धामहे यतोवैव स्थाने
कस्यापि कोपि तिष्ठतीत्युक्त्वा मामङ्गुलीखण्डलीलया कथितवत्यः । किं
कृत्वा । सलीले सविलासचैष्टितं यथा तथा प्रतिनिवृत्त्य । स्त्रीणां विला-
सचैष्टितं लीलेति भरतः । उत्तालमुद्घटम् । विश्रमो विलासो विशिष्ट
भ्रमणे वा । मञ्जुर्भनोज्ञः । मञ्जोरी नूपुरः । रसितानुविद्धः शब्दा-
नुगतः । मेखलायाः कलापो गुच्छः । यदा । मेखला च कलापश्च
तयोः किङ्किणी सुत्र घण्टिका ।

मेखला च कलापश्च भवेच्छ्रेणिनिभूषणम् ।

एकयष्टिर्भवेत्काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका ॥

रशना षोडश ज्ञेया कलापः पञ्चविंशतिः ॥

इति भरतः । इदं सर्वं निवर्तनक्रियाविशेषणम् । गतिरियं विकला । यदाह ।

आवेगे चैव हर्षे च कार्ये च त्वरयान्विते ।

एतेषु च गतिं प्राप्नो विकलां संप्रयोजयेत् ॥ इति ।

राजा भट्टारको देवस्तसुता भर्तृदारिका ॥

रिवृत्य भर्तृदारिके दिष्ट्या वर्धामहे यदत्रैव कोपि कस्यापि
तिष्ठतीति मामङ्गुलीदलविलासेनाख्यातवन्तः ।

मक० । स्वगतम् । हन्त महतः प्रागनुरागस्योद्भेदः ।

२३५ कलः । आकर्ष्य । कथं सरसरमणीः प्राणुवन्धिनी इत्यर्थः अणकथा । (क)

मक० । ततस्ततः ।

माध० । अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-

वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममुत्पल्लिख्यः ।

(क) कथं सरसरमणीप्राणुवन्धिनी स्त्रीजनकया ।

राजवदमीश्वरवाचपरम् । तेनामात्यकन्यापि भर्तृदारिके युच्यत इत्यव-
धेयम् । कोपि कस्यापीत्यनेनानुद्भोदावनेन तासां चातुर्यमुक्तम् ।
अत्र एव कस्यापीति सामान्यनिर्देशोऽस्तीत्युक्तम् । अन्यथा स्त्रीलिङ्गनि-
र्देशः स्यात् । कोपीति पुल्लिङ्गनिर्देशस्तु स्पष्टार्थः । अन्यथा किमपीति
निर्देशे पुण्यादिप्रतिपत्त्या संशयः स्यादिति भावः । अङ्गुलीदलपदेन
सविलासाख्यानमुक्तं संगुहनाख्यानं वा ध्वनितम् । इदमाख्यानं
नर्मवाक्यम् । यदाह ।

सहास्पवचनप्रार्थं नर्मेच्छन्ति मनीषिणः ॥

हन्त हर्षे । उद्भेदः प्रकाशः । अनुवन्धिनी प्रतीयमाना ।

२३७-२४० अत्रान्तरेत्यादि । सखीनां दर्शनावसर एव पञ्चाक्ष्याः
संवन्धि तन्मान्मथं कामजमाचार्यकमुपदेशकमाविरासीत्यकटीभूतम् । की-
दृशम् । किमप्यनिर्वचनीयमत एव वाग्विभवाच्चनप्रपञ्चादतिवृत्तमति-
शयितं वैचित्र्यं यस्य तत् । उल्लसित उद्धितो विभ्रमो भावभेदो यत्र तत् ।

यच्चित्तवृत्तेरनवस्थितत्वं शृङ्गारजो विभ्रम उच्यतेऽसौ ।

भेदास्त्रयस्तस्य मदनुबन्धकार्कश्यसंज्ञाः कथिता विदग्धैः ॥

१ प्रतिनियतम् A. २ अर्षे B. ३ कस्यापि वक्तव्यः B. कस्या अपि C. ४ सूचितो
महत्तः B. ५ कथं A. ६ इत्यर्थः B. ७ B. om. one ततः ८ भावताम्ना B.

तद्वृत्तिसात्त्विकविकारमयास्तद्वैर्य-

आचार्यकं विजयि^१ मान्मथमाविरासीत् ॥

२४०

ततश्च । स्तिमितविकसितानामुल्लसद्भूतानां

इति भरतः । भुरि प्रचुरः सात्त्विकविकारो यच्च तद् । सत्त्वं भारतस्य
किमपि तेन निर्वृत्तः सात्त्विको भावः । यदाह ।

सत्त्वोक्तं मनसि ये प्रभवन्ति भावा-

स्ते सात्त्विका निगदिताः कविभिः पुराणैः ।

ते च ।

स्वेदः स्वप्नोथ रोमाञ्चः सग्नज्ञोथ वेपथुः ।

वैकर्षमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका यथाः ॥ इति ।

अपास्तं क्षिप्तं धीगत्वं येन तत् । महाभिजनवादनपेशत्वादिति भा-
वः । विजयि सर्वत्राप्रतिहतं कुमार्यो अपि शिशुत्वादित्यर्थ इति भावः ।
उत्पलाक्ष्या इत्यनेन बहुविधे नेत्रविकारे प्रीतिगो हाव इत्येकः । यदाह ।

ध्रुनेत्रादिविकाराद्यः शृङ्गाराकागसूचकः ।

स्यापिभावः स्थितो हाव ईर्ष्यातः प्रीतिगो च ॥

इह श्लोके विलास उक्तः । यदाह ।

दयितावलीकनादौ विशेषोद्भक्तिवस्तु यः ।

शृङ्गारचेष्टासहितो विलासः समुदीरितः ॥

२४१-२४४ संप्रति हेलो हावान्तमुत्थितेति भरतानुसारेण हावा-
नन्तरं हेलामाह । स्तिमितेत्यादि ।

नारीणां प्रियसंभोगलज्जासाध्वसकौतुकैः ।

स्वभावाविष्कृतो वेगो हेलेति परिकीर्तितः ॥

मसृणमुकुलितानां प्रान्तविस्तारभाजाम् ।
प्रतिनयननिपाते किञ्चिदाकुञ्चितानां

इति भरतः । श्लोकार्यस्तु तस्या आलोकितानां सहसा दर्शनानां पात्रं
योग्योद्गमभूयं वृत्तेरिम ।

सहसा दर्शने यत्स्यात्तदालोकितमुच्यते ॥

इति भरतः । कीदृशानाम् । मदीयरूपनिरूपणाश्रयेण स्तिम्बितमिव
निश्चलानि हर्षेण विकसितानि प्रफुल्लानि च तेषाम् । दृष्टिरिव मदुता ।
यदाह ।

समाकुञ्चितपरुषभाया विरमयोद्भूतागका ।

गौरवा विकसितान्ता च दृष्टिः स्यादुद्भूताभिधा ॥

यदा । स्तिम्बितं मन्दं यथा तथा विकसितानां प्रकाशितानां प्रथमं नाय-
कदर्शनेन शनैः शनैः प्रसारणमिव भावः । अनेनोत्तरोत्तरदर्शनाभि-
त्तापः सूचितः । उल्लसन्ती चपला भ्रूलतेव येषु तेषाम् । दीर्घत्वेन भ्रूलत-
यो रूपकम् । अनेन कान्ता दृष्टिरुक्ता । यदाह ।

हर्षप्रसादजनिता कान्तात्यर्थं समन्मथा ।

सभूषेपकटाशा च शृङ्गारे दृष्टिरिष्यते ॥

मसृणानि चिकृणानि लज्जया मुकुलितानि च तेषाम् । दृष्टिरिव
मुकुलिता ।

मुग्धा निर्मूलितान्ता च मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥

इति भरतः । यदा । मुक्तभावनया मसृणं मन्दं यथा भवति तथा मुकु-
लितानाम् । एतेन दर्शनजनितानन्दसंपत्पर्यवसानं सूचितम् । पुनः
पुनर्दर्शनाकाङ्क्षा तिर्यगायतत्वेन प्रान्ते निकटे च विस्तारवताम् ।
शङ्किता दृष्टिरियम् । यदाह ।

किञ्चिच्चलस्त्रिया किञ्चिन्मिता तिर्यगायता ।

विविधमहमभूषं पात्रजालोक्तानाम् ॥

तैश्च ।

अलसवलितमुग्धास्निग्धनिष्पन्दमन्दैः

२२४

गूढा चक्रेतवारा च शङ्कित्वा दृष्टिरुच्यते ॥

अनेन कटाक्षपर्यवसानमुक्तम् । प्रतीपरीक्षापत्रभजेवपाते सति लज्जया दर्शनीयमुक्तया च किञ्चित्शकुञ्चितानां मुद्रितानाम् । अङ्कशिवेयं दृष्टिः । यदाह ।

अनाकुञ्चितपद्माया पुडैराकुञ्चितैस्तया ।

सन्निकुञ्चितवारा च कुञ्चिता दृष्टिरुच्यते ॥

न च

कुञ्चिता सूचिता नष्टदुष्प्रज्ञाक्षिप्यशानु या ॥

इति भरते निषयादिह कुञ्चितदृष्टिरयमनमयुक्तमिति वाच्यम् । लज्जया नाधवे दुष्प्रज्ञत्वसंभवात् । पार्श्वे कीदृशम् । विविधं नानाप्रकारम् । मितमितदृष्टिप्रयोगेति नयापि तथैव दृष्टिप्रयोगः कृत इत्यर्थः ॥ योग्यभाजनयोः पात्रमित्यमरः ॥ अभूवमिति कुर्वो लुङि सिद्धि रूपम् ॥

२४५-२४८

अलसेत्यादि । पक्ष्यत्यादयाः प्रशस्तपद्मयुक्ताया-

स्तैरेवलोकिताः कटाक्षतापनैर्गम हृदयमपहृतं स्ववशीकृतम् । इह रक्षक-
बाहुल्येन गमनस्वरया शङ्कया बावलीकृतानामेव कटाक्षत्वमुक्तम् ।
कटाक्षस्तिर्यग्विलोकनात्मकः । कर्णभ्यर्णसंचारितारकः । सवनिङ्गुरङ्ग-
जनक इति भावः । तथा निश्चलत्वेनापविष्टं मथितम् । मध्यमानतया
द्रवरूपत्वेन पीतम् । अत एवांमूलितम् । तदा किमपि मथा न
ज्ञातमित्यर्थः । अत एवाशरणं रक्षकशून्यं जातम् । ततो यथाह कुर्विति
भावः । कीदृशैः । लज्जया लसैर्मन्दैः कौतुकेन वलितैश्चलितैः । अथ
मुकुलनेन मुग्धै रर्यैः । प्रीत्या स्निग्धैः । रूपदर्शनादुत्ताचेन्ताभ्यां

अथ विविक्तवर्ण-
विशेष-
विशेष-
विशेष-

रश्मिर्विकसदन्तर्विस्मयस्मेरतारैः ।

हृदयमशरणं मे पक्षमलाश्याः कटाक्षैः ।

निष्पन्दैरनिमेषैः । पुनः कोयं शृण्व्य इति विषादान्मन्दैरित्यर्थः । इयं विषादिनी दृष्टिः । यदाह ।

विषादविस्तीर्णपुटा पर्यस्तान्तानिमेणिणी ।

किञ्चिन्निष्ठल्यतारा च शायी दृष्टिर्विषादिनी ॥

यद्वा । अलसं मन्दं यथा तथा बलिः । इयं निर्विकारा दृष्टिः । यदाह ।

ललिता कुञ्चिता या च या च धीरावलोकिनी ।

निर्विकारा दृष्टिः सा साण्ड्येवाकारगुप्तिषु ॥

तथा प्रथमदर्शनेनपेक्षयाधुना विशेषदर्शनादधिकं विकसतान्तर्वि-
स्मयेन स्मेरा मुग्धा तारा येषां तैः । इयं दृष्टिः स्निग्धा । यदाह ।

विचित्राक्षसि सविस्मयेव सधूसमुत्पेक्षकटाक्षयुक्ता ।

स्निग्धा निकामं प्रमदैवनिष्ठा शृङ्गारजा दृष्टिरिह प्रदिष्टा ॥

यद्वा । कटाक्षैर्मम हृदयमपहृतमित्यनेन प्रीतिरुक्ता । अन्यस्यापि
चक्षुष्प्रीतिहेतोर्मनोहरत्वं भवत्येव । अपविद्धमित्यनेन चित्तासङ्ग उक्तः ।
अपव्यधेरत्यन्तासङ्गवाचित्वादिति भावः । पीतमात्मायत्ततां नीतम् ।
अनेन संकल्प उक्तः । मानसव्यापारस्यात्मवशादादिति भावः ।
उन्मूलितामित्यनेन विषयनिवृत्तिः सूचिता । अशरणमित्यनेन चित्तापह-
रणादिनिवारकाभाव उक्तः । नायिकायाः निरवशरूपता च सूचिता ।
अलसेत्यनेन निशेद्धेदः । बलित इत्यनेन त्रपानाशः । मुग्धत्वेन
मधुरता । स्निग्धत्वेन साभिलाषत्वम् । अभिलषनीयस्य स्नेहविषयत्वात् ।
निष्पन्दतया निकोचवैमुख्यम् । मन्दत्वेन सहर्षत्वम् । अधिकत्वादिनान्त-
र्विकसिनी स्मेरतारा चेत्युक्तम् । एवं चालसबलितैरपहृतम् । योपि
हि चौरादिः किञ्चिदपहरति स मन्दं मन्दं बलत इति भावः । मुग्धैः

रपहतमपेयिदं पीतमुन्मूलितं च ॥

एवमहं तु तस्याः सर्वाकारहृदयगम्याः संभाव्यमानस्नेहरसेना-
भिसंयिता विंशतिकृतापि पाण्डित्यमात्मनोपनिद्रोत्कामः प्राच्य- २५०
स्तुतस्य वकुलदाम्नी यथाकथंचिदवशेन प्रथितवानेष । ततो मिलि-

सहनरूपदर्शनातिमोहवदिः स्निग्धैर्मद्विषयस्नेहमूचकचेष्टामद्विरपयिषं
क्षिप्तं पराभूतमिति यावत् ॥ विहृक्षितेदेवाः समा उत्तरः ॥ अनेन
चेतसोनायतिर्दिष्टा । ननु चित्तवशेषानि कारकं तदनु विवक्ष्य ॥ अना-
दिकं किमिति न कृतमत्र आह । निष्पन्दैर्विमुखैर्मन्दैर्मदकविश्रान्तैश्च
पीतं तदितानुसंधानमूच्यते कृतम् । तथा च नान्यपि प्रपञ्चशीलनक-
थेति भावः । अधिकशान्तिमुन्मूलितम् । अनेन मनोनिग्रहाभावात् मित्रा-
पदेभ्यस्तत्परश्च सूचितः । ३४ पूर्वशब्देन नार्यपौनरुक्त्यम् । आलो-
कितवस्तथावादावस्थयमिदम् । नायकस्य रसास्तिचिन्तित्वाद्वा ।

२४९-२५३ तथाविधभावदर्शनेन हृदयगमत्वम् । संभाव्यते ।
अपेयिदं प्रेम्णोनिद्राशङ्कवादिति भावः । अभिसंधिराभिप्रायः । यथाक-
थंचिदिति । चेतसस्तदवहृत्यादिति भावः । वर्षवराः ह्रीवास्तथावा-
स्तत्प्रभानाः । यद्वा ।

विनीताः सर्वसत्त्वाश्च ह्रीवाश्चैव स्वभावतः ।

जात्या न दोषिणश्चैव ते वै वर्षवरा मयाः ॥

इति परिभाषिता वर्षवराः । हस्तिनीसमारोहणादिना महावंशजत्वेन
मालत्या उत्तमस्त्रीत्वं सूचितम् । यद्वा । हस्तिनीसमारोहणेनात्युच्चगानतया
दूरदर्शित्वं सूचितम् । तथापि मन्यरगतिसूचनाय हस्तिनीग्रहणम् ।

१ अतिरिक्तं B. २ नु. ३ संभाव्यमाण B. ४ विभोक्तुनेति C. विपरीकृतेति D.
५ वकुलगुणदाम्नी B. अमुष्य दाम्नी C.

तयेन शस्त्रपाणिबन्धनप्राप्त्यपुरुषपरिवारो गजवधूमास्त्र नगरगामिनं
मार्गमिन्दुवदनलंकृतवती ।

तदा च । यान्त्या मुहुर्बलितकन्धरमाननं त-

२५५

दावृत्तवृन्तशतपन्ननिभं वहन्त्या ।

दिग्धोमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या

गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

ततः प्रभृति ।

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः

६०

पुनर्जन्मन्यासिम्भानुभवपथं यो न गतवान् ।

हस्तिजातायपि स्त्रिया मन्थरगतिमन्नात् । एतदुभयं चिरं नाधवावलो-
कनायेति भावः ।

२५४-२५७ यान्त्येत्यादि । तथा पक्ष्मलाक्ष्या यान्त्या मम हृदये
गाढं यथा तथा कटाक्षो निखात इव दत्त इव । तदा तदवलोकनं मम
हृदये लग्नमित्यर्थः । निखात इत्यनेन कटाक्षस्य दुःसहत्वमुक्तम् ।
कीदृश्या । तदाननं वहन्त्या । कीदृशम् । मुहुर्बलिता वकिता कन्धरा
घाटा यत्र तत् । क्षणं क्षणं व्यावर्तमानम् । पश्यन्त्येत्यर्थः । आवृत्तवृ-
न्तमावर्जितनालं यच्छतपन्नं पद्मं ततो निरतिशया भा दीप्तिर्यस्य तत् ।
तन्निभं तत्तुल्यमिति वा । वृन्तादारम्भावर्तनेन पद्मविवर्तनसिद्धिः ।
कीदृशः । प्रथममानन्दहेतुतयामृतेन दिग्ध उपचितः पश्चाद्दर्शना-
नन्दविच्छेदाद्विषेण दिग्धः ।

२५७-२६२ ततः प्रभृति तस्मादारभ्य । परिच्छेदेत्यादि ।
विकारः कामजो भावोन्तर्जडयति मोहयति तापं च कुरुते व्यथयति ।
यदा तद्व्यासिञ्चिन्ता तदा जडतेतरकार्याप्रतिपत्तिः । यदा च

State
m.
r.
अपि च
मा

विवेकप्रभ्यंसादुपचितमहामोहगहनो

विकारः कोप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥

परिच्छेदव्यक्तिर्भवति न पुरःस्थेऽपि विषये

भवत्यभ्यस्तेऽपि स्मरणमतर्थाभावविरसम् ।

न संतापच्छेदो हिमसरसि वा चन्द्रमसि वा

२२९

तद्व्यतिरेकचिन्ता तदा ताप इति कालभेदेन जाडगतपयोर्न विरोधः ।
तदुभयजनकवस्तुनोभावमाशङ्क्याह । कोऽपि विशिष्यानिर्वचनीयः परि-
च्छेदमिषत्तामतीतोतिक्रान्तो निर्वक्तुमशक्यश्च । यः पुनरास्मिन्नभ्य-
न्यनुभवपथं न गतवानत एव परिच्छेदं निर्वक्तुं चाशक्य इति भावः ।
सांप्रतं तदनुभवेन तद्वदं किमिति न कियत् इत्याशङ्क्याह । विवेकप्र-
भ्यंसादुपचितमहामोहेन गहनः संकटः । तदानीं
विवेकाभाव इति भावः । अनेन जडता दर्शिता ।

२६३—२६६ परिच्छेदेत्यादि । संनिष्ठेऽपि घटादौ परिच्छेदव्य-
क्तिर्निर्णयामिव्यक्तिर्न भवति । घटादिक्रमापि निर्णेतुं न शक्नोतीत्यर्थः ।
अनेन बाह्येन्द्रियाणां विषयव्यावृत्तिरुक्ता । अभ्यस्तेऽपि वारं वारमनुभूतेऽपि
स्मरणमतर्थाभावेन खण्डस्फुटिततया विरसं वैरस्यवत् । एतेन मनसो-
पटुत्वमुक्तम् । इयमनुस्मृत्यवस्था । विषयनिवृत्त्या संतापः शीतलसे-
वनादापि नापैतीत्याह । हिमसरसि शीतलसरोवरे चन्द्रमस्यमृतकर-
किरणे वा मनःसंतापहानिः । चन्द्रमःपदं लक्षणया स्वकिरणमाह । इय-
मुद्वेगावस्था यदाह ।

आसने शयने वापि न तिष्ठति न तुष्यति ।

औत्सुक्यं च भवेन्नित्यमुद्वेगस्थान एव च ॥

मनो निष्ठाशून्यं भ्रमति च किमप्यालिखति च ॥

कल० । दिवं कखु एसो कए वि अवहरिदो । अवि णाम मालेदि-
उत्तेव्व सा भवे । (क)

भक० । स्वगतम् । अहो अभिष्वङ्गः । तर्हि निषेधप्राप्ति सुहृदम् ।

अथवा । मा मूमुहस्तुलु भवन्तमनन्वजन्मा

मा ते मलीमसधिकारघना मतिर्भुत् ।

इत्यादि ननियह निरर्थकमेव यस्मा-

त्कामश्च जृम्भितगुणो नवयौवनं च ॥

(क) दृढं खल्वप्य कयाप्यपहृतः । अपि नाम पाठस्यैव सा भवेत् ।

निष्ठाशून्यं वैर्गहितं मनो भ्रमति च खल्वप्यत्वात् । किमपि मनोरथ-
मालिखत्यालिङ्गति । अनेनोत्सादावस्थोक्ता ।

२६७-२६९ अपहृतो वशीकृतः । अपिः संभावनायाम् । नाम
प्रकाशे । स्वगतमिति ।

यत्तु श्राव्ये न सर्वस्य स्वगतं तदिहोच्यते ॥

इति भरतः । अभिष्वङ्ग आसक्तिरूपो मनःपराभनः ॥ आक्रोशशान्ताभिभ-
वेभ्यभिष्वङ्गपदं विदुरिति शाश्वतः ॥

२७०-२७४ मा मूमुहदिति । भुत्तन्वजन्मा कामः खल्वप्यर्थं मा
मूमुहत् । न चित्तविश्रुवसाहितमगीजनदेवं च ते मतिर्पलीमसधिकारेण
कामजेन घना निविडा मा मूदित्यादि निषेधवाक्यमिदानीर्यकमेव ।
ननुपदमनन्वये । यतः कामो जृम्भितो वलयितो गुणो ज्या यस्य सः ।
जृम्भितगुण उपचितव्यापारो वा कामः । नवयौवनं च जृम्भितगुणम् ।
प्रकाशितरूपादिकमस्तीत्यर्थः । अतस्तत्पराधीनोऽर्थं न निषेद्धं शक्य
इत्यर्थः । प्रकाशमिति ।

प्रकाशम् । अपि वयस्येन विदिने तद्व्यपनामनी ।

माध० । सखे श्रूयताम् । अथ तस्याः करेणुकागोहणसमये एव २७५
महत्तः सखीकदम्बकादन्यतमा वारयापिहिलम्ब्य बालैवकुलकुसुमा-
पचयक्रमेण नेदीयसी भूत्वा प्रणम्य कुसुमापीडय्याजेन मामेवमुक्त-
वती । महाभाग सुश्लिष्टगुणतया रमणीय एष वः सुमनसां सनिवेशः
कुतूहलिनी च नो भर्तृदारिका धर्तते तस्या अभिनवो विचित्रः कुसुमे-

यत्तु सर्वजनश्राव्यं प्रकाशं तदिहेष्यते ॥

इति भरतः । अन्वयो वंशः ।

२७५-२८२ करेणुका हस्तिनी । अन्यतमान्या ॥ स्वार्थे तमम् ॥
यद्वा एकपर्यायोपमव्युत्पन्न एवान्यतमशब्दः । वारगोपिद्वयिका । तस्या
ईदृक्त्वादुपादानमिह । विलम्ब्यैकाकिनी भूत्वा । नेदीयसी निकटस्था च
भूत्वा । उभयत्र पुष्पत्रोटनक्रमेणेति योज्यम् । कुसुमापीडय्याजेन पुष्पदा-
मच्छलेन । अभ्यर्थनाभङ्गमयेन च्छलेन मामाहेति भावः । अथ च
कुसुमेनापीडयति कुसुमापीडः कामः । तद्व्याजेन मां प्रणम्येत्यर्थः । महाभाग
महाभाग्य ॥ भागो भाग्यार्थयोरपीति विश्वः ॥ सुश्लिष्टगुणतया सुलग्न-
सूत्रत्वेन । सनिवेशो रचनाभेदः । कुतूहलिनी पुष्पदाप्ति कौतुकवती ।
भर्तृदारिकेत्यनेन कन्यात्वादर्शनौ सुवयमुक्तम् । यद्वा । भरतेन कन्याया
विश्वम्भारावत्स्वीकारादिह कन्यात्वेन तत्सूचनम् । अभिनवो लोकोत्तरो
विचित्रो बहुप्रकारः । कुसुमेषु पुष्पेषु व्यापारो रचनाप्रबन्धः । रमणे
मत्स्यग्रमन्कुशलादुत्तकोशलकुतूहलिनी सेयुक्तम् । वैदग्ध्यस्य अस्मिन्
चातुरस्य । कथापिता कथामोजनत्रा । निदग्धमेवसीत्यं प्रशंसयति भावः ।
मत्स्यग्रमन्कुशलास्तु । निदग्धमन्त्रा दन्त्रात् । सारसं पद्माक्षान् एव कुतू-
हलिनी । महाभाग महत्प्रमाणम् । यत्तु । यो सुखात् सतिष्ठति । यो

२८० पुन्यापारस्तद्वयतु कृतार्थता वेदग्न्यस्य फलतु निर्माणरमणीयता
विशेषतः समासादयतु सरस एव भर्तृदारिकायाः कण्ठावलम्बनमहाधि-
तामिति ।

मक० । शहो वेदग्न्यम् ।

माध० । तथा च भदनुयुक्तया समाख्यातमियममान्यभूरिषतोः

२८५ प्रसूतिमालती नामाहं च प्रसादभूमिर्भर्तृदारिकाया धात्रेयिका लव-
ङ्गिका नामेति ।

कल० । सहर्षम् । किं नाम मालादेति । दिद्वेया विकसितं

परस्परानुरूपदिना रमणीयः क्रीडाहोर्द्विणीय एव । इह य इति युग्मदो
गुरावेकपामिति गौरवे बहुवचनम् । कुतूहलिनी दूतसमाजे साकाङ्क्षा ।
अभिनवोन्मूलपूर्वः । त्वदेकासक्ततात् । विचित्रः साधुः । विविधविकार-
कीरतिनः श्रवणजनको वा । कुसुमेणाः कामस्य व्यापारो मोहनम् । वेद-
ग्न्यस्य सकलकलाभिततायाः सार्थकत्वम् । विदग्धप्रीतिजनकतात् ।
निर्वाणरमणीयता घटनसौन्दर्यम् । फलानुरूपजनससर्गात् । नो चेदिदं
सर्वं स्पष्टमिति भावः । सरसः सुज्ञानानुरागो वा । कण्ठावलम्बनमा-
लिङ्गने महापेक्षा दुर्लभत्वम् । तदिह किष्टपदेन नायकव्युपतिमभिप्रायं
च ज्ञात्वा दृष्टव्यापारः प्रसरतीति ध्वनितम् ।

२८६-२८९ वेदग्न्यः किष्टपदप्रयोगादिति भावः । अनयुक्त्या
पृष्ट्या । प्रसूतिरपत्यम् । प्रसादभूमिर्निर्वाणस्त्याजं तस्याह । त्वं च
प्रसादभूमिरनुकम्पापात्रं मालादीनम् ।

२८७-२८९ अत्र विकसितं विकृम्भितम् । अनयोरन्योन्मा-

२. कस्य च पुन्योक्तं रमणीयताः B. C. insert a after कस्य and
put before निर्वाण. ३. B. om. त्वत्. A. D. have भवतु. ४. B.
Cam. एवमित्ता A. ५. एवमित्ता A. ५. B. ६.

मक० । कलहसक कुतोऽस्याधिगमः ।

कल० । मर दावै मन्दारिकाए हस्यादे ताए वि लवङ्गिभास-
भासदो । (क)

मक० । अथ किमाह मन्दारिका माधवालेख्ययोजनं मालत्याः ।

कल० । उक्कण्ठाविणोदो ति । (ख)

३१०

मक० । वयस्य माधव सर्वथा समाश्वसिहि ।

या कौमुदी नयनयोर्भवतः कुजन्मा

तस्या भवानपि मन्तोऽयबन्धवन्धुः ।

तत्संगमं प्रति सखे न हि संशयोस्ति

यस्मिन्विधिश्च मदनश्च कृताभियोगैः ॥

३२०

इष्टव्यस्वरूपा च भवती विकारहेतुस्तदत्रैव लिख्यतां मालती ।

(क) मया तावन्मन्दारिकाया इस्तात्तयापि लवङ्गिकासंकाशात् ।

(ख) उक्कण्ठाविनोद इति ।

इति भावः । मालत्या लिखितमित्यर्थः । अथकिं स्वीकारे । वितर्क-
ऊहः । अधिगमः प्राप्तिः ।

३१५-३२२ उक्कण्ठाविनोद इति । माधवानुरक्ता मालती तमन-
नुप्राप्तवती चित्रलिखितालोकनेनापि रमत इति भावः । येषांदि । हे सखे
रात्संगमं प्रति नैव संशयोस्ति । मयतो नयनयोर्वा कौमुदी ज्योत्स्ना ।
आनन्दकारिणी । तस्या मन्तोऽयबन्धवन्धुरभिलाषनिबन्धनाय प्रियः
शोभनजन्मा भवानपि । ननु प्रस्परानुरागेऽपि विधिकामवैमुख्यात्
तिष्ठित्वा भावः । यस्मिन्संगमे विधिमदनी कृतप्रयत्नो चक्षुष्मत्वा काम-
प्रसङ्गोभावेनादौधः कृताभियोगे इत्यर्थः । अभिषांश्च कृताभियोगे
यदाह ।

३१५-३२२ उक्कण्ठाविनोद इति । माधवानुरक्ता मालती तमन-
नुप्राप्तवती चित्रलिखितालोकनेनापि रमत इति भावः । येषांदि । हे सखे
रात्संगमं प्रति नैव संशयोस्ति । मयतो नयनयोर्वा कौमुदी ज्योत्स्ना ।
आनन्दकारिणी । तस्या मन्तोऽयबन्धवन्धुरभिलाषनिबन्धनाय प्रियः
शोभनजन्मा भवानपि । ननु प्रस्परानुरागेऽपि विधिकामवैमुख्यात्
तिष्ठित्वा भावः । यस्मिन्संगमे विधिमदनी कृतप्रयत्नो चक्षुष्मत्वा काम-
प्रसङ्गोभावेनादौधः कृताभियोगे इत्यर्थः । अभिषांश्च कृताभियोगे
यदाह ।

मम तु यदि पातः स्यात् किञ्चिदप्युच्यते

मधुनायिष्यन् जन्मन्युक्तः स एव महात्मा ॥

प्रविश्य समार मन्दारिका । कलहस्य पञ्चानुसारिण ज्वलन्तीति ।
 माधवमकरन्दो विलोक्य सलज्जम् । कथं पदे यि मत्प्राप्तमावा इह
 सन्त । उपसत्यं । पणमामि । (क)

उभौ । मन्दारिके इत आस्यताम् ।

(क) कलहसक पदानुसारेणोपलब्धोऽसि । कथमेतावपि महानु-
भावाविहितः प्रणयसि ।

भाविषि नानन्दकालम् । अत एव स एवेत्यनेन तत्पाषः । जन्मनीति
सामान्यनिर्देशेन सामस्तजन्मनि मारुतीतुल्या नास्तीति व्यन्यते । वाचि-
कीष रसः । पद्माह ।

रसानुरूपैरख्यैः श्लोकैर्वाक्यैः पदैस्तथा ।

नाजालंकारसंपत्तैर्वाचिको रस उच्यते ॥ इति ॥

॥ कलममयवेपि भालव्या एव मदयतनातिरिक्तकारः । प्रिया-
 मयतिरोक्ततः । विलोचनचिह्निको वपकम् । न चाव सवे-
 तनमपि मयि चतुर्दश सा न त मदयति वि वायम् । मयो नृप-
 ति एव । मयति नृपति । मया । मय नृपति । दुकलदिनं चेति इति ।
 मय नृपति । मयति नृपति । मय नृपति । मय नृपति ।

[illegible]

यक० । वयस्य मन्त्रमन्त्रवचनासम्भारमयेव बहुशः सचराचरे
तदुत्पन्नमेतत् ।

मन्दा० । अणुमणुमन्तु मं महाणुमाभा जाव एदं भवदो देवस्य
मभयस्य सुचरिदं पिअसहीए लवङ्गिआए णिवेदेमि । (क)

यक० । प्राप्तावसरमेतद्भवत्या । मन्दारिका चित्रफलं गृहीत्वा
निष्क्रान्ता ।

यक० । वयस्य खरतंकिरणोयं भगवान्सहस्रदीधितिरेलंकरोति
मध्यमङ्गस्तदेहि संसूर्यपमेव गच्छायः । इत्युत्थाय परिक्रामतः ।

माध० । एवं हि मन्ये ।

५० । यमोन्मोविसरविवर्तनेरिदानीं
मुग्धाः परिजनवारसुन्दरीणाम् ।

(क) अनुमन्येतां मां महानुभावौ प्रावदेतद्भगवतो देवस्य मदन-
स्य सुचरितं प्रियसख्या लवङ्गिकाया निवेदयामि ।

यमोन्मोविसरविवर्तनेरिदानीं लिखितमित्यर्थः । दृष्टवतीत्यर्थः । लव-
ङ्गिकाया इति माधवानुगो मालत्वामस्त्वित्यर्थः । संसूर्यो गृहम् ॥ सं-
सूर्याय निवेदो च संपातेपि च दृश्यत इति मेदिनीकारः ॥

३३ ५-३६३ घर्मेत्यादि । मालत्वाः परिजनवारसुन्दरीणां कपो-
लकुङ्कुमाणि प्रातर्विरेचितविचित्रपद्मावलीवैदग्ध्यं यत्तदधुना मग्धाः स-
हस्रं नगानि । कै । यमोन्मोविसरविवर्तनेरिदानीं विविध-
कर्म । यमोन्मोविसरविवर्तनेरिदानीं निःसङ्ख्यमुत्तरं ।

१. B. ५००. २. यमोन्मोविसर B. ५००. ३. यमोन्मोविसर A. D. ५००. ४. यमोन्मोविसर B. ५००. ५. यमोन्मोविसर B. ५००. ६. यमोन्मोविसर B. ५००. ७. यमोन्मोविसर B. ५००. ८. यमोन्मोविसर B. ५००. ९. यमोन्मोविसर B. ५००. १०. यमोन्मोविसर B. ५००. ११. यमोन्मोविसर B. ५००. १२. यमोन्मोविसर B. ५००. १३. यमोन्मोविसर B. ५००. १४. यमोन्मोविसर B. ५००. १५. यमोन्मोविसर B. ५००. १६. यमोन्मोविसर B. ५००. १७. यमोन्मोविसर B. ५००. १८. यमोन्मोविसर B. ५००. १९. यमोन्मोविसर B. ५००. २०. यमोन्मोविसर B. ५००. २१. यमोन्मोविसर B. ५००. २२. यमोन्मोविसर B. ५००. २३. यमोन्मोविसर B. ५००. २४. यमोन्मोविसर B. ५००. २५. यमोन्मोविसर B. ५००. २६. यमोन्मोविसर B. ५००. २७. यमोन्मोविसर B. ५००. २८. यमोन्मोविसर B. ५००. २९. यमोन्मोविसर B. ५००. ३०. यमोन्मोविसर B. ५००. ३१. यमोन्मोविसर B. ५००. ३२. यमोन्मोविसर B. ५००. ३३. यमोन्मोविसर B. ५००. ३४. यमोन्मोविसर B. ५००. ३५. यमोन्मोविसर B. ५००. ३६. यमोन्मोविसर B. ५००. ३७. यमोन्मोविसर B. ५००. ३८. यमोन्मोविसर B. ५००. ३९. यमोन्मोविसर B. ५००. ४०. यमोन्मोविसर B. ५००. ४१. यमोन्मोविसर B. ५००. ४२. यमोन्मोविसर B. ५००. ४३. यमोन्मोविसर B. ५००. ४४. यमोन्मोविसर B. ५००. ४५. यमोन्मोविसर B. ५००. ४६. यमोन्मोविसर B. ५००. ४७. यमोन्मोविसर B. ५००. ४८. यमोन्मोविसर B. ५००. ४९. यमोन्मोविसर B. ५००. ५०. यमोन्मोविसर B. ५००. ५१. यमोन्मोविसर B. ५००. ५२. यमोन्मोविसर B. ५००. ५३. यमोन्मोविसर B. ५००. ५४. यमोन्मोविसर B. ५००. ५५. यमोन्मोविसर B. ५००. ५६. यमोन्मोविसर B. ५००. ५७. यमोन्मोविसर B. ५००. ५८. यमोन्मोविसर B. ५००. ५९. यमोन्मोविसर B. ५००. ६०. यमोन्मोविसर B. ५००. ६१. यमोन्मोविसर B. ५००. ६२. यमोन्मोविसर B. ५००. ६३. यमोन्मोविसर B. ५००. ६४. यमोन्मोविसर B. ५००. ६५. यमोन्मोविसर B. ५००. ६६. यमोन्मोविसर B. ५००. ६७. यमोन्मोविसर B. ५००. ६८. यमोन्मोविसर B. ५००. ६९. यमोन्मोविसर B. ५००. ७०. यमोन्मोविसर B. ५००. ७१. यमोन्मोविसर B. ५००. ७२. यमोन्मोविसर B. ५००. ७३. यमोन्मोविसर B. ५००. ७४. यमोन्मोविसर B. ५००. ७५. यमोन्मोविसर B. ५००. ७६. यमोन्मोविसर B. ५००. ७७. यमोन्मोविसर B. ५००. ७८. यमोन्मोविसर B. ५००. ७९. यमोन्मोविसर B. ५००. ८०. यमोन्मोविसर B. ५००. ८१. यमोन्मोविसर B. ५००. ८२. यमोन्मोविसर B. ५००. ८३. यमोन्मोविसर B. ५००. ८४. यमोन्मोविसर B. ५००. ८५. यमोन्मोविसर B. ५००. ८६. यमोन्मोविसर B. ५००. ८७. यमोन्मोविसर B. ५००. ८८. यमोन्मोविसर B. ५००. ८९. यमोन्मोविसर B. ५००. ९०. यमोन्मोविसर B. ५००. ९१. यमोन्मोविसर B. ५००. ९२. यमोन्मोविसर B. ५००. ९३. यमोन्मोविसर B. ५००. ९४. यमोन्मोविसर B. ५००. ९५. यमोन्मोविसर B. ५००. ९६. यमोन्मोविसर B. ५००. ९७. यमोन्मोविसर B. ५००. ९८. यमोन्मोविसर B. ५००. ९९. यमोन्मोविसर B. ५००. १००. यमोन्मोविसर B. ५००.

तस्यातिविहितविचित्रपत्रलेखा-

चैदृशं जहति कपोलकुङ्कुमानि ॥

अपि च । उन्मीलन्मुकुलकरालकुन्दकोश-

प्रक्ष्योतद्वनमकरन्दगन्धवन्धो ।

तामोपलपन्नैलविलोचनां नताङ्गी-

मालिङ्गन्पवन भम स्पृशाङ्गमङ्गम् ॥

३६५

लयाः कन्यात्वेन पञ्चावल्ग्यभावात्परिजनेत्युक्तम् । माङ्गल्यतया प्रातरिव कुङ्कुमेन पञ्चावलीलिखनम् । अत एव वसन्तकालस्य शीतत्वात्कुङ्कुमेन भूषाकरणाभिति मतमपास्तम् । धारासिक्कवसुंधरासुरभय इत्यभिधानाद्-
र्षाकालप्रस्तावात् ॥ समूहनिवहव्यूहसंदोहविसरप्रजा इत्यमरः ॥ इहोन्मा-
दावस्था । अत एवात्र तत्संबन्धा कथा । एदाह ।

तत्संबन्धा कथां युक्ते सर्वावस्थागतामिह । इति ।

३६४-३६७ उन्मीलदिति । हे पवन । उन्मीलन्मुकुलेन विक-
चकोरकेण करालाद्विषमात्कुन्दगुच्छात्क्षरजिविडमकरन्दश्च गन्धश्च त-
योर्वन्धो । मकरन्दस्य यो गन्धस्तद्वन्धो तत्सहचरति वा । इदृशापि त्वं
मे न सुखाय किं तु तापायातस्तां मालतीमीषदालिङ्गन्ममाङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं
स्पृश । भ्रमृतमयतदङ्गसङ्गशीतस्त्वं मम तापशान्तये भविष्यसीति भावः ।
॥ तदीयतापशान्तिर्भवत्वित्यनुरागात्तामालिङ्गन्वित्युक्तम् । तां कीदृ-
शीम् । प्रचलनेनाम् । विरहे पवनस्य दुःसहत्वेन भयादितस्त्वतः क्षिप्त-
नेनाम् । अत एव नर्वाभवादङ्गां च । इह विषमकुन्दकोशसंस्पर्शेन गति-
प्रतिबन्धवन्धो मकरन्दसङ्गाच्छैत्यं गन्धवन्धुतया सीमन्धो च
नाभिस्तम्भः । ईषदालिङ्गनित्यमेव सुरभिपदेनाभिमातृनिःसहस्रं माल-
तीमयः । काराले तन्मयं मुहु इत्यमरः ॥

मर्क० । अभिहन्ति हन्त कथमेव माधवं

सुकुमारकायमनुवग्रहः स्मरः ।

३७०

अचिरेण वैकृतविधर्तादारुणः

कलमं कटोर इव कूटपाकलः ॥

तद्वन्न भगवती कामन्दकी नः शरणम् ।

माध० । स्वगतम् । आश्चर्यम् ।

पश्यामि तस्मिन् हन्ते पुरतश्च पश्य-

३६८-३७२ माधवरथानङ्गुलसहस्रमाह । अभिहन्तीत्यादि । एष स्मरोनवग्रहः प्रतिरोधशून्यः कोमलकायं माधवं कायमचिरेणैवानिहन्ति । हन्तानुकम्पायाम् ॥ हन्त हर्षेणुकम्पायामित्यमरः ॥ कीदृशः । वि-
कृतस्य भावो वैकृतं तस्य विवर्तोन्यायावरणं तेन दारुणो दुःखदः । यथा कलमं कारिवालकं मृदुकायं कटोरो दुःसहः कूटपाकलो हस्तेष्वतज्ज्वरो-
चिरेण हन्ति तथेयर्थः । सोऽप्यनवग्रहोप्रतिकरणीयो विकृतिविवर्त-
दारुणश्च भवति ।

गर्जं वातज्वरो हन्ति तस्मा वै कूटपाकलः ॥

इति वैद्यके । इदं स्वगतम् । स्वयमनस्यवसायादाह तद्वेति । अत एव भगवती ज्ञानसंपन्नोऽहं शरणं रक्षिका । द्वितीयाङ्गावतारोऽयम् । यदाह ।

अङ्गावसाने यत्रैव भाविनोङ्गस्य सूच्यते ।

वस्तुशेषमुपाद्रवतिः सोऽङ्गावतार इत्येते ॥

३७३-३७७ इदानीमुन्मादावस्थोद्भावनावलान्तन्मयत्वमाह । पश्य-
मीत्यादि । तामेकामेव विवर्तमानां प्रपञ्चरूपां परितः सर्वत्र पर्या-
सीत्याश्रयम् । विवर्तमानत्वमेवाह । इत इत उभयपार्श्वे । पुरतोऽग्रे ।
पश्चात्पृष्ठे । अन्तर्मनसि । वहिस्त्वन्नागे । अनेन तदादेशात्सर्वत्र
तन्मयत्वमुक्तम् । यदाह ।

(C. Insertis लगते २ तिग्वे B. ३ पाठः B. C. ४ इत्येव यथा B.

रणरणकविवृद्धिं विभर्तावर्तमानं

ज्वलति हृदयमन्तस्तन्मयम् च धत्ते ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

॥ इति वकुलवीथी नाम प्रथमोऽङ्कः ॥

स्युन्मादः । हृदयस्य तु तन्मयत्वधारणेन दुःखदशायां अपि जीविनाशा
दर्शिता ॥ करणं क्षेत्रमात्रेन्द्रियेष्वप्यन्वयः ॥ निष्क्रान्ता इति । वीजार्थं
युक्तं कृत्वा निष्क्रमो भवति । यदाह ।

बीजार्थं पुक्तियुक्तं च कृत्वा कार्यं यथारसम् ।

निष्क्रमे तत्र कुर्वीत सर्वेषां रङ्गवर्णिनाम् ॥ इति ।

वकुलवीथीति ।

१ नानाससमायुक्ता संधिद्वयविभूषिता ।

अर्थप्रकृतिभिः पूर्णा स्वादेकाङ्गा तु वीथिका ॥

त्रिभिः पात्रैः प्रयोज्येष्टमुत्तमाधममध्यमैः ।

कर्तव्या नायिका चान्न शृङ्गारद्वयसंयुता ॥

इति भरतः ॥

प्रासूतं ये रत्नधरो गुणाढ्यो गुणाढ्यरूपा दमयन्तिका च ।

जगद्धरं तत्कृतदिग्गजेन्द्रं गतोयमाद्यो रसराजराजो ॥

॥ इति प्रथमोऽङ्कः ॥

१ विभर्तावर्तमानं गात्रं A. D. and Com. २ B. om. इति-नाम. C.
om. इति and has मालतीमाधवे.

॥ द्वितीयोक्तः ॥

ततः प्रविशतश्चेदशौ ।

प्रथमा । हला संगीतमालापरिसरे अवलोकितवृत्तिश्च त्वं किं
मन्यन्ती आसी । (क)

द्वितीया । सखि तेन किल माधवप्रियवयस्येन मकरन्देन सकल-
लो ज्येष्ठं भगवन्नाणं वृत्तन्ती मन्थरीर निवेदिदौ । (ख)

(क) हला संगीतमालापरिसरे अवलोकितवृत्तिश्च द्वितीया ख किं मन्य-
यन् आसी ।

(ख) सखि तेन किल माधवप्रियवयस्येन मकरन्देन सकल एव
मदनोद्यानवृत्तान्तो भगवता निवेदितः ।

अधुना वकुलमालामादाय लवङ्गिका गता तां प्रतीक्षमाणा मालती
सौधारुढा तत्पार्श्वं पश्यति मकरन्दस्य कामन्दको नः शरणागत्युक्त्वा
तां प्रति तत्कथनावयव इति स्थिते चेट्योः प्रवेशः । चेट्योभाषा
सौरसेनी । यदाह ।

नायिकायां च चेट्यां च सौरसेनी प्रयुज्यते ।

न च नाटकप्रकरणशेरङ्गः कार्याः प्रत्यक्षनावका इति भरतादिह
माधवप्रवेशाभावात्कथमङ्कवतार इति देशम् । मालत्या नायकत्वेन
तत्स्थानम् । यदाह ।

गुरुः पुरोहितोमात्यो नायको नायिकापि च ।

सार्धैवाह इति प्रोक्ताः पठेते नायका नृपैः ॥ इति ।

१-१२ अत्र हला सखि । परिसरे निकटे । अत्र वृत्तान्तो वार्ता ।
भृगुदार्ढिका मालती । प्रवृत्तिवार्ता । विविक्तं विजनम् । इह मकरन्दान्नाय-

५ प्रथ० । ततो किं । (क)

द्विती० । ततो भट्टिदारिभं द्रुक्कामार भवददीर पैवत्तिणेमित्तं
अवलोहदा अणुप्पेसिदा । अण वि ताव कथिदं जधो लवङ्गिभादुदी-
भा विवित्ते भट्टिदारिभा वट्टिदि त्ति । (ब)

प्रथ० । हतो लवङ्गिभा खलु केसरकुसुमाय अवचिणोमि त्ति
१० मभयुज्जाणादेर जेज्व पागदा ता कि सपयं संपत्ता । (ग)

द्विती० । अथ इ । तं वलु परावट्टन्ती उज्जेव हस्ते नेह्मिअ पडिसि-
ट्टपरिअणा भट्टिदारिभा उअरिअलिन्दकं समारुद्धा । (घ)

(क) वतः किम् ।

(ख) ततो भर्तृदारिकां द्रुक्कामया भगवत्या प्रवृत्तिमिमित्तमवलो-
कितानुमेषिता । सपार्थं तस्यै कथितं लवङ्गिकाद्वितीया विवित्ते
भर्तृदारिका वर्तत इति ।

(ग) हता लवङ्गिका खलु केसरकुसुमान्ववाचिनोमीति मदनो-
द्यानादेव नागैवा तर्हि संप्रपन्नं संप्राप्ता ।

(घ) अथ किम् । तां खलु परावर्तमानोभेव हस्ते गृहीत्वा प्रतिपि-
रूपरिजना भर्तृदारिकोपर्यालिन्दकं समारुद्धा ।

माधवावस्थया कामन्दक्या प्रकृतसिद्धयेवसरज्ञानार्थं मालतीवात्तां ज्ञातुं
प्राहितावलीकितेति भावः । अत्र केसरो वकुलः । अवचिनोमि शोभयामि ।
इति हेतौ । अत्र परापवन्ती सत्वरमागच्छन्ती कृतकार्यत्वेन सत्वरमागमनं
भूतधर्मः । उपर्यालिन्दकं बाह्यपट्टशालाया उपरीत्यर्थः ।

(पत्र० A. D. २ जडा B. ३ सहि B. ४ उज्जाणादी मयागदा B. ; जेज्व A.
५ ल C. ६ जेज्व A. D. ; जेज्व C. ७ अह C. D. ८ उज्ज्व B. ९ नायता
Com. १० परावट्टन्ती Com.

प्रथ० । पूर्णं तस्मै महापुत्रावस्स संकथाय असाणं विणो-
देदि । (क)

द्विती० । निःशस्स । कुदो से आससो । एदिणा अज्ज सविसेत्त १९
हसणेण अदिभूमिं वसु ताए अविणिवेसो गमिस्सदि । अण्णं च
णन्दणस्स कारणादो महारसो भट्टिदसिक्क पत्थअन्तो आमजेण
विण्णसो । (ख)

प्रथ० । किं नि । (ग)

द्विती० । पट्टवदि निअस्स वाणआत्तणस्स महारसो नि । ता २०

(क) नूनं तस्य महापुत्रावस्स संकथयामासं निवेदयति ।

(ख) कुतस्तस्या आश्वासः । एतेनाद्य राविशेषदशनेत्ताभिर्भूमिं वसु
तस्या अभिनिवेशो गमिष्यति । अन्यच्च नन्दनस्य कारणान्महाराजो
मर्वृदादिनां प्राथयमानोऽस्मात्त्वेन विज्ञप्तः ।

(ग) किमिति ।

१९-१९ अत्राणिभूमिमुत्कर्षम् । अभिनिवेश आसक्तिः । नन्द-
प्रातः । कर्तृति पाठे कल्लिशब्दो द्विती पूर्वदिनवासकः । अद्य एव
कल्लि पट्टानिवासीति ज्ञातं । किं विज्ञप्तमित्यर्थः ।

२०-२६ इदमभूताहरणं भावयम् । यदाह ।

अभूताहरणं तस्यास्तदावयं कपटाश्रयम् ॥

वाक्यतन्त्रमज्ञात्वाह [तज्जगत इत्यदि] । अत्र तु सदाचैव शल्यमिव
शल्यम् । अजहल्लिङ्गम् । अत्रापिनाम संभावनायाम् । भगवत्तत्त्वं ज्ञातो-

१. १९-१९ B. D. २. ०२ B. ३ आभासो A. ४ B. om. म. ५ B. C. add
नि. ६ अण्णं च नन्दनस्य ७ C. ८ ०२भा. A.; मह० B.; ९ नन्दनस्य
A. पत्थं C. आमज्जो D. १० ज. पट्टवदि D. ११ भा. B. महाराजो C.
की for म. D. १२ Com. om. अन्यच्च and has कल्ययैव, कारणेन Com.

जादो आदरणं वस्तु मालदीर हिमभस्तलं माहवाणराजो नि
तकमि । (८)

प्रथ० । आदि णाम भवद्दी किं पि भवद्दिज्ञानं यत्थ दंसद-
स्सदि । (८)

३५ द्विती० । अहं अस्तद्वदमणोरहं एहि । (९)

इति परिश्रम्य निष्क्रान्ते । प्रवेशकाः ।

यतः प्रविशन्पुनर्विष्टां सोत्तण्ठा मालती लवङ्गिका च ।

मालती । इं एहि तयो तदो । (९)

(८) प्रवेशति निश्रम्य कन्यकाजनस्य महाराज इति । वैजयं
आमरणं वस्तु मालती इदमशब्दं माधवाणुरात्र इति तर्कयोगि ।

(९) अत्र नमः मालती किमप्यत्र नमस्त्वोत्तं दर्शयिष्यति ।

(१०) अत्र असेवकजनोपदे एहि ।

(११) इं सति तत्तद्वदः ।

प्रवेशकम् । निष्क्रान्ते सेवरी । प्रवेशक इति । वक्तव्यस्य च बहुवाच-
समङ्गप्रसङ्गान्नोक्त्या प्रवेशकाः । यदाह ।

यत्तु प्रवेशकाहुल्यात्तद्वेधो न समाप्यते ।

बहुवचनोत्पत्त्यैः सविदेशः प्रवेशकैः ॥

अङ्कनामन्तरालेषु संक्षिप्तार्थप्रयोजनैः ।

मूलवर्गे कथावदी विज्ञेयं प्रवेशकः ॥

३८-३९ इं प्रथे । लवङ्गिकापितृकुलमालाप्रार्थनापर्यन्तं
तत्तत्तया मालायात्रिमवात्तीकर्मनोक्त्या पृच्छत इत्यर्थः । निरहोक्त-
णित्येवम् । यदाह ।

१ अहं A.; D. om. २ B. om. वस्तु and C. दिगम्; वस्तु सः मालदीर
अपिहदि भार D. ३ °दीर्घं A.; D. adds नि after °स्सदि, ४ A. D.
and गन्तव्यः C. om. एहि. ५ C. om. इं and one तदो. ६ कथमपि
Com. ७ नमो Com.; Com. om. एहि; इदं वाक्यम् Com.

लवङ्गिका । ततो तेन महानुभावोऽपनीता मे ईमे वर-
लमाला । (क) इति मात्यामर्पयति ।

लव० । गृहीत्वा सहस्रं निर्वर्ण्य । सखि एकवर्षासन्निवस्यतिष्ठता
कखु एसा विवर्णया । (ख)

लव० । एतद् दाव आसणीअत्तणे तुमं ज्जेख्यं अवसतदासि । (ग)

माल० । कौं विथ । (घ)

लव० । जेण सो मुद्धं दुव्यासावळ हूँ तथा विवर्णीकितो । (ङ) २

(क) ततस्तेन महानुभावोऽपनीता मे ईमे वरलमाला ।

(ख) सखि एकवर्षासन्निवस्यतिष्ठता स्वमेव निर्वर्णया ।

(ग) जैत्र तावद्वर्षासन्निवसेत्यवसतदासि ।

(घ) कथमेव ।

(ङ) येन स मुद्धं दुव्यासावळ हूँ तथा विवर्णीकितः ।

अनेककालसंयुक्तो यथा नामच्छति प्रियः ।

तदनागमदुःखार्थो विरहोऽप्युच्यते तु सा ॥

प्रियकथापारणे मोहायितवतिवधम् । यदाह ।

श्रुत्वा कथां प्रियजनस्य सखीमुखेभ्यः

कर्णोदरस्त्रियमचलत्तनुवर्जनीयम् ।

यत्ताङ्गमङ्गमिह दृग्भित्तमङ्गनानां

मोहायितं तदुदितं कविभिः पुण्यैः ॥

प्रतिपदा धदिता । मालती प्राधवसेष्टकर्णनाकावराणागमोवाह
कथमेव । कथं ममापराध इत्यर्थः । अत्र दूर्वैवादिना दृग्भाष्ये तावत्-
मुक्तम् । तथानिर्वचनीयप्रकारेण । निरुद्धो व्याकृतः ।

१ भाषण A. भाषण B. २ B. om. इमे; C. has एते; E. C.
om. इति मालाम् ३ कस A. वल B.; इमे for एते A. Com. ४ जेण B.
ज्जेण A. ५ कहे B. ६ B. om. दुव्या; तथा B. तथा D. ७ Com. adds
सखि. ८ Com. om. मुक्ता.

माल० । विभसहि लवङ्गिण सव्यथा आसातणसीलामि । (क)

लव० । साहि का एत्थ आसातणसीलदा । णं भणामि । से

वि विभसहेण मग्गमारुदुंवेळ्ळन्तपुल्लपुण्डरीअविब्वमोहि पदम-

रुदुवळ्ळामलविअणापदेससजमिदवळामोहिअविब्वमोहि लोअ-

२ ४० मोहि विअभममाणविदुआथमिददोदणरन्तपरिअसणाविलासतण्डवि-
दुमलदाविडविदणङ्गसारङ्गविब्वमविअं अरळोअभन्तो पच्चव्वलो-
किदो उजेय । (ख)

(क) विभसहि लवङ्गिणे सर्वथा आसनशीलामि ।

(ख) साहि काय आसनशीलता । ननु भणामि सोपि विभसस्य

२७-४२ अथ स तथापि विलोचनान्यां पश्यन्प्रवर्तकतो दृष्ट

एतेत्यन्वयः । अधिभिन्नक्रमः । उद्वेककल्पमानम् । विभमो विशिष्टा

शान्तिः सेवित्वाकारा । सादृश्यं वा विभमः । माधवस्य पुण्डरीका-

शलात् । विरचनापदेशेन घटनव्याजेन यः संयमोन्वादर्शनं तं प्राधि-

ताभ्यां बलमोडया बलाकारेण विस्तरं गच्छद्ब्रह्मम् । बलमोडिर्यलाका-

रे देशे । यद्यप्यबलकयचित्तनेन लोचनान्यामिति प्राप्तं तथापि त्रिभि-

ष्टलोचनप्रतिपादनार्थं तदुक्तम् । विजृम्भमाणो वर्धमानः । स्तिमितः स्ति-

मः । दीर्घपश्यन्तमनिदीर्घम् । परिवर्तना पुनःपुनर्गमनं तत्र विलासी वि-

शिष्टदृष्टिव्यापारस्तेन साण्डवितया मर्तितया भूलतया विडम्बितः समीक-

तेनङ्गसारङ्गविभमः कामधनुर्विलासस्ततो विदग्धमिति क्रियाविशेषणम् ।

गमनासनयापिपादुचेष्टा सविशेषं नयनभ्रुवांच कर्म ।

दयितोपगमे यदप्रयत्नाक्रियते नूनमयं विलास उक्तः ॥

१ माल० अन्तर्ग B, C; पङ्क० A, B; सीधमोहि C. २ पङ्क A, Com.

बलमोडयको C. ३ मोहि A, D. ४ मोहिअ C. ५ गण A; परिभण B;

परिभण C. ६ विब्वमोहि C; विगद B. लुविभट्ट C; मरलोभन्तो B, C.

D. B. inserts त् after भन्तो. ७ कदा C; केन B. ८ Com.

om. Com. adds after ० जीलासि. यदा १ आसातणसीलामि

मालं ॥ लघुङ्गिकां परिभ्रम्य । अग्रेषु प्रियसखि किं दृष्टं
तस्मै यदाभूतवैरस्य साहाय्येन दृष्टेयं मुहुर्तसंनिधायिनो जनस्य
विप्रलम्भइति ॥ विवला आहूतं जगत् प्रियसखी संभावये ॥ (क)

लघु ० । विवलय तापुषमिव । तुमं वि सहाय्यं दृष्टेयं तस्मै अत्र
सह असंभवादयं जज्ञाविदसि । (ख)

यन्मयास्तोत्रित्प्रसूतं पुण्डरीकाविक्रमायां प्रणम्य प्रसक्तुलाभनीयं यन्मा-
पदेशसंनिधितकलपकारिस्तुताभ्यां लोचनानां विष्णुभावायस्त्वयस्ति-
मितदीर्घपर्यन्तापरिवर्तनानिवासस्य विवला विवला इति भावः । तान् प्रणम्य दृष्टि-
मविदम्यमवलोक्यन्मयसंकीर्तयन् ।

(क) अग्रेषु प्रियसखि किं दृष्टं तस्मै यदाभूतवैरस्य साहाय्येन
एव मुहुर्तसंनिधायिनो जनस्य विप्रलम्भसिद्धौ विवला आहूतवैरस्य
प्रियसखी संभावये ।

(ख) जगदि स्वर्गादेशः तस्मिन्मयसरे संगीतकं नर्तितमिति ।

इति भगवः । दारद्वारद्वार इति प्रयागाच्छारद्वारं विन्तो रश्मः ॥
शारदं धनुषि स्मृतमिति शान्धतः ॥ ततस्त्वेव कलाकनविकलता माला-
मपले हेतुरिति ज्ञानमभिह ।

४३-४५ आमेति तदुक्तस्वीकारे । अग्रेषु इति पाठे अग्रेषु
हर्षे विकर्के वा । विप्रलम्भतो विप्रलम्भं प्रापितः ॥ तारकादिवादिनश्च ।
ततः स्वार्थे कः ॥ व्यादुदाहृतोत्राहोस्त्रिवाचकः । शीलस्य बहुकालपरिचि-
यतया मुहुर्तमात्रसंनिधाने विप्रलम्भात्पन्था । विनिर्दिष्ट मयनलिकारादि
स्वाभाविकमानुषागिकं वेति ज्ञातुं न शक्यत इति भावः । विप्रलम्भइति
इति पाठे विप्रलम्भचिन्तका इति शेषः ।

४६-४७ अत्र मन्मथेनेति शेषः । असंभावकं निभृतनृत्यं पद्या-

१ भाम् C. D. २ ० गम्य A. B. सहायिको D; जगत् B. ३ ० हेतुमा A.
४ यदा C. लघु B. ५ B. cm. दृष्टेयं; संगीतकं B. D.; नर्तितमिति A.
६ निक्षेप ० Com. ० Com adds after 'लोचनम्' < ० हेतुमा,
विप्रलम्भभावका, विप्रलम्भचिन्तका Com.

माल० । सलज्जम् । हु तदो तदो । (क)

लव० । तदो पट्टिणिभेत्तमाणजत्ताजणसंकुलेण भन्दरिदे तीसं
मन्दरिभाए घरे उयगदस्सि । ताए खलु चित्तफलं पभादे हत्थीकिदे
भासो । (ख)

माल० । किणिमित्तं । (ग)

लव० । तं खलु माहवाणुभरो कलहंसको नाम कामेदिं सा
तस्स दंसहस्सदि सि । तदो पिअणिघेदिअं मन्दरिभा संवत्ता । (घ)

माल० । स्वगतम् । णूणं तेणावि कलहंसएण तं पडिछन्दं अत्त-
णो पहुस्स दसिदे भविस्सदि । प्रकाशम् । सखि किं दाणिं दे पिअं । (ङ)

(क) हुं ततस्ततः ।

(ख) ततः प्रह्निनिवर्तमानयावज्जनसंकुलेनान्तरिते तस्मिन्मन्दारि-
काया गृहमुपगतास्मि । तस्मैः खलु चित्रफलकं प्रभाते हस्तीकृतमासीद ।

(ग) किनिमित्तम् ।

(घ) तां खलु माधवानुचरः कलहंसको नाम कामयते सा त-
स्म दक्षपिप्यतीति । ततो प्रियनिवेदिका मन्दारिका संवृत्ता ।

(ङ) नूनं तेनापि कलहंसकेन तत्प्रतिछन्दकमात्मनः प्रभेदी-
तं भविष्यति । सखि किमिदानीं ते प्रियम् ।

तथा नृप कारिस्तासीत्यर्थः । सासूय परद्वेषसहितम् । हुमिति प्रणयकोपे ।
अत्र तस्मिन्माधवे । खलु हेतौ । हस्तीकृतं न्यासीकृतम् । अत्र कामयत
इच्छति ।

१. सलज्जमा विरस्य C. C. om. one तदो. २. पिअज्जनमाण B. C.; B. om.
नचा; चकुले B. ; A. C. D. add नणे after तस्सि; अ० A.; उत० D.
४. पहारे B.; अ० D. D. भासे A. B. ५. चरो A. B. ६. ततो before स.
B.; को C.; सलज्ज D. ७. A. Com. add ने after this. ८. पहास्य

ल्लव० । एवं ब्रह्म संदग्निदस्स संदाग्निभारिणो दुल्लवमनोरथावे-
सदुसहाभासदद्वयान्वितसस्स कल्लमसेत्तगिन्नावधं तुह पदिच्छन्द-
ध । (क) इति चित्रं दर्शयति ।

माल० । सहैवं निर्वर्ण्य । अहो दानिं पि हिमअस्स मे अगात्तज्जो ६०
जेण एवंपि आसासणं विणात्ममो सि संभावमि । कैयं अक्खराहं
पि । (ख) । इति वाचयति ।

जगहिं जयिमस्से ते भावा नवेन्दुकलादय इयादि पूर्वोक्तं पति-
ता सानन्दम् । महाभाअ सरिम् ब्रह्म दे गिम्भाणस्स वभेणं मधुरादा
लक्खीअदि । इत्थणं उण तल्लालमणीहरं परिणाअदोहसंदाग्निदस्स ६५

(क) एतत्तल्लु संतापितस्व संतापकारिणो दुल्लवमनोरथावेश-
दुःसहायासदद्वयान्वितस्य क्षणमात्रनिर्वापकं तव प्रतिच्छन्दकम् ।

(ख) अहो इदानीमपि मे हृदयस्यानासज्जो येनैवमप्याश्वासनं
निप्रलम्भ इति समुत्तरयामि । कथमक्षराण्यपि ।

५७-६७ अत्र दुर्लभायां त्वपि मनोरथाभिनिवेशस्तेन यो दुःसहा-
यासस्तेन दद्वयान्वे चित्ते क्षणमात्रनिर्वापकमिति । अनासज्जोनाश्वासः ।
लवङ्गिका स्वयं लिखित्वा माधवलिखितत्वेन बोधयतीति भावः । सदृश-
मिति । मधुरतया निर्माणस्य सदृशं वचनमित्यर्थः । तत्कारुतिर्भूरा
यथा तथा वचोपि मधुरमित्यर्थः । परस्परदृशं वचनस्य कथमेवं दर्शन-
मित्युपालम्भपूर्विका पृच्छा । यदाह ।

यत्र भावनयापेतमात्मानमथवा परम् ।

१. कारिणो B. दज्जन् for दद्वयन् C. २. B. C. om. इति; चित्रफलकं
C. ३. सहैवं विर. निर्णये C.; सोच्छ्रुतं चित्रे A.; B. om. वि. C. D.
have वि. ४. अगात्तज्जो B. D. अनाभासः C.; एव A. C.; वि. D.
५. सहा D. ६. कर B.; ७. इति D. ८. The whole sloka in B.
C. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

मन्नाद्यो यम् ताभ्यो अन्मर्काभ्यो जाभ्यो तुभं ण पेक्खन्ति पेक्खिथ
वा भत्तणो हिअमस्स पक्खान्ता । इति रोदिति । (क)

ख० । सहि किं एव पि दे गत्थि आसासो । (ख)

गल० । सहि कथं । (ग)

७० छ० । जस्स कारणादो उक्खण्डिअवन्धणं विभ कङ्कलिपल्लवं

(क) महाभाग सदृशं खलु ते निर्माणस्य वचनं मधुरतया ल-
भ्यते । दर्शनं पुनस्तत्कालमनोहरं परिणामदीर्घसंतापदारुणम् । धन्या-
खलु ताः कन्वर्का यस्त्वां न प्रेक्षन्ते प्रेक्ष्य तान्मनो हृदयस्य प्रमत्तं ।

(ख) सखि किमेवमपि ते नास्त्याश्वासः ।

(ग) सखि कथम् ।

(घ) यस्य कारणादुत्खण्डितवन्धनमिव कङ्कलिपल्लवं काम्यजव-

पृच्छन्नियमिष्यतेर्था सा पृच्छेत्यभिधीयते ॥

नादशधर्मत्वेन परितोस्यापि प्रत्यक्षोत्तरणम् । यदाह ।

परितोपि च दकण्यो नार्थी प्रत्यक्षदक्षिणः ॥

अन्मर्काशब्दः स्त्रिया कन्धायां वा देशी ।

७८-७९ अवीरवर्जिते श्लिष्टम् । बन्धनं वृन्तशास्त्रासंयोगः ।

कङ्कलिपल्लवः । निःसहाक्षमा । परिखिद्यते परिहीयते । एतेन कामाक्ष्या
तनुलोका । अस्मिन्नेत्रजलम् । संस्कृतमिति । आसन्नमरणतया प्रकृतवि-
षयपक्षोक्त्यापि स्त्रियाः संस्कृताश्रयणम् । यदा । मरणसमये प्राङ्मुख-
णश्च हीनयोगिनोऽन्यफलकत्वेन बोधनासत्त्वान्ते स्त्रियाः संस्कृताश्रयणम् ।
यदा । वैदग्ध्यतोत्तमस्य वृत् । यदाह ।

१ इत्यन्तर्भा A. C. D. om. क्व क्व; क्वया B. २ पक्खन्ति । भाग
यस्य भवतो A. ३ स B. ४ उक्खण्डित B. ५ उक्खण्डितो आसासो C. सखि
गल्लो; पक्खो । पक्खिथ मालती; C. om. ७ कथं क्वया

किलम्बन्तणोभालिभाकुसुमणीसहा परिक्खेज्जति सो वि ज्ञाणा-
विदो भववदा मम्महेण संशयस्स दूराहवणे नि । (५)

माल० । कुसलं दाणिं तस्स महाणुभावस्स भवतु भद्रं तण
दुल्लहो आसामो । साकम् । विसेसदो अरज पिअसखि (५)

संस्कृतभाषितम् ।

मनोरामस्तीव्रं विषमिदं विसर्पन्विविरतं

प्रमाथो निर्भूयो ज्वलति विधुतः पावक इव ।

मालिकाकुसुमनिःसहा परिक्खेज्जति सोपि ज्ञापितो भवतवा मम्मथेन सं-
शयस्य दुःसहवमिति ।

(५) कुशलनिदानो तथा महानुभावस्य भवतु मम पुनर्दुर्लभ
आश्वासः । विशेषतोऽयं प्रियसखि

संस्कृतभाषावाचः प्रायो नादयेः खलु स्त्रियाः क्ताव्याः ।

काचिदपि विदग्धतायाः प्रबोधनार्थं प्रशस्यन्ते ॥

७६-७९ मनोराम इत्यादि । प्रियसखि सामर्थ्यं प्राप्तुं न तवः प्र-
भवति न वा माता न वा त्वम् । कुतः । मनोराम आधरविरतं प्रमाथी
क्षोभकारी यथा तीव्रं विषं तथा विसर्पति व्याप्नोति । यथा धातुजगदिषु
विषं व्याप्नोति तथा ज्ञानि न उद्वेग इत्यर्थः । यद्वा । सविशेषदशनाञ्जना-
जुराग इच्छाभेदस्तीव्रं यथा तथा मनो विसर्पति व्याप्नोति दाहकारिणा-
द्विषमिव । तथा विधुतः संभुक्षितोऽभिर्यथा ज्वलति विधूनयान्निर्धूमं यथा
तथा स एव रागो ज्वलति ज्वालामालाकुलीभवति । इव इतः सदैव प्रत्यङ्गे
दिनस्ति पीडयति मरीयाज्ज्वर इव । तं त्यक्त्वा समाधिरुक्त्वा समाधातुं

१ किलिस्सन्त A. किलिन् C. किज्जण D. २ °विज्जोणित D. विज्जोणितो-
भा C. ३ B. oia; B. C. oia. नि ३ श्री A; °गल B. °मस C. सेट
B. सुट D. कामाज A. भासासो C. भासासो सर सर B. ५ निर्धूम A.

हिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव गरीयानित इतो

न मां ज्ञातुं तातः प्रभवति न चाग्रा न भवती ॥

- ८० लव० । एवं ज्वरेण प्रत्यङ्गसोऽवदायिनो परोक्षदुःखदूतसहो
सज्जनसमाभमा हान्ति । अपि च । जस्त वादाभ्यन्तरमुहुर्न-
दस्येण सविसेससमिद्धदुःखहाभ्यन्तपुण्ड्रिणमौल्यन्दोदया गिर्यरुण-
सममवधारसंसदज्जीवितां दे सरीरायथा तस्म ज्वरेण संपर्कसविसे-
सदस्येणा भावेऽभ्यज संतपसि सि किं एतथ भगिद्व्य । ता पिअ-
८५ सहि सलाहणिज्जं दुल्लहमणोरहफलं जीअलोभस्स गुर्हआणुराअ-
सरिस्स ममाणुभाअवल्लडसमाभमो ति एत्तिअं जाणीमो । (क)

(क) एवमेव प्रत्यङ्गसोऽवदायिनः परोक्षदुःखदूतसहोः सज्जनस-
माभमा भवन्ति । अपि च । यस्य वातायनान्तरमुहूर्तदर्शनेन सविशेषस-

न शवपत इति भावः । यद्वा तातस्त्रातुं न शक्नोति नन्दननिरासेन
माधवाय मददानात् । अम्बापि न तथा । तथानुवर्तमानस्य तातस्यानि-
वेधात् । लवङ्गिकापाथ्य तपोः समशीर्षिकया गगनं स्वाच्छन्द्येन स्वय-
तप्रकाशनाय ।

८१-८६ अत्र गुणित्वं युज्यत एवेत्यर्थः । यस्याव्यक्तं दर्शनं
चन्द्ररूपमिव जीवितसंशये च कुरुते तस्य व्यक्तं दर्शनं त्वदुपन्यस्तप्रकारं
ताम कुरुत इति किमत्र चित्रम् । चन्द्रेभित्तेन ज्ञानाभिराच्छेद उक्तः ।
सुकुमाराभाभस्यामतिपीडाकारित्वेन निष्क्रयः । व्यापारो दशावस्थः ।

१ मलीयान् G. २ पञ्चसह and शरीर B. ३ मलाभासकारिणो सज्जन ° A. ;
सामाभमा C. ४ मुहुर्नदस्य ° A. C. ५ भगिद्व्य ° D. ६ नन्दनसमाभमा C. ७
पुण्ड्रिण G. ८ अश्विद्व्य ° D. ९ तपो B. C. D. १० वा. शीर्ष दे B. ११ गगन
C. १२ A. om. लोभ. १३ सति A. १४ यरुणा ° C. D. १५ त्वदस्य ° A. D.

माल० । सदि दृष्टमालतीजीविते साहसोपपत्तिनि अपेदि ।
साहसम् । अथवा अहं ज्ञेयं वारं वारं पैलोभयन्ती दुःखव्यवस्था-
विधीरत्तनाप्रदृग्मेण अस्तेनो विधायन दूरविजृम्भमाणदुर्विद्यया-
ल्लुहण एव अवलम्बामि तथा वि पिअसाहि (क)

मृदुतुतवहायमानपूर्णिमाचन्द्रोदया निष्कल्यकामव्यापारसंगणितनीपि-
ता ते शरीरावस्था तस्यैव संप्राप्तसंविशेषदर्शना भूतायै तत्तत्पत्तिवि-
किमत्र भाणितव्यम् । तत्प्रियसखि इलाघनीयं दुर्लभमनोरथफल जीव-
लोकस्य गुरुकानुरागसदृशं महानुपायवल्गुमसमागम इत्येतावज्जानीयः ।

(क) सखि दयितमालतीजीविते साहसोपपत्तिनि अपेदि ।
अथवा अहमेव वारं वारं प्रलोकयन्ती दुःखव्यवस्थापितधीरत्वावष्टम्भे-
नात्वनो हृदयेन दूरविजृम्भमाणदुर्विद्ययाल्लुहण एव अवलम्बामि तथापि
प्रियसखि ।

किमत्र कर्तव्यमित्यत आह । तदिति । तथा च गुरुतरानुरागस्येतत्फलं
यत्सखीद्वारा वल्गुमसमागमः कारयितव्य इति भावः ।

८७-९० अत्र दयितं प्रियम् । महाकुलकुलङ्कशङ्क्या साहसम् ।
अत एव रोदनम् । तथा च त्वमपेक्ष्यमानम् । प्रियभाषिणी त्वं किमधि-
क्षिपामि यदहमेवान् वाच्येत्याह । अर्धवेति । अत्र लण क्षणमालोकनाकु-
लत्वाद्दुःखव्यवस्थापितं यदीदृशं तस्यावष्टम्भोपदिशमानमेतदारोपस्तेनै-
त्यर्थः । लब्धी लघुता गता । अहमत्रापरत्वाभावेन येन त्वैतादृशसाह-
सोपपत्ति इति भावः । तथापि प्रियसखि ।

१ तस्य B. २ C. om. सखि. ३ तेन B. भालोभयन्ती B. ४ दुःखव्यवस्थापितं
B. ५ ते C. ६ दूरविजृम्भमाणदुर्विद्ययाल्लुहण D. दूरविजृम्भमाणदुर्विद्यया
गमल्लुहण C. ७ एतावज्जानीयः A. ८ अहं B. अहं D. ९ Com.

भूयः संस्कृतमाश्रित्य ।

ज्वलतु गगने रात्रौ राज्ञावखण्डकलः शशो

दहतु मदनः किं वा मृत्योः परेण विधास्यति ।

मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलाग्वा

कलमसलेन न त्वेवायं जनो न च जीवितम् ॥

लव० । स्वगतम् । एतद् दायिं को उवाच । (क)

(क) अत्रेदानीं क उवाच ।

९२-९५ अधुना साहसकारणं हृदि निधाय सनिर्वेदमाह । ज्वल-
त्विधादे । प्रतिरात्रं पूर्णश्चन्द्रो ज्वलतु तापयतु । तथापि न साहसं करोमी-
ति भावः । गगन इत्यनेनाप्राप्यत्वादनुपागमनीयतोका । तर्हि कामस्त्वां
पीडयिष्यतीत्यत आह । नदनो दहतु मृत्योर्मरणात्परं स किं करिष्यति ।
मरणे सति दुःखस्यापि त्यागादिष्टमेव तदिति भावः । परेणेति ॥ प्रकृत्या-
दिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया ॥ इदं नायिकायाः स उज्ज्वैर्यम् । यदाह ।

चापलेनानुपहतं चित्तं धैर्यमुदीरितम् ॥

ननु दुःखहानाय माधवानुत्तरणमेव वरमत आह । मम पुनस्तातः
पिता दयित इष्टः । कीदृशः । श्लाघ्यः सर्वश्लाघाविषयः । अमलवंश
मातेश्च । निर्वल कुल चेष्टम् । अयं हृदिस्थो जनो माधवो नैवेष्टः ।
साहसकियमेति शेषः । तर्हि कथं जीवनमत आह । न च जीवितमिष्टम् ।
अत्र जीवितदूषादुद्देगावस्था । यदाह ।

प्रद्वेषः प्राणितव्ये यः स उद्देगः स्मृतो बुधैः ॥

९६-१०३ उद्देगनाशोपार्थं चिन्तयन्ती लवङ्गिका । अत्रेदानीं
क उवाच । प्रतीहारी । एषा भगवतो कामन्दकी । मालतीजीवनीपाय
इति भावः । मालतीजीवनीपायः । मालतीजीवनीपायः । मालतीजीवनीपायः ।

अम नेपथ्यार्द्धमविष्टा प्रतीहारी । एषा भगवती कामन्दई । (क)

उभे । किं भगवती । (ख)

प्रती० । भर्तृदारिद्र्यं द्रष्टुकामा आश्रया । (ग)

उभे । तदो किं विलम्बीअदि । (घ)

प्रतीहारी निष्क्रान्ता ।

मालती चित्रं प्रच्छादयति ।

लव० । स्वगतम् । सुसमीहिदं^३ खलु जाद । (४)

ततः प्रविशति कामन्दक्यवलोकिता च ।

काम० । साधु सखे भूरिवसो साधु । प्रभवति निजस्य कन्यकाजन- १०

(क) एषा भगवती कामन्दकी ।

(ख) किं भगवती । *Is she the goddess?*

(ग) भर्तृदारिकां द्रष्टुकामागता ।

(घ) ततः किं विलम्ब्यते । *Why is she delayed?*

(ङ) सुसमीहितं खलु जातम् । *It is very much desired that she should be born.*

संधिप्रसन्नसंनयनानाचारसमान्कितम् ।

निवेदयन्ति याः कार्यं प्रतीहार्यस्तु ता मताः ॥

प्रतीहारीत्यत्र बहुलक्वनान्मनुष्येपि दीर्घः ॥ उभयोर्वाक्ये । किमर्थमागत्यर्थः । अत एवाग्रिमवाक्ये तद्व्यापारकथनम् । सुसमीहितं खलु जातम् । इदानीं यत्कामन्दक्यागमनमिति भावः ।

१०६-११० उभयेति । इहलोकाविरुद्धं साक्षादप्रतिपक्षेण तन्म-
कोपाजननात् । परलोकाविशेषस्याप्यस्य कुमारीजनस्य प्रसन्नं प्रसन्नं

इयं महाराज इत्युभयलोकावेष्टुं स्वयन्मुख्यवस्तम् । अपि च । अद्य
मन्मथोद्यानवृत्तान्तेन भगवतो विधेरनुकूलतामवगच्छामि सुकला-
वलीचित्रकलकःपदिकारसविधानैकौतुकमद्वते प्रमोदमुज्झासयति । इ-
त्येतानुसाराणि हि हारकर्मणि परार्थं मङ्गलं गीतश्चावमयोद्भिरता
यस्यां मनश्चक्षुषोऽनुबन्धस्तस्यामृद्विरिति ।

अव० । एता मालती । (क)

काम० । निर्वर्ण ।

निकामं क्षामाङ्गी सरसकदलीगर्भसुभगा

कलाशया मूर्तिः आशिन इव नेत्रोत्सवकरी ।

अवस्थासाधना मदनदहनोद्दार्ढ्यविधुरा-

मियं नः कल्याणी मनयति मनः कम्पयति च ॥

(क) एषा मालती ।

ति साधारणोत्तयास्त्यानुदाराणादित्यर्थः । न्यतिकरो मिलनं तद्वत् संनिधान-
म् । हारकर्मणि परिणये । परार्थं श्रेष्ठम् । अनुबन्धो रतिः । आहिरूपचषः ।

११३-११६ निकामभित्तिर्वादे । इयं कल्याण्यस्माकं मनो
रमयति । कुतः । अयं क्षामाङ्गी । सरस आर्द्रोपसृषित इति यावन् ।
कदल्या गर्भो मरुता तद्वदस्या क्षीणत्वपाण्डुताभ्याम् । इह गर्भपदेनाति-
भाण्डुत्वं लोभलवं चोक्तम् । कलाशया आशिनो मूर्तिरिव द्वितीया-
चन्द्रलेखेव । अव एव प्रस्तुतकार्यसंपादकावेन रमयति । उदाहेनोत्क-
टदाहेन विह्वला दशमापन्ना सती मनः कम्पयति । अतिपीडनादनि-
द्राभाङ्गिकादिति भावः । इह तनुताख्यां मानदक्षा सूचिता ।

१. निर्वर्ण B. २. अयं कल्याणी C. ३. अयं कल्याणी B. ४. अयं कल्याणी B. ५. अयं कल्याणी B. ६. अयं कल्याणी B. ७. अयं कल्याणी B. ८. अयं कल्याणी B. ९. अयं कल्याणी B. १०. अयं कल्याणी B.

अथ च । परिपाण्डुपासुलकपोलमाननं

स्थती मनोहरतन्वमागता ।

रमणीयजन्मनि जने परिक्रम-

ल्लिता विधिविजयते हि मान्मयः ॥

अथवा । निवनमनया संकल्पनिर्मितः प्रियसमागमोऽनुभूयते ।

११७-१२६ परित्यादि । पासुलं कृतम् । पाण्डुककपोलवद-
नापीय रम्या । यतो मनोज्ञजन्मनि जने वल्लकापस्य विकारो बाह्य-
स्तादृश ईप्सितः सान्विजयी भवति । संकल्पो मनोव्यापारः । नीवी-
त्यादि । जघनवस्त्रबन्धने नीवी । तस्या बन्धस्य ग्रन्थेरुच्छुत्तने शिथि-
लता । वासः श्लथतानुरागादपि । यदाह ।

स्वेदोस्वेदपुस्तम्भाः श्लथता जघनच्छेदे ।

आविर्भवति नाटीणामनुरागवशात्पनाम् ॥

अधरस्यन्दनमधरकम्पनम् । एतत्तुस्फुरितचुम्बने । यदाह ।

रदने विशन्तमोष्ट ग्रहीतुं या सनिच्छति ।

निजोष्ठः कम्पते यच्च स्फुरितं चुम्बने मतम् ॥

दोषिपादो बाह्योर्निःमहत्त्वम् । आलिङ्गनसौख्यात् । स्वेद आवासात् ।
भसृणं कीमलम् । मधुरं ललितम् । संकल्पलब्धस्य दुरालोक्यदाकेकरम् ।
शङ्करास्त्रिगुणम् । सुखभावनया मुग्धम् । चक्षुः । संकल्पमात्रलब्धतया
पिपेत्सुषोमागिक्ता दृष्टिः । प्रिया दृष्टिरसूयायाम् । यदाह ।

स्त्रिदाकुञ्चितपुञ्जा शनैरिगर्भगिस्तर्पिणी ।

निगूढागूढतारा च जिह्वा दृष्टिरुदाहृता ॥

सन्धेः सति पुष्टिद्वयं ललितम् । तल्लक्षणं सूक्तमेव ।

अनेतराः प्रनाली-

तथाश्रय्याः

प्रीवीवन्वील्लसन्मधुरस्पन्दनं दोर्विषादः

स्वेदश्चक्षुर्मसृणमधुराकेकरिन्मधुमम् ।

गात्रस्तम्भः स्तनमुकुलयोरुपवन्धः प्रकम्पो

गण्डाभोगे पुलकपटलं मूर्च्छना चेतना च ॥

इत्युपसर्पति ।

लवङ्गिका मालतीं चालयति । उभे उत्तिष्ठतः ।

माल० । मञ्जुवदि वन्दामि । (क)

(क) भगवति वन्दे ।

आकुञ्चितपुटापाङ्गसंगतार्धनिमेषिणी ॥

मुहुर्पावृत्ततारा च दृष्टिराकेकरा मता ॥

दोर्दोषा भुजा भुज इति शब्दभेदः । गात्रस्तम्भः शरीरनिश्चलता ।
अतिहर्षात् । यदाह ।

अतिहर्षमपरोपरागेभ्यः स्तम्भसंभवः ॥

मुकुलाकारस्तास्तनावेव मुकुली । तयोरुपवन्धो विच्छेदरहितः कम्पः ।
प्रियस्य भाटालिङ्गनात् । गण्डाभोगे गण्डमण्डले पुलकपटलं रोमाञ्ज-
संघः । प्रियचुम्बनसंकल्पात् । आप्यन्तिक्त्वार्थं पटलग्रहणम् । मूर्च्छना
मोहः । निरातिशयानन्दयोगात् । यदाह ।

तस्त्वया वपुषि मीलनं दशोर्मूर्च्छना च रतिलाभलक्षणम् ॥

रतिविलाससंकल्पेनान्तरा चेतना च ।

१२९-१३८ बौद्धानां प्रयोजितं प्रति वन्दामीति नतिसं-
दायः । यदा । वन्दामि वन्द इति सामान्यत एव । मालतीविचरि-

काम० । महाभागे समीहितफलभाजनं भूयाः ।

१३

लव० । सुविहिदं भासनं एतत् उच्यते न भवती । (क) स
वा उपविशति ।

शाल० । कुशलं भवतीति । (ख)

काम० । निःश्वस्य । कुशलमिव ।

लव० । स्वगतम् । प्रस्तावना कथं एता कवडणाडशस्व । प्रकाशम् । १३०

गुरुभवाहत्याममन्यरिदकण्डपडिलगणोसास अण्णारिने एतेष्व भव-

यदीय वयम् । ता किं दार्णि उच्येभकारणं भविष्यति । (ग)

काम० । नन्वयमेव चोत्पीवरविहङ्गः परिचयः ।

लव० । कैधं विभ । (घ)

काम० । अर्थि किं न जानासि ।

(क) सुविहिवभासनमत्रोपविशतु भवती ।

(ख) कुशलं भवत्याः ।

(ग) प्रस्तावना स्वल्पेण कपटनाटकस्य । गुरुकवाण्यस्तममन्य-

रितकण्डप्रतिलग्ननिःश्वासमन्वाहशमेव भवत्या वचनम् । तन्निविदा-

नीमुद्गेगकारणं भविष्यति ।

(घ) कथमिव ।

नोदाय स्वस्य च तद्विषयसिद्धमनुमानायाह । भाजनमिति । कपटनेव

मादकम् । अत्र वाप्यं नेत्रजलम् । स्तम्भः प्रतिबन्धः । मन्यरितो नदी-

कणः । तद्विषयकण्डे प्रतिलग्नो निःश्वासो यत्र तत् । परिचयोः सङ्कल्प-

मिषङ्गः । उद्गेगकारणमिति शेषः ।

महाभागे भाजनं A. समीहितफलं D. २. एवं भासनं A. ३. B. om.

नन्वयमेव B. ५. निःश्वस्य B. C. ६. गणो A. D. ७. एतेष्व B. ८. न D.

९. न D. १०. उच्यते B. ११. अर्थः A. १२. न D. १३. परिचयः B. १४. कथं

इदमिह मदनस्य जैत्रभस्त्रं सहजविलासनिबन्धनं प्ररीरम् ।

अनुचितवरसंयमोमशोच्यं विकलगुणातिशयं भविष्यतीति ॥

मालती वैचित्र्यं नाटयति ।

लव० । अस्मि एदं णरेन्दवधणाणुरोहिणः । अमखेण णन्दनस्स

१४५ पडिवेण्णा मालदिनि सअलो जणो अमच्च जुगुप्सेदि (क)

माल० स्वगतम् । कथं उग्रहारीकिदन्ति राइणो तादेण । (ख)

नाम० । आश्चर्यम् ।

(क) अस्पृष्टचरेन्द्रवधनानुरोधिनामाख्येन नन्दनस्य प्रतिपत्त्या मालतीति सकलो जनोमात्रं जुगुप्सते ।

(ख) कथमुग्रहारीकृतास्मि राजस्तातेन ।

१४९-१५६ इदमित्यादि । मालत्या इदं शरीरं विकलगुणाति-
शयं भविष्यतीति त्वं किं न वेत्ति । अनुचिनजामातृसंयमशोचनबहम् ।
यतः । इह जगति यत्कतमस्य जैत्रं जयनशीलमस्त्रं सहजविलासस्य
निबन्धनं कारणं च । एतेनैव सहजविलासा जायन्त इत्यर्थः ॥ नरो
जामातारि श्रेष्ठ इति विद्मः ॥ वैचित्र्यं विमनस्कत्वम् । नाटयति करोति ।
पितृनिन्दैव पूर्वश्लोकार्थ इति द्योतयति लवङ्गिका । [अस्पृष्टादिति] ।
अत्र जुगुप्सते निन्दति । अत्रानुपहरणीयाप्युग्रहारीकृत्यनेन स्वार्थेन
पितृगुणानभिज्ञत्वं सूचितम् । उपहारश्च मरणशरणच्छायादिः कियत
इति मरणसुखमवाप्त्यं दर्शिता । इह पश्चात्तापनामा नाट्यालंकारः ।
यदाह ।

अनुवासातिरेकस्तु पश्चात्ताप उदाहृतः ॥ इति ।

१४८-१५१ बालत्वास्त्रज्ञात् तादस्य गुणानभिज्ञत्वं मालती न
जानादत्याशयेनैव गुणेषादि । इदं कार्यं गुणनिन्देयमप्यनेन कथमा-

गुणापेक्षाभूय कथमिदमुपक्रान्तमथ वा

कुतोपत्यस्तेहः कुटिलनयनिष्णातमनसाम् ।

इदं त्वेदं यदुत नृपतेर्नर्मसचिवः

सुतादानान्मित्रं भवतु स्तं हि नो नन्दन इति ॥

माल० । सैगतम् । राश्वाराहणं वरु तादस्त गृह्यं ण उण
मालदी । (क)

लव० । एवं यथा मभयदीः आण्णनं । अण्णया तस्मिं वरे
दुर्दसणे अदिकन्तजोव्येण किं ति न विचारिदं भ्रमच्चेण । (ख) १५५

(क) राजाराधनं खलु तातस्य गुरुकं न पुनर्मालदी ।

(ख) एवं यथा भगवत्पात्रम् । अन्यथा तस्मिन्वरे दुर्दशेति-
कान्तमौर्वने किमिति न विचारितममार्थेन ।

रज्यम् । रूपादिमति पुरजने सति तद्वहितनन्दनाय मालतीदानं कथमु-
पक्रान्तामिति भावः । अत एवाश्वत्थम् । अथवा यक्षान्तरे । कुटिलनये
परवञ्चननीवी कुशलचित्तानां कुतोपत्यस्तेहः । नैवेत्यर्थः । स्नेहस्य
निरुपाध्युपकारेच्छारूपस्य नृपानुरञ्जनादावुपाधावभावादित्यर्थः । इदं
यदुपक्रान्तं तदैवपर्यनिदं परम् । एतदधिप्रापकमिति यावत् ॥ चतुर्वर्णा-
दिवादिदं परशब्दे ष्यञ् ॥ उत मिश्रये पितर्के वा । दन्तृपतेर्नर्मसचिवो
नन्दनः कन्यादानादस्माकं मित्रमनपकारी मन्त्रिविषेयमुपक्रान्तम् ॥
निष्णात इत्यत्र निनदीभ्यां स्नातिः कौशल इति शब्दम् ॥ उत मिश्रय-
वितर्केयोरिति धराणि ॥ कामोपचरणं नर्म । यदाह ।

उपचारः स्त्रीपुंसयोर्मनोजन्यनिबन्धनः ।

स एवात्र परिजयो नर्मसंज्ञः प्रयोक्तृभिः ॥

इति मूलः ।

१५५-१६४ इतीति दुर्दशेनादिकम् । अत्र जीवितमपि निष्का-

१. सति मे नन्दन A. भवतु सचिवमिदं इति C. २. B. am. ३. नन्दन B.

माल० । स्वयत्तम् । हा हर्षम् । समुत्थितानर्थवृत्तपतना मन्द-
भागिनी । (क)

लज्ज० । ता मभवति प्रसीद परितापे इमां जीविदमरणौदो
विभसहि तवावि एसा दुहिदा उजेव्व । (ख)

काम० । अथ सरले किमत्र मया भगवत्या शक्यम् । प्रभवति
मायः कुमारीणां जनयिता देव च । यच्च किल कौशिकी शकुन्तला
द्वयर्नम्रसराः पुरुषस्य चकमे इत्याख्याननिद आनक्षते यास्य-

(क) हा हतास्मि समुत्थितानर्थवृत्तपतना मन्दभागिनी ।

(ख) तद्वभवति प्रसीद परित्रायस्यास्माज्जीवितमरणाद्विभससी त-
वाप्येषा दुहितैव ।

लज्जदुःखवदुल्लाम्यां मरणकल्पं जीवितमरणम् । उक्तप्रबन्धेन मालती-
नैराशं विधायाह । अथीति ॥ भगवत्येति कृत्यानां कर्तारि वेति तृतीया
न तु षष्ठी । अशक्यमित्यकारप्रक्षेपसंभवात् ॥ गान्धर्वविवाहे कन्यावरौ
प्रभवत इति प्रागःपदतात्पर्यम् । जनयितीति । न राजेति भावः । माय-
वतिवाहे भूरिवसुरेव सानुग्रहः । अत एव सरल इत्युक्तम् । किल
प्रसिद्धौ । कौशिकी कुशिकवंशजा । चकमे कामयते स्म । आख्यानं
पुरावृत्तम् । इहाख्याननामा नाट्यालंकारः । यदाह ।

आख्यानं तु बहुविधं यत्पुरावृत्तकीर्तनम् ॥ इति ।

निदर्शननामा नाट्यालंकारेण । यदाह ।

१ समदर्शः D. २ अत्रापि B. समुत्थि A. ; पदना A. वदना C. वेदना B.
3 B. add. भा. 4 उक्तप्र-भवात् A. ५ जीवन् A. ; विभसरी A. B.
6 जीव B. 7 कमे मय C. D. ; D. om. मय. 8 D. om. 9 न-

दत्ता च संजघाय राज्ञे पित्रा दत्तमात्मानमुत्पन्नाय प्रायश्छादिभ्यादि
तदपि सौहृत्साभासमित्यनुपदेष्टव्य एवायमर्थः । सर्वथा

राज्ञः प्रियाय सुहृदे सचिवाय कार्या-

द्वन्मात्मजां भवतु निर्वृतिमानमात्म्यः ।

दुर्दर्शनेन घटतामिवमप्यनेन

धूमप्रहेण विमलः शशिनः कलेषु ॥

माल० । सास्रं स्वगतम् । हा ताद तुमं पि सस्रं गाम एवमं त्रि
सज्जघा निदं भोभातेह्ये । (क)

अव० । चिराद्द भवद्दीर्घ । णं भणामि अस्त्यस्यारी महाभाओ
माहवो ति । (ख)

(क) हा तात स्वर्गाय यम गानैवमिति सर्वथा जितं भागवत्पाया ।

(ख) चिरादितं भगवत्या । ननु भणाम्यस्वस्वशरीरे महाभाओ
याधन इति ।

कथनादन्यचेष्टानां साध्यसिद्धिर्निदर्शनम् ॥ इति ।

कल्पपदेनोपदेष्टव्यत्वसूचनम् ।

१६५-१७८ अधुना साहसेपि प्रवृत्त्यर्थं मालवनुशयाव
पितुर्वरणा च विषयाह । राज्ञ इति । कार्याकारणभावेन लब्धद्वार्थ-
मित्यर्थः । अनेन सचिवेन । धार्मिकताकौतूहल्याच्च दुर्दर्शनेन । धूमप्र-
हेण राहुणोत्पन्नधूमप्रहेण वा । पीडाकारित्वादुर्दर्शनेन । महणं ग्रहः ।
मालती जातानुशयाह । [हा तातेति] । एवं निरपुह इत्यर्थः । भवेति ।

१. प्रत्येक C. दत्तामुद० D. २. साहसिक्यमित्यनुपदेष्टव्यकाम्य A. ३. साहसिक्य-
मकल्याणित्यनुपदेष्टव्यमेव D. ४. सचिवाय माली C. ५. B. on. गमः ६. पित्रा
C. ६. भवतु A. ; D. add. सह after bhavatu, महाभावात् B. D.

काम० । इदं गच्छति । वस्ते अनुजातोहि मौम ।

लव० । जनान्तिकम् । सहि मालदि संपद भववतीभासदो

तस्स महानुभावस्स उगम जाणीमो । (क)

माल० । अपैवार्य । सहि अस्थि मे कोदूहलम् । (ख)

लव० । प्रकाशम् । को एसो भावयो णाम जस्स भववती
मिण्हणुंस्स अत्ताणं धारदि । (ग)

(क) सहि मालदि संप्रतं भववतीकाशात्तस्य महानुभाव-
संगोदतं जानीमः ।

(ख) सहि अस्थि मे कोदूहलम् ।

(ग) के एव भावयो नाम यस्य भववती स्नेहात्कृतं भावं
धारयति ।
That the name of the person who is the object of the affection is the object of the affection.

स्वभावोऽयं त्वमेव करोषीत्यर्थः । अत्र चिरायितं बहुकालमागतम् ।
इतीति । अत्रः शीघ्रं गम्यतामिति भावः । जनान्तिकमिति ।

उक्तस्याश्रयणं कायोत्पार्थस्वैः स्याज्जनान्तिकम् ॥

इति भवतः । लवणिका मालती माकाङ्क्षति [सहि मालतीयादि] ।
उदयभूषणम् । अस्थि मे कुदूहलम् । तत्पृच्छेत्यर्थः । अत्र [लव०
भा०] यस्य कृतं इति शेषः ।

1. A. लव० इति. 2. भा० भववती C. D. 3. भववती संप्रतं A. D.
4. भववती A. C. D. भववती D. 5. A. D. om. भववती B. adds तस्य
भववती इति. 6. A. adds गच्छति before स. 7. लव० B. C. D.;
भववती C. D. 8. भा० Com. A. Com. follows A.

काम० । अप्रास्ताधिकी महत्येषा कथा ।

सर्व० । तर्थाभि आशुबलदु भवती । प्रसादं करेदु । (क)

काम । श्रूयताम् । अस्ति विद्वन्निधैर्म्य नरणतेरमायः समग्रद्वयपु-
रुषप्रकाण्डनकचूडामणिर्देवरातो नाम यमशेषभुवनमहनीयपुण्यप्र-
हिमानमात्मनः सतीर्थं पितृवते समानाति योती वाटुर्जश्चेति ।
अपि च ।

व्यतिकरितदिग्मतः श्वेतमानेर्नशोभिः

सुकृतविहातिनातां स्थानमूर्तस्त्वलानाम् ।

(क) तयाप्याशुता मगवती । प्रसादं करेदु ।

१७९-१८३ सकृदिमात्रेण १७९ । अप्रास्ताधिकीति । अपमान-
शयः । भाष्यमणुसुतातुपाधिमार्गः । मालत्वा अनदरे मय दृष्टस्यता
न वदेत् । अतः सानुबन्धे पृच्छत्विति सानुबन्धमिषमप्याहेति ।
समग्रः संपूर्णः । पुरि कार्यमारे साधुर्भूयो मन्वी । प्रकाण्डे प्रशस्तेम् ।
चूडामणिरिव चूडामणिः श्लाघ्यः । सर्वमन्त्रिप्रधानमित्यर्थः । मदनोप-
पूज्यम् । पुण्यं प्रशस्तम् । यद्वा । महनीयो पुण्यमहिमानै यस्य तम् ।
सतीर्थं एकगुरुः । समानं तीर्थमपुण्यापो यस्य । तीर्थं य इति
[समानतीर्थं वासीति?] यत्प्रत्ययः ।

१८५-१८८ व्यतिकरितेत्यादि । इह जगति कथमपि श्लाघा-
दिना तादृशाः स्तर्षिणः संभवन्ति । कीदृशाः यशोभिर्वासादिवस्त्वपा ।

१ अप्रास्ताधिकी A. C. D ; D. adds एव after मन्वी. - तर्हि D. वन्ति
B.; वन्ति B.; A. B. insert ये after this and E. after एवते
also. ३ विद्वन्निधैर्म्य A. D. ४ समग्रद्वयपुण्य B. समग्रद्वयपुण्य C.
समग्रद्वयपुण्य D. ५ B. om. मामनः सतीर्थे. ६ B. adds तयाप्या-
शुता. ७ B. om. Com.

भक्तव्रतमहिमानः केतनं मन्दुवानां

कथमपि भवते स्मिस्तादृशाः सम्भवन्ति ॥

माल० । सहि तं कखु भववदीमहिदणमिदिभे सव्यदा तादो
१९० समरदि । (क)

ख० । सहि समं किल विज्जातेगमो किदो सि तक्कालवेदी
जैतो मन्नेदि । (ख)

का० । तत उदगिरोत्थैक एष स्फुरितगुणयुतिसुन्दरः कलावान् ।

(क) सखि तं खलु भगवतीगृहीतनाथधेयं सर्वदा तातः स्मरति ।

(ख) सखि समं तिल विद्याधिपः कृत इति तत्कालवेदी
जैतो मन्त्रयते ।

श्वेतमानैरिति वर्तमाननिर्देशेन पुण्यविपक्षोपयोगित्वमुक्तम् । बलवत्तां
पुण्यविपक्षानां त एव स्थानम् । त एव महासुकृतिन इत्यर्थः । पुद्गा ।
पुण्यविलासानां बलवत्तां च त एव स्थानम् । तथा च पुण्यवन्तो बलवन्त-
श्च त एवेत्यर्थः । अत एवाधिकनहत्वाः । मङ्गलानामर्थसिद्धानां केतनं
निवासः ॥ केतनं तु ध्वजे कार्ये निमन्त्रणनिवासास्योरिति विश्वः ॥

१८९-१९२ अत्र नामाग्रहणं श्वरुत्वेनाङ्गीकारात् । गुरोर्नीम
नगृहीत्वादिति स्मृतेः । तं देवरातम् । अत्र समं तुल्यं यथा तथा पाठः कृतो
देवरातमृषिसुभ्याम् । मन्त्रयन्ते कर्णाकर्णिकया वदन्ति ।

१९३-१९४ प्रकृतसिद्धयर्थं पितृगुणानुकांशं नायकगुणानाह
तद इत्यारम्भः । तत्रो देवरातादक गुणं बालश्चन्द्र उदियाम् । एकां वाली
जात इत्यर्थः । पुद्गा । बालश्चन्द्र इव बालचन्द्रः । एकाप्यतया स्नेहाधिक्य-
सूचनार्थमेकग्रहणम् । भक्तनामैकाधिपत्यकथनात् वा । कीदृशः । स्फुरितः ।

सप्तमः सर्गः । D. मालि B. कथ A. C. D. & B. om.
मालि B. कथ A. मालि B. कथ C. कथ A. C. D. & B. om.
मालि कथ B. कथ मालि कथ A. & C. om. follows D.

इह जगति महोत्सवस्य देतुर्नयनयतामुदियाय बालचन्द्रः ।

लक्ष० । जनान्तिकम् । सखि अपि नाम माधवो भवेत् । (क) १९

काम० । अस्मै विद्याधरः शिशुरपि विनिर्गत्य भवना-

दिहायातः संप्रत्यधिकलशश्चन्द्रमधुः ।

(क) सखि अपि नाम माधवो भवेत् ।

व्यक्तीकृता गुणानां शीलादीनां या दुतिरीज्ज्वर्यं तथा सुन्दरः । यद्वा ।

स्फुरितगुणद्वतिश्चासौ सुन्दरश्चेति । कलामौत्यतुःषाष्टिकलायुक्तः ।

नायके वर्णपेदूती कलावत् च रम्यताम् ॥

इति भारतः । नयनवतां चक्षुष्मतां महोत्सवस्य कारणम् । नेत्रप्रीति-
जनकतात् । यथोदयगिरिको बालचन्द्रोभिनवशस्त्रुदेति सोऽपि स्फु-
रितगुणोन्मीलनैर्व्यादिका या दुतिः प्रभा तथा सुन्दरः कान्तः
कलावाग्नेशानन्दहेतुश्च भवति ।

१९६-२०० बालकादितस्वतन्त्रागमनमाशङ्क्याह । असावि-
त्यादि । अस्मै शिशुरपि बालोऽपि संप्रतीहागतः । अस्तीति शेषः ।
कीदृशः । विद्याधारः । तपीतदङ्गविद्यावित् । बालः पञ्चदशवर्षपर्यन्तः ।
बालो बाल्यनषोडश इति वचनात् । भवनाद्विनिर्गत्य दाहधूय । अनेन
पथिकत्वमपास्तम् । पौवनमाह । अधिकलः पूर्णो यः शारदशशी
तस्मान्मनोज्ञस्तद्वद्वा मनोज्ञः । यदृष्टिविषये पुरं नारीणां कटाक्षैः संजात-
नीलनलिन्यावाक्षमिव भवति ॥ कुवलायेतमित्यत्र तारकादिवादिताच्च ॥
कीदृशैः । उन्मादतरलैः कामावेशचपलैः । यदार्यं रम्यया याति तदे-
न्मादान्विता युक्तयो वातायनेनैव प्रवृण्वन्ति । तन्तु तन्मयतैः संजातकु-
वलयमिव लक्ष्यत इत्याशयः । अनेन विशावत्वनूतनत्वम्यत्वादिकमुक्त-

यदालोकस्थाने भवति परमुन्मादहालेः

कटाक्षैर्नारीणां कुवलयित्तयातापनामिव ॥

१०० अत्र बालमुद्गा मकरन्देन सह विद्यामान्वास्तिकीप्रथिगच्छति ।
स एष माधवो नाम ।

माल० । सानन्दं जनान्तिकम् । सहि^२ सुदं तुष्ट । (क)

लव० । सहि कुतो वा महोदहिं वज्रिभ्य पारिजादस्त उग-
मो ति । (ख)

१०५

नेपथ्ये शङ्खध्वनिः ।

काम० । अहो कालातिपातः । संप्रति हि ।

क्षिप्रनिद्रामुद्रां सदनकलहच्छेदमुलमा-

मवाप्सोत्कण्ठानां विहगमिथुनानां प्रथमतः ।

(क) सखि श्रुतं त्वया ।

(ख) सखि कुतो वा महोदधिं वर्जयित्वा पारिजातस्योद्गम इति ।

मू । विद्याभियनेन विशावशेनापात इत्यनौदत्यं संबन्धार्थदेवरातप्रस्था-
पनगोपनं च कृतम् ।

२०२-२०४ सखि श्रुतं त्वया । एतेनाभिलाषं दर्शयति ।
लवङ्गिकैतद्वदयति । [कुतो वेति] । अनेन महाकुलीनत्वं न तु
कामन्दभ्याः कल्पनेति दर्शितम् ।

२०६-२१० कालातिपातः कालक्षेपः । क्षिप्रान्त्यादि । संप्रति
गमनं संध्याशङ्खध्वनिः संध्याकालसूचकः शङ्खशब्दो विचरति श्रूयते ।
किं कुर्वन्निहगमिथुनानां चक्रदन्धानां प्रस्थासन्नविरदासोत्कण्ठानाम् ।

१ सखि A. C. ; A. adds सखि after नाम. २ D. adds लवङ्ग after
this; द्वय A. ३ B. inserts च after before सखि; ४ किं C.
नञ्च B. ; यमिभयम् A. C. ; भावो किं B. ; भावो ति C. ५ नञ्चति B. D.
५. Com. only सखि

दधानः सौधानामलघुषु निकृष्टेषु घनता

मसौ संव्याशङ्क्यनिर्भूतः खे विचरति ॥

२१०

तदुत्तिष्ठामः । इत्युत्तिष्ठति ।

माल० । अपवार्यं । कथं उवहारोक्तदक्षि राइणो तादेण राभा-
पहणं वल्ल तादस्स गुहं ण उण मालदी । सात्तम् । हा तद्
। १ पि णाम मम एवं ति सव्वभा जिदं भोअत्तिह्माए । सात्तम् ।
कथं महाकुलपभवो वि सो महामाओ । सुमणिदं पिअसहीए कुओ २१५

निर्देव मुद्रा । संभावणप्रतिरोधात् । तां प्रथमतः सिपन्हरन् । कीदृशीम् ।
मदनकलहः सुरतं तस्य छेदोद्यतान् तेन सुलभाम् । यद्वा ॥ मदनक-
लहश्छिद्यतेनेनेति वञ् । पुंसि संज्ञायामिति वा घः ॥ मदनकलहश्छेदो-
रतं ततः सुलभाम् । सुरतश्चमजनितापित्यर्थः । संप्रति धवलगृहाणां
महत्सु गङ्गप्रदेशेषु प्रतिव्वनिता घनता दधानः । अत एवानिर्भूतः
प्रौढः सन्विचरति । यद्वा । प्रथमतः खे विचरति तदनु दिशन्तिकलह-
च्छेदास्तौघसमीपतरुनिवासकविद्धमिधुमानां निशामुद्रां सिपन्विचरति ।
ते हि प्रवलशङ्खनिनिर्वाधिताः कलकलं कुर्वन्तीति भावः ।

२१२-२२० अपवार्यं निर्भूतम् ।

निगूढभावसंयुक्तमपवारितं भवेत् ॥

इति भगवतः । अधुना मनःप्रविष्टताहसवाञ्छया जूते [कथं मद्राकुले-
स्थादि] । [लव० वा०] संजननेनेति पाठे संजननं सौधानमेव । तदस्य-
वसा घटितकथेन साधुत्वम् । निसृष्टार्थेति ।

१ अभिभूतः A. २ अतिष्ठति B.; C. om. इत्युत्तिष्ठति. ३ सात्तं परि कथं D.;
कथं A. D.; D. om. तादेण. ४ गहजं B. D.; D. om. सात्तम्. ५ B.
om. मय and ति. ६ B. C. om. दक्षिणतो D.; ७ सो D.; B. C.
om. ति सो; महाभाओ. ८ मरणाया B. ९ सु D.

वा महोदधिं वज्रिभ पाजिनादस्य उन्ममो ति । अवि णाम तं
पुणो वि पेक्षित्वसं । (क)

लव० । अवलोददे इदो इदो एदिण सोवाणेण ओदरस्य । (ख)

काम० । अपवार्य । साधु संप्रति मया तटस्थयैव मालतीं प्रति
२२० निमृष्टाघंदूतीवृत्तस्यै लघुकृतो भारः । तथा हि ।

वरन्यस्मिन्देवः पितरि विचिकित्सा च जनिता

पुरावृत्तोद्धारैरपि च कथिता कार्यपदवी ।

(क) कथमुपहारीकृतास्मि राजस्तातेन राजाराधनं खलु तातस्य
गुत्तकं न पुनर्मालती । हा तात त्वमपि नाम भैरवामिति सर्वथा
जितं भोगवृष्णया । कथं महाकुलप्रभवोपि^१ स महाभागः । सुभणितं
प्रियसख्या कुतो वा महोदधिं वर्जयित्वा पारिजातस्योद्गम इति । अपि
नाम तं पुनरपि पेक्षिष्ये ।

(ख) अवलोकिते इत इत एतेन सोपानेनावतरायः ।

स्त्रीपुंसयोराशयमादधाना स्वयं च कार्यं प्रतिपादयन्ती ।

सृष्टार्थिता सा परदारयोगे दूतीं नियोज्या बहुधा सुधीभिः ॥
इतिभरतः । मालतीं प्रतीत्यनेन मदयन्त्रिकां प्रति विद्यत एवेति भावः ।

२२१-२२६ प्रकृते निष्पन्नं स्वकथापारमाह । वर इत्यादि ।
अन्यस्मिन्वरे नन्दने द्वेषः कारितः । पितरि निन्दा जनिता । पुरावृत्तोद्धारैः
शकुन्तलादीनां पितृनिस्पेशालम्बदानकथनैः कार्यपरिपाटी कथिता ।
महालयं महानं वस्य स्तुतं यत्कुलस्य च गुणान्तदापि । इति हेतोः । अन-
न्तरं वत्सरस्य परिचयः सभागमो विधातुः कर्तव्यः । एतेनाङ्गावतारोपि

१. Readings as before. २ इतो एदि A.; इदो इदो एदि C.

३ दूतीकृतस्य A. दूतीकृतस्य C.; लघुकृतो D. ४ पुरावृत्तोद्धारैः C. ५ अवि

६ Com. ७ अवि Com. ८ Com. om. ९

स्तुतं सम्माहात्म्यं यदभिजनतो यच्च गुणतः

प्रसङ्गाद्वत्सरेत्यथ विधिविधेयः परिचयः ॥

इति परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।

२२०

॥ धवलगृहो नाम द्वितीयोऽङ्कः ॥

सूचितः । प्रसङ्गाद्याजादन्यापदेशादिति सर्वत्र योज्यम् । धवलगृह इति
धवलगृहोपलक्षित इत्यर्थः ॥

असूत य रत्नधरोनयवो नवशरणा दमयन्तिका च ।

जगद्वरं तच्छतदिग्गणं द्युतमाद्वितीयो रसराशिवातः ॥

॥ इति द्वितीयोऽङ्कः ॥

१ A. D. om. परिक्रम्य; सर्वाः D. २ इति मालतीमाधवे A. मालतीमाधवे
धवलगृहनाम C.

॥ तृतीयोऽङ्कः ॥

ततः प्रविशति बुद्धरक्षिता ।

बुद्ध० । परिक्रम्याकाशे । अवलोइदे अथि^१ जानासि कहिं प्रथ-
मदिति । (क)

प्रविश्य । अवलोकिता । उपैतृत्वं । बुद्धरक्षितेदे किं प्रमुद्घासि । को
विश्व कालो भगवदीए पिण्डपातयेलं वर्जयित्वा मालतीं अनुवर्तमानायाः
५ पाण । (ख)

बुद्ध० । हुं तुमै उण कहिं पत्थिदासि । (ग)

(क) अवलोकिते अपि जानासि क भगवतीति ।

(ख) बुद्धरक्षिते किं प्रमुद्घासि । कोप्यकालो [क इव कालो]
भगवत्याः पिण्डपातयेलां वर्जयित्वा मालतीमनुवर्तमानायाः ।

(ग) हुं त्वं पुनः कुत्र प्रस्थितासि ।

पश्चिमस्यान्योन्यदर्शनालापारूपसमागमात्मकतया तदारम्भस्य
प्रतिज्ञातत्वेन तन्निर्वाहिकाया मदपन्तिकायाः सूचनाय तत्संबन्धाद्बुद्धर-
क्षिताप्रवेशः । यद्वा । निष्पत्तेरिव भया बुद्धरक्षितेभ्यनेन प्रथमाङ्के द्वितीये
च मालतीं प्रति लघूकृतो भार इत्यनेन सूचितो बुद्धरक्षितायाः
प्रवेशः ।

३-६ अत्र प्रथमा प्रसूता । पिण्डपातः सौमताञ्जन् ।
कोप्यकालो निषिद्धकालः । तथा च सदैव मालतीतमीपे भगवती
वर्तत इत्यर्थः । इत्यनुमती स्मरणे वा ।

१ B. om. अथि; *क्ष नि A. E. २ A. om. जानासि पाठः A. ३ जी
प्रमालो A.; प्रमुद्घासि D. ४ अनुवर्त B.; अथि A. C. D.; अनुवर्तमाना
A. C.

अथ० । अहं वस्तु भवदोष माहवसत्तासं अणुपेक्षितो । संदिष्टं
अ तस्स जया सकरगृहसंबद्धं कुसुमाकरं नाम उज्जताणं गदुथ
कुञ्जअणिउं^१ अणुपेक्षितत्तासोअगहणे सिद्धं ति । गदो अ तथ मा-
हवो । (क)

बुद्ध० । किं ति तर्हि माहवो अणुपेक्षितो । (ख)

अथ० । अजत कसपचउद्दिसिन्ति भवदोष समं मालदी संक-
रपरं गमिस्सदि तदो एवं किल सोहमं यं^२ कुट्टि ति देवदाराहण-
णिमिन्तं^३ सहन्धकुसुमावचअं उद्देसिभ लक्खिआदुदीअं^४ मालादिं

(क) अहं खलु मगवत्या माधवसत्ताशमनुप्रेषिता । संदिष्टं च त-
स्य यथा शंकरगृहसंबद्धं कुसुमाकरं नामोद्यानं गत्वा कुञ्जकमिकु-
ञ्जपर्यन्तरकाशोकमहने तिष्ठेति । गतश्च तत्र माधवः ।

(ख) किमिति तत्र माधवानुप्रेषितः ।

१-१९ अत्र कुञ्जकं कूआ [कआ कहूआ पाठान्त०]
इति ख्यातस्तरुविदपः । कुञ्जकव्याप्तकाशोकवनस्य दुःसंसारवा-
द्विजनत्वं सूचितम् । पर्यन्तो मध्यम् ॥ काननं गहजं वन-
मित्यमरः ॥ अत्र किलालीके सीमागवृद्धिप्रयोजनस्य व्याजक्यत्वं
एवमिति । स्वस्त्वोदितपुष्पैर्देवताः पूजयेत्यर्थः । आनेष्यतीति । मालती-

१ एवो पेसिवा B. अणुपे° D. २ B. ora. अ; D. has च; D. adds
भावदोष after च; B. D. om. तस्य; B. om. जया. ३ °हर for °पर
D. ४ कुञ्जअणिउं A. C. कुञ्जअणिउं B. ५ तिडमु ति D. तिडमु A.
६ D. adds अवलोद्धं before ति; तथ for अहं B. D.; °णुपे° B.
७ °सि ति A. C.; A. adds तथ after this; लणणीए B. ८ B. om.
सदने; गमिस्सदि ति C. D. ९ B. Ca. om. एव. १० अहं B. अहं
C.; लणण D. ११ °तय B. C. १२ इदम B. C. दुष्का A.; °अं A.
C. D. १३ उवा Com.

१५. भवदी जेज्ज कुसुमाभरुज्जाण आणइस्सदि^२ तदो अण्णोण्णदंसण
ओहुं^३ ति । तुमं उण कहिं पत्थिदा । (क)

बुद्ध० । अहं खलु संकरघरं जेज्ज पत्थिदाए पिअसहीए मदअ-
न्तिआए आमन्तिदा । तदो भवदीए पार्थिवग्गं कहुअ तहिं ज्जेअ
गच्छामि । (ख)

२०. अव० । तुमं खलु भवदीए जस्सि पओअणे णिउत्ता तत्थ को
वुत्तन्तो । (ग)

(क) अयं रुष्णचतुर्दशीति तत्र भगवत्या सप्त मालती शंकरगृहं
गमिष्यति^१ तत एव किल सौभाग्यं वर्धते इति देवताराधननिमित्तं स्व-
हस्तकुसुमावचपनुद्दिश्य लवङ्गिकाद्वितीयां मालतीं भगवत्येव कुसुमाक-
रादानमनिष्याति ततोऽन्योन्यदर्शनं भवत्विति । त्वं पुनः क प्रस्थिता ।

(ख) अहं खलु शंकरगृहमेव प्रस्थितया प्रियसख्या मदयन्ति-
कपामन्त्रिता । ततो भगवत्याः पादवन्दनं कृत्वा तत्रैव गच्छामि ।

(ग) त्वं खलु भगवत्या यस्मिन्प्रयोजने नियुक्ता तत्र को वृत्तान्तः ।

भगवतोरसकितदर्शनेन विजने तयोरनुरागो वर्धतामिति भगव-
त्या आशय इति भावः । अत्रामन्त्रिताहूता । गच्छामि मदयन्तिकास्था-
नमिति शेषः ।

२०-२६ [अव० वा०] मकरन्दमदयन्तिकापरिणये किं वृत्त-
मिति भावः । अत्र विस्रम्भो विश्वासः । ईदृशस्तादृश इति मकरन्दगुण-

१ B. om.; D. om. स्वेज्ज; जेज्ज A. B. २ D. adds ति after
this. ३ होतु B. ४ C. om. अहं; स्वेज्ज B. जेज्ज A. D.; the three
varieties of writing स्वेज्ज occur throughout, they will
not be noticed hereafter. ५ B. C. om. पाण, पाण A. ६ B.

बुद्ध० । मय कर्तुं मधयदीए समादेशेण तासु तासु विसम्भक-
धातुं ईरिसो तारिसो त्ति मभरन्दस्स उअरि पिअसहीए मद्भान्ति-
आए दूर आगेविदो परोक्षानुरागो । एसो अं से मणोरहो अवि-
णाम तं पेक्खामि त्ति । (क)

(क) मया खलु भगवत्याः समादेशेन तासु तासु विसम्भकयास्वी-
दृशस्तादृश इति मकरन्दस्योपरि प्रियसख्या मलयन्त्रिकाया दूरभारो-
पितः परोक्षानुरागः । एष च तस्या मनोरथोपि नाम तं प्रेक्ष इति ।

प्रकाशनमित्यर्थः । तस्या मलयन्त्रिकायाः । तं मकरन्दम् । [साध्विति]
तया भगवतीभारो लघूकृत इति भावः ।

३०-३५ तथेत्यादि । तथा तेन प्रकारेण विनयनप्राप्तद्वताकार-
तया नम्रा भालती कतिपयदिनैरुपायाच्छकुन्तलादिकथया मया सख्या-
मिव विश्वासबुद्धिप्रवर्तनेन सेव्यतां शालीनत्वादिपरिहारं नीता । अत्रावि-
शब्द एवार्थः । यद्वा । अविनयनप्राप्तीत्यकारप्रक्षेपः ॥ कतिपयाहोभिदि-
त्यत्राहो जातेपरतया न समासान्तविधिः ॥ सखीचिह्नं दर्शयति ।
व्रजतीत्यादि । संप्रति यतोस्माकं विरहे दौर्मनस्यं गच्छति नः संनिधौ
प्रसन्ना भवति । विजने रमते मया सहेति शेषः । प्रीत्या दायं सो-
लुण्ठनमुत्तरं ददाति । यद्वा । दायं कर्पूरादिदेयं ददाति । गमनसमये
मामनुवर्ततेनुगच्छति । ततः कण्ठे लज्जा सती पुनःपुनर्निरुध्य मां शपथैः
प्रणम्य तत्क्षणमेव प्रत्यावृत्तिं पुनरागमनं याचते च । सख्योप्येवं

१ वि D. २ विसम्भ A. D. ३ तासु B.; D. adds तस्य after त्ति.
४ B om. मय-य. ५ विसम्भ D. ६ B. C. adds त्ति. ७ B. D. om. मः

अथ० । साधु बुद्धरक्षिते साधु । (क)

बुद्ध० । एहि गच्छेय । (ख)

इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते । प्रवेशकः ।

ततः प्रविशति कामन्दकी ।

३० काम० । तथा विनयमभ्यासि मया मालत्पुष्यतः ।

भीता कतिपयदेन सखीविस्त्रम्भसेऽप्रशम् ।

संप्राप्ते । व्रजति विरहे धैचित्यं नः प्रसीदति सनिधौ

रहसि रमैते प्रीत्या दायं ददात्यनुयतते ।

गमनसमये कण्ठे लज्जा निरुध्य निरुध्य मां

३५ भवति शतैः प्रत्यावृत्तिं प्रणम्य च याचते ॥

इदं च तत्र साधोय प्रत्याशानिवन्धनम् ।

शाकुन्तलादीनिनिदासवाः दानप्रस्तापितानन्यपरिषोभिः ।

(क) साधु बुद्धरक्षिते साधु ।

(ख) एहि गच्छावः ।

कुर्वन्ति । अतः सखीत्वं गता सा मे मनोमतं करिष्यतीति भावः ॥ देये-
दाने च दायः स्यादायः सोलुण्ठभाषण इति मेदिनीकारः ॥

३६-४० साधोयः साधु । निवन्धनं कारणम् । शाकुन्तलादीनि-
स्यादि । इयं शाकुन्तलादीनिनिदासवादान्पुरावृत्तान्यन्यपरिषोभिरन्यक-
थाप्रसङ्गेन प्रस्ताव्यते । शाकुन्तलादिभिः पितृनिरपेक्षमेवात्मा दत्त इति
भगवति किं सत्यमिति मां शृच्छतीति भावः । अत्रान्यपदेनाखेटकाश्रमव-
र्णनशुश्रूषादेः साक्षादुद्देश्यत्वं साहसकारणं आशयस्थमिति सूचितम् ।

१ साधु in both places. A. D. २ D. om. परिक्रम्य. ३ परिदय
कामन्दकी A. D. ४ कतिपययोगः A. D. Com. ५ भवति C. ६ निरुध्य च
मां ७ D. ८ प्रीत्याशानिवन्धन B. संप्राप्तः ० A.

श्रुत्वा मदसङ्गनिवेशिताङ्गी चिराय चिन्तास्तिमितव्यभेति ॥
तदानीं माधवसमक्षमुत्तरमुपक्राम्ये ।

नेपथ्याभिमुखम् । वस्ते इत इतः ।

ततः प्रविशति मालती लम्बजिह्वा च ॥

माल० । स्वगतम् । कथं उच्यते किदाह्नि इत्यादि पूर्वोक्तं पठति ।

लव० । सहि रसो यद्यु महामहुरसोल्लोलमञ्जरीकवल्लयकोटि-
कलबोल्लोललकोलाहलाकुलिदमहारासिहरङ्गीणचटुलचञ्चरीअभि-
धरक्वडधरदलिलदलकपालचम्पआहिवासमणोदरो मरालमंसलजहं- ३२

एवमिति श्रुत्वा चेतोभूतनायकानुस्मरणान्मदीयकोटि निवेशितशरीरा भव-
ति । ततः किमेवं करोमीति चिन्तास्तिमितत्वं निश्चलत्वं चिरकालमेति ।
चिन्तेत्युपलक्षणं निःश्वासादिनापि लक्षिता भवतीत्यर्थः । यद्वा । गदिति
पञ्चमी । मासकाशाच्छुत्वेन करोतीत्यर्थः । समतं प्रत्यक्षम् । उत्तरम-
न्तरकृत्यम् । इत आगच्छेति शेषः ।

३२-३२ अत्रैव खलु कुसुमाकरोदानमारुतस्त्वां परिव्रजतीति
संयन्धः । कोहशः । अतिप्रधुरमधुरसेनायाश्चाप्यङ्गवाः कवलने पक्षणे
कोटिः क्रीडा तथा कलमव्यक्तव्यान् यत्कोकिलकुलं तस्य कोलाहलेना-
कुलिवादतिसुरभिचूतशिखरादुद्गीनश्चटुलं मनोज्ञं यो ध्रुवरसपूहस्तस्य
संपर्केण विकसितपुटस्यात एव करालस्य दन्तुरस्य चम्पकस्याधि-

१. तदयं मालव C.; उपक्रमिष्यति B. उपक्रमिष्यति C. D. २. नेपथ्याभिमुखमङ्गो-
पय D.; वस्ते वस्ते इतः C. ३ D. om. ततः ४ B. D. om. स्वगतम्; कदवा
A. C. D. ५. The whole speech in E. C. ६ B. C. add रस
after सहि ७ चवलं C. D. ८ B. C. D. om. जल, कुलिश B.; चटुल
A. C. ९ लवभराकुलिश B. D.; दर for दल C.; आशापि D.
चम्पकदि B. १० वषण D.

परिणामहोदहमन्यरोरुमरविसृष्टलखलितस्त्रलणसंचारमसिणगम-
नोपेणीदेसेभसीभरसुहाविन्दुइज्जन्तमुद्रमुहचन्दचन्दनाभमाणसी-
धैलफसो तुम परस्सभदि कुसुमाभरुज्जाणमासदां तौ पवि-
सस्य । (क) इति परिक्रम्य प्रविशतः ।

(क) सखि एष स्त्रल मधुरमधुरसाद्वारमञ्जरीकवलनकुलिकलको-
किलकलकोलाहलकुलितसहकारशिलरोहीनचटलचञ्चरीकनिकुरव्य-
तिकरोहलितदलकरालचम्पकाजिवासमनाहरो मरालमालिजधनपारणा-
होदहमन्यरोरुमरविसृष्टलखलितस्त्रलणसंचारमसृणगमनोपनीतस्वेद-
शीकरमुधाविन्दुयमानमुग्धमुखचन्द्रचन्दनायमानशीतलरूपशस्वां परि-
ष्वजति कुसुमाकरोवानमारुतस्तत्प्रविशार्थः ।

वासेन गन्धेन मनोहरः । एतेन शैत्यसौगन्धे दर्शिते । सहकारम-
ञ्जरीणां कोकिलाकुलत्वं भ्रमरस्य तत्प्रागे हेतुः । मरालो हस्ती हंसो वा
तस्य मसलजधनपरिणामहोदहनेन मन्यरावलसौ यावूळ । त्वदीयाविति
भावः । तयोर्गौरवेण विसृष्टलं विषमं यथा तथा स्त्रलितस्य चरणस्य संचारेण
मसृणं गन्दं यद्रूपेन तेनोपनीतेन स्वेदशीकरेणामृतविन्दुसदृशे मुग्धमुखच-
न्द्रे । अर्यात्तव । चन्दनायमानः शीतलरूपशो यस्य सः । अनेन मान्दं शैत्य-
मपि ध्वनितम् ॥ सहकारोतिसौरभ इत्यमरः । चञ्चरीकोलिगीतयोरिति
धराणि । करालो दन्तुर इत्यमरः । मरालो हंसगजयोर्मरालो दिस्तृते
शुभ इति विश्वः ॥ तेन मरालस्य विस्तृतस्य शुभरूपेति वा योज्यम् ॥
मसृणं चिकुणं सममित्यमरः ॥

१ विसृष्ट C. D.; सखि A. D.; परण C. २ ममणीयाणाम् B. D. °गौर-
णीय C.; सेद for सैभ B.; सुभ C. D. ३ विन्दुज्जन्त D. विन्दुज्जल C.;
मुग्धमुख B. C. D. ४ शीतल B. C.; करालो A. फंसो D. ५ C.
inserts त्वे after वा. ६ उपनिवारः Com.

ततः प्रविशति माधवः ।

माध० । सहर्षम् । हन्त परागता भगवती । इयं हि मम
आविर्भवन्ती प्रथमं प्रियायाः सोच्छ्वासमन्तःकरणं करोति ।
संतापदग्धस्य शिष्टशिष्टयूनो वृष्टेः पुरस्तादचिरप्रभव ॥
दृष्ट्वा । अये लघुङ्गिकाद्वितीया मालतीयि ।

आश्चर्यमुन्मूलकदृशो वदनामलेख-

सानिध्यतो मम मुहूर्तजिह्वानमेव ।

५१-५३ हन्त हर्षे । परागतायाता । आनिरित्यादि । इयं भग-
वती प्रियायाः पुरस्तादाविर्भवन्ती प्रथमं मम पितृ सायिकासं करोति ।
कीदृशस्य । संतापदग्धस्य कावाग्निदग्धस्य । यथा किमुदृष्टेः पुरस्तादा-
विर्भवन्ती मयूरतरुणस्य चित्तं सोच्छ्वासं करोति निदाघतप्तस्य । पुत्रप्र-
हणमुन्मादहेतुद्योतनाय ॥ प्रियाया इत्यत्र वष्टयतसर्पप्रत्ययेनेति पठ्यते ॥
अत एव प्रियायाः प्रथममिति न. योजना । प्रथमपदयोगे वष्टयभावान् ।
अनेन प्रियाप्यागतमिष्यतीति सूचितम् ।

५४-५८ मालतीत्यत्रापिशब्दो गौरवे । निपातानामनेकार्थत्वात् ।
आश्चर्यमित्यादि । अस्माः पद्मादया मुखनिर्गलचन्द्रसन्निधौ वारं वारं
जडमानं सर्वकार्याप्रतिपत्तिरूपं प्राप्य जाड्येन जडिज्ञा करणेन मम
मनसाविकारः स्वरूपान्यथाभावः संधार्यते । कीदृशाः इवमय इव इवम-
यः । वृद्धयत्रवीकरणरत्नेदादिगत्याच्च । अन्यस्याः समाजगाद्वयमयो विका-
रोस्यास्तु सानिध्यादेवेति कर्मातिशयदर्शनादाश्चर्यम् । यदाह भरतः ।

कर्मातिशयनिर्वृत्तो भवतिस्मयसंभवः ।

सिद्धिर्न गनेष्वती साध्यः प्रहर्षपूलकादिभिः ॥

जडिमेन चन्द्रमणिनेष महीधरस्य

संघार्यते द्रवमयो मनसा विकारः ॥

संप्रति रमणीयतरा मालती ।

ज्वलयति मनोमहाग्निं मदयति हृदयं कृतार्थयति चक्षुः ।

यथामलेन्दुसानिधौ जडिमानं शैत्यमासाद्य शैत्येनैव चन्द्रकान्तेन
शैलस्य द्रवमयो विकारः द्रवत्वं संघार्यते । अत्र महीधरसादृश्येन
माधवस्य वीरत्वादिगुणावष्टम्भसंभार उक्तः । जायेनेति पाठे जात्येन
जातिगता । उत्कृष्टेनेति यावत् । चन्द्रकान्तेनेत्यस्य परं विशेषणं ब्रष्टव्यम् ।
यद्वा मनोविशेषणमपि । जात्येनभिजनवतापि । अत्रापिरध्याहार्यः ।
अत एवाश्चर्यम् ।

५९-६१. संप्रतीति । पुरा कामवेगस्याङ्कुरावरपया रमणीया ।
अधुना तु तस्य पलवितत्वेन रमणीयतरा । इदमेव स्फोटयति । ज्वलय-
तीत्यादि । संप्रति मालत्यङ्कैः कामाग्निमुदीपयति । चित्तं सोन्मादं करो-
ति । नेत्रं कृतप्रयोजनं विधत्ते । मयेति शेषः । कीदृशैः । परिमृदितच-
म्पकमालावद्विलासैर्ललितैश्च । अलतैर्मन्दैर्लज्जया निभृतत्वेनेति भावः ।

यानस्थानासनानां नेत्रवत्तादिकर्षणम् ।

उपघातकिशोरो यः स विलासो मतो कुपैः ॥

इति भरतः ।

इत्थं पादाङ्गुलिभ्यासन्ननेत्रोष्ठप्रयोजितम् ।

सुकुमारविधानेन ललितं वस्त्रिगद्यते ॥

इति भरतः । यद्वा । परिमृदितचम्पकमालाविल्लासितानि मलानि । ललि-
तानीवस्तवः वस्त्रानि । अलसानि मन्दानि । ततस्त्रिगद्यते ॥

परिभूदितवर्षकावलिथिलासलुलितालसैरङ्गैः ॥

माल० । सहि इमस्सि कुञ्जीआण्डन्ने कुसुमाइ अवचिणुय (क)

माध० । प्रथमप्रियावचनसंश्रवणपुलकाने संप्रति मया विदम्ब्यते ।

धनराजिनूतनपयःलक्ष्मणक्षयवटुकुलकदम्बदम्बरः ॥

लव० । सहि एव करेत्त । (ख) पुण्णवचनं नादयतः ।

माध० । अपरिमेयाश्चर्यमाचार्यक भगवन्तः ।

माल० । इतो वि अण्णस्सि अवचिणुय । (ग)

(क) सहि अस्मिन्कुञ्जकनिकुञ्जे कुसुमान्ववचिणुयः ।

(ख) सहि एव कुर्वः ।

(ग) इतोपन्यसिजयचिणुयः ।

ललितानुश्वाञ्जन्यायैषि । धातोर्नेकार्थत्वात् ॥ लुलितालसैरिति पाठे लु-
लितानीत्यतः सिद्धानीत्यर्थः ।

६३-६६ प्रथमेत्यादि । संप्रति मया मेघमालानवजलसंश्रवणेन
क्षणवत्कालिकनीपस्य उम्बरः साम्यं प्रपञ्चो वाक्छाद्यते । कादमेन ।
प्रथमप्रियावचनसंश्रवणाद्यकरीषाञ्जेन । संश्रवणेति पाठे संश्रवः परि-
चयः । तदनेन दृष्टान्तेन सर्वाङ्गीणं पुलकं तस्य च स्वैर्यमुक्तम् ॥
धनजीमूतमुद्रितेयमरः ॥ अपरिमेयेत्यादि । पुण्णवोटनकाले मालतीस्त-
नमुकुलादिदर्शनादानन्दसंदोहेन माधवस्य संतोषकाश इति भावः ।

१ चाकाशो C; ललित for लुलित D. २ कुञ्ज० A. B. कुञ्ज०
C; निजेजर B; अवचिणुय B. C. ३ प्रथम B; संश्रव for संश्रव noticed
by Com. ४ पुलकाने D. ५ परासमुल्लसक्षण० B. C. परासमक्षणमदिरक्त
D. ६ B. C. om. सहि; C. D. add सहि after करेत्त. ७ मालि D.
८ ललितानु Com. ९ सहि इतिपरिणत Com.

काम० । मालतीं परिष्वज्य । अयि विरम निःसहासि जाता ।
तथाहि ।

७०

स्खलयति वचनं ते संश्रयपङ्क मङ्ग
जनयति मुखचन्द्रोद्भासिनः स्वेदविन्दून् ।
मुकुलयति च नेत्रे सर्वथा तुभु खेद-
स्त्वयि विलसति तुल्यं बल्लभालोकनेन ॥

मालती लज्जते ।

६८-७३ अज्ञातमाधवसंनिधानां मालतीं श्रमोपन्यासव्याजेन
कामन्दकी छिद्रनर्भवचनमाह । अपीत्यादि । निःसहा परिश्रान्तासि
त्वमतो विरम त्यज खेदमिति शेषः । यद्वा । विरम पुष्पावचयात् । उप-
विशेति भावः । पते निःसहा कामाद्गुणा त्वं जातासि ततो विशेषेण
रमस्व ॥ आशंसायां लोट् ॥ स्खलयतीत्यादि । हे सुनु शोभनभूयते बल्लभा-
लोकनेन समं यथा तथा त्वयि खेदो विलसति स्वव्यापारं कुरुते ।
यथा बल्लभालोकनं तथा खेद इति भावः । पते बल्लभेनावलोकनं
खेदश्च । अत एव सर्वथेति तुल्यत्वम् । तदेवाह । खेदो वचनं
तव स्खलयति । प्रत्यङ्गं संश्रयत्याश्रयति । स्तम्भयतीति पाठे शिथिल-
यति । आस्पृशशिनो निःसरस्वेदकणाञ्जनयति । नयनद्वयं मुकुलय-
ति च ।

रतान्ते च श्रमे च पुनः प्रसन्नो गमावने ।

गन्धे स्पर्शे च हर्षे च मुकुला दृष्टिरिष्यते ॥

इति परवः । बल्लभालोकनेष्वेव भवति । इदं बल्लभालोकनं त्वयि वर्तते
इति भावः ।

लव० । सोहर्षं प्रथयदीष्ट आणनं । (क)

माध० । हृदयंगमः परिहासः ।

काम० । तदास्यतां किंचिदौख्येयमाख्यातुकामास्मि ।

सर्वा उपविशन्ति ।

काम० । मालतीश्वरकमुज्जमम् । शृणु विश्वित्रापिदं सुभगे ।

माल० । अवहिदीष्टि । (ख)

काम० । अस्ति तावदेकादा प्रसङ्गतः कथित एव मया माधवाभि-
धानः कुमारो यस्त्वमिव मामकीनस्य ममतो द्वितीयं निवन्धनम् ।

लव० । सुप्रसन्नो । (ग)

काम० । स खलु मन्मथोद्यानयात्रादिर्वैसाद्यभूति दुर्मतायमानः
परवानिव शरीरोपतापेन ।

(क) शोभनं भगवत्याजसम् ।

(ख) अवहितारिम् ।

(ग) स्मरामः ।

७५-८९ [आश्रममित्यत्र] विरम्यतामित्याशयः । धिनुक-
धरतलावयवमन्त्रमप्योत्तोल्य । सुभग इत्यनेन माधवश्चितावर्णिता त्वमेव
सौभाग्यवतीति ध्वनितम् । कुमार इत्यनेन विस्मय उक्तः । निवन्धनमालम्ब-
नम् । परवानस्वतन्त्रः । यदित्यादि । शरीरोपतापेनाथं परवानिव । पद्म-
स्माच्चन्द्रे प्रणयिनि जने बानन्दं प्रीतिं न भजते न लभते । तत्तथार्थः ।
तथातिवैर्यमुक्तोप्ययं दुःसहमन्तस्तापं प्रकाशयति । फलिनीश्यामशरी-

१. सोम० D. २. किंचिदाख्यातुकामास्मि B. ३. प्रसगात् B.; E. D. om.

4. D. om. कमारो. माधवाभिधान. कुमारी नाम D. माधवाभिधानम् A.

अदिन्द्रावामन्दं प्रणयिनि जने वा न मजते
 वनचलान्तराणं तदधमतिधीरोपि विषमम् ।
 प्रियकुल्यामाङ्गप्रकृतिरपि चापाण्डुमधुरं
 धनुः क्षामं क्षामं वहति रमणीयश्च भवति ॥

९० लवः । एव पि तस्मिन् अवसरे मध्यादे तुवराभर्त्ता अवलोददा
 नदीदिदं आसी अस्त्यधरीया माहवा ति । (क) *मानवलोददा*
 कामः । यावदधरणे मालत्येवार्थं मूढमथोन्मादितुरिति । समा-
 पि स एव निश्चयः ।

(क) एवमपि तस्मिन् अवसरे भगवती त्वरपत्यावलोकितपोऽदित-
 मासीदस्वस्थधरीया माधव इति ।

रस्वभाषोपापाण्डुमधुर्याकपाण्डुमनोहा न विधीयं वपुर्बहति च यथा यथा
 तथा तथा रम्यश्च भवति । अपि विस्मये । चकारः समुच्चये । अयिनेति
 समस्त एव समुच्चये वा । तदिह गान्धर्वाणां यथोचितं विधेहीपाशः ॥
 प्रियङ्गुः कलिनीतिमरः ॥

९२-९५ यावदधरणे मालत्येव हेतुरित्येवाद्राणवमिष्यः । अश-
 वमश्रीषम् । अनुभवमित्यादि । अयं वदनेन्दुरस्य महात्मनो निश्चित-
 मेवानुभवमपामनुपागतः । यस्मात्पादस्य स्थितिस्तस्य स्थिरस्य मनो
 विचक्षितम् । वदेयं ममापि स एव निश्चयः । किंभूतम् । उल्लङ्घ्याच-
 पणम् । यथा स्थितिस्तस्य निश्चलस्य महात्मनो गोपयन् सगुरुस्य चमत्-
 कारः ।

१. मति न मनेप्रथ B. २. दि. A. C. ३. काम. B. ४. B. C.
 ५. मने B. ६. मने B. C. ७. दि. A. C. D. ८. O. B. ९. मने
 १०. मने ११. कामापाशः १२. वि. १३. मने १४. C. D.

प्रागल्भ्यं वदन्नुदुर्भागमस्मिन्नपतमेव पदस्य महात्मनः ।

अभितुमन्तर्लिकोत्तरं भनः पय इव स्निग्धितस्य महोदयः ॥ १०५

माम् ० । अहो उपन्यासशक्तिः । अहो महत्त्वतोपणे यत्नः । अथवा

प्रागल्भ्यं निष्ठा सहजश्च बोधः प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी ।

कालावधोः प्रतिमानवन्मते गुणाः कामदुषाः क्रियासु ॥

काम ० । अतस्तेन जीयितादुद्दिनमानेन दुष्कारमपि न किञ्चिन्न

क्रियते । असौ हि

नुभवात्कालचपलं जलं दुभ्यति ॥ अपिबीकाउक्तावष्टाईलामलिल-
प्राविष्टिविति मेदिनीकारः ॥

९६-९८ शूद्रिरक्षिषता । दूतीगुणानाह । शस्त्रेन्द्रियादि । निष्ठे-
दमित्युपवेति निर्णयः । तत्र सहजं बोधो नैसर्गिकं ज्ञानम् । ज्ञाने सति
प्रागल्भ्यं वावदकता । अभ्यस्ता गुणाः श्लेषादयो यत्र तादृशी वाणी ।
यद्वा । अभ्यस्तगुणानामस्तदनुगुणा वाणी च । कालावबोधः समयज्ञानम् ।
प्रतिमानवन्मते तात्कालिकममृतं तजोमिवम् । एते गुणाः सर्वकर्मम्
प्रकरणाद्वीर्येषु वा कामदुष्टोभित्यवितप्रदाः । तत्र शास्त्रनिष्ठया पदुत्वं
प्रागल्भ्येन पाठ्यं प्रतिमानवस्तेनेहवत्तत्वं दूतीगुण उक्तम् । यदाह ।

पदुत्ता धृष्टता चेतीहितज्ञत्वं प्रतापम् ।

देशकालज्ञता चैव दूतीकृते गुणा मताः ॥

कामदुष्ट इत्यत्र सार्वथादिना किम् ॥

९९-१०४ जीयितादुद्दिनमानेनेति प्रहेयः प्राणितत्वंभिविति भर-
तानुसाराणम् । न कियत इति पाठे नः शिरश्चालने । दुष्कारमेताह । यत्र
इत्यादि । तेन दुष्कारं क्रियते । यस्यादयं नवमि कलिकायुक्ते अमलकोपले

१. A. P. २. अमलकोपले ३. अहो वदन्नुदुर्भागमस्मिन्नपतमेव B. ४. अहो
५. A. B. अमलकोपले ६. अहो वदन्नुदुर्भागमस्मिन्नपतमेव B. ७. अहो वदन्नुदुर्भागमस्मिन्नपतमेव
८. अहो वदन्नुदुर्भागमस्मिन्नपतमेव D.

यत्तं प्रभुर्मुकुलनि रणकोकिले बालचूटे
मार्गे गात्रं क्षिपति वकुलामोदगर्भस्य बाधोः ।

दाहप्रेम्णा सरसबिसिनीपत्रमात्रान्तराय-

स्ताम्यन्मृतिः श्रयति बहुशो मृत्यवे चन्द्रपादान् ॥

भाव० । अन्य एवाक्षुण्णः कथाप्रकारी भगवत्याः ।

माल० । स्वगतम् । अतिदुष्करं करोति । (क)

(क) अतिदुष्करं करोति ।

मृत्यवे मरणाय नेत्रं यत्ते । वकुलगन्धवन्धोर्वीतस्य वर्धनि शरीरं क्षिपति
स्थापयति । अत्र मार्गपदेनागतेन वायुना येन पथा समागन्तव्यं
तत्सूचितम् । वकुलामोदपदेन स्वकार्यक्षयता । गर्भपदेन बाह्यान्तरभाव-
नादहतोक्ता । दाहप्रेम्णा वनवन्दिनीया चन्द्रकिरणान्वारं वारं श्रयति ।
एतेन चन्द्ररश्मीनां दाहकत्वमुक्तम् । अत्र प्रेमपदेन नायिकानुरागस्य
च विरोधिविपरीतान्यत्वं तृतीयया चाङ्गसङ्गहेतुत्वं च ध्वनितम् ।
कीदृशः । सरसपद्मिनीपत्रमात्रान्तरितो ग्लायमानकायः । सर्वत्र मृत्युव-
इति योग्यम् । तथा च मरणाय कृतोद्यम इति भावः । यद्वा । अन्तरायो
मरणे विघ्नः । तत्र पद्मिनीपत्रहेतुत्वम् । तदिह चन्द्रपादादीनां कामोदी-
पकृत्यानर्थहेतुत्वेन विप्रलम्भस्योत्कर्षः सूचितः । किं च सतोर्विकार
इन्द्रियजन्य इत्यनेनेन्द्रियाणां शान्तिः कृता । नवचूतदर्शनेन नेत्रस्य ।
चूतेरानन्दवमुकुलितत्वान्यामतिदुःखदत्वम् । कोकिलस्वाकर्णनेन श्रोत्र-
स्य । वकुलगन्धसंबन्धेन घ्राणस्य । वायुचन्द्रकरयोः स्पर्शेन त्वच इति ।

१०५-१०८ अक्षुण्णोन्वाननुभूतः कथाप्रकारः कथनक्रमः । [अ-
तिदुष्करं करोति । बालचूतदर्शनादेरविपीडाकरणेन मालत्यापि ज्ञाना-
दिभूतमिति भावः । अन्यत्रपादिना लम्प्ये प्रथममनुरक्तोपमिति दाहि-

काम० । तदेव प्रकृत्या सुकुमारः कुमारः कदाचिदप्यप्यत्रापि
किष्टपर्वस्तपस्वी येतोधुना शक्यमनेन मरणमप्यनुभवितुम् ।

माल० । जनान्तिकम् । सहि अत्तणो कारणादो नस्स सत्त्वली-
आलंकारभूदस्स किं पि आसङ्गन्तीए भवदीए भीदादिदाह । ता ११०
किं हाणि एत्थ पडियज्जिस्स । (क)

माध० । दिष्टवानकम्पितोस्मि भगवत्या ।

लव० । भवदी एवमादिणिंसे आचक्ष्योश्चिदि । अस्मान् पि भ-
द्रिदारिद्र्या भवणासण्णरेच्छामुहमुहत्तमण्डणस्त तस्स ज्ञेयं बहुसो

(क) सखि आत्मनः कारणात्तस्य सर्वलोकालंकारभूतस्य किमप्या-
शङ्कमानया भगवत्या भीतायितास्मि । तत्किमिदानीमत्र प्रतीयत्ये ।

तम् । तपस्व्यमुक्तव्यः ॥ तपस्वी तापसे चानुक्रम्ये चेति विभः ॥ अनेन
वेदोशकोपं वराक इति मयैतदुच्यते न तु कारणादित्युक्तम् । शक्यमिति ।
तथा च त्वमनुरागिणी भवेत्यर्थः ।

१०९-११२ अत्रामनो मम । किमपीत्यमङ्गलतयावचनार्थं मर-
णमित्यर्थः ॥ भीतायितेत्यत्राचारे क्यङ् ॥ किमिति । तज्जीवनाय ममापि
तत्रानुराग इति वक्तुमुचितमपि कुमारीत्वेनानुक्तमतस्त्वं वदेति भावः ।
कामन्दकीं प्रति जनान्तिकमिदम् । माधवश्च गुप्तमत्र भुलाह दिष्टोत्यादि ।

११३-१२० अत्र एवमादिनीत्यत्र कामावस्था गुरुतने लज्जया
वक्तुमनर्हापि मालतीनिमित्तमाधवात्स्थान्त्रवणान्तापि तत्किमिदं कथ्यत इति
भावः । अस्माकं भर्तृदारिका परिजनं दुनोतीत्यन्वयः । आलिष्टं स्पष्ट-

१ B. D. om. कुमारः; B. om. अवि. २ B. om. एव and अपि.

३ निवेगन्तीए D; B. om. भवदीए. ४ भीसिदा काडि B. भासिदा D. ५ एवी
D; B. om. एत्थ ६ B. om. भगवत्या. ७ एवी नि A. D; आभस्सो for
आवत्ती A. ८ नि A. C. D; मत् B. C. D. ९ एत्था B; D. om.

१५. अणुभूतसंज्ञां भाविभ रविकिरणासिलिङ्गमुद्रकमालिनीकन्दसुन्दरा-
प्रभवसोहाविर्भाविदाणङ्गवेभणाधिभदररमणीया वि परिभयं दुस्मे-
हः । नाभिगन्ददि केलिकलाओ केवलं कमलाभन्तकन्तहस्तपल्लवम-
ण्डमण्डला दिवसं गमेदि । अवि अ । दिभसिआरविन्दमभ्रगन्-
धीमन्दसुन्दरेण दरदलिदकुन्दमाभन्दमदुविन्दुसंदोहवाहिना भवेणु-
१० उजाणपेरन्तमारुदेण उत्संमदि । (क)

(क) भगवत्पेवंवादिनीत्याख्यायते । अस्माकमपि भर्तृदारिका
भवनात्तरण्यामुल्लसुहूर्तमण्डनस्य तस्यैव बहुशोभुतदर्शना मूला
रविकिरणांलुष्टमृग्यकमलिनीकन्दसुन्दरावपवशोभाविभावितानङ्गवेदना-
धिकतररमणीयापि परिजनं दुनोति । नाभिगन्दति केलिकलाः केवलं
कमलाप्रमानकान्तहस्तपर्यस्तमण्डमण्डला दिवसं गमयति । अवि च ।
विकसितारविन्दमकरन्दतिःस्पन्दगुन्दरेण दरदलितकुन्दमाकुन्दमधुविन्दु-
संदोहवाहिना भवनोद्यानपर्यन्तमारुतेनोत्ताम्यति ।

म् । मुग्धो बालः । कन्दं विसम् । बालकमलिनीमूलं मदुतरंरविकारस्पर्शा-
न्तरान्न भवति । तदनेन दृष्टान्तेन निःसहत्वतनुत्वे अवयवानामुक्ते ।
सदृशाणामपि सौन्दर्यद्वीतनाय सुन्दरपदम् । अधिकतररमणीयापो-
त्यनेन कामालिङ्गितकायस्य कान्तिप्रकर्ष उक्तः । अत एवापिर्विस्मये । अ-
तिमानस्य मुखजनकत्वेनैयत्नेन दुःखजनकत्वे चित्रात् । दुःखप्रकारमाह ।
नाभोत्पादि । अत्र एत इच्छायाहायम् । केलिः क्रीडा । कलाश्चतुःषष्टिः ।

१ संज्ञा C. २ लिङ्ग for मिलिङ्ग B. D. ० गवजिह C. ३ विभक्ति C.
४ परिभय B. D. ५ इति B. ६ लिङ्ग C. ७ लिङ्ग D. ८ कलाकलाओ for केलिकला-
ओ B. C. ९ इत्यल्लमण A. निमित्तमण B. B. om. कन्तः इत्यल्लमण

जे' च तस्मिन् जन्तुदिशते निभमहूस्वाभूदभदेसणपडिर्वणह-
 वस्त भभवदो कामस्त विअ कामकाणणालंकारधारेणो तस्स
 विविहविष्मभमिहिरामं अणुहआणुराअणुवन्धमइ' धीकिदजोअण-
 रम्म अण्णोण्णदिट्ठिविणिवादवज्जणावसरजूरविदचिसुवन्नकोद-
 हलं समुल्लसिदसद्वसथम्मन्थरावत्त' डिहम्मसेअपलअदकप्पसु- १२
 न्दरं आणन्दिदसहीअणं पिअसहीए पणपरावलोअणमहं समासा-
 दं ततो पडुदि सविसेसदूसहाआमविअम्मर्माणुहापदेहदाहदाहण

यद्वा । केलीनां कलाशमात्रम् । कथं तर्हि दिनानि गमयताम् । कैव-
 लमित्यादि । कमलायमानं प्रसारितम् । इदं भरतानुमतम् । यदाह ।

अग्रामे च प्रिये कार्यः स्त्रीभिर्गण्डान्वितः कतः ॥

पर्यस्तं क्षिप्तम् । निःपण्डः क्षरणम् ॥ ईषदर्थे दराव्ययमित्यमरः ॥ दलितं
 विकसितम् । माकन्दभूतः । पुण्यपरमत्र ॥ माकन्दः सहकारिस्त्रीति
 मेदिनी ॥ एतेन वायोस्त्रीगुण्ययुक्तम् ।

१२१-१२९. यच्च प्रियस्तस्या यात्रादिने तस्य दर्शनमुखे समासा-
 दितं तत् आरभ्य सा कपालनेत्र प्रम्लायतीत्यन्वयः । प्रतिपन्नरूपस्य कृत-
 देहपरिग्रहस्य । कामस्यानङ्गत्वागुरावनत्वाच्च । महोत्सवदर्शनार्थमिदमु-
 क्तमिति भावः । अद्भुतप्रतिपन्नरूपस्येत्याहितान्यादिः । विविधविलासैर-
 निराभम् । यद्वा । विविधभ्रमणमभिरामोभिरतिर्यक् तत् । वज्जनादर्शना-
 भावः । त्वरमाणं शीघ्रमुपजायमानम् । कथं पश्यामीति कुतश्च तपोश्चित्ते-
 भवदित्याशयः । आनन्दितसंस्तीजनं कामसंपत्त्येति भावः । विजृम्भमाणो

१. भाष्ये च B. जेव C. २. 'भूत' A. B. 'यु' D. 'यु' O. ३.
 विजृम्भ A.; कृतस्य B. क्षिप्तस्य for कृतस्य D. ४. भिन्न for काम B. C.
 ५. 'यु' B. ६. 'भिर' A. B. D.; 'यु' B. C. om. मयु

दशापरिणामं भणुमवन्ती मुहुर्मेतत्संपत्पुण्यैश्चन्द्रोदया विप्र-
बालकमलिनी^१ यम्मलाभदि । (क)

(क) यच्च तस्मिन्पात्रादिवसे निजमहोत्सवाः पुदयदर्शनप्रतिपन्नरूपस्य
भगवतः कामस्यैव कामकाननालंकारकारिणस्तस्य विविधविभ्रमाभिराम-
मनुरूपानुरागानुबन्धमहाधीकृतयौवनारमभन्योत्पट्टिविनिपातवञ्चनाव-
सरखिद्यमानचित्तव्रमाणकौतूहलं सगुह्योत्तसाध्यस्तम्भमन्यरावयवप्र-
तिलयस्येदुल्लसितकम्पसुन्दरमानन्दतसलीजनं प्रियसख्या परस्परव-
लोकनसुखं समासादितं ततः प्रभृति सगिशेषदुःसहायासविजृम्भमाणोदा-
मदेहदाहदारुणं दशापरिणाममनुभवन्ती मुहूर्तमात्रसंप्राप्तपूर्णचन्द्रोदये
बालकमलिनी प्रम्लायति ।

वर्तमानः । उदासी महान् । दारुणो भयंकरः । मरणशङ्केति भावः । दशा
कामावस्था । यथा क्षणमात्रप्राप्तचन्द्रोदया कमलिनी म्लायति तथेयमपि
प्राप्तपूर्णचन्द्रोदया म्लायति । चन्द्रकामपि सोढुमक्षमेति भावः । यद्वा ।
यथा प्राप्तचन्द्रोदया पद्मिनी म्लायति तथा प्राप्तदर्शनसुखेयं म्लायतीत्यर्थः ।
ननु चन्द्रेण विरोधात्पद्मिन्या म्लानिर्मुक्ता । अस्मास्तु माधवानुरागात्तद-
र्शने कथं म्लानिरिति । मैवम् । यथा शीतस्पर्शविन चन्द्रः क्षणं पद्मिनीं
सुखयति तथा माधवो मालतीमिति विवक्षितत्वात् । यद्वा । मुहूर्तपदेने-
ह प्रथमचन्द्रोदय उक्तः । एवं चाभिनवोदितं चन्द्रं रक्तवया सूर्याभं
दृष्ट्वा भान्त्या मुहूर्तं पद्मिनी तिष्ठत्यथ प्रम्लायति तथेयमपि तथैव ।

१. मालती A. २. पुण C. D.; भदोदया B.; A. has विप्र after कम-
लिनी. ३. मलिनी D.; C. D. insert रम before प्रमलाभ. ४. यम्मलाभदि B.
यम्मलाभदि C. यम्मलाभदि A. ५. Com. i.e. the Chhaya in the
Com. agrees with the text but Jagaddhara's reading
appears to be "मालतीवर्तमानं दशापरिणामं" ५. एव after कमलिनी

तर्ह्येव भूमुत्तमेतद्विभक्तिनिहिदिगिन्माअन्तवत्ततमात्रमा १३०
 विभारसलिलासारसिचमणिव मेइणी सीदलाभदि सि जानामि ।
 जेण पफुरन्तकन्तदसगच्छदुच्छलन्तदन्तमुत्तिआवलि कन्तिसविसेस-
 सोहिद निरन्तरुत्तिदपुलअपलकन्तकपोलवोलन्तसतशणन्दवाह-
 त्थवभं ईसिविअसिअणिफ्फन्दमन्दताहत्ताणमसिणमडलाअन्तणत्तणी

१३०-१३७ तथापि चेत्यत्रापि चेति भिन्नकयः । तथा शीतला-
 यत इत्यपि जानामि चेति संबन्धः । निर्माणं मायारहितं सत्यमित्यर्थः ।
 समागमेव भावनावलादिति भावः । मेदिनी ग्रीष्मावसानकालीनेत्यर्थः ।
 समागमेव द्रव्यति । पेनेति । येन हृदिस्थकान्तसंगमेनैवं सा भवति तेन
 विद्यम्यसहचरीचित्तसंशयितकौमारभावा भवति । वैदग्ध्ययुक्ततया सह-
 चरीसंघेनैवं संशय्यते यन्मत्परोक्षेति प्रियसंगतेयम् । कथपन्थयैतादृक्स-
 स्थानमस्या इति भावः । दशनच्छदमधरम् । छलन्प्रकाशमानः । अधर-
 इफुरणं भावनापिपतपिपतमधुम्बनात् । मुक्तिका मौक्तिकं मुक्तेति शब्द-
 भेदः । निरन्तरेति । संकल्पकृतवत्प्रसमागमोद्भूतसात्त्विकभावेनेत्याशयः ।
 धूर्णमानं लसमानम् । यद्यपि रोमाञ्चः सर्वाङ्गीण एव भवति तथापि
 रागातिशयद्योतनाय कपोलपुलक एव वर्ण्यते कविसंप्रदायेनेत्यवयवेयम् ।
 मन्दतारं किञ्चिच्चलतारकम् । उत्तानमूर्ध्वविस्तृतम् । भावनोपनीताप्रिये
 लज्जादिदृष्टाभ्यामीषद्विकसितत्वम् । निष्पन्ददा मौष्ण्यात् । मन्दतारता
 नखदशनक्षतभावनया प्रियं प्रति सासूयत्वात् । उत्तानत्वं मुखदिदृक्षया ।
 मत्सृणत्वं स्नेहभावनया । मुकुलत्वं रतावसानभावनया । यदाह ।

१ तर्ह्येव B. तर्हि भ. C. २ D. om. ति.; पिभ for पिमाभन्त. A.
 ३ *नमा A. समागमार्था C. ४ पफुरित A. C. D. ५ *छलन्त B. *मौक्तिक°
 D. ६ A. D. om. कन्तः कपोल B. सरय° for सार A. सरय D.
 ७ *मन्द A. *मन्द for पिपत B. पिपत A. दशम B.

३५ लुण्ठं भविरलुप्तिप्रणसेभजलाविन्दुसुन्दरललाटपट्टवचनलेखस-
मीकरं मुहुमुहपुण्डरीकं उन्वहन्ती यिष्ये वृषहधरीचित्तसंशयिकुमारी-
भावा भोदि । (क)

(क) तथापि च मुहूर्तमात्रहृदयविनिहितनिर्मापमाणवल्लभसमागमा-
निर्भरसलिलासारसिचपमानेव मेदिनी शीतलायत इति जानामि । ये-
न प्रस्फुरकान्तदशनच्छदोच्छलदन्तमुक्तिर्कावलि कान्ति सविशेषशोभितं
निरन्तररोहसितपुलकपुद्मलकान्तकपोलवर्णमानसतानन्दवाष्पस्त्वकु-
मीषादिकसितनिष्पन्दमन्दतारोत्तानमसृणमुकुलापमाननेत्रनीलोत्पलमविर-
लोद्भिन्नस्वेदजलविन्दुसुन्दरललाटपट्टनवचनलेखामनोहरं मुग्धमुखपु-
ण्डरीकमुहहन्ती विदग्धसहचरीचित्तसंशयिकुमारीभावा भवति ।

निश्चलत्वं तदा यातो मुकुलत्वं च लोचने ॥

उद्भिन्नमुद्रुतम् । स्वेदेति । रतिप्रमादयं स्वेदः । तदनेन प्रवन्धेन
वृत्तिरुक्ता । पदाह ।

रोमाञ्जो वेपथुः स्वेदो लुलितं च विलोचने ।

मञ्जन्त्या इव देहेषु आश्लेषस्तृप्तिक्षणम् ॥

तदिह यदीयं पलभसमागमं न जानाति तदा कथमधरस्पन्तादि-
मवी स्यात् । कुमारस्य भावः कौमारं शैशवं तस्य भावोभिप्रायः कटा-
क्षविक्षेपादिः संशयितो यस्याः सा ।

१३८-१४१ निशाचेष्टामाह । किं चोति । निकुरम्बः समूहः ।
चुम्बितेन चुम्बनेन प्रवृत्तानिःस्पन्दः संजातक्षरणः । छटा छट
[छल पा०] इति यस्याः प्राप्तिदिः । दन्तुरितं विपरीकृतम् । संवाह-

किं च । उद्यामसिधिरससिमउहणिउर भवन्नुभिवदपउत्तणीसन्द-
न्दमणिहारभारिणी एउरकपूरसबिसेमसितरचन्दणसुसच्छडासारणि-
अरदन्तुरिदवालकदलीपत्तसवाहणादिद्वैवास्तुवगन्तसदभिसस्यविर १५०
इदेवैणीदकमलिणीदलजलासअणीए उणिहणी रअणि गमेदि । (५)

कथं वि उचलद्रणिहामहा सेभपइसरिदपादपल्लुवन्तपिण्डालस-

(क) किं च । उद्यामसिधिरससिमपूस्वनिक्कुल्लुभितप्रवृत्तिः-
स्पन्दचन्द्रमणिहारभारिणी प्रचुरकपूरसैविविशेषादिशिरचन्दरासच्छडा-
सौरानेकरदन्तुरितवालकदलीपत्तसवाहनादिव्यापारतरमाणसद्वचरि-
सविरचितोपनीतकमलिनीदलजलासार्द्राशपनीय अन्वित्रै रजनी गमयति ।

नमर्पणम् । विरचितोपनीत विरचननाङ्कदत्तम् । अस्मिन्पदे पूरः
समूहः पूरणं वा । सविशेषपदेन शीतलकर्पूरसंयुतादिति शीतलस-
मुक्तम् । कदलीपल्लस बालत्वेन शैत्यसौकुमार्ये उक्ते । कमलिनीदलमेव
जलाद्रिर्वस्त्रं तच्छुष्यायाम् ॥ आर्द्रवस्त्रं जलाद्री स्तादिति हारावली ॥
औच्येणोच्चिरतया । आत्मनः सुस्तीनां चेति शेषः । एतेन निद्राच्छे-
दोद्देगावुक्तौ ।

१४२-१४९ निद्रैव सुखं निद्रासुखम् । उद्देगादिदुःखमयजाग-
रविपर्ययरूपत्वादितम् । निद्रेय चिन्तावशात् । यदाह ।

दीर्घव्यालस्यचिन्ताद्यैर्निद्रा स्यात्कथयामि चेति ।

१ च B. D. २ A. C. om. सितिर, कर for मउर B; निउरव A. D.
३ A. om. एउर; A. D. insert पू after कपूर; D. has रसविशेष.
४ कण B. ५ वासरं A. B. C; सरण C. ६ "दुल" D. ७ D. adds
लेज after उणिहणी; रअणिगे A. C. D. ८ कथं वि B. कथं वि अ. C.
९ पकु° A. पण्ड B; पभ for गद D. १० कुसमं B. C. ११ कर
Com. १२ Some Mss. Com. have कौरर. १३ Some Mss.
Com. have कौरर for लवर and one, for भाउर. १४ Com. add

१४५. अरसा यरथरायमानपीवरोरुमूलेविसंवदितनीवीबन्धना स्वैषुभन्त-
 हियभन्तस्तस्यगुणोत्तमसमावेशमुच्छसन्तगह्वरप्रओडरोधैरिणिष्टिद-
 वेवः भुअलदावेदबन्धना श्रुति पादबोधवेलाविसाजैर्जुद्विबन्धनाद्विबि-
 णिषाद्विबन्धनादसुण्णसअणज्जसजादमोहमीलन्तलोअणा ससंभम-
 सदीअणपअतपडिवण्णमुच्छावेच्छेअसमअसंगलितदीहणीसाससेस-
 जीविदा विक्कादवैमूढदार पटमपत्थिदणिअजीविदावसानं दुक्का-
 रदेवैविलसितोपाळम्भमेतत्थावारं अह्मारिंस जणं करोदि ! (क)

(क) कथमध्युपलब्धनिद्रासुखा स्वदप्रसूतपादपट्टवादान्तपिण्डाल-
 न्तकरसा, यरथरायमानपीवरोरुमूलेविसंवदितनीवीबन्धनोत्तुभ्यमानवृद्ध-
 यान्तप्रेतरगनिःश्वासवशविषमोच्छ्रुतपट्टमूलपयोधरोपरिनिहितवेपमानमु-
 जलतावेष्टबन्धना श्रुति प्रतिबोधवेलाविसाजैर्जुद्विबन्धनाद्विबिनिपातवि-
 ज्ञातशान्दशयनीयसंजातमोहमीललोचना ससंभमसखीजनप्रयत्नप्रतिप-
 न्तमूलविच्छेदममयसंगलितदीर्घनिःश्वासशेषजीविता किकर्तव्यमूढतपा
 प्रयमप्राथितनजजीवितावसानं दुर्हारदैवविलसितोपाळम्भमात्रव्यापारम-
 स्मादृश जनं करोति ।

बलमसगामसंकल्पजस्वेदेन प्रसूतश्वरणपट्टवेनोद्धान्तः पिण्डो-
 तालककरसो यस्याः सा । अलक्तकच्छलेनानुरागमिवोद्धमतीति भयः ।
 अतिपन्नवार्थं पिण्डपदम् । यरथरायमानं कम्पमानम् । पीवरं मूढम् ।

१ A. adds वर after मूल; सगदि ° D. तसंकुलर C.; जीव A. B.
 D. २ चस्वन्न A. ३ ° दनुंगणीसस D.; A. C. D. om. वस. ४ विसमसमु-
 जसन्त C. विसमसमुच्छसन्त D. विसमसमुसन्त A. ५ ° वा B. निहित A.
 B. C. निम्न D. ६ वे A. वेष्ट D.; पाट B. ° वा D. ७ ° श्रुतिग A.
 ° श्रुतिग B. ° अर A. C.; विणिषादिव D. ८ पवस A.; पविण C. D.
 मूल for वृद्ध C. ९ ° वादन्तामूहणा A. D.; अर A. C. D.
 १० विलसित C.; विल D.; विल all Mss. ११ Some Mss. Com-
 pare वर after दृश. १२ वेपमानम् and वलमानम् Com.

ता ऐक्यदुभयवती इमेसु दास लावणभूद्विगुणभ्राणपरिवेष्टेभ्यु १५
 भङ्गेसु दासणविभ्रमिदस्त किञ्चिद्विरं कुसलायसागदा मम्महस्त भावे-
 स्सदि कथं अ इमां रमणकेलिकलहकोवोवैराभयल्लविभकेरलीसवो-
 लकोमलुवेल्लन्तायिसलचन्दचन्दिभोहोमदलदितिभिरावणाई विहाय-
 रीमुहाँइ। इमे अ लल्लसिददुद्धसिन्धुपूरयवल्लजलजाजलपयवतले-

वश संसक्तम् । तिसंवदितं स्वकृतम् । प्रियस्वोर्वाक्रमणभावनया प्रक-
 म्पः । तदाकर्षणभावनया जीवीयस्वजनम् । उत्खण्ड्यमानमुच्छलत् ।
 उत्तरंगो पातायातवान् । विषयं यथा तयोच्छसन् । पद्मलः सरोमाञ्चः ।
 वेश्मं वेश्मः । इह हृदयोत्खण्डनादिकं प्रियसंभोगव्याधायभावनया ।
 उपरिवर्तिप्रियस्य भुजलतावन्धनमालिङ्गनभावनया । प्रियप्राप्त्या प्रबुद्धा ।
 प्रबोधश्च स्वर्शादिना भवति । मोहेति । शून्यशब्दादिदर्शनान्मूर्छिते-
 त्यर्थः । सत्तन्त्रमः सादरः सविशेषो वा । संगलितो निःसृतः । अनेन
 युगपन्नासापुटनिःसारणमाह । मूर्छाविच्छेदे तथैव आसप्रवृत्तेः । जीवि-
 तेति । मोहे सखीजनसेकादिना मूर्छाप्रगमे दीर्घनिःश्वासेन जीवतीत्यव-
 धार्यत इत्यर्थः । किंकर्तव्येति । जीविता सती किं करोमीति न वेत्ती-
 त्यर्थः । प्रत्यमेति । वयमेव प्रथमं प्रियामह इत्यर्थः ।

१५०-१५७ स्वयमन्यवसायाल्ललाङ्गिका कायन्दर्की पृच्छति
 तस्माद्विशतां भगवतीति । पेलयं कीमलम् । दासणव देहदाहादिकारिवात् ।
 इमानि विभावरीमुखानि प्रियसख्याः कथमेव भविष्यन्तीत्यन्वयः । उप-
 रामो लोहितम् । पल्लवितः पल्लवाकारोरुतः । केरली केरलदेशस्त्री । तस्या

१ जगन् A. C. D. २ B. om. गरि; पेल^० for किं B. D. ३ वि-
 जिम्भ^० B; 'चिरस्त B. किञ्चिद्विरं वस्त C. केचिरं A; कुसलायसागदा B.
 ४ व B. स D. ५ ०१राभ D. ६ ०७०० B. ७ C. om. वहाभ.
 ८ विम^० A. D. ९ D. adds समीद after युगद; D. om. इमे अ.
 १० D. om. किन्तु C. has तानि for सिन्धु

माधवः सस्यहम् ।

जितमिह भुवने त्वया यदस्याः

१७५ सखि वकुलावलि वल्लभासि जाता ।

परिणतविसकाण्डपाण्डुमध्य

स्तनपरिणाहविलोसवैजयन्ती ॥

नेपथ्ये कलकलः । सर्वं आकर्षयन्ति ।

पुनर्नेपथ्ये । रे रे संकरघराभिर्वासिणो जर्णवदा एसो कखु जोखणा-

१७६ रम्भगत्यसंभारेदुद्विग्नसहामरिसरोत्तपइअरवलामोडिअविडिदुग्धा-

कामचरितानुभावाक्तामोप्ययं निर्दयः । अदोषि सत्यम् । पञ्चवाण इत्यने-
नैकवाणपेक्षया दुःसहत्वमुक्तम् । अयमपि कालश्चलन्मलयानिलकम्पित-
चूतपूष्पश्चरच्चन्द्रपूष्पश्च । कथमिति शिरश्चालने । हिमादेरफामा-
ञ्चारुचन्द्रत्वम् । तदीदृशेनयहेतौ कथमिदं जीविष्यतीत्यहो प्रमादः । अत्र
[ल० वा०] नाथपदेनचित्तगतस्यापि माधवस्य मालतीनाथत्वं ध्वनितम् ।
विरचितेति हेतोः । जीवितफलकत्वाच्च जीवितम् । कार्यकारणयोरभेदात् ।

१७७-१७८ स्तनांशुकापनयनेन व्यक्तस्तनदर्शनात्सरपृष्ठम् ।

जितमित्यादि । सखि वकुलमाले त्वयेह भुवने जितम् । यतः प्रौढमूणा-
लहण्डपाण्डुरमनोहरस्तनविस्तारविलासपदाकेवाभ्या मालत्या वल्लभा
जातासि । मालतीवल्लभत्वात्सखीत्युक्तम् । हृदयधारणेन वल्लभेत्युक्तम् ।
तथा च मालत्यालिङ्गने तव संपन्नं न भवेति भावः । कलकलः
कोलाहलः ।

१७९-१९३ अवैष म्याघ्रः कुतयमविलासं कुरुते । सर्वं भसयती-
त्यर्थः । पटाञ्जनादिगृहाभिगीत्य । कीदृशः । यौवनारम्भेण प्रवृत्तौ यौ-

दिदलोहपञ्जरणिर्द्विसिङ्गलाणिरोहणदिभङ्गसंकलिदणिभलोलायि-
लासुयेहन्तवहलुनुङ्गलङ्गलविभदेजभन्तिभाडैददामसरीरसणि-
वेसी मडादा अथक्कोमिभ तवैलणमतिद्वक्तलिदाणेअदेहिदे-
हायभयमज्झणिर्द्विद्विखण्डटेकारकडकडाअन्नकरंयन्तकठिणदाकाकरा-
लमुहकन्दरो पभण्डवज्जणिर्घांदादणचवेडाभोदणपाडिदिमिभगरु-
रगजङ्गलुगारभरिदगलगुहागढमग्भीरयघैरोरहिमङ्गलणतदुत्तम्भ-
पडिरवाभोभमीसौविदणद्विविदावेदानेसजणणित्ता कतोरणहरकापै-
रकमणणिद्वअदौविदणन्तुगसावअवणउसरत्तकदामेअगौवही दुहस-

दुःसहावसान्तिरूपौ तयोर्मिलनेन यो बलात्काररतेन विधितं त्यक्तव-
न्धीकृतमुद्रादितं मोदितं च यदोहपञ्जरं तत्र प्रतिबद्धसृङ्गलानिरोधप्र-
तिभङ्गी विपरीतभङ्गस्तेन संकलिता मिलिता या निगलौला तद्विलास-
पर्यन्त उद्देलत्कम्पमानोत एवाच्छलभूर्ध्व गच्छन्त्यो बहलतुङ्गलङ्गलः
स्थूलोच्छ्रितलाङ्गलस्तस्य विस्तीर्णवैजयन्तिकासदृशप्रपञ्चेतोद्दामर उत्का-
टकटोरक्रियः शरीरसंनिवेशो यस्य सः । परगुणासहिष्णुतामर्षः । रोषः
क्रोध एव । यद्वा । स्थिरः क्रोध एवामर्षः । यदाह ।

१ पडिभट्ट A. २ संगलित B. C. संकुलित D. ३ तिलासरीरतोमैजको-
च्छलनुंग D. बहलनुंगलंग D. ४ वेज° A. B. C. ५ विदवडं-
रुहाम C. खडलेविदसङ्गामर D. ६ मडाही B. मडाही D. ७ नम्रणनिककगलि-
भा° D. ८ गसनङ्क° C. ९ ०रभण्य A. १०रहि C. ११राव D.; D. has
खेडण for खण्ड. १२ ०भन्तवत्करपन B. करपन D. १३ ०ग्गाभ A. १४ पडि-
दाणिक B. पडिदासोभ C. कतलिदाणेभ D.; तुरभगजमंसज° B. १५ B. om.
पम्पर; मङ्गूर C.; D. om. संदम्भ; संरंभ for संरम्भ B. १६ मोसिद A.; for
गहविदविद A. has गडविदाविद, C. तुणविदाविद, D. गहविदाव. १७ कणकोरो-
रंकलपभ C. १८ ०कमणिरभवलित D.; A. om. भयभय. D. om. भयभय-
पउज; पउज B. C. १९ गहपही D. साइलो A.

दूला कुविभक्तभन्तलीलाइदं करोति । ता खयध जधासति पिभ-

९० सहीए मदभन्तिभाए जीविदं ति । प्रविश्य बुद्धराक्षता सत्रासम् ।
परित्ताभध परित्ताभध । एसा णो पिअसही अमहणन्दणस्स वदि-
णिभा मदभन्तिभा एदिणा दुट्टसहूलेण विणिहदविद्वाविदासेसप-
रिअणा अभिभवीअदि । (क)

(क) रे रे शंकरगङ्गाधिवानसो जानपदाः एष खलु
यौवनारम्भमर्गसंभृतदुर्विपद्गामपराव्यातिकरत्वाक्राविघटितोद्घाटितलो-
हपञ्जरातिबद्धमृच्छलानिराधयति मङ्गलसंकलितनिजलीलाविलासोद्वेष्टकह-
लोत्तुङ्गलाङ्गुलविकटवैजयन्तिकार्डिम्बरोदामशरीरसंनिवेशो मृदादपक्रम्य
तत्क्षणसत्तृष्णकवलितानेकदेहिदेहावयवमध्यनिष्ठरास्थिखण्डंकारकटक-
दायमानकरपञ्चकठिजदंष्ट्राकरालमुखकन्दरः प्रचण्डवज्रनिर्घातदारुण-
क्षुपेटामोहनपातितानेकनरतुरंगान्दुलोद्धारमरितगलगुहागर्भगम्भीरव-
धरोरहिगलपूरणशब्दसंदर्भप्रतिरवाभोगभीषितनष्टविद्रापितशेषजनानि-
बहः कटोरनखरुक्पराक्रमणनिन्दयदारितजन्तुगात्रावयवप्रवृत्तरक्तकदीपि-
तगतिपथो दुष्टशार्दूलः कुपितरुतान्तलीलायितं करोति । तद्रक्षत यथा-
शक्ति प्रियसख्या मदयन्तिकाया जीवितमिति । परित्रायध्वं परित्राय-
ध्वम् । एषा नः प्रियसख्यमात्यतन्दनस्य भगिनी मदयन्तिकैतेन दुष्ट-
शार्दूलेन विनिहताविद्रावताशेषपरिजनाभिभूयते ।

क्रोधः कृतापराधेषु स्थिरोमर्ष इति स्थितः ।

प्रतिकूलेषु तैक्ष्णस्य प्रबोधः क्रोध उच्यते ॥

यद्वा । अमर्षोलान्तिः । तत्क्षणं सत्तृष्णं कवलितं येनेकप्राणिशरीरावयवा-

१ D. om. कुविभ; किदंतfor कभन्त B. २ जधासनीए C. जहासनीए D.
जधासनीए अणजीविदं ति A. ३ A. om: one परिताभध. ४ विणिहदविद्वाविदासेसप-
रिअणा B. ५ विहदविद्वाविदासेसप A. ५ अहिहवीअदि A. अभिभूयति

माल० । लवङ्गिण अहो प्रमादो । (क)

माध० । सैसंभ्रममुत्थाय । सुदुरक्षिते कासौ ।

१९०

माल० । मौषधं दृष्ट्वा सहर्षसाध्वसमपगतम् । अम्महे एषो वि
इहन्धो जनेव्य । (ख)

(क) लवङ्गिके अहो प्रमादः ।

(ख) अम्महे एषोपीहस एव ।

स्तोषां मध्ये कठोराणि सान्वास्थीनि तेषां खण्डे खण्डने षट्कारो ध्वनिम-
दस्तेन कटकटायमानाः करपञ्चत्काडिना या दंष्ट्राभ्यामि, कण्ठाग्रे मौषणो
मुखकन्दार आस्यकुहो पश्य सः । उकारेण दुर्मेखामुक्तम् । दुर्मेखप्रवृत्तौ
दन्तानां कटकटाशब्दकरणं स्वभावः । विस्तीर्णत्वाकन्दार इव कन्दारः ।
प्रचण्डवज्रप्रहारदारुणो यश्चपेटः पाणितलप्रहारस्तेन यदामोदतं चू-
र्णनं तेन कवलितं आस्वादितं येनेकमरास्तुरंगाश्च तेषां जाडुलं
मांसं तस्योद्वारेण प्रपूरणेन भरितो यो गलगुहागर्भस्तत्र मम्मोरो घघरो
दीर्घमधुरो य उरल्लिर्गलगर्जितं तेन यो गल्लपूरणशब्दस्तस्य संदर्भेण स-
मूहेन प्रतिरवाभोगः प्रतिशब्दविस्तारस्तेन भीषितो भयं नीतो नष्टो वि-
श्राणो निष्ठापितो निष्ठापर्यन्तं लम्बितो शेषजननिवहो येन सः । कठोर-
नखकर्पराक्रमणेन निर्दयं दारितं यज्जन्तुशरीरं ततः प्रवृत्तरक्तेन
संजातरुधिरं कर्दयीकृतो गतिपथो गमनवाटो येन सः । कर्पर इव
कर्परः । निम्नत्वात् ॥ उरल्लिर्गलगर्जितमिति रत्नकोशः ॥

१९५-२०३ मदयन्तिकापरिरक्षणवरवाह आसाविति । अम्महे
समयहर्ष आश्चर्ये वा । एषोपीहस एव । अत्रापि विस्मये । यस्यावस्था भग-
वत्योक्ता यन्निमित्ता वा भवेयमवस्था स एष इति भावः । स्वच्छन्दप्रियालो-
कनतुष्टस्य माधवस्योक्तिः । हन्तेत्यादि । अयं श्लोको गद्यादिः । हन्त हर्षे ।

माध० । स्वगतम् । हन्त पुण्यवानस्मि यदहमतर्कितोपनतदर्श-
नोल्लासितलोचनयानया

अधिरलमिव दाम्ना पौण्डरीकेण नद्धः

स्नपित इव च दुग्धस्रोतसा निर्भरेण ।

कवलित इव कृत्स्नश्चक्षुषा स्फारितेन

प्रसभममृतमेघेनेव सान्द्रेण सिक्तः ॥

अचिन्तितोपस्थितदर्शनानन्दितलोचनयानया चक्षुषा पौण्डरीकेणेन दा-
म्ना स्वजाविरले घने यथा तथाहं नद्धो दद्धः । भावत इति यावत् । कान्ता-
लोकेनेन सान्त्विकाभावाविर्भावास्वीयरत्नम् । ज्ञात्वा नद्ध इत्युत्प्रेक्षितम् ।
अत्राविरलपदेन पौनःपुन्यं पुण्डरीकपदेन श्वेतभागविभावनं च ध्वनि-
तम् । दुग्धस्रोतसा दुग्धाम्भप्रवाहेण निर्भरेण निरतिशयेन संतक्तेन वा
स्नपित इवाप्रुत इवाहम् । तथाविधावलोकनजातरोमाञ्चतया स्नपितवे-
नोत्प्रेक्षितम् । अत्र निर्भरपदेन पारिचयपर्यवसानतोक्ता । एवं च द्वाभ्यां
नेत्रनैर्मल्पमुक्तम् । कृत्स्नो निःशेषोऽहं स्फारितेन विस्तारितेन चक्षुषा कव-
लित इव पीत इव । स्फारितत्वेन कवलनयोग्यतोक्ता । कवलने बाह्यसंवे-
दनाभावात्प्रणय उत्प्रेक्षितः । सान्द्रेण निबिडेन सुधामपजलधरेण प्रसभं
बलात्सिक्त इवाहम् । आनन्दातिशय शालितयामृतसिक्तत्वेनोपेक्षा । तदिह
माधवस्य परमनिर्वृतिसौख्यमुक्तम् । तत्र च प्रथमपदेन तारकावरलता ।
द्वितीयेन गोलकश्चाञ्जल्यम् । तृतीयेन पूटविस्तारो विलासश्च । चतुर्थेन
चैतज्यसंपत्तौ पुण्यवत्तोपपादनम् । तत्रापि मेघपदेन संतापशान्तिः ।
अमृतपदेन स्तम्भसंभावना । प्रसभपदेन तत्संगतिरेव विपत्यतीकार
इति सूचितम् । सेचनपदेन तस्मिन्दरालोकनेसंपूर्णता । सान्द्रपदेन

१ B. om. स्वगतम्. २ दन्तीनीलसितयानया B. ३ क्षीतसा B. निर्भरेण C.
स्रोतसा निर्भरेण D. ४ कणेण A. D.

बुद्ध० । महाभाग उज्जाणवाहिरस्थामुते । (क)

माधवः साटोपं परिक्रामति ।

काम० । वत्स अग्रमेतां भूत्वा विक्रमस्य ।

माल० । जनान्तिकम् । लवङ्गिण हट्टो हट्टो संसभो बन्धु
जादो । (ख)

सर्वास्वरितं परिक्रामन्ति ।

माध० । अग्रे हट्टा सर्वाभक्तम् । अहह ।

संसक्तकृतिविवर्तितान्त्रजाल-

व्याकीर्णस्फुरदपवृत्तखण्डखण्डः ।

कीलालव्यतिकरगुरुदधप्रदुः

प्राचण्ड्यं वहति नखायुधस्य मार्गः ॥

(क) महाभाग उज्जाणवाहिरस्थामुते ।

(ख) लवङ्गिके हा भिक् हा भिक् संशयः खलु जातः ।

तत्कालिकसकलकेशविलयः सूचितः । स्रोतसां निक्षेपेति पाठे निक्षेप-
ण प्रवहनेत्यर्थः ।

२०४-२१४ [बु० वा०] क्रासाविति प्रभ्रस्योत्तरमिदम् । साटोपं
सावेगम् । अग्रमत्तं सावधानम् । क्रियाविशेषणमिदम् । रुधिरादिकं वीक्ष्य
सर्वाभक्तं सधृणम् । अहह विषये खेदे घृणायां च । संसक्त्यादि ।
नखायुधस्य व्याघ्रस्य मार्गः प्राचण्ड्यं रौद्रत्वं वहति । कीदृशः । संसक्तः
संलग्नस्त्रुटितश्चिज्जो विवर्तितः खण्डखण्डोक्तोन्वजालमन्त्रसमूहस्तेन
व्याकीर्णं व्याप्तं सद्यो हतत्वास्फुरत्किञ्चिच्छलदपवृत्तमधोमुखं खण्डखण्डं
कवन्धरूपं शकलं यत्र सः । उरुबुक्तेति पाठ उरु पहङ्गुकमग्रमांसम् । कीला-

१ D. om. भवि. २ अग्रमत्तं Com. ३ B. om. कलु. ४ विवर्तित C. D.
५ मुण्डखण्डः B.

२१५ अहो प्रमादः ।

वयं तत विदूरतः क्रमगतं पशोः कन्यका
सर्वाः । हा मदयन्तिरे । (क)

कामन्दकीमाधवौ । सहर्षाकृतम् ।

कथं तदभिपातितादधिगतायुधः पूरुषात् ।

२२०

कुतोपि मकरन्द एतत् सहसैव मध्ये स्थितः

इतराः । साहु महाभाभ साहु । (ख)

कामन्दकीमाधवौ । समयम् । दृढं च पशुना हतः

इतराः । अस्त्राहिदं अस्त्राहिदं । (ग)

कामन्दकीमाधवौ । सहर्षम् । प्रसन्नितश्च दंष्ट्रायुधः ॥

(क) हा मदयन्तिरे ।

(ख) साहु महाभाभ साहु ।

(ग) अस्त्राहितमस्त्राहितम् ।

लव्यतिकरेण रक्तसंघेन मुक्तदन्तो मुक्तपरिमाणः पङ्कः कर्दमो यय । अत
एव बीभत्सयोगित्वम् ॥ कथन्धे रुण्डमस्त्रियमित्यमरः । कीलालं रुधिरं तोष
इति मेदिनीकारः ॥ प्रमाणे दग्धम् ॥ पङ्कः पापे च कर्दम इति विश्वः ॥

२१६-२२४ वयमित्यादिना दंष्ट्रायुधपर्यन्तेन पृथ्वीच्छन्दसा
श्लोकः स वाचनिकः । वयं तस्य व्याघ्रस्यातिदूरतः । पशोः क्रमग-
ताक्रमणं प्राप्ता । कन्यका मदयन्तिका । कथं मकरन्दः कुतोपि स्थानादे-
त्यागत्य शीघ्रं मध्ये व्याघ्रमदयन्तिकयोः स्थितः । तेन व्याघ्रेणावपातितादृ-
हीतायुषादृहीतखङ्गः सन् । अत आकाङ्क्षितलामः । अत एव सहर्षाकृत-
मित्युक्तम् ॥ पूरुषाः पूरुषा अपीत्यमरः ॥ पूरुषशब्दश्छन्दस्येव युज्यत इत्यदे-

इतराः । सानन्दम् । दिष्टिभा वदिकदं दुज्जातं । (क) १२५

काम० । साकूतम् । कथं व्यालनखरप्रहापनिःसृतरक्तनिर्घहः
क्षितितलनिर्घहस्तखड्गलताघष्टम्भनिश्चलः सन्भ्रान्तमदयानिरकार्यलम्भि-
तस्तान्पसीव वन्तो मे मकरन्दः ।

इतराः । हृदी हृदी गाढप्रहारदाप किलम्भदि महा-
भीष्टो । (ख) १२६

माध० । कथं प्रमुग्ध एव । कामन्दकी प्रति । भगवति मां विति-
त्रायस्व ।

(क) दिष्टिर्भा प्रतिहतं दुज्जातिम् ।

(ख) हा धिक् हा धिक् गाढप्रहारतया लाम्बयति महाभीष्टः ।

इयम् । पूर्वपुरुषतपांसि जयन्तीत्यादिनैपथदर्शनाद्वापायानापि तत्प्रयोगात् ।
मकरन्दः पशुना दृढं निहतो दृढमाहतस्ताडितो वा । रक्तदर्शनेन
समयम् । अत्याहितं महाभयम् ॥ अत्याहितं महाभीतिरित्यमरः ॥ व्याघ्र-
भयत्राणोपकारितया व्यवस्थितमदयन्तिकासंबन्धात्सहर्षत्वम् । दंष्ट्रायुधो
व्याघ्रः । प्रमथितो निहतः । अमुमेत्यर्थात् ।

१२५-१२३ दुष्टमुपकान्तं दुज्जातिम् ॥ व्याघ्रे चोदे च व्याल
इति शाश्वतः ॥ स मकरन्दः क्षितितलनिर्घहस्तखड्गलताघष्टम्भेन
निश्चलः । इह मकरन्दक्षतेन रुजारूपः संधिप्रवेश उक्तः । पदाह ।

१ रक्तप्रवाहः A. २ निषिक्त B. निषिक्त C. D. ३ °दंभनिषण्णः B.
४ °वल्लिं C. ५ B. om. मे and has मकरन्दः ६ महाभयभी B.
७ मां त्रायस्व B. ८ Com. adds before this प्रियं प्रियं नः संवृतम्. ९ Com.
adds मकरन्दः.

कामः । केनैव अतिकातरासि तदेहि तावत्प्रथमः ।

इति परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।

२३५

इति मालतीमाधवे शार्दूलविद्रावणो नाम तृतीयोङ्कः ।

रुजा प्रोक्ता प्रहारव्यथेति । अवष्टम्भनमवष्टम्भः । संक्रान्ता विमुग्धा ।

प्रमुखो मोहं गतः । प्रथम इति दर्शनात्समाश्वास इति भावः ।

प्रासूद यं रत्नपरोतिमान्योतिमान्प्रकाशा दयपन्निकापि ।

जगद्धरं तत्कतटिप्पणैर्ल्लोभापन्नृतीयो रसरानिरम्भः ॥

॥ इति तृतीयोङ्कः ॥

१ A. D. om. तस्य पदवाक्यः A. D. २ B. om. परिक्रम्य. ३ B. om.
शनिन्ताम्.

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

ततः प्रविशतो मदयन्तिकालवद्विकाभ्यामवलम्बितौ प्रमृग्यौ माधव-
मकरन्दौ संप्राप्तौ कामन्दकी मालती बुद्धरक्षिता च ।

मद० । प्रसीद भगवति परिचिताहि परिचिताहि मदयन्तिभ्यां-
मिच्छंस्सहजजीविदं त्रिवर्णजनानुकम्पिणं महाभागम् । (क)

इवराः । हद्दी हद्दी किं दाणिं अस्सेहि एत्थं पेक्खिस्सव्वम् । (ख)

काय० । उभौ कमण्डलुद्वयेन सिद्धौ । ननु भवत्यः पटाञ्जलेन
यैस्तौ वीजयन्तु । मालत्वादयस्तथा कुर्वन्ति ।

मक० । समाश्रयावलीक्य च । वयस्य कातरोर्षि किमेतत् । ननु
स्वस्थ एवास्मि ।

मद० । सहर्षम् । अम्महे पडिबुद्धं दाणिं मभरन्दपूर्णचन्द्रेण । (ग)

माल० । माधवस्य ललाटे हस्तं दत्वा । सहि^१ लवद्विण दिट्ठिअ

(क) प्रसीद भगवति परिचायस्व परित्रायैस्व मदयन्तिकानिमित्तं
संशयितजीवितं त्रिवर्णजनानुकम्पितं महाभागम् ।

(ख) हा धिक् हा धिक् किमिदानीमस्माभिरिह प्रेषितव्यम् ।

(ग) अम्महे प्रतिबुद्धमिदानीं मकरन्दपूर्णचन्द्रेण ।

२-१० समास्ता व्याकुल्या । अत्रापन्नमापदूतम् । अहिं हे
आश्विनो का ।

१. मालती B. B. om. प्रमृग्यौ २. B. om. one मालती
C. D. ४ माधव A. ५ B. D. om. एव. ६ मालती B. C.
को. ७ माधव B. ८ इवरा E. ९ माधव A. १०

वृद्धिः । यं भणामि पठिषुद्वि । ज्ञेयं दे प्रियवपस्यो प्रतिवर्णने-
भणो महाभाषो मधेन्दो इति । (क)

माध० । आश्रय । वयस्य साहसिक एवमिह । इत्यादि द्रुति ।

काश० । उभौ शिरस्याप्राय । दिष्ट्या जीवितवत्सारम् ।

इतराः । पिभं पिभं णो संवृत्तं । (ख) सर्वा हर्षं नाटयन्ति ।

बुद्ध० । जनान्तिकम् । हलौ मदभन्ति ए सो ज्ञेयः सो । (ग)

मद० । ज्ञानिदं ज्ञेयः म ए जहा एस माधवो अभं ए सो
जणो इति (घ)

वृद्ध० । अत्रै सच्चवादिणी अहं । (ङ)

मद० । ण वरुं अण्णारिसेसु तुह्यारिसेसो एवमवोदिणीओ

(क) सखि लवङ्गिके^१ दिष्ट्या वर्धते । ननु भणामि प्रतिबुद्ध एव
ते प्रियवपस्यः प्रतिपन्नचेतनो महाभाषो मकरन्द इति ।

(ख) प्रियं प्रियं नः संवृत्तम् ।

(ग) खल्वि मदयन्तिके एष एव सः ।

(घ) ज्ञातं मया ययै^२ माधवोपभाषि स जन इति ।

(ङ) अपि सत्यवादिन्यहम् ।

१२-२२ वर्धत इत्यनेन नर्थापत्तेः याचनोक्तिप्रकारः । शिरस्यामा-
प्रभुवर्धनायेति वृद्धाः । हलेति सखीसंवेधनम् । मकरन्दनामाधरणम्

१. वयस्य B. C. २. महाभाषमभर० B. C. om. मधवेन्दो इति. ३. साहसिक
B. ४. आश्रयः B. ५. सखि A. ६. A. adds तदेव and C. तदेव before
मिदं; A. om. ज्ञेयः. B. has ज्ञेयं मां अभं माधवो एतं मिथो जणो इति; एत
महाभाषो मध० D. एव A. ७. मा B. C. D.; आश्रय B. ८. B. C.
माधवो D. ९. माधवो B. १०. Com. follows D. ११. Com.
follows D.

इति । माधवमवलोक्य । स हि मालती हि रमणीयः इति
महापुरुषावै भणुराभ्युपपादो । (क)

पुनर्मकरन्दमेव तस्मिन्मवलोकयति ।

काम० । स्वमतम् । रमणीयोजित हि मद्यन्तिकामकरन्दयोर्द-
वादौ दर्शनम् । प्रकाशम् । यस्तु मकरन्द कथं पुनरायुधानस्मिन्
वसरे मद्यन्तिकामजीवितत्राणहेतुर्भगवता देवेन संनिधापितः ।

मक० । अद्याहमन्तर्नगर एव कांचिद्वार्तामुपश्रुत्य माधवस्य चि-
त्तादेगेमाधिकांशं मानस्वरितमवलोकितानिवेदितकुसुमाकरोद्या-
नवृत्तान्तः परापतन्नेव शार्दूलवस्कुन्दगात्रतामेतामभिजातकन्य-
काभ्युपपन्नानस्मि । मालतीमाधवौ विमृशतः ।

(क) न खल्वन्यादृशेषु युष्मादृशः पक्षपातिन्यो भवन्ति । सखि
मालत्या अपि रमणीयोस्मिन्महानुभावेनुरागप्रवादः ।

स्वानित्वमभिप्रेति । संभाषणायामपिशब्दः । न हि पक्षपातिन्यस्मादृश्यो
मन्दं भ्रं वदन्तीति भावः ।

२५-३१ अल्लोपनतत्वेन रमणीयम् । शार्दूलनाशेनोपकार-
पूर्वकमुत्पन्नत्वाद्गितं सातिशयम् ।

आगुण्यनिदि वृद्धेन वाच्यो बालः शुभाशयः ॥

इति भरतः । उद्यानवृत्तान्तो मालतीप्रपक्षमुत्तरोपक्रमः । परापत-
नामच्छत् । अवस्कुन्देतिकथः । गोचरमित्यजहति इत्यन्वयः । अ-
भिजाता कुलीना । तथा चाभिजात्येन मनुष्यकारं ज्ञास्यतीति भावः ।
आभिजात्येन ज्ञानं च तथाविधकारादिना ॥ कन्यैवेत्यनुक्तत्वात् कन्यै
अभ्युपपत्तिः प्राप्तिः । विमृशतः । परस्परं शकारिण्या शङ्कयति भावः ।

१ रमणीयं B; D. adds रूप after रमणीयः. २ भावः C. मालत्या B;
भावः B. ३ D. om. भावः. ४ अगुण्यत्वात् B; शब्दः A. D. ५ B. om. भावः.
६ शोच्यते B. D. ७ Com. follows D.

कामः । स्वयम् । वचनं खलु मालतीमहलनेन प्रवृत्तम् ।
कामः । वत्स मायव दिव्या सुहृद्व्या वर्धितोसि मालत्या
हृदयमवसरः प्रीतिदायिण्य ।

मायः । भगवति इयं हि

यशस्ववर्णितसुहृत्वमाहंमगधं

सौजन्याद्विहितवती गतव्यथं माम् ।

सत्कारं प्रभवति पूर्णप्रावृत्त्या

स्वीकर्तुं मम हृदयं च जीवितं च ॥

खलुः । पडिच्छिंदो यखु जो पिअसहीए अयं प्रसादो । (क)

(क) प्रतीष्टः खलु नः प्रियतरुया अयं प्रसादः ।

३७-३९ प्रीतिदायस्य वर्धापकदानस्य । यदित्यादि । व्याघ्र-
खलुसुहृद्व्यामोहेन संतप्तं मां सौजन्येन विगतकुशं कृतवती ततोऽप्यर्थं
मम हृदयं जीवितं च पूर्णप्रावृत्त्या वर्धापकेन स्वीकर्तुमिच्छं प्रभवति । त्वं
च प्रभवसीत्यर्थः । तदायत्ते मे हृदयजीविते इति भावः । यदा । चोर-
काविभाइसपादनेन हृदयहारिता नाचेज्जीवितहारितेत्यर्थः ॥ वर्धापक-
मदानं दातृलकारादिकं पुनः । आरुण्यं गृह्यते पूर्णप्रात्रं पूर्णानकं च
तत् ॥ इति हारावली । पूर्णप्रात्रं वर्धापकोऽपि चेति मेदिनीकारोपि ॥

४१-४२ गुरुकरमणीयं श्रेष्ठसुखदम् । मकरन्देन काञ्चिदाज्ञा-
तं पुष्पमिति यदुक्तमेतच्छब्दबोधः प्रकल्पति । तदपश्येति । ज्यापाज्येष्टः ।

१ सारुया A. २ for for D. ३ दानिक C. ४ मायः B. ५ माय
for माय D. ६ मयोर for मयोर C. ७ भवति for भवति B. ८ पडिच्छि
for पडि B.

मद० । स्वगतम् । जलणादि महाभागधेयो जनो भवसरे गुरुभ-
रणीयं मोन्वतुं । (क)

माल० । स्वगतम् । किं नाम मकरन्देण उद्वेगकारणं मुद-
मविस्सति । (ख)

माध० । वयस्य का पुनर्ममाधिकोद्वेगहेतुवार्त्ता ।

प्रविश पुरुषः । वस्ते मद्यन्तिके आता ते ज्यायान्मात्यनन्दनः
समादिशति । अद्य परमेश्वरेणस्मद्भवनागत्य भूरियसोरुपरि
परं विश्वासमस्मात्सु च प्रसादमोविष्कुर्वता स्वयमेव प्रतिपादिता
मालती तदेहि संभावयामः प्रमोदामेति ।

मक० । वयस्य सेव्यं वार्त्ता । मालतीमाधवी वैद्युत्^१ नाटयतः ।

मद० । मालतीं सहर्षमालिङ्ग्य । सहि मालादि तुमं वसु एकैण-

(क) जालाति महाभागधेयो जनो^३सरे गुरुकरमणीयं मन्त्रयितुम् ।

(ख) किं नाम मकरन्देनोद्वेगकारणं भुतं भाविष्यति ।

परमेश्वरो राजा । विश्वासमभेदम् । संभावयामः कारयामः । उत्सवभूतको
हर्षः प्रमोदः ।

५३-५७ मद्भातवधूभविष्यसीति भावः । नोदाब्दास्माकमित्यर्थे
निषेधे च तुल्यरूप इति निषेधोपपन्न स्फुरति । अत एव सोकण्टमाह ।
आतुरित्वादि । उभयत्रोत्तरमाह । [युष्माकामेति] । भविष्या इति पाठे भूताः
पूर्णा इत्यर्थः । [छ० वा०] अयमभिसंधिः । ययं रातः प्रणयिनो वयं
सिद्धकाः । अतो युष्मत्संबन्धेन वयं पूर्णमनोरथा इति वचनमात्रम् । वयम्

१ B. om. समवय. २ १११३३३ D. A. C. D. om. मय. ३ ११३३
B. C. B. ४ ११३३३ A. C. ५ ११३३३ B. ६ B. om. मय. ७ ११३३३
C. ८ ११३३३ D. ९ B. om. मय. १० ११३३३ B. ११ ११३३३
C. १२ ११३३३ A. १३ ११३३३ E. १४ ११३३३ B. १५ ११३३३

अरिणैवासेण सहसंयुक्तौलणादो पहुँदि मे प्रियसहो आसी बहि-
णिभा अ संपदं उण घाँस्स मण्डणं जादासि (क)

काम० । वत्से मद्यन्तिक दिष्ट्वा वर्धसे आतुर्मालतीलाभेन ।

५५ मद० । तुँह्माण आसिसां पहावेण । सहि लवङ्गिण फालिदा
णो मणोरहा तुह्माणं लाहेण (ख)

लव० । सहि किं अह्माणं पि अत्थि मन्तिदब्धं ! (ग)

मद० । भँहि बुद्धरक्खिदे दाणें विवाहमहूस्सवं संभावहेल्ल । (घ)

(क) सखि मालति त्वं लज्जेकनगरनिवासेन सहपाठुकीदनात्प्रभृति
मे प्रियतरुयासीभिनिनिका च सांप्रतं पुनर्गृहस्थ मण्डनं जातासि ।

(ख) युष्माकमाशोःप्रभावेण । सखि लवङ्गिके फालिता नो मनोरथा
युष्माकं लाभेन ।

(ग) सखि किमस्माकमप्यर्तितं मन्वायितव्यम् ।

(घ) सखि बुद्धरक्षिते इदानीं विवाहमहोत्सवं संभावयावः ।

तस्तु त्वत्संबन्ध एवास्माकं न भवितेति । माधवविवाहस्यावश्यकत्वात् ।
यद्वा । यदेतत्त्वया मन्त्रितमस्माकं मनोरथाः पूर्णा युष्माकं लाभेनेति
वयमेव तद्ब्रूयामः । तेन त्वं सकरन्देन परिणतज्येति मनोरथा अस्माक-
मेव पूर्णा भविष्यन्तीति गूढमुक्तम् । व्यक्तं तु युष्माकं राजभिन्नाणां लाभे-
न राजसेवका वयमेव पूर्णमनोरथा इति भावः । यद्वा । एतत्कामन्दक्या-
ख्ये मन्त्रिरूपं द्रव्यमस्माकमप्यत्र विषये वर्तते तेन प्रतिहतमेतत् ।

१. वनेण B.; सह for सह B. २. B. om. पहुँदि मे.; आसि A. ३. A. D.
add णो after उण. ४. A. has मध्वादि before तुह्माणं; आसिसे पहावेण B.
५. D. adds आरणे before फालिता; Com. notices अरिभा for फालिता.
६. D. om. किं, किञ्च C.; C. om. मे. ७. A. C. om. सहि and have एहि
for it. D. has both; B. adds मगल before बहसं. ८. पुनरो
Com. ९. Com. follows A.; आसीःपहावेण Com. १०. एणं for अत्थि
Com. ११. Com. om. तिहा.

बुद्ध० । सखि एहि गच्छता । (क) इत्युत्तिष्ठतः ।

४३

लव० । जनान्तिकम् । भवति जहा एदे हिअअपरिदुखित्तविस्स-
भाणन्दसुन्दरं अन्दोलाअन्तधीरत्तणमनोहरा एदहत्थन्ति मद्भन्तिआ-
मअरन्दाणं दलितकन्दोद्वदामसरिच्छा कडक्खविकखेत्ता तंहा तक्के-
मि मणोरहणिर्वुत्तसंवन्धा एदे ति । (ख)

काम० । विहस्य । नन्विमौ विलोकनेन मानसं सुसुमुहमोहं न-
मनुभवतः ।

(क) सखि एहि गच्छावः ।

(ख) भगवति यथैते हृदयपरितोद्भूताविस्मयानन्दसुन्दरमन्दोलायमा-
नधीरत्वमनोहराः पर्यवस्यन्ति मदयन्तिकामकारन्दयोर्दलितनीलोत्पलदाम-
सदृशाः कटाक्षवितेषांस्तथा तर्कयानि मनोरथनिर्वृत्तसंवन्धावेताविति ।

६०-६३ अत्र परमिती भरितः ॥ शकञ्चादित्वापररूपम् ॥ पट्टा ।
भरणं भुरः संजातोऽय ॥ तारकादित्वादितच् । व्यवस्थितविभाषया वेद-
प्राप्तेः ॥ अत एव वासवदत्तादौ भरितेति प्रयोगः । हृदये भरितौ पूर्णा-
बुद्धत्वावमान्तौ विस्मयानन्दौ ताभ्यां सुन्दराः । व्याघ्रनिपाताद्बुदयनिहितौ
विस्मयः । इष्टदर्शनादानन्दः । आन्दोलितं परित्यक्तं यदीरत्वं तेन
मनोहराः । दलितं विकसितम् । कन्दोदं नीलोत्पलम् । सदृशास्तुभ्या ।
कान्ता दृष्टारिपम् ।

६४-७२ मोहनं सरतम् । अत एव कामशास्त्रम् ।

१. A. C. om. एहि. २. B. om.; जहा for जहा A. ३. उच्यते B. उच्यते
C. ४. सुन्दरा आन्दोलित A. दोलभन C. सुन्दरा आन्दोलभन D. ५. सणमणो-
रह B. सणपेत्तमणोरहा C. ६. A. adds or before दलित; लिखित for
दलित A. E; B. adds सुन्दर before लिखित; लिखित for कडक्ख B. ७. A. D. लिखित C. ८. प्रयोग for मोहन A. C. ९. Com. follows A.
१०. तारकादित्वा Com. वासवदत्ता आनन्दः before कडक्ख Com. has
पट्टा for पट्टा

तथा हि । ईषन्निर्धन्यलभेविषमं कृणितप्रान्तमेत-

त्प्रेमोद्धेदास्तिमितलुलितं किञ्चिदाकुञ्चितम् ।

मोहनेन चारभेत्तावदावजोत्कण्ठिता प्रिया ॥ इति ।

ईषदित्यादि । एतदनयार्दृष्टं दर्शनं व्यक्तं शंसति यदन्तैः मानसं मोहनं
मनुभवत इत्यन्वयः । दृष्टं कीदृशम् । ईषन्मनावितर्यग्वलितेन विषमं
मन्दम् । अनेन संकल्पसंगतानङ्गस्य पराभ्यूहशङ्कितेषु दृगित्युक्तम् ।
यदाह । शङ्कायां शङ्किता ज्ञेयेति । कुञ्चितप्रान्तमाकुञ्चितपाङ्गम् ।
मदयन्तिकाया जडत्वान्मकरन्दस्थान्यदर्शनेतासूयवाञ्छिता दृष्टिः ।
यदाह ।

जिह्वा दृष्टिरसूयायां जडतालस्पयोस्तथा ॥ इति ।

दृष्टिद्वयेन सुरतप्राग्वशोक्ता । प्रेम्णा उद्धेदादतिपरिपाकास्तिमितं स्थिरं
लुलितमर्धमुकुलितं च । अर्धमुकुलितेषु दृक् । यदाह ।

अङ्गादिष्वर्धमुकुला गन्धस्पर्शसुखादिषु ।

अर्धव्याकोषपक्षमाग्रस्तार्धमुकुलैः पुटैः ॥

स्मृतार्धमुकुला दृष्टिः किञ्चिन्मीलितसारका ॥

अनेन स्ताभोग उक्तः । नखदर्शनक्षतादिशङ्कायां मानं सूचयति । कि-
ञ्चिदाकुञ्चिते अनमिते भ्रुवौ यत्र तत् । एकस्या एव भ्रुव उद्वेगपूर्णं
कुञ्चनमिह । यदाह ।

एकस्मा एव उद्वेगो भ्रुवः कुञ्चनमुच्यते ॥

कौपे चारस्य प्रयोगः ॥ यदाह ।

कौपे वितर्के हिलायां लीलादौ सहजे तथा ।

दर्शने ग्रहणे चैव भ्रुवमेकां समुक्षिपेत् ॥

अस्मिन्प्रत्ययसूचनार्थवाक्यप्रयोगः । स्वावसानमाह । इदमेव हर्षाभ्युपगम-

अन्तर्भोजानुभवप्रसूणं स्तम्भनिष्कम्पकम्

व्यक्तं शसत्यचिरमनयोर्दृष्टमाकेकराक्षम् ॥

पुरुषः । वस्ते^२ इत इतः ।

मद० । सखि बुद्धराखिदे अपि^३ पुणो वि दीसइ एत जीविदं-
दाई पुण्डीरभलोभणो । (क)

बुद्ध० । जइ देवमणुजैलं भविस्सदि ति । (ख) पुरुषेण सिंह
निष्क्रान्ते ।

माध० । अपवार्य ।

(क) सखि बुद्धराखिदे अपि^३ पुनरपि द्रक्ष्यत एष जीवितप्रदायी
पुण्डीरकलोचनः ।

(ख) यदि दैवमनुकूलं भविष्यति ।

यस्युं स्निग्धं मन्दं वा । रतान्ते लज्जामाह । स्तम्भं लज्जान्विततया
परितोषपुटत्वात् । कथं पुनः संगीयो भावीति चिन्तया निष्कम्पम् ।
शून्यतया निष्कम्पं वा । तादृशं पदम् यत्र । तद्विच्छेदमाह । आकेका-
मसि यत्र तत् । आकेकाया त्वरालोके विच्छेदे प्रोषितेषु चेत्प्राप्तम् ।
तदिहावेकरलक्षण आकुञ्चितत्वादि प्रवमपदेनोक्तम् । द्वितीयेन मुह-
व्यावृत्ततारैर्युक्तम् । तृतीयेन हर्षितार्पैर्युक्तम् । अपिनाम संभावना-
याम् । अव्ययसमुदायत्वात् ।

७६-७९ करुणावस्यामाह । चिरादित्यादि । चिरशङ्कित आशा-
तन्तुर्मांसीप्राण्याशारूपदृढयावलम्बनं संप्रति भिद्यताम् । चिरिनीतृप्त-
द्धिदुराभेदनस्वभावो यतः ॥ भिदेः कर्मकर्तरीति कुरच् ॥ संभूय बुद्धि-
तत्वेन मृणालतन्तुसाम्यम् । नैराश्यान्तरणमाह । आधिर्मनोव्यथा तृप्ते-
व्याधिरनवच्छिन्नात् एव महान्ध्यामोतु । इह महत्त्वनिवधित्वान्ना-
णमाह । आशाच्छेदानन्तरं च मरणमुचितमेव । पदाह ।

१ मत्तणस्सग्ग C. २ A. om. कसं. ३ A. D. add नाम after अपि.
A. C. D. add यम after ति. ४ पदो A. C. D. ५ कूल A. C.
६ A. C. D. om. तस्स C.

चिपदाहातन्तुस्तु । अस्मिन्निष्ठमिदं ।
महानधिर्वयाधिनिर्व्याधिस्तु प्रसक्तु ।
प्रतिष्ठामध्याज व्रजतु मयि पारिह्वधुरा
विधिः स्वास्थ्यं यस्तं भवतु कृतकृत्यश्च मदनः ॥

अथ वा । समानप्रेमाणं जनमसुलभं प्रायेतवतः ।
विधौ वामारम्भे मम समुचितेया वरेणतिः ।
तथाप्यस्मिन्दानश्रावणसमयेस्याः प्रविगल-
त्प्रभं प्रातश्चन्द्रदुति वदनमन्तर्हति माम् ॥

सर्वैः कृतैः प्रतीकैर्यदा नास्ति समागमः ।

कामाग्निना समासस्य जायते मरणं ततः ॥

स्त्रीहेतुमरणादधीरत्वमाशङ्क्यानुज्ञोत्तरमाह । पारिह्वधुरा चपलकला
स्तस्य स्थिति मयि व्रजतु । अभीष्टलाभेन विधिनिराकुलो भवतु । मालतीं
विना दुःसहवेदनादावी मनोभूः कृतकृत्यो भवतु । मरणादधिकं किं कर्त-
व्यमस्वेत्यर्थः । एतदुपालम्भमर्थं वच उद्वेगात् । यदाह ।

हृदाश्चिन्तानिःश्वासगलानिखेदप्रजागरैः ।

रोदनैर्मन्दमणितैर्देवोपालम्भनेन च ॥ इति ।

८०-८२ समानेत्यादि । वामारम्भे प्रतिकूले विधौ ममैवा
परिणतिः पूर्वोक्ता युक्तैव । क्रोहशस्य । तुल्यप्रीतिं दुष्प्राप्तं जनं प्राचितवतः ।
यमे हि विधौ सुलभमपि न लभ्यते किं पुनरसुलभमिति भावः ।
दृष्टकारणस्यानुपलम्भाद्वैधर्म्यमखम् । असुलभत्वं परतन्त्रत्वात् । यदापि
कृतेर्ये खेदो नास्ति तथाप्यस्या मालत्यास्तादृशं पुनं मामन्तर्हति ।
एतन्मुखं वीक्ष्य मनस्तापो मे भवतीति भावः । अस्मिन्दानश्रावणसमये
तन्मन्त्रा मालतीं दामव्येति श्रुत्वा खेदाकान्तिरानुभवम् । अत एव
प्रातश्चन्द्रकान्तिं प्रापि विगतकान्तिं भवति । अथ च प्रातश्चन्द्रोपसमा
समयनोक्तिं प्रति मालतीकान्तिरपि सूचितः ।

प्रश्नः]

काय० । समेत

मालतीं वासा मालताः

प्रसिद्धयै यथा

पुच्छामि तावदायुष्मन्तम् । अभवति निजस्य

मस्मभ्य दास्यति ।

साध० । सलज्जम् । न

० । न तर्हि प्रागवस्था

मक० । भवति अदृष्टपूर्वत्वात्

काय० । जानामि तां खलु वासाम्

नन्दनाय मालतीं प्रार्थयमानं भूषितुं यति

नयकाजस्य महाराज इति ।

मक० । धस्येतत् ।

काय० । अत एव स्वयं राज्ञेय दत्ता मालतीति पुरुषेणावेदितम् ।

तद्वत् वाक्प्रतिष्ठानिवन्धनानि हेनां व्यवहारान्त्राणि वाक्चि

पुण्यापुण्यहेतवो व्यग्रस्थितः सद्य च पचनानामायत्तम् । सा च

भविष्यतीति नृणां लोके न खलु महाराजस्य मालतीं निर्जितं कन्यका

वर्दिने च नृपतयः प्रमाणमिति नैर्द्विषो धर्माचारतमक-

८५-९९ दुष्करं यथा तथा प्राणिति जीवति । अभस्व मन्यते

स्म । प्रागवस्था मालतीप्रातिलक्षणा । तदा तस्याज्ञानमिति माय

तत्तत्पूर्वा पूर्व दत्ता ॥ सुप्सुपेति समस्तः ॥ इदं च तापहेतुः । वागिति वा-

1 B. m. एव; समेत न दास्यति C; दास्यति B. 2 A. om. न.
3 B. om. कते; दत्तपूर्व- D; आशङ्कते B. 4 जानामि A. D.
जानामि न तां खलु C. 5 नृणां लोके नृणां प्रमाणं C. 6 यथा प्रमाणं निजकन्यकावस्थ
B. C. 7 C. om. च; अर्थे A. 8 त्वं प्रतिष्ठ A. 9 ८५-९९
न्यसा C. 10 यथा A.

[च०]

अपि च,

तानां मय्यसे । यश्य ।

भवत्य

दुःखम् ।

सर्वं प्रतिष्ठितमिति

उत्प्राप्तिः ।

मगवति निजेमिच्छिशुजने

द्विरसमपि चित्तं द्रवयति ।

अनृताश्रितसत्त्वा । धर्माचारसमयी पा-

दानान्तः ॥ समयोऽपि दाययाचारकाऽस्तिदान्ततन्निद इति विच्यः ॥

१०१-१०४ निजावधानमाह । सा वेति । अस्यां मालत्यां अपि च
तच्छुश्रूषापि नाम प्राकारये । भूमेव भविष्यति । वाशब्द
एवार्थे । स्वकर्त्तव्यमाह । तदिति । तस्मादुपयोः संबन्धात् सर्वप्रकारेण
जीवत्यागेनापि भया प्रयत्नः कार्यः । यदि बुद्धिकौशलेन न सिद्धिरस्य
प्राणव्ययेनापि साध्यमित्यपेः स्वरतः । मरणादेरमङ्गलतया पापपदेन
पञ्चासः । शत्रुष्वपि ना भूदिति लोकोक्तिच्छायालंकारः ।

१०६-११० दयेत्यादि । हे मगवति अस्मिच्छिशुजने बालजने
येते मालत्यां च दया करुणा स्नेहो ममता च सत्तारादिरसमपि
मगवत्याश्रितं द्रवयत्यार्थीकरोति । भवत्या इति दयाशब्दव्यपि चित्तान्वयि
च । काकाक्षिगोलकात् । वाशब्दो चार्थः । अत एव चतुर्वणा । व्रतप्र-
हणपूर्वकसर्वेषणानिवृत्तिः प्रव्रज्या । अतः सुलभोपश्रमाः मयाचारो-

१. सत्तारिमा

० दमाक्षी० C; सत्तारिमा B. २. भवतीभिः B.

अतश्च प्रवक्ष्यामसुलभसमयाचारविमुखः

प्रसक्तस्ते यन्नः प्रभवति पुनर्द्वैधमपरम् ॥

नेपथ्ये । भवति कामन्दकि एषा भट्टिनी विष्णवेदि तथा ११
मालदि^२ घेऊण तुरिदं आबच्छदु त्ति । (क)

काम० । वस्से उन्नि^३ठ । सर्व उन्निष्ठन्ति ।

मालतीमाधवी सकरुणात्तुरायमन्योन्यमवैलोकयतः ।

माध० । स्वगतम् । कष्टमेतावती लोकयात्रा मालत्या समं माध-
वस्य । अहो नु खलु भोः ।

(क) भगवति कामन्दकि एषा भट्टिनी विज्ञापयति यथा मालती
गृहीता त्वरितमागच्छति ।

नुष्ठानविशेषो ध्यानादिविषयस्तत्र विमुखो निरुद्धो यन्नस्ते प्रसक्तो विच्छि-
न्नः सन्प्रभवति । च एवार्थे । कार्यासिद्धिरदृष्टविलम्बात् । तत्र न भवत्या-
देष इत्याह । अपरं पुनर्द्वैधं प्रभवति । ईश्वरसीधु राजीपदोपचारेण
भट्टिनीत्युक्तम् । भरतोप्याह ।

राजस्त्रियस्तु संभाष्याः सर्वाः पानेन तु ।

भट्टिनी स्वामिनीत्येवं नाख्ये यादृचिचरः ।

११४-११७ लोकयात्रा दर्शनादिनाम् । अहो नु खलु भो इत्यव्य-
यसमुदायो निर्वेदे सुहृदित्यादि । एकत्रै । १ । रतिर्पस्यास्ताम् । यद्वा ।
एक एव रसः शृङ्गारो यस्यां ताम् निरन्तरां शयनकूलतामानुकूल्यं
प्रथमं प्रकाश्य सुखप्रदो विधिः पुनर्मनसा रुजं ११५ प्रतिशानप्रयतिश-
यितां करोति । कीदृशः । अकाण्डाद्वक्त्रमाद्विवर्तनेन च । येन निरुद्ध-

१ प्रवक्ष्यामसुलभाचार A. C. २ ००० A. ३ ००० B. C. ४ ००० B.
५ ००० D. ६ ००० B. B. om. सर्वे न्त. ७ ००० B.

सुहृदेव प्रकटय सुखप्रदः प्रथममेकरसामनुकलताम् ।

पुनरकाण्डविवर्त्तनदारुणो प्रोवृत्तिनाष्टि विधिमेनसो रजम् ॥ १

माल० । स्वगतम् । महाभाष्य लोचनानन्द एतन्निष्ठोऽसि । (क)

ख० । हृदी हृदी शरीरसंसर्ग उज्ज्वलं गो विभसद्भी आरोविदो

१२० भमचूण । (ख)

माल० । स्वगतम् । परिणदं मे दार्णि जीविदनिहृत् फलं । निर्वृद्धं
 धं निष्कुरुणदा ए सादम्भ वि कावलिभसर्णं । पडिठिदो दुष्टदेवस्य
 दारुणसमारम्भसरिसो परिणामा । कं एत उवाचहामि मन्दभाषिणी
 कं वा अस्मिन् सरणं पडिबज्जाति । (ग)

(क) महाभाग लोचनानन्द एतावद्वृत्तोऽसि ।

(ख) हा धिक् हा धिक् शरीरसंशयमेव नः प्रियसखारोपितामायेन ।

(ग) परिणतमिदानीं मे जीवितवृत्त्यायाः फलम् । निर्वृद्धं च
 निष्कुरुणतया तावत्स्यापि कापालिकत्वम् । प्रतिष्ठितो दुष्टदेवस्य दारुणस-
 मारम्भसदृशः परिणामः । कमिहोपालभे मन्दभाषिणी कं वाशरणा
 गत्या प्रपद्ये ।

वर्त्तनेन ॥ दारुणे हृदयात् सुहृदेव । तथा मित्रमानुकूल्यमुत्पाद्य
 सुखप्रदं सदकाण्ड एव विरुद्धाचरणान्मनःपीडां करोति तत्रैवर्षाः ।

१२४-१२२ [माल०] पुनर्दशं न विवर्त्तितं भावः । अत एव
 तावदित्यनेन कुरु । तदप्यज्ञानव्यवहारेणानुगः । अत्र पर विरहदशायां

१२० भमचूण । (ख) विवरता मिश्रमष्टि ननोरज A. C. D. ० लं १ ॥
 दध I. ६ ॥ A. om. स्यात्; A. om. म; A. inserts सार
 after फलं इ च D. ॥ सारवो B. कहेविरी C. ० B. D. om. एव
 B. om. भसरणा १० ॥ नन्वत्र एतावत् C. om. ११ Com. om. भी and
 has तव after १ कर्त.

लव एते इहो हरी । (क) इति कामन्दक्याः निष्कान्ते । १२५
 माध० । स्वगतम् । नृपमाधवासनमाश्रोतेत्याधस्य महज-
 स्नेहकार्येण । एतेति भगवती । शोकेण । हन्त । अश्रितजन्म-
 सार्कल्यः संवृत्तोऽस्मि । तस्मिन्मिदानीं कस्यचिद् । न खलु
 महामांसविक्रयादन्यमप्ययं पश्यामि । मत्तान् । पश्यन् । अकरण-
 ओप भवानुक्ताष्टते मदयन्तिकायाः । १२६

मक० अथ किम् ।

तन्म मनः निवति यन्मनसि ।

तत्र मामगणितं खलुद्वन्द्वीयं ।

(क) सन्धि एव इतः ।

माधवमतिवृत्तान्दकादिदर्शनाकारिणः श्रीनरस्य पर्याप्तानं वृत्तमिति
 परिणतपदार्थः । कापालिकार्थं नृप । तत्रा । धीरव्यपकरणं सूचनम् ।
 १२७-१२८ जन्मसाकश्यं मालवीप्र । महाभागेति भाव-
 द्वासूचनम् । धीरहस्त्वान्मसि गृहीत्वा धीरायामिमत्वरदानातीतं स्वधान-
 सिद्धयोगिनीमतम् । यद्वा । उभयथा मरणमुपस्थितम् । महाभागेति
 मालवीलाभोपि दाज्ञान इति तत्करणम् । मातृविक्रयस्य मकरन्दसनि-
 धावशक्यत्वान्मकरन्दं मदयन्तिकां प्रयुक्ताष्टयति । वषन्वेति ।
 मदयन्तिकायाः कृत इति शेषः । यद्वा ॥ अश्रितमिति कर्मणि पठ्यते ॥

१२९-१३० अथकिं स्वीकारे । तन्म इत्यादि । तन्मम चित्तं
 हरति मदेतादृशैरङ्गैर्मोमालिङ्गितवती । सरतः सरक्तः प्रहारा यत्र
 तादृशं मामवलोक्य । अत एव त्वयागणितं स्वल्पमभ्युद्वितीयं

१ इति लिख्यमानं A. D. २ A. D. insert एव before एतत्. ३ का-
 मर and भगवती C. ४ A. D. add सर्वथा after हन्त. ५ जन्मसाकश्यं
 C. B. om. तन्-पदेन. ६ अन्यदुपमानं A. C. D. ७ यस्यासाधारणं C.

अतैकहायनकुण्डलविलोहदृष्टि-

एकद्वयत्वमृतसंवलितोरवाङ्गैः ॥

भावः । सुलभैव बहुरक्षिताप्रियतुषी भवतः ।

अपि च । प्रमथ्यते यादं मरणसमये रक्षितवतः

परिहृयन् ब्रूया तव कथमिवान्यत्र रमताम् ।

तथा च व्यापारः कमलनयनोया नयनयो-

स्त्वपि व्यनक्ति हस्तिमितरमणीयाश्चिरमभूत् ॥

स्तनावरणवापुः यस्याः सा । एतेन निरन्तरस्तनस्पर्शं भवतः । अत एवानन्दसंदेहदायित्वादमृतसत्कैरिव । मयवत्त्वेन त्रस्तैकव्यापहारिणस्यैव चञ्चला दारुण्याः सः ॥ वर्णद्वन्द्वो हापनोस्त्रीस्यादित्यमरः ॥

१३६-१४० । आसेन त्वं जङ्गलं न तु स्नेहादिति शङ्क्यपनोदाय-
हूँ । सुलभतयानु रागमेवाह । सुल ति । प्रमथ्येत्यादि । सा तवाल्लिङ्गनं
प्राप्यान्यत्र कथं रमताम् । अपि तु नैव । इवशब्दीनवङ्गुषौ । कुलीनै-
कमल्लिङ्गय नान्यत्र रमत इति भावः । कीदृशस्य । कथ्यमानमांसमन्तीति
कव्याद्यावः । तं विनाश्य मरणकाले तां रक्षितवतः । एतेन कृतोपका-
रितोक्ता । अतोपि नान्यत्र रमते । पद्माक्ष्याश्चक्षुषोस्तथा तेन प्रकारेण
त्वपि व्यापारश्च व्यक्तः स्नेहास्तिमितो मन्दोत् एव रमणीयाश्चिरम-
भूत् । रागेण तथा सामिलाप्रमालोकितीतीति भावः । एतेनानुराग उक्तः ।
यदाहानुरागप्रकरणे ।

तुभ्यस्य कथामिस्तु सस्नेहं च निरीक्षते ॥

कथमाभिषमुदासमिति द्वारवली ॥

मर्क ० । तदुत्तिष्ठ पारासिन्धुसंभेदमवगाह्य नगरीमेव पविशाथः ।
उत्थाय परिक्रम्य ।

भाष ० । भयमसौ महानद्योः संभेदः । य एवः

जलनिविद्धतथस्त्रयस्त्रानिम्नोन्नताभिः

परिगततटभूमिः स्नानमात्रोत्थिताभिः ।

रुचिरकनककुम्भश्चमहाभोगतुङ्गः

Chamittu

१४५

१४१-१४५ पारा च सिन्धुश्च ते नद्यो तयोः संभेदः संगमः ।
अवगाह्य विलोदय । स्नानेति यावत् । कमशातिहेतुतया महामांसादा-
नहेतुतया च स्नानम् । व्यतिकारः संगमः । जलेत्यादि । न्यूनीनारीभिः
सेविततटदेशः । कीदृशीभिः । जलेन निविद्धितमङ्गलजं पद्मासस्तेन
व्यक्तौ निम्नोन्नतौ जघनादिस्तनाद्यौ यासाम् । अत एव स्नानमात्रो-
त्थिताभिः । मात्रपदेन स्नानार्द्रवस्त्रापरित्यागः सूचितः । अत एव
चाल्हादहेतुतया स्नानमपि । तौ दृष्ट्वा तासां लज्जामाह । मनोज्ञस्वर्ण-
घटशोभावानाभोगः परिपूर्णता ययोरुच्चकुचयोस्तयोर्विनिहितौ दत्तौ
हस्तावेव स्वस्तिकौ याभिस्ताभिः । हस्ताभ्यां स्वस्तिकोऽङ्गोऽन्यवामद-
क्षिणावेन्वातः । यदाह ।

मणिवन्धुनाविन्यस्तावरालौ स्त्रीप्रयोजितौ ।

उत्तानौ वामपार्श्वस्थौ स्वस्तिकः परिकीर्तितः ॥

भरालश्चेवम् ।

भाषा धनुर्लताकारा कुञ्जिवीजुष्टकस्तथा ।

रत्नमविनिहितहस्तस्वस्तिकाभिर्वधामिः ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

शार्दूलविभ्रमो नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

शेषा पित्रोर्ध्वलिता अरालेङ्गलयः करे ॥

कनकेत्यादिना तासां गौरोत्तमुक्तम् । मङ्गलकलशानामिवैषां दशननष्ट-
सिद्धिरपि सूचिता ।

असूत यं रत्नधरो द्विजेशो द्विजेशकन्या दमयन्तिकापि ।

जगद्धरं तत्कृतटिप्पणेङ्गमेवमच्चतुर्थो रसराशिवासः ॥

॥ इति चतुर्थोऽङ्कः ॥

१ संक्रमो C.; A. om. श-म and has समाप्तः after अङ्कः. मालती-
माधवप्रकरणे चतुर्थोऽङ्कः संपूर्णः D.

॥ पञ्चमोऽङ्कः ॥

ततः प्रविशत्याकाशपानेन भीषणोऽज्ज्वलवेशा कपालकुण्डला ।

कपा० । षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा

हृदि विनिहितरूपः सिद्धिस्तद्विदां यः ।

संप्रति प्रमथ्य क्रव्यादमित्यनेनाधोरघ्णकपालकुण्डलाप्रवेशे सूचिते
षड्दशांशविक्रयप्रतिज्ञया च मायवस्य इमं शानप्रवेशे सत्यं कृतवतारः ।

१-५ आकाशपानेन प्रवेशो योगसिद्धिसूचनाय । भीषणा भयंकरा ।
अज्ज्वलवेशा विशुद्धशरीरा । एतदपि योगिनीत्वादेव । षडधिकेत्यादि ।
त शक्तिनाथः शिवो जयति जययुक्तो भवति ॥ कालसायान्धे भवत्विति
वक्तव्ये भाष्यकारवचनत्कालत्रितयेषि वा लट् ॥ इमं शाननन्तरं जयेन
इमं शानसाधनसिद्धिः सूचिता । कीदृशः । अविच्छलितं निःस्पन्दीभूतम्
विषयान्तरव्यावृत्तमिति यावत् । मनो येषां तैः साधकैर्मृगमाणोन्विष्ट-
माणः । अनेन ध्यानानुष्ठानमुक्तम् । यदाह ।

रूपवर्णप्रमाणादयं परिकल्प्य सुबुद्धिना ।

तथा ध्यायेत देवेशं यथा चित्तं स्थिरं भवेत् ॥

चित्तस्थैर्यं तु निर्विषयतयेव । यदाह ।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धस्य विषयासङ्गि मुक्तेर्निर्विषयं मनः ॥

तथा च निराकारोऽयं सहसैव न साक्षात्कारविषयो भवतीति न
योग्यानुपलम्भमात्रेण निरस्य इत्यादि कटाक्षितम् । शक्तिभिर्ब्राह्मीमाहेक्ष-
रीकौमारिणैर्षण्वीवाराहोमाहेन्द्रीचामुण्डाचण्डिकाख्याभिरष्टामिः परितो
नदी वेष्टितो मेरुवर्मर्तित्वात् । यद्वा । शक्तिमज्ञानेच्छाप्रय विष्णोः ।

भविष्यद्विमतमनोभिः साधकैर्मन्यमाणः

स जयति परिणतः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥

परिणत उच्यते । अत एव शक्तीनामणिमादीनां नाथः प्रभुः । अ
एव जयति सर्वलोक्यो वर्तते । कोदशः । पटसु कर्णनाभिदृक्पाठस्तत्त्वभू
व्यवर्तिषु शिवशक्तिसंघटस्थानेषु नाडीसंघट्टेषु हृष्टा [हृदा?] यद्यपि तत्र
विशेषचलनयोगाच्चकेश्वर मध्येधिकं प्रधानं यदशनाडीचक्रमिडापि हृत्
सुषुम्णामान्धारितस्ति तजिह्वापूर्वाक्ष्णीलम्बुधाकुहूशक्तिन्याख्या दश नाड्यं
हृदयैकोत्तरशतसंख्यासु तिर्यगूर्वाधोगतनाडीषु प्रधानतमास्तासां च
तस्य मध्ये पद्ममध्यवर्तिसूक्ष्माकाशदेशे प्राणावाधारे स्थित आत्मा कूट
स्थो नित्यो यस्य स तथा । तत्र प्रमाणम् ।

आशिरःश्रवणं देहं यद्यपि व्याप्य तिष्ठति ।

तथाप्यस्य परं स्थानं हृत्पङ्कजसमुद्रकम् ॥ इति ।

स्थितिरपि तस्य तत्र परमात्मत्वाविर्भाव एव । यदा । अङ्गिरधिक्यं दश
नाड्यः षोडशसंख्यास्तासां चक्रं तत्र मध्ये स्थितश्चासावात्मा चात्मस्व-
रूपः । तदुक्तम् । सर्वं शिवमयं मतमिति । यदा । पटधिकं यदशनाडी-
चक्रम् । मतमेतदेतैः पदाः । हृदि हृत्पद्मे विनिहितरूपो ध्यानमूर्तिः स-
न्दिस्त्वहं शिवसाक्षात्कारवतां सिद्धिदोषिनाद्यैश्वर्यप्रदः । अत्र मानम् ।

इश्वरः सर्वभूतानां हृदयेर्जुन तिष्ठति ।

सकलं विन्त्येतेस्मात्सिद्धयर्थं सततं शिवम् ॥

आनेन तापरं गच्छेत्सर्वैश्वर्यगुणाष्टकम् ।

महिमा लभिमाणस्तं प्राप्ताम्नं वाञ्छितेति वा ॥

यैः कामावसायित्वं शम्भोरैश्वर्यमष्टधा ॥

मन्यमाणो केनापि ज्ञायते जगत्सु सर्वथा । यदाह ।

यतस्तस्मिन् शिवस्य साक्षात्कारो भवति तत्ततः ॥ इति

नारीनामुदयक्रमेण जगतः पञ्चामृतानुकरणेन

दमाप्तोत्पतनश्रमा विघटयन्त्यग्रे नभोर्गर्भोमुखः ॥

अपि च । उल्लोलस्खलितकपालकुण्डमाला-

संघट्टकणितकरालकिङ्किणीकः ।

श्रमो यया सा । यद्वा । अमृतमिवामृतं देहस्थितिहेतुत्वात् । तत्पुनर्विन्दु-
स्यानाकुण्डलिनीस्त्रावणेन स्रवद्रसविशेषो रसनाधःस्थितरन्ध्रस्रवद्रसवि-
शेषो वा । स हि व्यापकत्वेन पञ्चशब्दवाच्यः । तदाकर्षणात् । यद्वा ।
जगतः शरीरस्य पञ्च स्थान्यमृतानि शिवशक्त्यात्मकानि रूपरसगन्ध-
स्पर्शशब्दलक्षणानि नित्यानि स्थूलमहाभूतमात्रापरिपोषकानि । योगि-
नीनां तेषामुपयोगात् । तदाकर्षणेन सामर्थ्यादिकं योगिनीनामिति भावः ।
न च लघुशब्देन निष्क्रियतयोत्पतनं न संभवतीति वाच्यम् । लघु-
स्थान्यत्रापि सामर्थ्यात् । यदाह ।

मनोऽप्यन्यत्र निक्षिप्तं चक्षुरन्यत्र पातितम् ।

तथापि योगिनां योगो दानिच्छिन्नः प्रकीर्तितः ॥ इति ।

उत्पतनादिमाहात्म्यादेवाग्रेभुवः पुरोवर्तिनो मेघान्विघटयन्ती द्विधा
कुर्वन्ती । अग्रे नय इति पाठे । आकाशमेघानग्रे विघटयन्तीत्यर्थः । न
च नभःपदवैयर्थ्यम् । वनपर्वतादावपि मेघसद्भावेन तद्विघटन आका-
शमाभितोक्तार्थाप्रतिपादनात् । यद्वा । अग्रेनभो नभसि मेघान्विघटयन्ती ॥
अग्रे शब्दो विभक्तिप्रतिरूपको निपातः । तस्य विभक्त्यर्थेव्यपीभावः ॥
अग्रेन श्लोकद्वयेन शान्तो रस उक्तः । अत्र भरतोपि शान्तस्तु नवप्रो-
क्त इत्याह । स च विषयवैरस्यादुपजायते । यदाह ।

शान्तो विषयवैरस्वाद्रसः संजायते पुनः ॥ इति ।

११-१४ कपालकुण्डलायाः पूर्वोक्तभीषणोज्ज्वलसमुपपादयति

पर्याप्तं मयि रमणीयदामरत्नं

संभृतं गगनतलप्रयाणवेगः ॥

तथा हि । विष्वग्भृत्तिर्जटानां प्रचलति निविडग्रन्थिनद्वोपि भारः

संस्कारकाणदीर्घं पटु रटति कृतवृत्तिसद्वाङ्मण्डलम् ।

उल्लोलेति । गगनतलगमनवेगो मयि सकलं रमणीयदामरत्नं रमणीयत्वं मनोहरत्वं दामरत्नं भीषणत्वमुद्रुतत्वं वा केलिसंरम्भनिर्भरत्वं वा संघते समर्थं कुरुते ॥ दामरोदामरी भीमे केलिसंरम्भनिर्भर इति रत्नकोशः ॥ वेगवलादुल्लोलेन यातायातेन स्तलिना या कपालानां कण्टवर्तिनी माला तस्याः संघट्टकणितेनान्योन्यकपालसंघट्टिष्वनिना कराला मूका सुदृघ-
ण्टिका यत्र सः । कपालमालोच्चध्वनिना तद्वनेरश्रवणान्मूकत्वमिव मूकत्व-
म् । यद्वा । तथाविधकणितेन कराला दन्तुरा । विषमेति यावत् । किङ्किणी यत्र सः । कुलयोगिनीनां किङ्किण्यादिष्वनिना सानन्दत्वम् । पदाह ।

समुद्रघोषसंभारकिङ्किणीघण्टिकास्वनैः ।

सदानन्दो भवेद्योगी न निद्रा न क्षुधा तृषा ॥ इति ।

१५-१८ तदेवाह । विष्वगिति । जटानां भारः समूहो निविड इहं यथा तथा ग्रन्थिनद्वोपि विष्वग्भृत्तिः सर्वतोव्यापी सन्प्रचलति । गगनगम-
नवेगादित्यर्थात् ॥ विष्वक्शब्दो नानार्यः सुखमादिषु पटुरते तेन फलम् ॥ कृतवृत्तिः कृतगतागता कृतमण्डलभ्रमणा खट्वाङ्गसहिता घण्टा संस्कार-
ण संतानेन यः काणो ध्वननं तेन दीर्घं पटु रमणीयं च यथा तथा रटति शब्दायते । एतेन दामरत्वमुक्तम् । खट्वाङ्गं वाद्यभेदः । वायु-
ध्वं पताका धूनीति कम्पयति ॥ धृञ् कम्पने । दीर्घान्तः स्वरतीत्यादि-
सूत्रे न्यासकारेणोक्तः ॥ कोटशः । कृतानि यानि निर्मासतया शवशिर-
सि तेषां भ्रमणः पङ्क्त्यस्तासां यानि कुञ्जानि महनाः प्र-
चलनम् । अथ एतेनाल उद्भूतध्वनः सुदृघण्टिका

अथ भूतोत्त वापुर्विभूतशवशिरःश्रेणिकुक्षेपु गुच्छ-

सुत्तालः किङ्किणीमामनवरत्तरणत्वाहेतुः पताकाः ॥

परिकल्पितलोचन च । गन्धमाध्राय । इदं तावत्पुराणनिम्बतैलाक्त-
परिभूज्यमानरसोनगन्धिभिश्चिताधूमैः पुरस्तात्प्रभावितस्य महतः
हमनानवाटस्थ नेदीयः करालायतनं यत्र पर्यवसितमन्त्रसाधनस्या-
स्मत्पुरोरघोरघण्टस्याज्ञया सविशेषमद्य पूजासमारो मया संनिधापनी-
यः । कथितं च मे गुरुणा वत्से कपालकुण्डले अद्य मेया भगवन्त्याः

अनेन रमणीयत्वमुक्तम् ॥ निकृणो निकृणः क्राणः कणः कणनमित्यपी-
त्यमरः ॥ यद्वा । पटुरटनेन रमणीयत्वं पताकाकम्पनेन डामरत्वमत्रोक्तम् ।

१९-२६ । पुराणेत्यादिना चिताधूमानां स्वभावाख्यानम् । अक्तं
प्रसिद्धम् । परिभर्जने बन्दिमध्यानिशेषपाकः । अम्लरसेनैकेनोत्तं पुञ्चरसं
रसोनम् ॥ लसून इति ख्यातम् । वटघते वेष्टयतेनेनेति वाटः ॥ हलश्चेति
घञ् ॥ पन्था वाटः पयो माय इति भागुरिः ॥ नेदीयो निकटम् । पर्यव-
सितं समाप्तं विनष्टं च । मन्त्रसाधनं पुरश्चरणजपादि । समारः समूहः ।
उपपाचितं मनोपितार्थं स्वीकृतम् ॥ यदीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य
भिदये । उपपाचितकं तत्तु दोहदं संप्रचक्षत इति हारावली ॥ स्त्रीरत्न-
मिति ॥ जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्धि रत्नं प्रचक्षत इति विश्वः । विदित-
गुणलब्धम् । विश्वमिति पाठेन्विष्टम् । गम्भीरेत्यादि ।

विकाराः सहजा यस्य हर्षक्रोधभयादिषु ।

भावेषु नोपलभ्यन्ते तद्गाम्भीर्यमुदाहृतम् ॥ इति ।

अभ्यासात्करणानां तु श्लिष्टावमुपजायते ।

महत्स्यापि विकारेषु तन्नाधुर्वमुदाहृतम् ॥

१; C. inserts रस after रसोन. २ C. D. insert

यम्ब. ३ संभारोप. B. Y. A. om. मय.

कयलायाः प्राणपराचितं स्त्रीः नमुपहतवपम् । तदत्रैव नगरे विदितं
भास्त इति तद्विचिनोमि । सकौतुकमश्रवलोचन । तत्कोयमतिग २५
स्मीरमधुराकतिरुत्तम्भितकुटिलकुम्भलः कृपाणपाणिः श्मशानवाट-
मयतरति । य एव

कुम्भलपत्न्याः स्वामोपपन्नः दधन्परिपोषणम्

ललितचरणन्यासः श्रीमान्मृगाङ्गनिमाननः ।

ह । विनोदं कामं यस्य प्रकाशितमोदतः

इति भरतः । उत्तमिलो । वदः कुटिला वक्रः कुम्भलः कृपा-
णस्य सः । एतेन शीघ्रसप्तोका ।

२८-३४ कुम्भलपत्न्यादि । य एव स्वभावान्नीलललितप्रव-
च्छासोपि विमलभास्वरितः पाण्डुरमङ्गं दधत् । ललितो रमणीया वि-
कटो भीषणो न्यासो देहन्पासो यस्य सः । ललितत्वं स्वभावात् । विकटत्वं
रीक्षात् । यद्वा । न्यासः करचरणादिचालनम् । श्रीमान्तिरन्यः । मृगा-
ङ्गान्निरतिशया भा यत्र तादृशमपनने यस्य । अत एव हेमन्तार्थं मृगाङ्ग-
देनोपन्यासः । यस्य कामः पाणिर्विनयं हरत्पपन्ध्यात् । अत्र हेतुमाह ।
प्रविगलदमृक्पङ्कः स्रग्दुधिरकदम्बः । ललच्चञ्चलं नरकाङ्गलं महापातं
यत्र सः । न हि विनीतो रक्तं महापातं च धारयति । अत्र पूर्वार्थं
ललितत्वनुत्तरोधन विकटत्वमुक्तम् । अत एव व्यक्तमाह । महापातथा-
रित्वेन शीरवीभस्तरसावुक्तौ । यद्वाह ।

उत्साहाभ्यवसायादिस्मयहर्षाच्च मोहान्न ।

विविधीन्धविशेषादीररसो नाम संभवति ॥

अनाभिमतदशनेन च गन्धरसस्पर्शशब्ददोषैश्च ।

१ विचिनोमि^० noticed by Com. २ B. om. अये. ३ B. om. हीन-
पाण्डुर A. C. D. ४ ललितचरणन्यासः Com. ५ मृगाङ्गन्यास B.
६ शीरम. D.

विमलदत्तपदः पणालं स्नाजोदतः ॥

मिलय । अये स एष कामन्दकीसुहृन्पुत्रो मदासांस्व पणोयिता
माधवः । तत्किञ्चन । भवतु धर्मोदित संपादयामि । विमलितप्रायश्च
पश्चिमसंध्यासमयः । तथा हि । सप्रति

६ योग्यस्तापिच्छगुच्छाबलिभिरिव तमोबल्लरीभिर्नयन्ते
पर्यन्ताः प्रान्तवृक्षा यपसि वसुमतौ नूतने मज्जतीव ।
वात्प्रासवेगैर्विष्वग्धिततबलपितस्पातधूम्याः । शं
प्रारम्भेपि त्रियामा तरुणपति निजं नीलिमानं वनधु ॥

परिक्रम्य निष्क्रान्ता । विष्कम्भकाः ।

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो माधवः ।

उत्तेजनैश्च बहुभिर्नीमत्सरतः समुद्रवति ॥

दधदित्यत्र नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमो निषेधः ॥ जङ्गलं निर्जनस्थाने वि-
लिङ्गुणां पिशितेस्त्रियामिति मेदिनीकारः ॥ पणोयिता विक्रोता । विग-
लितप्रायो भ्रष्टप्रायः ।

३२-३८ व्यास इत्यादि । गगनस्वोपान्ता श्वान्तलताभिर्व्या-
प्यन्ते । समालपुष्पस्तवकपाङ्क्तिभिरिव । एवं च पृथिव्युपान्तभागेन नूत-
ने जले मज्जतीव । उपलेशेपम् । त्रियामा रात्रिः । प्रारम्भे प्रदोषमात्रेपि
नीलत्वं निजं वनेषु तरुणपति । कीदृशम् । वातानां समूहो वात्या तस्याः
संवेगेन निवर्तनेन विष्वक्चतुर्दिशं वितता विस्तारिता बलायेता बलया-
कारा स्पीता समीपा या धूम्या धूमसमूहो नीहारी वा तत्सदृशम् । एवं
वातवकारवयमावृतप्राया संवेत्यर्थः ॥ धूम्या धूमसमूहेपि नीहारीपि
निगद्यत इति धरणिः ॥

माध० । साक्षात् ।

प्रेमादाः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्भादरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्लेषा भवेयुर्मयि ।

यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापारोत्पत्तिं क्षणा-

दशसापत्किरिपतास्त्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लये ॥

किं च । अतिमुक्तमद्वैतकेसरालो-

सतताधिशसुभगापितस्तनम् ।

४५

११-४५ साक्षात् संपादनम् । प्रेमेत्यादि । मुग्धदृशो मालत्या-
स्तास्ता अनुभूताश्लेषाः संभोगे चुम्बनादयो मयि पुनर्भूयासुः ।
चष्टाविशेषाः संभोगे चुम्बनालिङ्गनादयः ॥

इति कण्ठाभरणम् । कीदृशः । प्रथमं प्रेम्णा संभोगप्रीत्यादा इव तापशा-
न्तिहेतुरोमाञ्जादिजनकत्वात् । ततो विश्वासमुपेत्य चित्तप्रसादस्पृशः ।
ततः परिचयात्सुखास्तादभेदादुद्भादरागोदयाः । निसर्गमधुराः सहजम-
नोज्ञाः । यास्वाशंसोपनीतास्त्वपि क्षणान्तरतिशयसुखवनो लपो लीनता
भवति तासु चष्टामु मनो लीयत इत्यर्थः । कीदृशः । अतः कारणस्य मनसो
बाह्येन्द्रियव्यापारावरोधनशीलः । मालतीमण्येन तन्मनो बाह्यविषये न
व्याप्रीयत इत्यर्थः । अत एवानेकशङ्कातङ्कासंकुलेषु तत्र स्थाने माधव-
स्य न साज्वसादिकमपीति भावः । यद्वा । तास्ताश्लेषा बहुलशोभादिषु
यास्तया कृतास्तास्ता मयि भवेयुः । तासामेव दुर्लभत्वादाशंसनीयता ।

४६-४८ प्रथमप्रीतिहेतुत्वाद्वालिङ्गनमाशास्ते । अतिमुक्तेत्यादि ।
प्रियया सह तदङ्कपरिवृत्तिमप्यहमाप्नुयाम् । तत्तस्या अङ्को क्रोदे सर्पको-
पायेन वर्तनम् । हृदयालिङ्गनमित्यर्थः । अपिभिन्नक्रमः । यद्वा । तदङ्क-

अपि कर्णगाहविनिवेशिताननः

प्रियया तदङ्गपरिवर्तमाप्नुयाम् ॥

अथ वा । दूरे तावदेतत् । इदमेव प्रार्थये ।

संभूय सुखानि चेतसि परं भूमानमातन्वते

यत्रालोकपथावतारिणि रतिं प्रश्नोति नेत्रोत्सवः ।

परिवर्तनमूर्ध्वाधःक्रमेण पुरुषार्थितमाप्नुयाम् । कीदृशः । प्रियया कर्णगाहे कर्णमूले विनिवेशितमाननं यत्र । ममापि सः । प्रथमपक्षे कर्णमूले माननं येन सः ॥ तस्य पाकमूले पील्वीदिकर्णादिभ्यः कुण्डलाहवा त मूले जाह्नवप्रत्ययः ॥ अतिकान्ता मुक्ता यया सातिमुक्ता । मुक्ताहारमपाश्य तदर्थादतिक्रमः । यद्वा । अतिमुक्तातिविरला मालापवलेकनव्यासङ्गान् । एतादृशी या मङ्गयिता केसरावली तस्याः सतताभिवासेन सुभगः सुर-
भिरपितस्त्वनो यत्रेति क्रियाविशेषणम् । अविमुक्तेति पादो न मनोहरः ।
अविधुक्तत्वादेव सतताभिवासस्य लब्धत्वात्सततग्रहणस्य व्यर्थत्वात् ।

५०-५४ संभूयेत्यादि । तस्यास्तन्मुखं धुनरपि पश्येयमित्येतदेव प्रार्थये ॥ अङ्गप्राप्तौ लभत्वादिति भावः । कीदृशम् । कामस्य मङ्गलार्थं गृहम् । तत्र कामो हृष्टो वसत्येवार्थः । यद्वा । कामस्य मङ्गलघटितं शिरण्य-
घटितं गृहम् ॥ कन्याणं मङ्गलं विवाकाञ्चनं च तदक्षममिति विश्वः ॥
यद्वा । अनङ्गस्य मङ्गलानामुपचयहेतूनां सौकुमार्यादीनां गृहम् । अत एवोन्नेक्षते । बालचन्द्रकलोदयात्सारैर्गृहीतैरुपादितमिति । अशोदयादि-
ति भावेन द्रव्याभिधानान्नवेन्दुकलाया अवचितताः सारास्तेरुपादितमिव-
त्यर्थः । सकलजनानिन्दनवेन्दुकलातोप्यधिकमनोहराणां भावः । य-
द्वा ॥ रूपलोपे पञ्चमी ॥ तेन बालेन्दुकलोदये प्राप्यावचितैरित्यर्थः ।
यद्वा । बालेन्दुकलोदयाप्रतिपन्नचन्द्रकलोदयादारभ्यावचितैः पूर्णिमाप-

यद्वालेन्दुकलोक्षपादवाधितैः सारैरिवोत्पादितं

तत्पश्येयमनङ्गमङ्गलमृत् भूयोपि तस्या मुखम् ॥

यस्तत्त्वमर्पुना तन्मदर्शनेनातिस्वरूपेऽपि न विशेषः । मम हि ५५

संप्रति सातिशयप्रान्तनोपलम्भसमावितात्मजन्मनः संस्कारस्यान-

वरतप्रबोधोत्पत्तायमानस्तद्विसृष्टशेषस्यान्तरैरतिरिक्तप्रकीडः शिथ-

न्तमित्यर्थः । आरम्भे तस्य लाभः पञ्चमीत एव । तथा च पूर्वेऽनुना

भूयसाभ्यं लभ्यते । कचित्कलोक्षपादिति पाठः । तत्रोच्यतेऽसमूहादि-
र्थः । यत्र मुखे समुद्धीभूते मुखानि ॥ कर्तृणि ॥ मिलित्वेव परं भूमानं वा-

न्यं विस्तारयन्ति चित्ते । अनेनागतः प्रीतिरुक्ता । इवशब्द उन्मेषाया-

म् । एवपाठे विस्मय एवशब्दः । वदिः प्रीतिमाह । नेत्रोत्पत्तौ लब्धला-

भाभिमानोऽनुशासं प्रसीदति स्वयति । रतेऽवमयीत्यात् । समानिरलेकारः ।

५५-५९ गगनसमौत्पुवयातिशयमाह । मम हीति । मामकीनः

प्रियास्मरणरूपज्ञानोत्पत्तेः संतानः परिणतिसमूहः भवतिरूप एव यत्र

सैन्यमामसत्त्वं तन्मयमिव करोति मालवीमर्थं करोतीत्यर्थः । कीदृ-

शः । प्रतापमानो दीर्घमिवन् । अत्र हेतुः । संस्कारस्य भावनाया अति-

शयितप्रबोधोद्रेकात् । कीदृशस्य संस्कारस्य । सातिशयात्सादरात्कु-

ट्टाकाराद्वा दकुलवीथ्यां पूर्वकालानुभवालब्धजन्मनः । प्रतापमानत्वेना-

पपादयति । तद्विसृष्टशेषमालवीविलक्षणविषयैर्ज्ञानान्तरैरतिरिक्तप्रवृत्तिः ।

तथा चान्तरा विषयान्तरास्फुरणान्न प्रवादविरस्कार इति भावः । नन्वात्म-

तत्त्वस्य पुंस्कारपलाशवन्मिलेपतया कथं मालवीमयत्नमत आह । अन्त-

रिति । अन्तःपदमिह बुद्धितत्त्वपरम् । तथा च बुद्धितत्त्वस्य या प्रवृत्तिः

सहजसिद्धो व्यापारः सा यत आत्मतत्त्वे भेदाग्रहाप्रतिभासते तस्मात् ।

१ कलौदयत् Con. सारैरिवोत्पादितं C. २ B. om. अभुता. ३ B. om.

भक्ति. ४ यत्रोभयान् C. प्रबोधः D. प्रतीकमानः A. C. ५ प्रतापमते B.

६ प्रभावः हि

तस्मात्प्रतिपक्षोपनिषत्तात्पर्यमर्थमिव करोत्यन्तर्भासात्प्रत्यक्ष-
तन्वयः । तथा हि ।

लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेषोत्कीर्णरूपेव च
प्रत्यक्षेण च ब्रजलेपघटितेवान्तर्निखातेव च ।

साम्यदर्शने बुद्धेर्भोवत्त्वात् । यद्वा । अन्तर्बृत्तिरिति भावप्रधानम् । तथा
चान्तर्बृत्तत्वमन्तरस्थानरूपं सादृश्यमात्मबुद्धोस्तस्मात् ।

६०-६३. स्वीकृतमेव दर्शयति । लीनेत्येतादि । सा प्रियास्माकं
चेतसि लभा संबद्धा । संबद्धत्वे यथासंभवे प्रकारानाह । लीनेव
निद्रुतेव । यत्र यस्य संबद्धस्य न प्रत्यक्षोपलम्भस्तत्र तद्विनीतमित्युच्यते ।
यथा पयसि लीने लवणम् । सर्वत्रात्र लवणस्य प्रकारभेदेनोपमाभेदाः ।
पूर्वपूर्वपरितोषाद्वा । तथाहि । लीनत्वस्याप्रतिभासात्प्रतिप्रतिभासार्थ-
माह । प्रतिबिम्बितेव । यत्र स्वच्छद्रव्याभिहतं चक्षुः परिकृत्य द्रव्यान्तरं
गृह्णाति तत्तत्र प्रतिबिम्बितमित्युच्यते । यथा स्फटिके रक्तपुष्पम् ।
प्रतिच्छायाया बलवन्तरसंसर्गाधीनत्वेनासाहजिकात्साहजिकत्वोपवर्णना-
माह । लिखितेव । यत्प्रक्षिपित्वावपनसंपोगाशयेण द्रव्येण घनद्रव्योपरि
संस्थानविशेषवर्णनोपपत्ते तत्तत्र लिखितमित्युच्यते । यथा पत्रे लिपिः ।
लिखनस्य जलाद्युपनिपातविनाशितया न चिरस्यापिक्वमतस्तदर्थमाह ।
उत्कीर्णरूपेव । यद्वात्र निबिडद्रव्ये तादृशेन किंचिदवयवविभागः
क्रियते तत्तत्रोत्कीर्णम् । यथा टङ्कादिना शिलादि । अस्याप्येकभाग-
वत्तितया सर्ववृत्तिवार्थमाह । प्रत्यक्षेण । प्रत्युत्तमर्थोपपत्तम् । यद्वात्र
द्रव्यान्तरसंसर्गि तत्तत्र प्रत्युत्तम् । यथा कुलीयके मण्यादि । अस्यापि
संस्कारव्याप्तिनिर्दसंभवाद्वा । ब्रजलेपघटितेव । यद्वात्र किंचि-
दनद्रव्याभिप्रात्यन्तकमजत्पस्येमाविभाग्यनेभ्यस्तत्तत्र ब्रजलेपघटित-

सा नखेतसि कीलितेषु विगितिश्चेताभुक् पञ्चभिः १५

म् । यथा हीरकादि । तथापि लेपस्य बहिर्वृत्तिरित्यदन्तःसंसर्गाधैमाह । अन्त-
निखातिव । पञ्चत्र संवद्धमूर्ध्वभिःसंयोगादिना धृतं नोपलभ्यते तत्तत्र
निखातमुच्यते । यथा भूमौ मूलकादि । निखातत्वं सर्वगोपणमुक्तवर्धरा-
पणमित्यनयोर्भेदः । निखातस्यापि निर्वन्धातिशयेन शक्योद्धारतया
विवेकादिदुःशक्यत्वार्थमाह । कामस्य पञ्चभिः शरीः कीलितेव । कीलि-
तस्य प्रतिकीलनोद्धार्यतयाशक्योन्मूलनायाह । चिन्तापरंपरामुक्तासमूहेन
३ ई यथा स्वात्तया स्मृतेव सीवर्तनं प्रापितेव । जालनिविडसीवनेमानुच्छे-
दनीयत्वमुक्तम् । इहोपधेयार्थेदेष्टुपाधिभेदादप्योनरुक्त्यभिप्रायधेयम् । एक-
मेव हि वस्तु तत्तदुपाधिवैशिष्ट्याद्विभवाद्बिभक्तो यथा दण्डिकुण्डलिका-
दिः । यद्वा । नोन्माकं चेत्तसि सा लम्बा दृढं संबद्धा । दृढसंबद्ध एव
लम्पदार्थः । शरी लम्प इत्यादौ तथादर्शनात् । दृढसंबद्ध एव नानाप-
कारेण स्थिरीक्रियते । कामबाणपञ्चकेन कीलितेव । चिन्ताप्रवाहरूप-
तन्तुसंतत्या स्मृतेव । ननु द्वयमप्यदो न युक्तम् । तथा सहान्तरस्य चै-
तन्यस्य संबन्धाभावात् । अतो विषयविषयिभावप्रकारान्मतभेदेनाह । ली-
नेवेति । लीनत्वं तदात्मतया संबद्धत्वम् । विषयविषयिणोस्तदात्मरूप एव
संबन्ध इति योगाचारमतमनेनोक्तम् । प्रतिबिम्बितेवेति सांख्यमतोपदर्श-
नम् । लिखितेवेति सौत्रान्तिकमतोपदर्शनम् । तत्र हि ज्ञानेन स्वीयाका-
रार्पणे विषये क्रियते इति तत्तदाकारस्याभिव्यक्तिः । शिलादौ तुरगादि-
वदिति लिखनसाम्पत्तम् । उक्तीर्णरूपेवेति विषयाकारेण चैतन्यपरिणाम
इहोक्तीर्णरूपता । अतस्त्रिदण्डमतम् । प्रत्युत्तेवेति पूर्वरूपविरोधानादन्यरूप-
गामिभावमेव स्ववर्णरचितभाजनादावेव तत्तद्विषयाकारतया ज्ञानविपरिणाम
इति पातञ्जलमतम् । वृजलेपधत्तितेवेति नैयायिकमतम् । यदीयतामा-
त्ररूपो हि स्वभावरभेदः प्रकाशस्य विषयावधारिभावः । भर्तु च याव-
दस्तुमित्यतया सप्तसंयधदन्तादौ न भिद्यते । अन्तर्निखातिवेति विज्ञानमात्र-

श्रित्नासंतवित्तुत्तान्ननिविहस्यतेव लभ्य प्रिया ॥

नेपथ्ये कलकलः ।

६५. पथ० । अहो सप्रति प्रगल्भमानकौणपनिकायस्य महतो
हमभानवाटस्य रौद्रता । अस्मिन्निह

पर्यन्तप्रतिरोधिमेदरखयस्यानं चित्ताज्योतिषौ-

मौज्ज्वल्यं परभागतः प्रकटयत्याभोगभीम तमः ।

दिमतोपदर्शनम् । अत्र हि विज्ञानस्वान्तर्निखननाच्च बाह्यवस्तुस्थि-
रिति । इहापि तथा । एते च विषयविषयिभावविकल्पास्तच्चिन्ताप्रकार-
त्वान्माधवस्य चित्ते विपरिवर्तन्ते । एवं च चेतसा सह संबन्धः । प-
श्चाच्छीलनेन वा भीरुनेन वा गादसंरुद्धतां गता भवति लभ्य । तत-
श्च तददर्शनं महापुरुषानुभूतं तस्येति किमत्र चित्रमिति भावः । अत्र
पञ्चभिरित्यनेन गुणपत्कामबाणविषयत्वमात्मनो निवेदयता दुःसहदशा-
शालिनं सूचितम् । चेतोभुव इत्यनेन तत्प्रभवस्य तस्य मर्मज्ञता ध्व-
निता ।

यथाशक्ति यथायुक्ति दयामाति ययामति ।

यथाधीति दयानीति विवेचितामिदं यथा ॥

६५-७०. कौणपनिकायो राजसत्तमूहः । रौद्रता भोषणत्वम् । प-
र्यन्तैत्यादि । तमः ॥ कर्तृ ॥ चित्ताज्योतिषामौज्ज्वल्यं परभागतो गुणोत्क-
र्षिर्नानाप्रकटयति व्यक्तां करोति । तमसि संनिहिते सति तेजसां कान्त्पु-
ष्कर्षः स्फुट एवेति भावः । कीदृशं तमः । आभोगात्पारिपूर्णतया भीमम् ।
चित्तालोकागम्य इत्यस्य पर्यन्ते निकटदेशे प्रतिरोधनशीलं मेदुरं स्निग्ध-
चयेन सघेन स्पर्शनं घनम् । यहा । पर्यन्ते यः प्रतिरोधोन्धकास्य
प्रसरणनिवारणं तच्च मेदुरी ममलो यश्चयस्तेन यन्तामत्यर्थः । कटाः

संसक्तकिलकलयः किलकिलाकोलाहलैः संमदा-

उत्तालाः कटपूतनाप्रभृतयः साराविणं कुर्वते ॥

भवेन्वाद्योषयामि तावत् । उच्चैः । भो भोः श्मशाननिकेतनाः
कटपूतनाः ।

अशस्त्रपूतं निर्व्याजं पुरुषाङ्गापकल्पितम् ।

शवाः पूतनाः श्मशानवासिनो राक्षसास्तदाभूतयोन्येपि तत्रत्याः
शृगालादयः किलकिलाकोलाहलैः किलकिलारूपास्यैः साराविणं पर-
स्परद्वानं कुर्वते संमदादर्पात् । उत्ताला उद्धवाश्च्युला वा । तालादु-
द्धता उत्तालाः ॥ सुसुप्तेति समासः ॥ तेनान्योन्यहस्ततालवन्त इति वा ।
संसक्ता मिलिता आकुलास्वरायुक्ताः केलयः क्रीडा येषां ते । यद्वा । सं-
सक्तत्वनाकुला केलियेषां ते । संसक्त इति भावप्रधानम् । यद्वा । संसक्ता
कुलेन स्वयूथेन केलियेषां ते ॥ निपदबहुवीहावुत्तरपदत्वाभावाच्च पूर्व-
दावः ॥ सान्ने स्निग्धे च मेदुर इत्यमरः ॥ किलकिलेय्यक्तशब्दः ।
अविभावितविशेषः शब्दसमूहः कोलाहलः ॥ संपूर्वाङ्गैरेवभिविधौ भाव-
इनुण् । तदन्तास्तार्थेण् । आदिवृद्धिः ॥ शवानां शब्दकरणं वेतालाधि-
ष्ठानात् । रौद्ररस इह । तल्लक्षणं तु भरते ।

इति रौद्रो रसो दृष्टो रौद्रेरेवाङ्गचेष्टितैः ।

शस्त्रप्रहारभूयिष्ठभयकम्पक्रियात्मकः ॥ इति ।

७१-७३. भो भो इत्यभिमुखीकरणरूपे संबोधने । निकेतनं
गृहम् । अशस्त्रपूतं संमुखपतितस्य स्वर्गियो मांसं शस्त्रपूतमतस्तेषाम-
ग्राह्यम् । इदमिति न तादृशमिदम् । यद्वा । अशस्त्रपूतं शस्त्रेणाच्छि-
न्नम् । धातूनामनेकार्थत्वात् । शस्त्रहतमांसस्य रणे सुलभतया तेषामस्पृ-
हात् इदमतत्तादृशमिति भावः । अम्भाज निष्कपदम् । यद्वा ।

विक्रीयते महामांसं मूढाया गृह्येततमिदम् ॥

७५

पुनर्नैपथ्ये कलकालः ।

पाठ० । कथमाधोषणानन्तरमेव सर्वतः समञ्जलदुत्तालवेनाल-
मुक्तमूलाव्यक्तकलकालः प्रचलित इवाविर्भवत्तसंकटः इमशान-
नवाटः । आश्चर्यम् ।

कर्णभ्यर्णविदीर्णमुक्त्विकटव्यादानदीप्ताग्निभिः-

इष्टाग्निं पणोक्त्य साहसाद्युपाकृतम् ।

अशस्त्रपूतं निर्व्याजमेतन्मांसं विदुर्बुधाः ॥

इति परिभाषितमेव ।

स्त्रिण्यनुपदे श्रेष्ठाः पुरुषा द्विपदे तथा ॥

इति मचनाद्याशस्यायमाह । पुरुषस्याङ्गादानोपपन्नपितम् । विक्रीयत
इष्टाग्निमूलेनेत्यर्थात् । विक्रयस्य मूल्यसापेक्षत्वात् । यद्वा । विक्रीयते
दीयते । धातोरनेकार्थत्वात् ।

७६-८२. उच्चैर्घुष्टं तु धोषणेत्यमरः ॥ वेतालः इमशानदेवता-
विक्रारः ॥ तुमुलं रणसंकुल इत्यमरः ॥ तेषामन्योन्यस्पर्धया रणे संकु-
लत्वम् । अविभावितार्थवेतालव्यक्तत्वम् । प्रचलित उच्चावचः । संकटो
व्याघ्रः । कर्णेत्यादि । उल्का ज्वाला मुखे येषां ते उल्कामुखाः शृगाल-
भेदाः । तेषां मुखैर्नम आकीर्णते व्याप्यते । यद्वा । उल्कामुखा एत-
न्नामप्रसिद्धा एव रणवासिनो जन्तुभेदाः । कीदृशैः । कर्णसमीपविदीर्णसू-
क्ष्म्या विकटं करालं यद्वादानमास्यविकाशस्तेन दीप्तोभिर्येषु । उल्काभि-
स्थिततट्टाणां कोटिभिरप्रेतितंकटैः संकुलैर्विकरालैर्वा । सर्वतो धावद्भिः ।
विष्णुपुङ्गवतुल्यानि केदारतपनभूमपुत्रालानि यत्र तैः । पिङ्गलत्वात्किंवा-

१. 'कर्मणि C.' तमिदमिति N. २. N. om. पुनः । ३. भाषापरान्तर B.
भाषापरान्तर C. N. om. एव, यत्र for यत्र N. ; व्याघ्रसंयुक्त B. ; N.
om. वेतालसंयुक्त. ४. परिमत् B.

दंष्ट्राकोटिविसकटैरित इतो धावाग्निराकीर्यते ।

विद्युत्पुञ्जानिकाशकेशनयनस्वप्नश्रुजालिनभो

लक्ष्यालक्ष्यविशुष्कदीर्घवपुषामल्कामुत्पातां मुखैः ॥

अपि च । एतत्पूतनचक्रमक्रमकृतप्रासार्धमुक्तैर्वृक्षा-

नुपुष्पान्तरितो नृमांसविघ्नैरावैष्टं क्रन्दतः ।

दीनां विद्युन्मुन्यता । अत एवोल्कामुखः शृगालान्यो जम्बुभेद इति पक्षः
साधयान् । उल्काप्रकाशात्क्षयाप्यन्यदालक्ष्याणि विशुष्काणि दुर्बलाणि
दीर्घाणि अपूर्वाणि येषां तेषाम् । एतेन दुर्बलाण्युक्तम् ॥ प्रान्तावांष्टस्य सू-
क्ष्मणी इत्यमरः ॥ केशेत्यादौ पूर्वनिपातविधेरनित्यत्वाद्भूशब्दमपहाय केश-
शब्दस्य पूर्वनिपातः । लक्ष्यशब्दो ण्यति यकारवान् । कर्गणि घञि
प्रहित इत्यवधिपम् ॥ अदुतरसे ॥

८३-८६. अपि च

माह । एतदित्यादि । ए

प्रचिन्त । अत्याकुलतय

मुख एव

विजृम्भितायाम् । चः समुच्चये । गह्व-
रमशानप्रेतसमूह आलोक्यते । कि-
न्तो यो प्रासस्त्वर्थो भूमौ पतितमर्ध-
भूमिपतितैरर्धमुक्तैर्मनुष्यमांसविघ्नैरु-
त्क्रुतादीनुत्पुष्पान्तरितान्कुर्वत् । अक्रमत्वं
शयाडा । कोटशान् । अहमहभिकृषा
यथा स्यादेवं रुदतः । एतत्तु कुकुरेषु
खज्जुगदुमदग्धो तत्प्रमाणा जङ्घन पश्य
किं कर्कशत्वनारसत्त्वलोमशत्वानि दाशि-
र्धं तया नन्वा सर्वतो विस्तीर्णो या-
प्रान्त्येषु संधिनामेषु घनानि दृढान्यभ्यन्ता-
नीर्ण्यः कङ्कालः । यन्नादिकामुत्पातां

८५

Muscles

अर्जुनमहामर्जनहृत्सितत्वद्वन्द्वविभक्त

स्नायुषन्धिधनास्थिपञ्जरनरत्नकङ्कालमालोक्यते ॥

समन्वादयलोक्य विहस्य च । अहो प्रकारः पिशाचानाम् । एते हि
 तत्पथुरसनोपमास्यगर्तं दधति विदार्य विवर्णदीर्घदेहाः ।

कलद्वजगरवोरकोटराणां शुक्तिमिव दग्धपुराणरोहिणानाम् ॥ १८

गा यस्य तत् । वृक्षपदं अङ्गालाक्षुपलक्षणपरम् ॥ कीक ईहामृगो वृक्ष इ-
 त्यमरः ॥ यद्वा । शालावृक्षाः कपिकोष्ठश्चान् इति नानावैभरदर्शनादित-
 र्थवैकदेशो वृक्षशब्दः । तेन भोमभीमसेनादिवदस्यापि तावदर्थप्रतिपा-
 दकतत्त्ववधेयम् । यद्वा । वृक्षो घोष इति ख्यातः ॥ विघ्नो भोजन-
 शोषेपीत्यमरः । स्याच्छरीरास्थि कङ्काल इत्यमरः ॥

८७-८९. विहस्यति । अतिरिक्तोऽपि मयि भीषणत्वमयी पूतनाः

कुर्वन्तीत्यसंबद्धक्रियया हासः । यदाह

असंबद्धैस्तु हासः स्याद्वाधेय

॥ इति ।

प्रकारो वैलक्षण्यम् । तत्तेत्यादि । एते
 जिह्वाभीषणमुखविवरं विदार्य व्यादा-
 दधति धारयन्ति । दग्धत्वेन इयामलं
 हिनी रोहण इति ख्यातस्तरः । घोषः
 स एव । अक्ष एव रोहितः क्लीहनाय
 पाठे रोहन्तीति, रोहणास्तरवस्तेषामि-
 र्येव भीषणच्छिद्राणाम् ॥ निष्क्रुहः कोट-
 णास्यमजगरेण रसंता रोहिणेन पिशाच-
 मदाह ।

पिशाचा विस्तृतदीर्घ-
 णानामिव

परिकल्प्य । इन्तु धीमत्समेवाग्रे वसते ।

उत्कृत्योक्त्य कति प्रथममधपृच्छोफभूयांसि मांसा-
न्यसस्फिकृष्टपिण्डाद्यवयवसुलभान्यपृतीनि जगन्मा ।

विकृतस्वसत्त्वदर्शनसंकासारूपशून्यगृहगमनात् ।

गुरुनृपयोरपराधात्कृतश्च भयानको ज्ञेयः ।

९०-९४. बीमत्सं घृणाकरम् । निर्भिद्येत्यादि । अयं प्रेतारङ्कः प्रेत-
रूपो रङ्कः क्षुधाभिशुष्यच्छरीरोव्यग्रमनाकुलं यथा तथा कल्पं मांस-
यसि खादति । किं कृत्वा । प्रथममादौ कृत्ते चर्मे निर्भिद्य निर्भिजीकृत्य
पश्चादुक्त्य च्छित्त्वा । उक्त्येति पाठे चर्मकोषाकर्षणमुत्कर्तनं तत्पुनः पुनः
कृत्येत्यर्थः । अथानन्तरं पृथुना महतोच्छोफेन भूयांसि बहुनि मांसानि जगन्मा
यक्षयित्वा । कीदृशानि । अंसयोः स्कन्धयोः स्फिचोः कटिमांसपिण्ड-
योः पृष्ठे कायपश्चाद्वागे पिण्डपर्जङ्गपाश्चात्यभागयोरादिपदात्कक्षामूला-
द्यवयवेषु सुलभानि । उच्छूनत्वात्तेषाम् । उग्रपृतीन्युत्कटगन्धानि ।
पृथुत्सेधेति पाठे पृथुनोत्सेधेन कायेन बहुतां गतानीत्यर्थः । यद्वा ।
उत्सेधेनोत्पत्त्या भूयांसीत्यर्थः ॥ उत्सेधः काय उन्नतिरित्यमरः ॥ कीदृशो
रङ्कः । आर्तस्वरावान् । पर्यस्तमितस्ततः सिंसं नेत्रं येन सः । एतदुभयं
रङ्गेषु प्रसिद्धमेव । अन्तःपर्यस्तनेत्र इति पाठेन्तर्मन्त्रे स्थितनेत्रः ।
रङ्गत्वेन कीदृशत्वादित्यर्थः । आत्तस्त्राश्वन्तनेत्र इति पाठ आत्तानि
गृहीतानि स्त्राश्वन्तनेत्राणि येन सः । अत एवात्तशुष्यादनाय प्रक-
टितदन्तः । दौर्बल्यप्रकर्षणात्प्रकटितदशनत्वम् । अङ्गस्थाकोडीकृतात्क-
ङ्कात्कपालादाकृष्येत्याक्षेपात् । अन्यथापादानानुपपत्तिः । कीदृशं कथ्यम् ।
अस्थिषु यत्ततिष्ठति तत् । स्थपूटगतमपि निश्चोक्तविषमस्थानगतम्
। अत एव रङ्कः ॥ स्त्रियौ स्फिचौ कटिप्रोथावित्यमरः ।

आप्तस्यार्थनेत्रः प्रकटितवान् प्रेतरङ्गः काङ्क्षुः ।

दुःस्थायिद्वयस्य स्थण्डिलगतस्य कल्पसङ्ग्रहमिति ॥

९५ अथ च । निष्ठापस्विदस्यः कृतपरिणमन्मेदसः प्रेतकायाः
नैष्ठा संसक्तधमानाणि कुणपमुजौ भूयसीभ्यश्चिताभ्यः ।

पिण्डः खण्डेद्रुमेदेत्यादिति मेदिनीकारः । कारङ्गो मस्तकेऽपि स्यादिति
भरणे ॥ अयं जीमत्तो रसः ।

९५-९८. निष्ठापेत्पादि । एतेषु कुणपमुजः दात्रभक्षकाः पि-
शाचा बह्वीभ्याश्चिताभ्यः प्रेतकायानाकृष्य तेषामेव जडुनलकं
महाम्रधानमस्थि निष्कुष्य विगतमांसखरष्टं कृत्वा मज्जधाराः पिब-
न्ति । मज्जास्थिमध्यस्थितस्नेहः । कीदृशीः । आराहूरत एवादधि-
नीलं गमानाः । इवमयत्वात् । यद्वा । आरात्सर्मापे पिबन्तांति योजना ॥
आराहूरसर्मापयोरिति विश्वः । चिताभूयस्त्वेनातिभोषणतोक्ता । कीद-
ृशान् । निष्ठापेनेपत्तापेन स्विद्यन्त्यमुज्जिज्येषाम् । यद्वा इत्यादि-
सूत्रेणासृक्शब्दस्यासन्नादेशेऽल्लोपे रूपम् ॥ अस्थि इति पाठो न
युक्तः ॥ दृतीयादावस्थीत्यादिनानङ्घ्रिधानात् । यद्वा । प्रेतकायादि-
ति पञ्चम्यन्तः पाठः । अतोऽस्थि इति पञ्चम्यामनङ्घ्रि रूपम् । चिताभ्य
इति स्यदलोपे पञ्चमी । निस्तपत्तावित्पनभ्यावृत्तौ षत्वम् ॥ कथनेन
पाककथेनाङ्गेषु परिणमज्जीर्णमेदो येषां तान्संसृष्टभूतानां च । कीदृशं
जडुनलकम् । उत्पक्रमुच्छूनं कृत्वा पक्वमत एव संसनशीलं मांसं
यस्मात् । यद्वा । उत्पकेनोद्भूतपाकेन सन्ति मांसं यस्मात् ॥ उत्पक इति
भावे कः । प्रचलन्तः शिथिलीभवन्त उभयतो जानूरुपर्वणौ गुरुत्वाच्च ये
संघोस्तेनापरस्परमिलनस्यमाना ते निर्मुक्तम् । प्रचलमिति पाठ उभयतः
पाशभ्यां प्रचलम् । मत एव संधिपरिमुक्तमित्यर्थः ॥ कुणपः इति

उत्पद्यमानां प्रचलद्भयतः संधिनिर्मुक्तमात्र-
देत निर्विकल्प जहानलकमुदयिनीर्मज्जधाराः पिवन्ति ॥

सिद्धस्य । अहो प्रादोषिकः प्रमोदः पिशाचाङ्गनानाम् ।
तथा हि । अन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल-
व्यक्तोत्तंसभृतः पितृसहस्रा हृत्पुण्डरीकध्वजः ।

पामित्यमरः ॥ नलकं नरहृद इति ख्यातम् । सरी इति ख्यातं वा ।
बीभत्स एवात्र रसः ।

१९-२०३. अहो इति बीभत्सशृङ्गारदग्निनाश्वर्यम् । प्रादोषिको
रात्रिप्रारम्भजः । शृङ्गारबीभत्सयोः परस्परविरोधेयं संस्थानसाम्प्रदाय-
भेदाभास इह । प्रसाधनाच्चात्र शृङ्गारः । यदाह ।

ऋतुमाल्यालंकारैः प्रियजनगान्धर्वकाव्यसेवाभिः ।

उपवनगमनविहारैः शृङ्गाररसोपि संभवति ॥

अत एवायं श्लोकः कण्ठाभरणेऽपि रससंकराभास उदाहृत इति । अन्त्रैरि-
त्यादि । एताः पिशाचस्त्रियः कान्तैः संभूय मिलित्वा कपालचपकै-
रस्थित्तेहसुरा भञ्जमद्यानि पिवन्ति । कीदृश्यः । अन्त्रै रचितो मङ्गलार्थ
प्रतिसरो हस्तसूत्रपूर्णमयं पायिस्ताः । अवैधव्यचिह्नं मङ्गलप्रतिसरो
भवति । यद्वा । प्रतिसरः कङ्कणम् । तदप्यवैधव्यचिह्नतया मङ्गलम् ॥
कङ्कणे करसूत्रे च भवेत्प्रतिसरोस्त्रियामिति वेदिनीकारः ॥ स्त्रीहस्त
एव रक्तपद्मे तेन व्यक्तमुत्तंसं कर्णभूषणं विश्रुति याः । सहसा शीघ्रं
हृत्पद्ममालाः पितृसहस्र परिधाय । हृत्पद्मस्य भेदतया पुण्डरीकपदेनो-
पन्यासः । यदाह ।

हादशाङ्गलसंपूर्णे श्वेते हृदयमङ्गजे ॥ इति ।

तस्यासौ मनोहरतयान्या सा गृह्णातिविति परिधाने शीघ्रता । अतः

१ अङ्गलमुभयः noticed by Com. २ निष्कल्प N. ३ पिशाचानां C. N.
C. N. मया कृतं विवरणं C. विरुद्धं D. विरुद्धं इत्युक्तं तत्र B.

एताः शोणितपङ्क्तुः कुङ्कुमवर्णः संभूय कान्तेः पिव-

न्यास्थिस्त्रहसराः कपालचषकैः पीताः पिशाचादुनाः ॥

परिक्रम्य पुनरश्नेति पठित्वा । कथं द्रागतिप्रशान्तभीषणमी-

१०५ विक्राप्रकौशिकित्यपक्रान्तं पिशाचैः । अहो निःसत्त्वता पिशाचा-

नाम् । परिक्रम्य दृष्ट्वा सनिर्वेदम् । विचितश्चैष समन्ताच्छुशानवाटः ।

तथा हि खलियं पुरत एव ।

गुञ्जकुञ्जकुटीरकौशिकघटाघूत्कारसंवलितै-

कन्दपेरवचण्डडात्कृतिभूतप्राग्भास्मीमैस्तटैः ।

एव पीताः । रक्तकर्मकुङ्कुमवर्णः । अत्र पिवन्त्यस्पीत्वादौ पति-
भङ्गशङ्का न कार्या । संतिरुतपदविच्छेदे तस्यादोषत्वात् । रेवां द्रक्ष्य-
स्युपलविषमामित्यादौ तथा दर्शनात् ॥ चषकं पानपात्रं स्पादिति
हारावली ॥ इह बीभत्समिश्रः शृङ्गाररसः ।

१०५-१११. झटिति शीघ्रम् । विभीषिका परमवदायिनी गौ-
रूपता । तस्याः प्रकारा भेदाः । अपक्रान्तं प्रपलाय्य गतम् । निःसत्त्वा
शयनेनात्मप्रौढीर्दक्षिता । महामांसविक्रयादपि नेष्टलाभ इति निर्वेदः ।
विचितो व्याप्तः । तमोन्यासत्वेन कथं विचितत्वज्ञानमित्यत आह्वय-
मिति । गुञ्जदित्यादि । इयं सरित्पुरत एवास्ति । पारेऽश्मशानं श्मशानपा-
रदशे ॥ पारे मध्ये षष्ठ्या वेति समासः ॥ कुञ्ज एव कुटीररूपा कुटी तत्र
या कौशिकघटा पेचकसमूहः । गुञ्जन्तीनां कुञ्जकुटीरकौशिकघटानां
घूत्काररूपं संवलितं ध्वनितम् । कन्दच्छुगालानां डाकृतिर्दाङ्कारः शब्द-

१. ० न्यास्थिस्त्रह B. २. ० रशस्त्रपूतति B. ० रशस्त्रपूतमिति N. नाम for
द्राक् N. द्रागतिप्रशान्तं E. अतिभीषणविभीषिका C. N. ३. विकारैः N. निःसत्त्वाः
सर्वे for निःसत्त्वता N. N om. पिशाचानाम् and परिक्रम्य दृष्ट्वा ४. चैव सर्वतः
शब्दाः N. ५. N. om. ६. दृष्ट्वा A. संवित for संवित्य N.
७. शब्दम् C.

अन्तःशीर्णकारङ्ककर्मतरसरोधिकूलकव-

१०० ११०

स्रोतोनिर्गमघोरघररवा पारश्मशान भरित् ॥

नेपथ्ये । हा तात् निष्करण एषो धारिणि दे णरेन्द्रचिन्तारह-
णोवैभरणं जणो विवज्जत । (१)

(क) हा तात् निष्करण एष इत्यादीति नरेन्द्रचिन्ताराधनोपकरणं
जणो विपद्यते ।

विशेषः । अनयोर्द्वन्द्वः । तान्वां भृतः पूरितो यः प्राग्भारोऽग्रवत् सैन-
भाषणैस्तैर्लक्षितः ॥ लक्षणे तृतीया ॥ अन्तरम्पन्तरे शीर्षास्मृतिता ये
करङ्काः कपालानि तेषां कर्करो भगवयवः काकर इति प्रसिद्धो-
या कर्करो यत्र । अत एव तरतां संतरणशीलानां संरोक्ष्यवरोधकः कूल-
कवः कूलविदारको यः स्रोतोनिर्गमस्तेन घोरौ घर्घरोऽप्युक्तस्यो रवः
शब्दो यत्र सा । तरः संरोधीति पाठे तरसा वेगेन संरोधि गमनवि-
रोधि । कर्करेण दृढेन तरसा संरोधीत्यर्थः ॥ अरुपा कुटी कुटीरः
स्यादित्यमरः ॥ तटाशब्दः समूहमात्रवचनोपे कारिघटादौ लात्वान्तक-
स्तरप प्रयोग इत्यवधेयम् । घूकारदारुणा अनुकरणशब्दौ । काचिन्ता-
ल्लतीति पाठः । तत्रापि फाल्गुतिरनुकरणशब्द एव ॥ कैरतोऽप्यनुका-
इत्यमरः । तटः प्राग्भार इत्यपीत्यमरः । कर्करो यत्रभाषणेण दृढेपि
खण्डितेपि चेति धारिणि ॥ तदिह करङ्ककर्मतरसंकुलनदीप्रवाहस्तीरं
पातयति घर्घररथं च कुरुत इति स्फुटमेव ।

११२-११८. हा तात् इत्यत्र हाभोगेपि न द्वितीया । हाश-
ब्दस्य शोकावचिन उपग्रहात् । तस्य च संरोधने प्रयत्नाप्रयोगात् ।
रदन्यार्थस्य योगे द्वितीयेति न्यासः । अङ्गुलुखे स्त्रीरत्नापहासस्य सूचि-

माध० । साकृतमाकर्ण्य ।

नादस्तावदिकलकुररीकूजितस्निग्धतार-

श्चिन्ताकर्षी परिचित इव श्रोत्रसंवादमेति ।

अन्तर्भिन्नं भ्रमति हृदयं विह्वल्यङ्गमङ्गं

देहोन्मेषः स्खलयति गतिं कः प्रकारः किमेतत् ॥ ११७

करालायतनाच्चायमुच्चरन्कर्षणो ध्वनिः ।

तत्त्वानुपपत्त्ये भणनमिदम् । नाद इत्यादि । अयं तावन्नादः श्रोत्रयोः
संवादं पूर्वोपलम्भाकारतामेति । कीदृशः । विकला वस्ता या कुररी हायू
तीति प्रसिद्धा पक्षिवधूस्तस्याः कूजितवस्त्रिगुणः स्नेहलस्तार उच्चश्च ।
आसान्मालत्यास्तारो नादः । अत एव चिन्ताकर्षी प्रियत्वाच्चिन्तानुकर्षकः ।
परिचित इव पूर्वमुपलब्ध इव । अत एव श्रोत्रसंवादितास्य । परिचयश्च
शंकरगृहे वृत्तः । यदि श्रोत्रसंवादमेति कथं तर्हीवकार इत्यत आह ।
अन्तर्भिन्नं द्विधमभूतं संज्ञयाक्रान्तं हृदयं भ्रमति दोलायते । उभयपक्ष
आकर्षणम् । अत्र मालतीगमनासंभवात्संवादस्य च स्फुटत्वात् । यद्वा ।
अन्तर्भिन्नं विह्वलसंभवेनेत्यर्थात् । तथा बन्धुगतानिष्टाङ्गकलङ्गात्प्रत्यङ्गं
विह्वलति । करादीनि कम्पन्त इत्यर्थः । तस्याः कथमिहावस्थानमिति
भयादेहस्तम्भः । यदाह ।

हर्षव्याधिवातरोषाद्यैः स्तम्भः संभवति ।

चिन्तास्तिमितत्वाद्वातिश्च स्खलति । कथमकस्मादेव भवेदं वृत्तमिति वि-
मर्शकम् । कोऽयं प्रकारः किनिमित्तं स्नेहमाविष्करोति । किमेतत् । सैवेयं
किमन्यद्वा सन्नुल्लसित्यर्थः । संमुग्धमिति पाठे कर्षणीयां करोतीत्यर्थः
नादभुञ्जी मोहात् ।

११९-१२३. करालेत्यादि । अयमुच्चरन्करणासो ध्वनिः कथं वा

संमुग्धमिति noticed by Crin. - माधवः N. वस्तुतः A. D.
नृपतिः च मतिः A. D. - त्वं गतः A. D. N.

संभाव्यते ननु स्थानमनिष्टानां तदीदृशाम् ॥ ११०

भवतु पश्यामि । इति परिक्रानति ।

ततः प्रविशतो देवोर्चनव्यूहौ कपालकुण्डलाधारवण्टौ कृतवध-
चिह्ना मालती च ।

माल० । हा तादृग्निकरुण एसो दैर्घ्यं दे नरेन्द्रचित्ताधारणो-
वधारणं जनो विवदज्ज । हा अय्य सिनेहमअहिभए हतासि ११५
देवदुर्विलसितेण । हा मालदीमअजीविदं* मम कल्याणसाहयेकमु-
क्तसमलव्यापारे भवद्वदि चिरस्त जाणाधिदासि दुःखं सिनेहेण । हा
प्रियसखि लवङ्गिण सिविर्णभावसरमेत्तदं सणा अहं दे संवृत्ता । (१)

(क) हा तात निष्करण एष इदानीं ते नरेन्द्रचित्ताधारणोपकरणं
जनो विपद्यते । हा अय्य स्नेहमपहृदये हतासि दैवदुर्विलसितेन ।
हा मालतीमपजीविते मम कल्याणसाधनैर्मुक्तसकलव्यापारे भगवति
चिरस्थ ज्ञापितासि दुःखं स्नेहेन । हा प्रियसखि लवङ्गिके स्वभावसर-
मावदर्शनाहं ते संवृत्ता ।

संभाव्यत इत्यन्वयः । उच्चरन्नुत्तिष्ठन् । वितर्कसंप्रधारणमाह । नन्विति ।
ननु संभावनायाम् । ईदृशां संभाव्यमानजातीयानामनिष्टानां जनवधाना-
मिदं कशालायतनं स्थानमिति संभाव्यते । वध्यचिह्नं न्यस्तालककेत्यादि ।

१२७-१२९. अत्र भगवति कामन्दकि इति शेषः । चिरस्थ
बहुकालम् । एकशुभस्थाने । एकमुखमिति पाठ एकमुखमेकवाक्यता-
यम् । हन्तति निश्चयलक्षणे ।

* संविषयं B; ईदृशं for ईदृशा A. B. C. २ देवता A; व्यग्रवली
A. D. ३ D. om. तर्हि; निवृज्ज N. ४ N. om. सिनेहयणः A.
D. insert तुषं वि before हतासि; हतासि for हतासि N. ५ जीविण N; एव
for एव N; ० गेवसुसमल A. ० गेवसुसमलमल C. ० गेवसुसमल N.
६ सिनिमलमलमलमल N. ७ मलमल Com. ८ मल for मल Com. ९ मल

माध० । इन्त सैवेय' मिदिरक्षणा । संप्रति निरस्त एव सदेहः

१३० सदेहमपि नामैनां जीवन्तीं संभावये । त्वरितं परिक्रामति ।

नैपालिकौ । देवि चाग्रण्डे नमस्ते नमस्ते ।

सावष्टम्भनिशम्भनिभैरवमङ्गूलनिष्पीडन-

न्यञ्चत्कर्पकर्मवैष्णवगलङ्घ्याण्डखण्डस्थिति ।

पातालप्रतिमल्लगल्लविषप्रतिसमभार्णवं

१३५ वन्दे नन्दितनीलकण्ठपरिप्लवकद्वि वः कीडितम् ॥ ३०

१३२-१३५ सावष्टम्भेत्यादि । देवि युष्माकं कीडितं नृत्यं वन्दे
कीदृशम् । साटोपो यो निशुम्भो निर्दयपञ्चणं करणभेदस्तनः संभ्रमादा
नमतो भूगोलस्यावनिचक्रस्य निष्पीडनेन न्यञ्चदधोगच्छत्कर्परं पृष्ठास्थि
यस्य कूर्मस्य तस्य कर्णेनाङ्गुचालनेन विगलन्ती अक्षयन्ती ब्रह्माण्डस्य
पङ्क्तस्य स्थितिर्पत्र तत्तथा । अनेन भूकम्प उक्तः । तथा च नन्दीभूतभूगो
र्नृपयानामुत्तेकात्पातालतुल्यगल्लविवरे प्रतिसाः समभार्णवा यत्र तत्
नन्दितभैरवसमं च प्रकटविषयम् ।

उत्सिक्ता तु भवेत्पाणिनिशुम्भोयं निगद्यते ।

अङ्गुल्योप्राञ्चिताः सर्वाः पादाः तलसंचरे ॥

इति भरतः ॥ कटाहे च कपालिपि पृष्ठास्थनि च कर्पर इति शाश्वतः
नाट्येश्वरिवर्णनमिदम् ।

१. N. om. ये अङ्गुल्योप्राञ्चिताः B. N. adds ये before अङ्गुल्योप्राञ्चिताः.
om. भरतः सदस्मिन्नेन B. भाग्यं अङ्गुल्योप्राञ्चिताः C. N. adds य after भाग्यं.
यः अङ्गुल्योप्राञ्चिताः A. नृत्यं गल्लो N. N. adds गल्लो गल्लो यः

अपि च । प्रचलितकरिक्तसिपर्यन्तच भुजखावाताभिजेन्दुनिः
 स्पन्दमानभूर्तयोतजोपकपालवलिमुक्तवण्डावृतासत्रसद्विभूतम-
 वत्तस्तुति इवसदसितभुजंगभोगाङ्गद्वयान्धनिष्पेक्षनस्कारकफलफ-
 णागिठानिर्धद्विपज्योतिरुज्जम्भणोडापर्यस्तविस्तारिदोषपदपयासि-
 तवमाधरमाञ्जलदनलपिशङ्कनेत्रच्छटाच्छिन्नयोमोत्तुष्टुमिप्रस्तुता- १४०

१३६-१४४. दण्डकमाह प्रचलितेत्यादि । देवि पुष्पाकं ताण्ड-
 वमुद्धतं नृत्यमस्माकमभीष्टया अशुभनाशाय तुष्ट्या आनन्दाय च भूयात् ।
 अरिष्टा इति पाठे रिष्टिरशुभं तदभावोरिष्टिस्तस्यै । अनेन भाव्यनिष्ठार्थ-
 सूचकदण्डोप्युक्तः । यदाह ।

आकास्मिकमसंबद्धं सगर्थमिव यद्वयेत् ।
 वाचायन्ते स दण्डः स्याद्भाव्यनिष्ठार्थसूचकः ॥

रिष्टिः खड्गे नाशुमे स्त्रीति मेदिनीकारः । अरिष्टे तु शुभाशुभ-
 मरः ॥ यदा । ककारो देवमाता स्यादिति कोशादशब्दासंयुद्धौ गुणे
 च हे अः देवमातः इष्ट्या अभीष्ट्यै भूयादित्यर्थः । कीदृशम् । प्रचलित-
 गजासुरचर्मपर्यन्तेषु जमतां नखानामाघातैर्भिन्नास्फुटितादेवीमस्तकस्य-
 चन्द्राक्षरदमृतस्य श्रयोतेनाङ्गनेन जीवन्तीभिः कपालावलिभिर्मुण्डमाला-
 भिर्युक्तैश्चण्डावृतासैरप्युच्चहसनैस्त्रसतां बहुभूतगणनां प्रवृत्ता स्तुतिर्यत्र ।
 यदा । भूतगणैः प्रवृत्ता प्रवर्दिता स्तुतिर्यत्र तत् ॥ अन्तर्भावितपण्यर्थः ॥
 यदा । प्रचलितः करिचर्मरूपोवधिर्धनं तत् । पश्चात्कर्म्मधारयः । सचा
 ताण्डवाङ्गवरायासेन श्रसतां स्वाभिसर्पाणां कायैर्यै केयूराकाशमभ्य-
 स्तेषु निष्पीडनेनोत्काल उद्रतमुखविक्रासस्तरलो वा फलदन्विस्तारिता-

कपालः । तं भद्रे स्मर दयितोत्र यस्तवाम-

दसौ त्वा त्वरयिष्ये दारुणः कृतान्तः ।

मालः । हा दद्वै माधव परलोभगतो वि सुमोदयो तुल्येहि

भद्रं जणो । न हु सो उवरदो जस्त बल्लहो जणो सुमोदे । (क)

कपालः । हन्त माधवानुरक्तैव तैपस्विनी ।

अधोरः । शस्त्रमुद्यम्य । यदस्तु तदस्तु ध्यापादयामि ।

(क) हा दयित माधव परलोभगतोपि स्मर्तव्यो युष्माभिरयं
जनः । न खलु स उपरतो यस्य बल्लभो जनः स्मरति ।

१५०-१५७. त्वं भद्रेत्यादि । प्रहर्षिणीच्छन्दसा श्लोकार्थम् ।
वामुण्डे भगवतीत्याद्यभिप्रायम् । हे भद्रे यस्तव दयितो बल्लभात्वेन इष्ट-
त्वे स्मर । गुल्वात्स्मरणमस्य । यदाह ।

यतिरेको गुरुः स्त्रीणामिति ।

रक्षा । मनुपहरणीयत्वेन स इह जन्मनि ते बल्लभो न भूत एव । अतो
जन्मान्तरपि तत्प्रभाय तं स्मर । यदाह ।

यं यं त्वापि स्मरन्मात्रं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवेति कौन्तेय सदा तद्भावमावितः ॥ इति ।

कृतान्तो यमः । स्मरणफलमाह [न खलु स उपरत इति] । यस्यैव-
चाभीगर्प्येति कर्मणि षष्ठी ॥ यस्य गुणमिति वा । अन्तकाले माधवस्मरणं
मुक्तिहेतुरिति कदाचित् । हन्त खल्ले । कामन्दकीमित्रपुत्रत्वान्ममापि
माधवस्तादृश एव । तदनुरक्ता चेयं कथं दभ्येति खेद इति भावः । अतः

१. स A. B. C. D. २. देवता A. ३. A. add after after वरम; B.
om. माधव; D. N. om. ४. N. om. and has सुमोदः ५. वरको
before तस्मिन् A. B. C. D. ६. B. om. ७. म. शक्तिपुत्रत्वान्ममापि
N. om. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

यामुण्डे भगवति, मन्त्रसाधनादा-

बुद्धिष्टामुपनिहितां भजस्व पूताम् ॥ १०५

इति हस्तमुपक्रान्तः ।

वाच० । सहस्रोपसृत् प्रकोष्ठे मालतीं विक्षिप्य । दुरात्मन् अपेहि ।
प्रतिहतोसि कापालिकापसर्द ।

माल० । सहस्रावलोक्य । परिचायितुं मं महाभार्यो । (क)

इति माधवमालिङ्गाति ।

(क) परिचायतां मां महाभार्यः ।

एव तपस्विन्यनुकम्प्या । उदिष्टां वाचा प्रतिज्ञाताम् । उपनिहितामुप-
डौकिताम् ।

१०९-११०. कर्मणेरधीभागो मणिवन्धपर्यन्तः प्रकोष्ठः ।
विशिष्यापसार्य । खड्गहस्तत्वेन बाहुमध्येपसारणं जातिः । प्रतिहतो
निराकृतः । अपसद निन्दित । मरणेत्यादि । सांयं तव मित्रं पुरत एव
वर्तते इत्याक्षेपात् । यो वकुलवीथ्यादिषु सानुरागदर्शनप्रसक्तया त्वया
स्वीकृतः । मरणसमय इत्यनेनानुराग उक्तः । यदाह ।

साहसानुरक्तं हि स्त्रियो भजन्त इति ।

तत्र मुक्ताशङ्को निर्भयः । पाखण्डादिति भावः । अत एव प्रतापे
न निर्गलोन्मिभाव्यः । प्रलापेति पाठे हा नाथ नाथक्यादिमालतीप्र-
लापेन निर्गमल-उच्छृङ्खल इत्यर्थः । त्यक्त्वा शङ्कामिति पाठे बाहुं भयं

1. N. om. इति-क्रान्तः. 2. लक्ष्मी for मालती B. N.; निक्षिप्य for विक्षिप्य
A. B. D.; N. adds an: before दुरात्मन्. A. om. अपेहि. A. adds एव
before प्रतिहतोसि. 3. A. adds नवयं न भवति after this. 4. N. repeats
परिचायतां and om. मां महाभार्यो. A. B. महाभार्यो C. D. A. adds
माली at the end. 5. B. om. एव and has an for माधव. 6. Com.
adds माधव: at the end.

माप्र० । महाभागे न मेतव्यं न येतव्यम् ।

मरणसमये त्यक्त्वा शङ्का प्रलापनिर्गुलं

प्रकाशितनिजस्नेहः सोऽयं सत्त्वा पुर एव ते ।

सुतनु विसृजेत्कथं संप्रत्यसाविह पाप्मनैः

फलमनुभवत्युग्रं पापः प्रतीपविपाकिनः ॥

मघो० । आः क एष पापैर्मामकमन्तरायः संवृतः ।

कपा० । भगवन् स एवास्याः स्नेहभूमिः कामन्दकीसुहृत्पुत्रो

महाभासस्य पणायितो माधवः ।

माप्र० । सास्त्रम् । महाभागे किमेतत् ।

लज्जदिकं वा त्यक्त्वा प्रलापनिर्गुलो वा प्रलापनिर्गुलो वेत्यर्थः ।

यद्वा । शङ्का त्यक्त्वा यं प्रति तस्या प्रकाशितो निजस्नेहः सोऽयमित्यर्थः ।

यद्वा । अयं कीदृशः । प्रकाशितस्नेहः । मरणसमये रक्षणादिति भावः ।

हे सुतनु अत उद्धतं कथं त्यज । असौ पापः संप्रत्येव पाप्मनो

मिषिदाचरणस्य फले मरणरूपमुग्रं तीव्रमनुभविष्यति । संप्रतीपनेन

प्रकृतोपयुक्तं निजात्तत्वं पौरुषं च धनितम् । कीदृशस्य । प्रतीपो विपरी-

तो विपाको विरुद्धपरिणतिर्यत्र तस्य ॥ अनुभवतीत्यत्र वर्तमानसामी-

प्ये वर्तमानवदेति भविष्यति लट् ॥ शृङ्गारवीरसंभोजन ।

११८-१८०.

अन्तर्यामि विष्णुः । भूमिः स्थानम् । वासाविशाग-

विश्वानि वासाः । अनीपारि सीधोपरि । अलिन्द ओष्ठ इति प्रसिद्धे ।

यूपमिति । अहमबला सुता स्वाम्यसन्निता यत्र धीराधीरा विबुधा अपी-

A. B. om. one न मेतव्यम्

मुद्राङ्की Com. उपर for

पर A. R. D. विरतिङ्की A. C. D. विरति B. न पुन N.

N. andes पर after प्रति ० पुनः पुनः पुनः A. R. om. उपर

पर A. C. D. N. A. andes पर after and

मालः । चिरादाभस्य । महाभाष्य अहं न किं पि जानामि ।
एतत्किं ईणं जानामि उक्तरिच्छलिन्दं प्रसुप्ता इह प्रवृद्धास्मि । तुरो
उणं कहिं । (क)

माधः । सलज्जम् । स्वैर्याणि पङ्कजपरिमलधन्यजन्मा

भूयासमित्यभिनिवेशकदर्थ्यमानः ।

आव्यन्तमांसपणनाय परेतभया-

वाकर्ण्य भीरु रुहितानि तवागतोस्मि ॥

(क) महाभाग अहं न किमपि जानामि । एतावत्पुनर्जानाम्यु-
पर्यलिन्दं प्रसुप्तेह प्रवृद्धास्मि । य एवं पुनः क ।

दानीमिह किनर्थमागता इत्यर्थः । तदित्यादि । हे भीरु महाभासविरूपया
इषशानि अयंस्तव क्रान्तितान्याकण्ठ्यागतोस्मि । महाभासविरूपकलमाह ।
तदिति । तद्विवाहेन धन्यजन्मा पुण्यजन्माहं भवामीत्यभिनिवेशेनातिश-
येनावेष्टेन वा कदर्थ्यमानः पीड्यमानः । अतस्त्वां विना न मे जीवनामिति
समाव्यमानफलतया मांसविक्रये प्रवृत्तोऽस्मीति भावः । तत्पादपङ्कजेति
पादे प्रेयसीचरणग्रहणस्य मान एव कर्तव्यतया पादप्रसादनमेवांतरांतरं
चरितेत्याशंसितवान् । अत एव सलज्जमित्युक्तमिति भावः ॥ घः । पुण्यव-
त्ति स्मृत इति विश्वः ॥ कुत्सितोः कदर्थः । भीरु इत्यनेन रोदनोपप-
त्तिरुक्ता । तद्विह त्वन्निमित्तमहं साहसी त्वं पुनः कीदृशीति न जान

१ N. adds *hi* before *य* and om. *किं*. N. has *जानामि* for *अ-*
भि. २ *भाषि* for *उण* N. ३ *अहिते* A. *हिते* D.; *यत्* A. D. ४ *अभि* B. N. *यत्* A. ५ *यत्* A. D. *यत्* for *यत्* noticed by Com.;
जानामि A. ६ Com. om. *hi* and has *यत्* before *hi*. Com. adds
५ *यत्* before *यत्* and ६ *यत्* before *यत्*. Com. has ५ Com.

माल० । स्वर्गवत् । कथं मम कारणादेव ऐवं व्यभिचारिणोऽत्रो
परिक्रमिरे । (क)

माध० । अहो नु खलु भोस्तदेतत्काकतालीयं नाम । संप्रति हि
राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात्समासाद्य मे
दृश्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतु प्रेयसीम् ।

(क) कथं मम कारणादेवमात्मनिरपेक्षः परिक्रमिति ।

इति ज्ञातव्यम् । अत एव हर्षविस्मयवशादाह [मालती कथमित्यादि] ।
परिभ्रमणमित्येतत्तो गमनम् । आत्मनिरपेक्षः श्मशानभ्रमणेन ।

१८१-१८५. विस्मयेहो नु खलु भोः । काकतालीयमचिन्तितो-
पनतम् । यथा काकागमनतालघतनयोरेकदा संभवो दैवाधीनस्तथेतद-
पीत्यर्थः । राहोरित्यादि । दैवाद्द्विधिवशादासाद्य प्राप्य । अर्थात्प्रियाम् ।
अस्य दृश्योश्चौरस्य खड्गपातविषयात्प्रेयसीमाकर्षतो मम चेतः कथं
वर्तताम् । नवनवरसौदपात्त आन इत्यर्थः । कामिव । राहोराननचरी-
मिन्दुकलामिव । कृपाणपातविषयामिति पाते खड्गपतनस्य विषय आश्रयो
यत्र सानत हृदो प्रेयसीं प्राप्य कथं मम चेतो वर्ततामिति योजना । पद्मा ।
अस्य कीदृशस्य । अच्छिन्दतो द्विधाकर्तुमुशतस्य । प्रियामित्यर्थात् ।
ततो जीवनाभाव एवास्या इति भावः । चौरिकपापहरणेन दम्बुत्वम् ।
तदिह प्रयमार्थेन हेतुरुक्तः । द्वितीयेन फलमाह । आतङ्गाच्चित्तचमत्का-
राद्विकलं तत्त्वस्य निःसर्गसात्विकस्य भवमिति यदापि तथापि प्रियप्राप्त्या
जीवनसव्यपेक्षतया भवमुचितमेव पूर्वं तु जीवननिरपेक्षतया निर्भयस्व-
मित्यातङ्कः । भवेमेव । राहोरित्युपमानं भवहेतुः । चन्द्रकलोपमया जग-

१. अयमर्थः B.; A. D. add इति इति before कथं; कथं मह काल N.
२. मम N.; B. D. om. एव; A. N. add एते after कथं. ३. वेदस्या A.
N. परिक्रमति A. परिक्रमति B. पण्डितमिति N. & B. om. नाम. ४. चौरस्य
C., समाना for चौरस्य B. ५. भवमुचितमेव by Com. ६. जीवनमिति Com.

2017-18

निर्वाणवर्णवन्धुसंघोऽपि नान्यथा ॥

अध० । तस्यैव पाणिपुत्रस्य पुत्रः ।

अस्मां संसारं परिमोक्षितरत्नं निमग्नं

निर्गलोकं लोकं मरणशरणं धनं विजयम् ।

इत्यादिभिः प्रमाणैः त एत एव किञ्चलप्रीवोत् एव कवचम् इति हेतुहेतुम-
त्वावेनोक्तिरपि तत्रैव वीररसोक्तम् ।

१२-१५. मारुणपराधमाह । असारमित्यादि । हे पाण्डव
जमदग्निसारं सारदान्यं विधानं कर्तुं कथं व्यवसितः इति प्रारम्भात् ।

अद्वयद्वयानि दुर्गन्तानि समव्ययफलानि च ।

अस्त्यानि च कार्याणि नारमेत विचक्षणः ॥

न श्रुतं त्वया । तत्र च संसारसारभूतेयमेव । अनया विनाम
एव सति । यदाह ।

सां त मइत्यारब्धं संसार इति निश्चयः ॥ इति ।

जातो जातो यदुत्कृष्टं तदि रत्नं प्रचक्षते ॥ ३० ॥

[illegible]

अदर्थं कन्दर्पं जननयननिगमफलं

गज्जीर्णारण्यं कथमासेविधातुं व्यवसितः ॥

१९

शीलपरिहाससाधिमहैः

गुणहृतैरपि ताभ्यानि वत् ।

य तत्र तत्र शस्त्रमुपश्लिषतः

पततु शस्त्रयुगलद्वयमर्द्धण्ड इवैव भुजः ॥

२०

घार० । दुरात्मनः प्रहर नश्यन्ति ।

अपस्त्रीनाशे तत्संयोगो दुःखिताः । एतत्तु श्रियन्त एवेति भावः ।

अभासां संतापमिदं न भवति । नापि कामतः । मित्रातिशयवर्णनम् । एक-

य मरणः । रणमिमादिस्त्रिद्विपपत्तः प्रतिपादनाच्चैकवचनस्यैव । अत्र निबोद्ध-

मावादिषु व्यतिरिक्तं । तादासीनवाच्यवत्संग्रहपरत्विनाशयत्ता-

स्तथा विपत्तिः । मृगयतीत्यदोषात् । तदर्थं नाम । तत्र-

पत्ता ममेत्पारब्धानिवर्तिनाम् । कन्दर्पं तेषां मोहना-

त् । एतदभावाददर्थं कन्दर्पम् । अतः । तदर्थेनमेव

तदकलम् । जगदनयालोकनेन । एतदन्वयाज्जीर्णा-

त्यः विमण्डितस्य । गङ्गायां बभ्रुपरवाक्यरूपा

हासेपादौः कथमिति । तमिति नामा रसाः ।

१९६-२०४. पुनः दोषमुद्गाह्य दण्डं चित्

त्यादि । हे पाप तव शिरश्चेव मु । आकस्मिकप्रपञ्च इव

क. खेनापि कियत्तमुक्तम् । कीदृशस्य । तत्र वृत्तिव-

बाहुव्यापारमात्रेणैव हन्तव्योऽस्मि

रीवपुष्पाद्यतिरपि ताभ्यानि विदति ।

A. N. ३ प्रथम C. N. ३ रसाभिगमैः C. ३ या ३

Open at B. one and two for any.

माल० प्रसीद णाह सासिधं । दारुणो वखु अथ हदामो ।
परित्यासु मं पडिणिअसीधुद भादो अणत्थसंसाधो । (क)

क । भगवन् अग्रमत्तो भूत्वा दुर्गात्मानं व्यापादय ।

२०५ मा० वोरधण्टो मालतीकपालकुण्डले प्रति । अपि भीरु

पैर्य निधेहि हृदये हत एष पापः

किं न बहन्ति ते केनचिदन्वभाषि ।

एतद्भुसंगरा त्रिधाविभक्तुम्भूतः ६०

(क) प्रसीद नाथ सह दारुणः खड्गं हनाशः । परित्रा न
मां प्राप्तेतिवर्ततस्मादनर्थक्यं ।

मालतीकपालकुण्डले प्रति । अपि भीरु
पैर्य निधेहि हृदये हत एष पापः
किं न बहन्ति ते केनचिदन्वभाषि ।
एतद्भुसंगरा त्रिधाविभक्तुम्भूतः ६०

द्वयोर्मयं जायोमावाहयुः । पैर्य
एष पापी इतः ।
पुक्तिमाह । सारङ्गे
नान्ये नान्ये चित्कदाप्यनु
एतद्भुसंगरा त्रिधाविभक्तुम्भूतः ६०
हस्तिना
नृणां पापिस्थकुलि
नास्ति प्रमादः । कीदृ
यस्य ॥ कुम्भूटपाणिकुलिशपदे शाकपापि
अतिरक्षितः एते for अपि N.; B. om. अग्रं; N.
om. परित्यासु यं ना परित्यासु D. परित्यासु N.; C. N.
N. ० वसीधु B. ३ विक्रमस for दुरा-० दय B. ० दय
N. ४ निशाय C. ५ Com. om. परि-मा and has त्व before पतिनं ०

कुट्टाकपाणिकुलिशस्य द्वयोः प्रसादः ॥

नेपथ्ये कलकलः । सर्व आकर्णयन्ति ।

२१०

पुनर्नेपथ्ये । भो भो मालत्यन्विषिणः सिनिका इयमपान्धभूरेव-
मुभाश्वासयन्त्यप्रतिहतप्रज्ञागतिर्भगवता कामन्दकी ॥ समादिशति ।
पर्यवष्टभ्यतामेतः कारात्पतनम् ।

नाधोरण्णटादन्परस्य कर्मेतद्वीषणादुत्तम् ।

न करालोपहासाच्च कालमन्यदिभाष्यते ॥

२११

काला० । भो भगवन् पर्यवष्टभ्यताः स्मः ।

अधोर० । संप्रति विशेषतः पौष्पस्यावसानः ।

नाल० । हा दाद हा भयवदि । (क)

(क) हा ताव हा भगवांत ।

दिः ॥ सारङ्गः पुंसि हरिणे चपकं च मतङ्गम् इति मेदिनीकायः ॥ नी-
रो रस इह ।

२११-२२०. मालतीमृदकवाक्यनायाह । भो भो इति । अप्र-
तिहतेति सत्यवचनेत्यर्थः । एतेनाधोरण्णटादन्ना मालत्यपहार इति
कामन्दकीवचनं सत्यम् । मालतीमापयसीश्च विवादः सत्य इति पट्टा-
ङ्गवद्वार इति सूचितम् । पर्यवष्टम्भनं सर्वतो वेष्टनम् । जेत्यादि ।

१ स्याकर्ण० B. २ E. N. om. पुनर्नेपथ्ये, अपान्धभूरेव B; N. om.
सिनिकाः ३ प्रतिज्ञा for प्रतिज्ञायति A. B; N. om. प्रज्ञा B. om. भगवते;
N. om. वाः समादिशति for समादिशति D. ४ A. B. C. add इदम्
after "पतन and make this line the first half of a s'loka. A.
has thus a s'loka and a half while the second half in B.
C. is न कराली०—०भाष्ये, and for नाधोर-इदम् they have कालमुप-
जाप्रणयिनी नाधोरण्णटादन्त्यतश्चैतस्मिन् मीपणादुत्तम्, which in C. occurs
between and in B. after the two halves. ५ "इत्यस्मात् N.
दादण for मीपण N. ६ A. N. om. भो.

माध० । भवतु बान्धवसमाजसुस्थितां मालतीं विधाय तत्स-
१२० मक्षमेन व्यापादयामि । मालतीमन्यतः कापालिकं आन्यतः प्रेरय-
न्परिक्रामति ।

माधवाघोरघण्टो । अन्योन्यमुद्दिश्य । आः पाप

कठोरास्थिग्रन्थिव्यतिकरणैर्त्कां मुखरः

खरस्तायुच्छेदक्षणविहितवेगैर्दुःपशमः ।

एतत्कर्म मालत्यपहरणात्मकं भीषणं सिंहकौशल[कैशोर ?] इत्यात् ।
अदुतं बहुरक्षकरक्षिताया अपि हरणात् । स्त्रीत्वाद्वयेन पलायनेच्छुराह ।
भगवन्निति । संग्रामादपसरणस्यार्थमहेतुतया सात्त्विकतया चाह ।
संप्रतीति । पौरुषं पुरुषस्य व्यापारस्तेजो वा ॥ पौरुषं पुरुषस्योक्तं भावे
कर्मणि तेजसीति विश्वः ॥ मालती तत्तावेगातिशयादाह । हा हात हा भग-
नति इति । मालतीरक्षार्थं कापालिको मया हत इत्यमात्यो जानात्वित्या-
शयेन मालतीं च कातरां वीक्ष्याह भवत्विति । बान्धवेत्यादिना भाविका-
योपयोग उक्तः । अन्यतः कापालिकादन्यदेशं स्वसंमुखमिति यावत् ।

२२३-२२६. द्वावप्येकश्लोकेन प्रहारव्यापारमाहृतः । कठो-
रस्यादि । हे पाप ममासिः खड्गस्तव प्रत्यङ्गं लवशः खण्डं खण्डं
सपदीदानीमेव विक्षिपतु । कर्दमेष्विव मांसपिण्डेषु निरातङ्गेषु यथासुचि
विचलन्तन् । कीदृशः । कठिनास्थिग्रन्थिघटनेन यो रणत्कारोव्यक्तश्च-
निस्तेन मुखरः सशब्दः । कठिनस्तायुच्छेदेषु मुहूर्तं कृतवेगोपरमश्च ।

कतीह पञ्चमाङ्गके स्फुरन्ति नोद्धटा रसाः ।

मदीयबुद्धिरल्पिका क वेद तानशेषतः ॥

- १ B. om. सु; बान्धवसंस्थामेनां विधाय N.; D. adds ततः before तत्.
२ A. D. have दुरात्मानं after एनं; B. om. the second अन्यतः;
N. om. कापालिकं आन्यतः. ३ १ २ for आः N. ४ लगाकार N., मुखरा° B.
५ खेद for वेग B.; स्फुरम. N.

अङ्कः]

प्रकरणम् ।

१९५

निरातङ्कः पङ्केष्विव दिशितपिण्डेषु विलस-
न्निर्गालं गात्रं सपदि लघुशस्त्रे विकिरितु ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे^२ ।

इमं शौनवर्णनं नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

प्राप्तोष्ट पं रत्नधरोतिमव्योतिभव्यरूपा दमपानिकापि ।

जगद्गुरुं तत्कृतदिग्गणेङ्गो गमन्ननोद्धारिणि पञ्चमोऽङ्कः ॥

॥ पञ्चमोऽङ्कः ॥

१ °तङ्कं N.; मण्डपु for पिण्डेषु N. २ D. om. सं. ३ A. B. N. om.
इत्य°-नाम; A. has मातृनोमासवे before पञ्च°; संपूर्णः after मङ्कः D.

॥ पष्ठोक्तः ॥

ततः प्रविशति कपालकुण्डला ।

कपा० । आः दुरात्मन् मालतीनिमित्तं व्यापादितास्मद्दुरो मा-
धवहतक अहं स्वया तस्मिन्नावसरे निर्दयं निघ्नत्यपि स्त्रीव्यव-
ज्ञाता । सक्रोधम् । तदवश्यमनुभविष्यसि कपालकुण्डलाकोपस्य

५ विजृम्भितम् ।

शान्तिः कुतस्तस्य भुजंगजत्रोर्यस्मिन्नुक्तानुशया सदैव ।
जागर्ति दशाय निज्ञातदंष्ट्राकोटिर्विषोद्धारगुह्यभुजगी ॥

१-७. संप्रति पूर्वाङ्कवृत्तमुखधवत्वानाङ्कभाविमालतीविवाहभवि-
ष्यदङ्कमालतीहरणान्वाह । तय इत्यादि । आः पीडायां कोपे च ॥
आस्तु स्वाकोपपीडयोस्त्रियमरः ॥ स्त्रीनिमित्तं कापालिकवधेन पापेति ।
इहानुभविव्यसतिरूपेण कमरूपो गर्भसंधिरुक्तः । यदाह ।

भाविनोर्धस्य यत्नान् कमः स परिकीर्तितः ॥

दुरात्मन् कामोपहृतात्मन् । विजृम्भितं नालयपहरणेनेति भावः । तदे-
वाह । शान्तिरित्यादि । तस्य भुजंगशयोः सर्पहंसकरय गरुडस्य वा कुतः
शान्तिर्निर्वृतिरुपशमो वा । अपि तु नैव । यस्मिन्त्यक्तकोपा तिग्मदन्ताया
विषोद्धारणे दुःसहा सर्पो सदैव दशाय जागर्ति । एवकारेण गुह्यतमावस-
पि न स्वस्थेत्याशयः । अनुशयो गादरोषः । गरुडपक्षे वादशी दंशार्थं
जागर्ति । तस्यातिबलवान् तत्करोतीति युक्तमेव ।

१ प्रविश्य कपा-ला N. २ D. adds यय after आः; N. om. माल-त्वं;
व्यापादितास्मद् C. विनिपादितास्मद् D. N. ३ B. adds च after अहं; निघ्न-
त्यपि C.; N. om. अवि. ४ B. om. सक्रोधम्; D. adds फलति after
आवश्यम्; D. om. कोपस्य. ५ विजृम्भितम् D. ० भित्तस्य फलं N. ६ सदैव B.

नेपथ्ये । भो राजानंश्चरन्प्रत्यक्षमाज्ञया संचरष्व

कन्तेष्वेषु श्रवणसुभगं भूमिदेवाः पठन्तु ।

चित्रं नानार्चननिवहैश्चेष्टयतां मङ्गलेश्वरः

प्रत्यासन्नस्त्वरयतितां नन्वयात्राप्रवेशः ॥

यावत्संबन्धिनो न परापतन्ति तावत्प्रत्या मालत्या नगरदे-
वतागृहमविघ्नमङ्गलाय गन्तव्यमित्यादिश्रुति भगवतीनिदेशवर्तिना-

८-११. अभुना विवाहमङ्गलकृत्यं दर्शयति । हे राजानं इत्यादि ।

जन्वा वरस्य स्निग्धास्तेषां पात्राणां प्रवेशो वधूगृहप्राप्तिः प्रत्यासन्नः
समीपवर्त्यत एवात्यर्थं स्वरयति । ततो भो राजानः क्षत्रियाः विवाहकृत्येषु
स्वरमयसो वृद्धानामाज्ञया संचरष्व प्रवर्तध्वम् । विवाहारम्भे कृतोपादिष्ट-
मेव कर्मकारैः क्रियते । इह तु प्रभुतातिशयान्नृपा एव कर्मकारा इति
दर्शितम् । भूमिदेवा ब्राह्मणाः कर्णमनोहरं यथा तथा पठन्तु । वैवाहि-
कमङ्गलवेदानित्यर्थात् । यद्वा । यद्वेदस्वरूपं श्रवणसुभगं मङ्गलव्यक्तपठ-
नित्यर्थः । पुरन्ध्रीलक्ष्मीकृत्याह । नानारचनानां मङ्गलादीनां समूहः
करजैश्चित्तमद्भुतं यथा तथा चेष्टयताम् ॥ भावे तद् ॥ यद्वा चित्रं
नानाकर्म । केचिन्मङ्गलगीतं केचिद्वाद्यं केचिन्नायं कुर्वन्वित्यर्थः ।
मङ्गलेश्वरो मङ्गलं कर्तुम् ॥ कियार्थोपपदन्येति चतुर्थी । तादर्थ्ये वा ।
संचरष्वमिति समस्तृतीयापुष्पादिति तद् ॥ वरजिन्धोपे जन्यः स्यादिति
मेदिनीकारः ॥ एतेन चोरिकाविवाहमङ्गलमपि ध्यानेनोक्तम् ।

१२-१७. संबन्धिनो वरस्य आवादनः । पित्रादीनां नन्दने कृद्देश-
भवादिति । परापतन्त्यायान्ति । अविघ्नेति भाग्यविवाहायेति भावः । नन्द-

१ हे N. २ वचनविहितैष्टयता B. चेतना C. रचन for वचन A. D. 3 C.
N. add च after पठन्तु; वस्ताप D.; A. B. add सह after मालत्या.
4 C. adds नो after °श्रुति; for भाविश °—द्वारा: N. has भाविशान्ति भग-
वती कामन्दकी.

मात्यदाराः । अन्यच्च यथा गृहीतसविशेषमण्डनः प्रतीक्ष्यतामानुया-

१९ त्रिको जनः ।

कपा० । भवेत्प्रियतो मालतीविवाहकर्मसत्वरप्रतीहारशतसं-
लान्प्रदेशादपक्रस्य माधवपकारं प्रत्यभिनिविष्टा भवामि । इति
निष्क्रान्ता । विष्कम्भकः ।

ततः प्रविशति कलहंसकः ।

२० अर्णितोऽपि नभरदेवदागभघरादिदेण समभरन्देण णाहमाहवे-

नविवाहस्य विज्ञप्त्वात् । निदेवा आज्ञा । अमात्यो भूत्विषुः । दाराः स्त्रियः ।
अनुयात्रानुगमनं तत्र नियुक्त आनुयात्रिको मालत्यनुगामी । कामन्दकीना-
मश्रवणभीता निष्कमणार्थमाह । भवदिति । परिकर्मेतिकर्तव्यता । अप-
क्रम्येति । [अ]मङ्गलवैशतयान्वेनापि संभावितनिःसारणा यत् इति भावः ।
माधवपकारमित्यनेनाष्टमाङ्कं सूचयन्ती विप्रमुहुरित्यपि । अभिनिविष्टा
वदकक्षा ।

१९-२७ हे राजान इत्यादौ श्लेषेण चोरिकाविवाहस्याप्यभिधा-
नाज्जन्यपदेन माधवपरिजनतया कलहंसस्यापि वचनात्तत्प्रवेशमाह ।
प्रविश्येति । गर्भगृहवर्तित्वेन माधवस्य गुप्तत्वम् । राजविप्रदचोरिकाविवाहस्य
दुष्करतया कामन्दकीप्रतिज्ञासत्पत्वेन च संदेहवानाह । मालत्या इत्यादि ।
अमास्य विप्रलम्भज्ज्ञेयस्य सर्वथोभयप्रकारेण निश्चितमज्ञानतः समासिः ।
कीदृशस्य । मृगदृशो मालत्याः प्रचुरप्रेम्णा यानि विचेष्टितानि तैः परा

१ A. D. om. अन्यच्च; तथा C. तदा D. for यथा; N. om.
यथा; गृहीतसविशेष० B. C. D.; प्रतीक्षता A. N. २ N. om. भवतु; N.
om. मालती; विवाहपरिकर्म A. N.; D. om. कर्म; D. om. ज्ञान.
३ A. D. insert अन्यत् after संकुलान्; N. om. इति. ४ शुक्रविष्कम्भः N.
५ प्रविश्य कलहंसः N. ६ अणसिद्धि D. N.; हर for पर C.; स्थितेण A.
वक्षिणा for द्विरेण N.; परादिदमाहवसभासवक्षिणा मभरन्देण B. C.; णाहेण for
णाहमाहवेण N.

ण जहा जाणाहि दाव जत्ताहिमुहं षडत्ता मालदी ण वेत्ति । ता
जाव ण आणन्दइस्सं । (क)

ततः प्रविशतो माधवमकरन्दौ ।

माध० । मालत्याः प्रथमविलोकित्वादारभ्य विस्तारिणो
भूयस्नेहावच्छिन्नेर्मगदुशी नीतस्य कोटि पराम् ।
अद्यान्तः खलु सर्वथास्य भदनायामप्रवन्त्यस्य म
कल्याणं विदधातु वा भगवतीनीतिविपर्ययेन वा ॥

मक० । वयस्य कथं भगवत्याः सुमधसो नीतिविपर्ययेति ।

(क) आज्ञतोर्मि नगरदेवतामण्डलस्थितेन समकालेन माधवा-
व प्रयाजनीहि तावदात्राभिमुखं प्रवृत्ता मालती न वेत्ति । तदावदेनमा-
नन्दविश्रान्तिः ।

कोटि प्रकाशकाष्ठां प्रापितस्य । आद्यदर्शनदिनादारभ्य विस्तारं गतैः ।
तत्र प्रणये बहुलबोधिच्छेष्टाभिर्दितामै माधवचित्रावलोकनादिना सुतीये
स्वप्नोपमोभक्षणनादिना चतुर्थे मोहनाशककरस्पर्शादिना पञ्चमे पद-
कम्पिताङ्गालिङ्गनादिना विस्तार इति भावः । पर्यवसानमाह । भगवती-
नीतिः कामन्दकोनिसृष्टार्थदूतीकल्पः कल्याणं शुभं मालतीविताहलक्षणं
वा करोतु विपर्येतु विह्वला वा भवतु । तथा च विवाहे सति शृङ्गारसं-
योगलभेन कामायासशान्तिः । विपर्यये मरणादिति भावः ।

२८-३७. सुमधसः सुकुन्देः । विपर्ययेति विपर्ययमेव्यति ।
[कल० वा] अत्र यात्रा गमनम् । तस्य सुखमारम्भम् । तद्वाक्यस्याश्वासपरत्वं
तर्कयन्नाह । अपीति । अपि नामेति संभावनायाम् । अस्माकमित्यादि । वा

१ N. om. जहा; जहा B.; N. om. दाव; जत्तामुहं A.; एतोमुहं
N.; N. om. ता; २ °विलोकनदिक्० A.; विस्तारितैः A. ३ मे for a B.;
४ हि after कथं A. B.; सुमधसाः N.; शक्तिः for नीतिः N.

कल० । उपसृत्य । जाह दिट्ठिआ वडुसि पउत्ता वलु जत्ताहिमुहं
३० मालदित्ति । (क)

माध० । अपि नांम सत्थम् ।

मक० । सत्ते^१ किमश्रद्धधानः पृच्छसि । न केवलं प्रवृत्ता प्रत्या-
सन्ना च वर्तते । तथा हि ।

अस्माकमेकपद एवं मरुद्विकीर्ण-

३५ जीमूतजालरसितानुकृतिनिनादः ।

गम्भीरमङ्गलमृदङ्गसहस्रजन्मा

शब्दान्तरग्रहणशक्तिमपाकरोति ॥ ५

तदेहि जालमार्गेण पईयामः । तथा कुर्वन्ति ।

कल० । जाह पेक्ख पेक्खे । इमे दाव उप्पडिअराअहंसविअमरा-

(क) नाय दिट्ठिआ वर्धसे प्रवृत्ता खलु पात्राभिमुखं मालतीति ।

तविस्वारिमेषसमूहशब्दिततुल्यो गम्भीरमङ्गलार्थमुरजसहस्रजन्मा शब्द
एकपद एकस्मिन्क्षणेस्माकं शब्दान्तरग्रहणसामर्थ्यं निराकरोति । वादरेवे
णान्यशब्दो न श्रूयत इत्यर्थः । सहस्रग्रहणमनेकोपलक्षणम् । सहस्रपञ्चवत् ।

३९-४६. माधवोत्साहार्यमाह नाथेति । अत्र उत्पत्तिर उद्गीतः ।

विभ्रमो विलासो विशिष्टमर्णं वा । आभिरामस्तुल्यः । उद्गीतः कम्पमानः ।

कदालिका पताका । तरंगितं तरंगयुक्तम् । उत्तानमगम्भीरम् । गमनमेव

१ मादव after जाह A.; हि for वलु C.; एत्तोहिमुहं for जत्ताहिमुहं B.
C.; एत्तोमुहं N.; जत्तामुहं A. २ N. om. ति ३ N. om. नाय; एत्त
after सत्थम् N. ४ B. om. सत्ते; इव after °दधान A.; निमैता for प्रवृत्ता
C. ५ नात्रि for च D. ६ एकपदमेव A.; विदीर्ण for विकीर्ण C. ७ निनद
for रसित D. ८ श्रवण for सहस्र N. ९ पदयानः C. १० पेक्खस्स A.; इमे-
अ दाव A.; °दिद D.; रासमंवेळा for रासमंस C.

हिरामचामरसमीरणोद्बेलकदलिकावलीतरंगितुत्ताणगभणङ्गनसरो-
रणिरन्तरुण्डपुण्डरीकविभ्रमं वहन्तो धवलावपत्रनिवहा दीप्तान्ति ।
इमाभो सविलासकवलितदम्बूलवीडिभापुदिकबोलमण्डलाभोअव्य-
अरकवलितदम्बुलमङ्गलुग्गीअवदकोलाहलेहि विविहरथगालंकारकि-
रणावलीविडम्बितदमहिन्दचावखण्डविच्छेदविच्छुरिरदगदस्थलेहि वार-
सुन्दरीकदम्बोहि अञ्जसासिर्भा ओक्षणन्तकणअकिङ्किणीतालक्षणक्षण-
शंकारिणीभो करिणीभो । (क) माधवमकरन्दौ सकौतुकं पश्यतः ।

(क) नाथ प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एते तावदुत्पतितराजहंसविभ्रमाभिराम-
चामरसमीरणोद्बेलकदलिकावलीतरंगितुत्ताणगभणङ्गनसरो-
रणिरन्तरुण्डपुण्डरीकविभ्रमं वहन्तो धवलावपत्रनिवहा दृश्यन्ते । इमाः सविला-
सराः । उदण्डमुद्रतदण्डम् । आतपत्रं छत्रम् । मङ्गलावपत्रमिति पाठे विवाहे
शुक्लच्छत्रस्य प्रशस्ततया मङ्गलपदेन श्वेतत्वमुक्तम् । एताः करिण्यश्च
दृश्यन्ते इत्यन्वयः । चकारोवाभ्याहर्तव्यः । चर्वितं मलितम् । व्यति-
कारः संघट्टः । स्थलितं मङ्गितम् । मङ्गलोद्गीतं मङ्गलरूपमुच्चेयमानम् ।
विडम्बितं सदृशीकृतम् । विच्छेदः खण्डः । विच्छुरितं व्याप्तम् । क्षणक्ष-
णारूपो शंकारशब्दः ।

१. ०भिराम B. C. N.; ०गुम्बेदिभ N.; कभलीभा ० B. C. कभलीभा ० N.;
उत्ताण for ०दुत्ताण N.; ०दुत्ताल A.; उत्ताणगभणङ्गरी ० D.; सरोअर A. सरो N.
२ वहन्ता B. D.; मंगलभवलावपत्र N.; तपत्र C.; ०संदि for ०सन्ति D.
३ एदा भ for इमाभो A.; C. N. om. इमाभो; वविद for कवलित D. कव-
लिभन्दी N.; तम्बूल A. B. C.; वेडिभा for वीडिभा B.; वीडिभा A. C.; N.
om. वीडिभा; गुरिभ A. N.; ०भोग for ०भोभ N.; D. om. अव्यअर-
४ अव्यअर N.; ०गोद A.; N. om. वद. ५ ०कविभ C. D. N.; C. D.
om. खण्ड; विच्छेद A.; ०रिभ A.; गुणगणेहि for गदगदलेहि C. गदगदलेहि B.
६ ०सिता N.; कणन A. N.; N. om. वासी; क्षणक्षण D. N.; श्वेत्कारि
C. ०गदगद Com. ०एताश्च Com.

मक० । स्पृहणीयाः खल्वमात्यभूरिवसोर्विभूतयः । तथा हि ।

प्रेङ्गुलूरिमयूखमचकचयैरुन्मेषिषाचच्छदे-

च्छायासवालतार्विवर्तिभिरिव प्रान्तेषु पर्यावृताः ।

व्यक्ताखण्डलकार्मुका इव भवन्त्युच्चित्रचीनांशुक-

प्रस्तारस्थगिता इवोन्मुखमणिज्योतिर्वितानैर्दिशः ॥

सकवलितताम्बूलकीटिकापूरितकपोलमण्डलाभोगव्यतिकरखलितमधुर-
मङ्गलाद्गीतवदकोलाहलैर्विविधरात्रालंकारकिरणावलीविडम्बितमहेश्चपा-
खण्डविच्छेदविच्छुरितनमःस्थलेर्वारसुन्दरीकदम्बैरव्यासिता उत्कण्ठकन-
ककिङ्किणीजालझणझगङ्गकारिण्यः करिण्यः ।

४८-५१. प्रेङ्गुदिवादि । तरणकिरणसंपर्कादूर्ध्वमुखैर्मणिदीप्ति-
संघैर्विवर्तिभिरितस्ततो गतैः प्रान्तेषु निकटेषु पर्यावृता व्याप्ता इव दिशो
व्यक्तेन्द्रचापा इव भवन्ति । कीदृशैः । प्रेङ्गुन्त इतस्ततश्चलन्तो मूरीणां
सुवर्णानां मयूखाः किरणा यत्र तादृशो मेचकः स्निग्धश्चयो येषु तैः । मयूर-
मेचकानिभैरिति पाठे प्रेङ्गुनृत्यन्त्यो बहुमयूरस्तस्य मेचकाञ्चन्द्रकान्तिर-
तिशया भा येषां तैः ॥ मेचकश्चन्द्रके स्निग्धे इयागलेपि च दृश्यत इति
विश्वः । मूरि क्लीवं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गक इति मेदिनीकारः ॥
उन्मेष्युद्गीनो यश्चापः पतिभेदस्तस्य च्छदच्छापया पतकान्त्या संवलितैरिव
भिलितैः । कीदृश्यः । उद्भूतचित्रस्य चीनदेशमभवत्स्य प्रस्तारेण शय्यया
प्रस्तारेण वा च्छन्ना इव ॥ प्रस्तारस्तानितं शय्येति हारावली ॥ मणय
इहाभरणस्थरत्नानि ।

१ स्पृह after मक० D.; रमणीयाः for स्पृह० A. D. २ मयूर for मयूख
A. N. निमिः for चयैः N.; चापच्छय A. ३ वर्ति for वर्तित Com.;
वर्तितवर्तिन Com. ४ Com. om. कण्ड; कण्डिका Com.

कल० । कथं ससंभ्रमाणेकप्रतिहारमण्डलायोजितदुङ्गलकणभक्त-
लेहौभयत्तविचित्रवेत्तलदापरिविखत्तरेहारइदमण्डलो दूरदो जेजेव से
संदिदो परिअणो । एसा अ बहलसिन्दूरणिअरसंझाराओवरत्त-
मुहपोलन्तकन्तणवत्तमालाभरणधारिणि करेणरअणि अलंकरन्ती
इदो जेजेव कोदुहलमुहसमत्थलोअदीमन्तमणुहरा पण्डुरपरिवलाम-
देहसोई एहमणअचन्दलेहविभ्रमं वहन्ती किपि अन्तरं पसरिदा
मालदी । (क)

(क) कथं ससंभ्रमानेकप्रतिहारमण्डलायोजितोज्ज्वलकनककलधौत-
पञ्चविचित्रवेत्तलदापरिविखत्तरेहारचित्तमण्डलो दूरत एवास्याः संस्थितः
परिजनः । एषा च बहलसिन्दूरनिकरसंधारागोपयुक्तमुखाधूर्णकान्त-

५२-५८. अत्रायजिता तिर्यक्यक्ता । कनक हिरण्यम् । कलधौत
रजतम् ॥ कलधौतं हेमरौप्ययोरिति विश्वः ॥ पङ्केन लेपेन । वेत्तलता वेत्तद-
ण्डिका । परिविखत्ता रचिता । मण्डल इति । अस्मान्मण्डलात्केनापि न
बाहिर्गन्तव्यमिति भावः । दूरत एव मालत्या इत्यर्थात् । पृथुसिन्दूरपूर एव
संधारागस्तेनोपरक्ता किंचिदारक्ता चटुला चपला धूर्णती लम्बमाना
या नक्षत्रमाला सप्तविंशतिभौतिकमाला हरितप्रसाधनमैदो वा सैवामर्या

१ कथं N.; ०णभ B. N.; ०दुङ्गलन्त N.; C. om. कणभ. २ कलधौत B.
०धीभ N.; N. om. वत्त; पङ्क for वत्त A. D. चित्त for विचित्र C. N.;
खत्त for खित्त B.; रहअभ N.; दूरादो N.; N. om. जेजेव; A. D. N.
om. से. ३ B. om. बहल, बहल N.; ०वरत्त D. N.; चडुल after ०वरत्त
A. D. ४ B. D. om. मुह, मुहं C.; कणभ for कन्त C.; हरण for भरण
B. ०रिणि A. C. D. N.; रजणि D.; ०रेन्ति D. ५ एत for जेजेव N.;
०हलमुह N.; समत्त for समथ A. समत्त N.; मणहरा N.; पाणु-मलम
A. ६ N. adds विभाविभाणविभणा after सोहा; पदमअन्द A. पदमचन्द
D. गुहमचन्द ७ अन्त for अन्त C.; दूर for अन्तरं B. किपि C. किपि
A. D. ८ पसरिदा N. ९ पङ्क for पञ्च Com. १० रागोपरत्त

मय ० । यत्रस्थ यद्वय प्रद्वय

इयमवयवैः पाण्डुक्षामैरलंकृतमण्डना

कलितकुसुमा बालिवान्तलेता परिशोषिणी ।

वहति च वरारोहा रम्यां विवाहमहोत्सव-

श्रियमृद्धिनीमहोदा च व्यनक्ति मनोज्ञम् ॥

कथं निषादिता गजयधुः ।

नक्षत्रमालाभरणधारिणी करेणुरङ्गनीमलंकुर्वतीत एव कौतूहलान्मुखस-
मस्तलोकदृश्यमानमनोहरा पाण्डुरपरितमदेहशोभा प्रथमोद्भूतचन्द्रल-
लाविभ्रमं वहन्ती किमर्पणन्तरं प्रसृता मालती ।

तद्वारिणीम् । रात्रिपते नक्षत्रमाला तारकामाला । करेणुर्हस्तिनी सैव
रात्रिस्ताम् । दृश्यमाना चासौ मनोहरा चेति समासः । पाण्डुरा धूसरा
परिक्षामातिरुक्ताङ्गदोमिर्वस्याः सा । एतेन चन्द्रकलासाम्यमुक्तम् ।
दृश्यमानेत्यनेनान्येषां दर्शनमात्रं तव परमुपभोगो मालत्या इति सूचि-
तम् । पाण्डुरेत्यादिना मालत्यापान्तर उद्देश्य उक्तः । किञ्चिदन्तरं क्रिय-
दूरम् । प्रसृतागता । कलयौतवदङ्कपत्रेति पाठे दङ्कपत्रं पट्टिकेत्यर्थः ।

६०-६४. इयमित्यादि । इयं वरारोहा प्रशस्तश्रोणिका विवाह-
महोत्सवसंपत्तिं प्रकृष्टां रम्यां च वहति । सहजरमणीवत्वात् । उद्गाढां
प्रबलां चित्तपीडां च प्रकाशयति । कीदृशी । पाण्डुक्षामैरङ्गैरलंकृतमू-
षणा । अतिरम्यतयाभीरेव भूषणान्यलंकियन्त इति भावः । अन्तरंग्य-
न्तरे परिशोषिणी । अत एवाङ्गानां पाण्डुक्षामत्वम् । कलितं परिहितं
कुसुमं यथा सा । बाला षोडशवर्षवयस्क । अवयवैरित्यनेन सर्वाङ्गीणं
पाण्डुत्वादुक्तम् । लतेव । यथा लता मवा वसन्तादिप्रभावात्सपुष्पापि

माध० । तानन्दम् । कथमवतीर्थ भगवतीलङ्कारिकाभ्यां सममितः
प्रवृत्तैव ।

ततः प्रविशति कामन्दकी मालती लङ्कारिका च ।

काम० । सहर्षमपवार्य ।

विधाता भद्रं नो दितरतु मनोज्ञाय विधये

विधेयासुर्देवाः परमरमणीयां परिणतिम् ।

कृतार्था भूयान् प्रियसुहृदपत्योपयमने

प्रयत्नः कृत्स्नोयं फलतु शिवतातिश्च भवतु ॥

कुतश्चिद्वैकृतादन्तःपरिशेषं वदति तथेयमपीत्यर्थः । निषादितो उपवे-
शिता । अवतारणार्थमिदम् ।

६८-७५. सहर्षमित्यभीष्टसंज्ञादनादिति भावः । विधातोत्यादि ।
नोस्मार्कं मनोज्ञाय हृदिस्थाया विधये व्यापाराय प्रकृतविवाहाय भद्रं
कुशलमविभ्रं विधाता ददातु ॥ विधय इत्यत्र तादर्थ्यं चतुर्थी । क्रियार्थो-
पपदस्येति वा ॥ वृत्तेषु कार्ये राजविरोधादनिष्टमाशङ्काह । परमरमणी-
यामविरोधिनीं परिणतिमुत्तरविशुद्धिं देवाः कुर्वन्तु । स्वस्यापि फलमाह ।
अहं कृतकृत्या भूयासम् । यतो मालतीमाधवयोर्विवाहे समस्तोयं प्रयत्नः
फलतु । उत्तरकालशुद्ध्या फलदायी भवत्वित्यर्थः । परिणतिशुद्ध्या
शिवदायी भवतु । कल्याणकरोस्त्वित्यर्थः । शिवतातिश्च भवत्विति पाठे
शिवतातिः शिवकरः ॥ सर्वदेवात्ताविलित्यनुवर्तमाने शिवशमरिष्टस्य कर-
इति ताविल् ॥ अत्र मरणमेव सर्वदुःखनाशकतया निर्वाणं मोक्षस्वस्या-
न्तरपवसरः । यद्वा । मरणमेव निर्वाणं निर्वृतिः सुखम् ॥ निर्वाणं निर्वृ-
तो मोक्ष इति विश्वः । अन्तरपवसराध्यात्मसदृशोऽस्ति मेदिनीकारः ॥

१ भगवती मालतीलङ्कारिकाभ्यां सहितेन एव प्रवृत्ता B, C. same as B. but
has. same for सहितः. २ नतः प्रविशन्ति ताः B. ३ D. om. सह-र्ष. ४ कृतार्था-
भ्यां A. D. ५ सुहृदि प्रत्यैरभिमतः N. ५ शिवताति A.

माल० । स्वगतम् । केण उण उवाएण समदं मरणणिउवाणस्स अ-
न्तरं संभावइस्स । मरणंपि मन्दभाअवेआणं अहिमदं ति दुल्लहं
होदि । (क)

लव० । स्वगतम् । अदिकिल्लाम्मिदा वखु पिअसही एदिणा अणु-
कूलविण्णलम्भेण । (ख)

प्रविश्य पेट्टालकईस्ता प्रतीहारी । भवद्वादि अमच्चो भणादि एदि-
णा णलिन्दौणप्पेसिदेण विवाहणवत्थेण देवदापुरतो अलंकरिदंश्च
८० मालदिर्त्ति । (ग)

(क) केन पुनरुपायेन सांप्रतं मरणनिर्वाणस्यन्तरं संभावयिष्ये ।
मरणमपि मन्दभागधेयानामभिमतमिति दुर्लभं भवति ।

(ख) अतिक्लामिता क्लृप्तं प्रियसख्येतेनानुकूलविप्रलम्भेन ।

(ग) भवति अमत्यो भणत्येतेन नरेन्द्रानुप्रेषितेन विवाहनेपथ्येन
देवतापुरतोऽलंकरण्या मालतीति ।

संभावयिष्ये सम्पत्प्राप्त्यापि ॥ भू प्राप्तावित्यस्यात्मनेपादिनो रूपम् ॥
सांप्रतमित्यनेन माधवालाभाजनन्दनलामविलम्बनाच्चेति दर्शितम् । मन्द-
भाग्यतया माधवप्राप्तिवन्मरणमपि न स्यादिति भावः ।

७६-९० अत्र क्लामिता क्लमं श्रमं प्रापिता । अनुकूलेन माधवे-
न सह विप्रलम्भो विरहस्तेन । यद्वा । अनुकूलो नन्दनस्तस्य विप्रलम्भेन
वञ्चनया । पेटकं मञ्जूषा ॥ पेटकं पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कदम्बक इति

- १ B. om. स्वगतं; N. om. उण; अन्तरेण for उवाणि B.; अन्तरं B.
२ येषि A. C. D. N.; °हेआणं A. °हेआण N.; सुदुल्लहं A. ३ अति°
A. C.; °मिदा B.; N. om. वखु; B. om. एदिणा, एदेण N.; अणुकूल
C. D. ४ पेटक A. D.; अमच्चो भवद्वादि विण्णवदि A. अमच्चो भवद्वादि भणादि D.
एदेण for एदिणा N. ५ नरेन्द्रा° B. N.; णवत्थेण A. D. N.; गजंका°.
६ °दिनि D. ७ Com. with A.

काम० । युक्तमाहामर्थः । माङ्गलिकं तत्स्थानप्रती दृश्य ।

प्रती० । एवं दाव भवद्वलपट्टसुअचोलअं एदे च उत्तरीअं रत्तव-
णसुअं इमे अ सव्वद्धिआ आहरणसंज्ञाआ अयं च मोत्तिआहारो
चन्दणं कुसुमापीडो अ । (क)

काम० । अपवार्य । रमणीयं हि वत्समकरन्दमवलोकयितुं
मदयन्तिका । प्रकाशम् । गृहीत्वा । भवत्वोभित्युच्यताममान्यः ।

प्रती० तथै । इति निष्क्रान्ता ।

काम० । लब्धद्विके प्रविश त्वमभ्यन्तरं वत्सया मालत्या सह ।

(क) इदं तावद्वलपट्टसुअचोलकमेतच्चोत्तरीयं रत्तवर्णाशुकमिमे च
सव्वद्धिका आभरणसंज्ञा अयं च मोत्तिकाहारश्चन्दनं कुसुमापीडश्च ।

मेदिनीकारः ॥ पेटकाग्रहणं तु नन्दनप्रसाधनार्थम् । [प्रती० वा०] अत्र
नेपथ्यं प्रसाधनम् । युक्तमिति । एतत्प्रसाधनेन मकरन्दमलकस्य मदयन्तिकां
विव्राहयिष्यामीति भावः । माङ्गलिकं मङ्गलहेतुः । अत्र भवत्वं यवद्वं सू-
त्रमयमंशुकं तेन निर्मितश्चोलकः कूर्पासकः ॥ चोलः कूर्पासकोस्त्रिपा-
मिधमरः ॥ उत्तरीयरूपं रक्ताशुकं तिनूरीवस्त्रम् ॥ आपीडः शोखरेष्टि-
यामिति मेदिनीकारः ॥ भवतीति संबोधनम् । गुरुतमसं मालत्यनुरागा-
नुभवो माधवस्य न स्यादत उक्तं प्रविश त्वमिति । विवर्ते विजने ।

१ N. om. अमात्यः; एतन्मयानं A. इतो for अतो D. N. २ इदं A. B.;
३ इदं A. पट्टसुअं D. N.; ४ चोलः A. D.; N. om. चोलअं; अ for च
N.; ५ रत्तवर्णसुअं N. ३ रत्तसुअं B.; सव्वद्धिआहरण C. भरण N.; इमे for
अयं N.; अ for च N.; मोत्तिआहार N.; एवं before चन्दणं A. D. N. ४ एष च
सितकुसु० D. एवं सितकुसुमापीडं ति N. ५ N. om. हि. द वतः for मदयन्तिका
N.; एवं for ओमिति A.; भवति एवं N. ७ N. om. तथेति. ८ वत्स before ल-
ब्धिके A. D.; B. N. om. मालत्या. ९ Com. om. वर्षी; एवं for रमे Com.
१० एष for रमे Com.; इदं चन्दनं एष च सितकुसुमापीडः Com.

लव० । अर्थ भववदी उण कहिं । (क)

काम० । अहमपि तावेद्विक्तेलंकरणरत्नानां प्राशस्य शाश्वतः
परीक्षित्ये । इति निष्क्रान्ता ।

माल० । स्वैगतम् । लवङ्गिआमेत्तपरिवारस्मि संवृत्ता । (ख)

लव० । एदं देवदामन्दिरद्वारं पविसस्य । इति प्रविशतः । (ग)

मक० । वयस्यै इतस्तावत्सम्भाषणवारितौ तिष्ठायः । तथा कुरुतः ।

लव० । सहि अंभं अङ्गराभो इमाभो कुसुममालायां । (घ)

माल० । ततो किं । (ङ)

(क) अथ भगवती पुनः क ।

(ख) लवङ्गिकामात्परिवारास्मि संवृत्ता ।

(ग) एतदेवतामन्दिरद्वारं प्रविशायः ।

(घ) सखि अयमङ्गराग इमाः कुसुममालाः ।

(ङ) ततः किम् ।

९२-९७. [मा० वा०] हृत्तमरणवकाशप्राप्त्या सानन्दोक्ति-
रियम् । [ल० वा०] बाह्यसंवेदनाभावान्मालती न पश्यतीति भावः ।
अपवारितं व्यवहितम् । अत्राङ्गरागः कुङ्कुमादिः । तत्प्रयोजनमपश्य-

१ N. om. अयः; N. om. कहिं. २ B. om. तावत्; B. om. भजे-
करण. ३ आत्मनर्त N.; A. D. add कथं before लवङ्गिआ०; परिभणक्ति
B.; N. adds प्रकाशम् after संवृत्ता and gives the following
speech to मालती. ४ इदं A. C. D.; ता पविसस्य A.; B. D. om.
पविसस्य; एतदु पविसस्य N.; B. N. om. इति. ५ N. om. वयस्य;
इतस्तावत्सम्भाषणवारितौ A. D.; N. om. तावत्; ० पवारितौ प्रकाशयः N. ६ इमे
N.; ० राभ N.; इमां कुसुमां B. ७ एष Com.

लव० । संहि इमस्मि पाणिग्माहणारम्भे कल्याणसंपत्तिनिमित्तं देवदाओ पूजहि^२ ति अन्वाए अणुपेसिरासि । (क)

मालै० । कीस दाणिं दासणसमारम्भदेवदुर्विलासपरिणामदुःख-
निवृद्धमाणसं पुणो पुणो णिवेददूसहं मं मन्दभाणिं दुतापि । (ख)

लव० । अहं किं सि वत्तुकामा । (ग)

(क) संहि अस्मिन्पाणिग्रहणारम्भे कल्याणसंपत्तिनिमित्तं देवताः
पूजयेत्यम्भयानुप्रेषितासि ।

(ख) किमिदानीं दास्यसमारम्भदेवदुर्विलासपरिणामदुःखनिवृद्धमा-
नसां पुनः पुनर्निवेददुःसहं मां मन्दभाणिनीं दुतापि ।

(ग) अहं किमसि वत्तुकामा ।

न्तीवाह । ततः किं मयानेन कर्तव्यमित्यर्थः । अत्र पाणिग्रहणेति तावा-
न्योक्त्या माधवनन्दनयोर्विवाहश्लेषेण नर्मस्फोटोपे भावः । यदाह ।

श्लेषेणोक्तिस्तु भावानां नर्मस्फोट इतीरितः ।

१००-१०५. अत्र दुर्विलासपरिणामः श्रियत्वाद्यादिवत्प्रतिक-
क्षणः । दुःसहमिति क्रियाविशेषणम् । अनया श्रुतिं सहचो न सातमत
इयमेव वदन्वित्यत आह [लवङ्गिका] । अत्राभिनिवेशिना मनोरथेन

१ B. om. संहि; इमस्मि C.; ग्राहणमप्युत्तरारम्भे A. ० ग्राहणमप्युत्तरा ० N.
२ पूजोसि ति C.; अस्मेहि ति N.; ० पूजोसि ० C. ३ N. inserts स० after
मालै; किं for कीस A.; दाणिं B. C. D.; दुर्विलाससि B. ४ णिवेदजिद A.
निवृद्धि N. and णिवेदजिद C. for निवृद्ध; B. D. om. one पुणो; ति
after पुणो A. B. C. D.; ममच्छेभ A. and ममच्छेव D. N. for निवेद-
दूसहं A.; C. N. om. मं; ० दुतापि A. B. C. D. ५ दुतापि B. दुतापि
C., दुतापि N. ६ अहं A. अहं D. N. om. अहं. ७ Com. with A.
८ Com. with A. D. N. ९ Com. with A. D.

माल० । जं^१ दाभि दुल्लहाहिणिषेसमथोरहाविसंवदन्तभाष्येओ
जणो मन्तेदि । (क)

माक० । सखे श्रूयताम् ।

माध० । श्रुतमसंतोषश्च हृदयस्य ।

माल० । लवङ्गिकां परिष्वज्य । परमथदहिणि पिअसहि उ-
वङ्गिए एसा दाणिं दे पिअसही अणाहा मरणे वट्टमाणा आगम्भ-
णिग्गामणिम्मिदणिरन्तरेवआरोक्खत्थीसम्भसरिस्सं परिस्सइअ तुमं
पैथेदि जइ दे अहं अणुवट्टणीआ ततो मं हिअएण धारअन्ती सम-

(क) यदिदानीं दुर्लभाभिनिवेशमनोरथाविसंवदद्वागधेयो जनो
मन्तयते ।

विसंवादं प्रतिकूलं भाग्यं वक्ष्ये सः । माधवे दुर्लभा वाञ्छां भक्त्वाह सखे
श्रुतमिति । हिष्टे वक्षस्यनिष्ठाशङ्कितमाहासंतोष इति ।

१०६-१११. अत्र परमार्थेयादिना विश्वात्पाद्यत्वमुक्तम् ।
विरूढ उपचितः । सहशं यथा तथा परिष्वज्येत्यन्वयः । अनुवर्तनीयो-
पकर्तव्या । समग्रसौभाग्यपदेनारविन्दस्पर्धिनी शोभोक्ता । यदाह ।

उत्तमैर्गुणिभिः स्पर्धा या सा शोभा प्रकीर्तिता ॥

मां हृदये धारयन्तीत्यनेन परंपरया मयापि दर्शनं स्यादित्युक्तम् ।

१ किं for जं N.; दाणीं C.; अभिनिवेशि D.; अहिनिवेशि A.; अभिणि०
N.; मण्णरह N.; भाग्येओ D. N. २ श्रुतं A. N. ३ अन्तोषश्च B.; तु for च
C. N.; हृदये D. ४ A. C. D. insert ता before परम०; भराणि N. ५ दाणीं
B. D. ६ D. om. निग्ग-व; N. om. निग्गिद; ०रोपभारविरूढ A. ०रोपभार
B. ०रन्तरीणारूढ N.; विस्सम्म N.; मरिस्सइअ B. परिस्सज्जीअ N.; N. om.
तुमं. ७ अभाष्येदि for पय्येदि N.; जइ N.; ०वाटणीआ for ०वट्टणीआ D.; हिअ-
ए for हिअएण C.; धारअन्ती N. ८ ०निवेशि or निवेशिन् Com. विसंवाद for
विसंवद Com.

मगसोहगलच्छीपरिगहेकमङ्गलं माहवसिणिणो महारविन्दं आण-
न्दमसिणं अवलोभइस्ससि । (क) इति रोदिति ।

माध० । वयस्य मकरन्द

म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकासनानि

सतपणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

(क) पैरगाधमणिनि प्रियसखि लज्जाङ्गके एवेदानी ते प्रियस-
ख्यनाथा मरणे वर्तमानागमनिर्गमनिषितानिरन्तरावकाशेपैरुद्विग्नस्य
सदृशं परिष्वज्य त्वां प्रार्थयते यदि तेहमनुवर्तनीया ततो मां इदमेव
धारयन्ती समग्रसौभाग्यलक्ष्मीपरिग्रहेकमङ्गलं माधवश्रियो मुखाराविन्द-
मानन्दमसृणमवलोकयिष्यसि ।

माधवश्रिय इत्यत्र प्राकृते पूर्वनिपातानियमान्छ्रीयापवस्तेत्यर्थः । आन-
न्दमसृणत्वेन स्निग्धा दृष्टिस्तथा ।

११२-११६. म्लानस्येत्यादि । वचस्येवावृत्तानि मयापि दिष्ट्या
निर्णीतानि । त्वया श्रुतमित्यादिना निर्णीतानि मया त्वयुनेत्यादि-
पदार्थः । अमृततुल्यत्वमाह । म्लानस्य प्रत्याशाभङ्गज्ञानेन संकोचि-
तस्य जीवपुष्पस्य प्रकाशनानि । अमृतेषु सर्वप्रकाशकतया म्लानपुष्प-
प्रकाशकत्वम् । संतपणानि तृप्तिकरणानि । अमृतेष्वेवम् । संतपणे साति
बाह्येन्द्रियतर्पकानि । अमृतेष्वेवम् । आनन्दनान्पन्तर्मोदकानि । आण्यत
आनीयतेनेनेत्यायनम् । रसस्वापनं रसायनम् । वचसां चित्तोल्लासकत्वेन
नवत्वजननादिवामृतस्य जरादिनाशकत्वेन नवत्वजननादिदमिति भावः ।
यद्वा । अमृतपदेन जलमोक्षपीयूषाप्युच्यन्ते । तत्राद्यपदेन जलसाम्यम् ।

१ माहवसि सिंहरिमुहा० N. २ N. has एकोणसु for आणन्द-स्ससि; एकोणसि
for अवलोभइस्ससि C. D. ३ विकास० A. C. ४ तत्पर० Com. ५ कारवि-
रुद Com. ६ हृदये Com.

११५

आनन्दनानि हृदयैकसायनानि

दिष्ट्या मयाप्यधिगतानि वचोमृतानि ॥

माल० । जहा तस्स जीविदप्पदाइणो जणस्स अवसिदं मं सु-
 णिअ संतप्पमाणस्स तं^१ तहायिहं सरिररत्थणं ण परिहीअदि जहा
 अं लोअन्तरगदं पि मं उदिसिअ सो जणो सुमरणसंकथामेत्तपरिसेव
 मोक्षसाम्पार्थानितरपदवप्पम् । मोक्षे हि सम्यक्त्वमिविषये निराकाङ्क्षत्वेन ।
 अन्निपमोहोपि विषयग्रहाभावात् ।

॥ आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितम् ॥

इति श्रुतेरात्तदमयता मोक्षे । यद्वा । आद्यपदान्यां जलसा-
 म्यमितरपदान्यां मोक्षसाम्यम् । पीयूषसाम्यार्थं शेषपदम् ॥ अमृतं
 मोक्षपीयूषसलिलेषु धृतेरिति चेति धरणिः ॥

११७-१२६.

अवावसिता मृता । तथाविधमनिर्वचनीयम् । न
 परिहीयते न नश्यति तथा काङ्क्षसीत्यन्वयः । लोकाया वा गार्हस्थ्यमस्मिन्
 स-? पत्नीकृत्यं वा । माधवार्थप्रत्याशानाशोदिकेवेत्यवधारणम् । हन्ता-
 नुकम्पायाम् । करुणमिति । आलस्यादिसमुत्थो निरपेक्षभावः करुण औत्सु-
 क्यचिन्तासमुत्थः सापेक्षभावो विप्रलम्भ इत्यनयोर्भेदः । अत एव निरपेक्ष-
 पदोपलक्षितनैराश्यमाह माधवः । नैराश्येत्यादि । नैराश्येन प्रत्याशान्तो-
 न्न कातरा विसंष्टुला धीर्यस्या हरिणनेत्रायाः । वास्तव्यं प्रियविक्षेपे प्राणत्या-
 गेच्छा । मोहो भ्रमः सप्रत्याशात्वेपि नैराश्याभिमानः । ताभ्यां यत्परिदेवितं
 विलपनं वृत्तवर्तमानभाव्यर्थचिन्तनमतिकरुणं मनोज्ञं च श्रुत्वा चिन्तया

१ जह N.; N. om. जणस्स; अवसिदं A. C. अवसिदं D. अवसिदं N.
 २ N. om. तं; जहा C. and तह D. for तहा; सरिररत्थं B. सरिर N.
 जहा D. जह N. ३ N. om. अ; मयं for मयं N. इति A. C. N.; परजेअ-
 अदमि A.; N. om. सो जणो; ०रणकथा A. D. ०रणसंकथा N.; संमरण for
 समरण C.; परिगणिण for परिसेव N.

कालान्तरे वि लोभजनं न सिद्धिलेदि तदा करोसु । एवमेव पित्रस-
हीए पैसादादो मालदी किदथा भोदि । (क)

मक० । हन्त अतिक्रुणं वसते ।

माध० । नैराश्यकातरधिया हरिणक्षणायाः

श्रुत्वा निकामकरणं च मनोहरं च ।

वात्सल्यमोहपरिदेवितमुद्दहामि

चिन्ताविषादविषदं च महोत्सव च ॥

(क) ययां तस्य जीवितप्रदायिनो जनस्थावसितीं मां श्रुत्वा
संतप्यमानस्य तत्तथाविधं शरीररत्नं न परिहीयते यथा च लोकान्तर-
गतामपि मामुद्दिश्य स जनः स्मरणसंकथामात्रपरिशेषं कालान्तरेपिलोक-
यावां न शिथिलयति तथा कुरुष्व । एवमेव प्रियसख्योः प्रसादान्मालतीं
कृतार्था भवति ।

यो विषादस्तेन विपत्तिमुद्दहामि । चिन्ताविषादरूपां वा विपत्तिं महोत्सवं
चोद्दहामि । चकारो मियो विरुद्धरसयोजने । इह हेतुफलभावनाश्रयः ।
तथा हि । नैराश्यकातरबुद्धित्वाद्वात्सल्यम् । ततः परिदेवनम् । तच्छ्रुत्वा
मनोविषादः । तथा हरिणक्षणात्पहृतचित्तस्य समालाभात्पतन्तपरि-
देवितं श्रुत्वा महोत्सवः ।

१ कालदरेण N; वि B; D. N. om. वि; लोभजनं N; ० के N. तदा C.
N; करोसि A. D. N; N. om. उज्ज्व; पित्रसही दे N. २ मध्यामादी B. C.
N. om. पैसादादो, पैसा ० A. मालदी N. अणाहा सकामा होइ for किदथा भोदि N;
कथया A. C; भोदि B. भविस्सदि D. ३ B. om. अति; प्रस्तुतभनया for वसते
N. ४ चिन्तावस्तन B. चिन्तावसाद C. ५ यथा च तस्य Com. ६ भगवति मां
Com. ७ परलोकगतमप्यु० Com. ८ संस्मरणकथा Com; Com. om. अति.
९ करिण्यसि Com. १० सखीप्रसा० Com.

लव० । पंडितं दे अमङ्गलं । न अदो वि अधिवदं सुणि-
स्सं । (क)

माल० । सखि पिअं वणु तुत्थाणं मालदीजीविदं न उणे मा-
लदी । (ख)

लव० । किं एवमं भणिदं भोदि । (ग)

माल० । आत्मानं निर्दिश्य । जेण पञ्चासाणिवन्धणेहि

(क) प्रतिहतं तेमङ्गलम् । नातोऽप्यधिकतरं श्रोष्यामि ।

(ख) सखि प्रियं खलु युष्माकं मालतीजीवितं न पुनर्मालती ।

(ग) किमेवं भणितं भवति ।

स पुनः क्रन्दनैर्मोहिः प्रलापैः परिदेवैः ।

देहापासाभिघातैश्च करुणाभिनयो भवेत् ॥

इति भरतः ।

१२७-१३०. अत्रामङ्गलप्रतिघातो विवाहादिति बाह्यम् । माध-
वसन्निधानादिष्वान्तरम् । बाह्यार्थमाकलय्याह [सखि प्रियमिति] । अत्र
तच्छरीरावच्छिन्नात्मा मालती । जीवनं त्वदृष्ट्विशेषकारितदेहात्मसंयोग
इति जीवनमालत्योर्भेदः । जीवनस्य सुखहेतुतया प्रियत्वं तच्चेह
दुःखसंततिजनकमतस्यान्यमेव भवतीति भावः ।

१३१-१३६. अत्रान्यजनेत्यत्रान्यपदेन माधवाभिधानम् । नन्द-
नापेक्षयान्यत्वात् । दुर्लभत्वेन परकीयत्वारोपादा । बीभत्समिह नन्दन-
विवाहार्थमङ्गलस्यानिष्टस्य दर्शनात् । अनपराद्धमितीषदर्थं नञ् । आन-

१ आह पाठे A. D. N.; दणि before इ A. D. N.; पादो वि अधिवं सु-
णिस्सं D. पादो वरं सुणिस्सं N.; अहिअ° B. D. ends here. २ N. om. एण
उ अहि before किं N.; वि for एण N.; भणिदे E. भणिजेण C.; रोहि N.
D. N. om. आत्मानं निर्दिश्य, C. om. जेण, A. E. have अन्तराय after
जेण, ° वासावन्धणेहि A. ५ नातोऽप्यधिक Com. ६ किमेव Com.

वअणसंविहाणेहिं जीआविअ इमं महावीधच्छारमं अणुभा-
विदहि । संपदं उणं मणोरही एसो ज्जेअ जं तस्स देवस्स
परकोअत्तणेण अवरद्धं अत्ताणभं परिच्चइस्सं ति । ता इमस्सि पओ-
अणे पिअसही मे^१ अपरिपन्थिणी होइ । (क) इति पादयोः पठति ।

माध० । सैषां सीमा स्नेहस्य । लवङ्गिका नामव संज्ञया सुमा-
ह्वयति ।

मक० । वयस्य उपसृत्य लवङ्गिकास्थाने निवृ ।

(क) येन प्रत्याशानिवन्धनैर्वचनसंविधानैर्जीवयित्वम् महावीधत्ता-
रम्भमनुभावितारिम् । साप्रत पुनर्मेनोरथ एष एव पत्नस्य देवस्य
परकीयत्वेनापराद्धमात्मानं परित्यक्त्यामीति । तदस्मिन्प्रयोजने प्रियसखी
मेपरिपन्थिनी भवतु ।

रदनविवाहपर्यन्तस्थायित्वे महापराधी यतः । अन्यस्य संभोगादिरभावदिष्ट
एवेत्युक्तम् । अपरिपन्थिन्यविरोधिनी । एतदात्मत्यागरूपम् ।

१३७-१४५. संज्ञया संकेतेन । परवाननायतः । सात्वसेन
जडतया । अत्यभोष्टलाभादिषम् । नेदीयसां निकटानाम् । रवैर शनैः ।
[मलि० वा०] अत्र मर्तुं स्वीकुर्वित्यर्थः । माधवस्य संस्कृतभाषया

१ वअणविण्णसोहिं C. E. वअणविलअणेहिं B. वअणसंविहाणहिं N.; ज्जेअ after
इमं A. E.; °भास्सारं B. C. °मन्त्र आरंभं N. २ मज A. मह after जण
E., N. has मे after मणोरही; एत्तिअ एव for एसो ज्जेअ N. B. om.
ज्जेअ; N. om. देवस्स. ३ परोक्खगुणकिरिअत्तणेण A. C. परोक्खगुणसंकि-
त्तणेण B. परोक्खगुणकित्तणेण E.; अणवरद्धं A. C. E. अणवरद्धं B.; अत्ताणं
A. N.; परिच्चइअ णिवुदा भविस्सं । सहि एदास्सं for परिच्चइस्सं—तिस्स N.;
परिच्चइस्सति ति B. ४ B. om. मे; होइ for होइ C.; N. om. इति. ५ स
एव N. संज्ञयाह्वयति N. ६ N. om. वयस्य; लवङ्गिकायाः A. C. ७ येनान्य-
जनपन्थो Com. °लेयमेवाह. ८ महावीधत्तमनु Com.; पुनर्ममंनो Com.
९ पराधीनत्वेनापराद्धम् Com.; परित्यक्त्या Com.

११०. माध० । प्रैवानश्मि साध्वसेन ।

मक० । इयमेव नेदीयैसा प्रकृतिरभ्युदयानाम् ।

माधवः स्वैर लवङ्गकौस्थाने तिष्ठति ।

माल० । सहि करोहि अणु^१कुलदाए पसादं । (क)

१११. सरले साहसप्रा परिहर रम्भोरु मुञ्च संरम्भम् ।

११२. विरसं विरहायासं बोहुं तव चित्तमसहं मे ॥

माल० । अलङ्कणीओ जेज्व दे मालदीपणामो । (ख)

माध० । संहर्षम् । किं त्वां भणामि विच्छेददारुणायासकारिणि ।

(क) सखि कुर्वन्कुलदया प्रसादम् ।

(ख) अलङ्कनीय एव ते मालतीप्रणामः ।

लवङ्गकाश्रमो न स्यादिति भाषासमावेशेनाह । सरले इत्यादि । साहस आत्मनिरपेक्षकार्ये रागमनुरागं परिहर । रम्भोरु कदलीसमोरुदेशे हे संरम्भं मरणे त्वरां त्यज जीवन्त्यां प्रत्याशापि स्यादिति भावः । विरसं रसशून्यं तव विरहबुद्धौ सोढुं मे चित्तमसहं यतः । अतोयं बह्व-
मस्थायि दत्तोत्तरस्य मरणाभिनिवेशमिति लवङ्गकाभिप्रायः । अत एव सरले अज्ञे कजप्रकृतिके वा । माधवपक्षे सरले अजानन्ति हे तव विर-
हायासं सोढुं मे चित्तमसहमतस्तव समीपमागतोऽस्मि तन्मरणं त्यज ।
इतरत्तमेव । तदिह संस्कृतप्राकृतयोः साम्यात्प्राकृतममकम् ।

११३-११८. किं वेत्स्यसि । किं वा भणामि । तदारम्भनिषेधं न करोमीत्यर्थः । हे विरहदुःसहकष्टकारिणि मुश्रोणि काममभीष्टं कुरु । यद्येवं

१ ययम् before परगम् A. C. E. २ नेदीयसि B. ३ लवङ्गकाश्रमः C.
४ कुल° N. ५ सोढुं A. N. ६ सहि before अणु° A. B.; अणुङ्गणी-
यो C. E. अणुङ्गणीयो B.; N. om. ७ जेज्व; यणामो N. ८ N. om. संहर्षम् वा
जिह्वम् A. N. ९ कारिणि C. E. १० शब्दे Com. ११ सखि अणु° Com. अणु
for एव Com.

कामं कुरु वरारोहे देहि मे परिभ्रमणम् ॥

माल० । सहर्षम् । कथं अणुगहीदक्षि । उत्थाय । इयमालि-
ङ्गमि । दंशनं उण पिअसहीर दाहुप्पीडेण निरुद्धं ण लम्भी- १
अदि । आलिङ्गयं सानन्दम् । सहि कटोरकमलपद्मलो अण्णारि-
सो उजेय्य दे अज्जं निग्गवेदि सरीरकसो । सत्तम् । किं च ।

(क) कथमनुगृहीतास्मि । इयमालिङ्गमि । दशनं पुनः प्रियसख्या
बाहुपापीडेन निरुद्धं न लभ्यते । सहि कटोरकमलपद्मलोन्मोहाद एव
तद्य निर्वापयति शरीरस्पर्शः । किं च । मौलिविनिवेशताञ्जालिम

तदा ममालिङ्गनं देहीति लवङ्गिकापक्षे । माधवपक्षे तु किं वा भगवति
किं वक्तव्येन कामं कामव्यापारं कुरु । अतः परिभ्रमणं देहि ॥ आरो-
हः श्रोणिकाययोरिति वरणिः ॥ श्लोकद्वयमिदं सौरसेन्या । पदाह ।

स्पष्टार्थं लक्षणं प्रोक्तं सौरसेन्याः प्रपञ्चतः ।

लक्षणं त्वेकमेवास्याः संस्कृताद्यदनूनता ॥

१५०-१६३. अत्र उत्पीडः प्रबलीभूय-निर्गमः । उत्पीडः समूहो
वा । अपश्चिमं चरमम् । प्रियस्पर्शादाह्लादात्सहर्षम् । कटोरमरालम्भी
वीजकोशः । पद्मलो रोमाञ्चयोगात् । समाधिना सुकुमारः । अन्वाहश
एवानुभूतसखीस्पर्शविधर्मा इमशानानुभूतस्पर्शतुल्यः । निर्वापयति

१ B. om. सहर्षम् ; ०यदक्षि for ०यहीदक्षि N. २ E. om. पिअसहीर ;
बाहुपापीडणि ० A. बाहुपाडणेण नि ० B. बाहुपाडणि ० C. बाहुपाडणेण E. अपक्षि-
मे ण लम्भी ० A. पक्षिणं ण लम्भी ० N. ; लम्भी नि E. लम्भी E. लम्भी नि C.
३ इयमालिङ्गमि B. ; N. om. सानन्दम्. कमलगन्धपद्म ० A. E. N. ४ एव N. ;
B. om. भवज्ज ; ०वेह N. निग्गवेदि B. C. ; A. adds मे सत्तमस्य पिअसहीर
after ०वेदि ; मे after ०वेदि E. N. ; सहि before किं च N. ; किं च C.
N. ५ ०दीउजेयन निरुद्धं प्रियसख्या अण्णियं मे Com. ; कमलगमोपलसुसुमारोण
Com. ६ त्वाण्य for किं च Com.

मन्दस्तिषिषिषेसिदञ्जली महः दधणेण विष्णवेहि तं जणं ण
मर मन्दमोहणीए विधसन्तपुण्डरीअलच्छीविलासहारिणो मुख-
१५ न्दमण्डलस्स दे^३ सच्छन्दसणेण संभावितो चिरं महूससो लोअणा-
णं । मुधामणोरेहिं अ अविरदविधम्भमाणदुःखारुक्खेअवइअरुक्खत्त-
माणवन्धणं धारिअं हिअअं । गमिआ अ वारं वारं सविसेस-

वधनेन विज्ञापय तं जनं न मया मन्दभाग्यया विकर्तपुण्ड-
रीकलक्ष्मीविलासहारिणो मुखचन्द्रमण्डलस्य ते स्वच्छन्ददर्शनेन
संभावितश्चिरं महोत्सवो लोचनानाम् । मुधामनोरथेश्चाविरतविजृ-
म्भमाणदुर्बाराद्वेगव्यतिकरोद्धर्तमानवन्धनं धारितं हृदयम् । गमिताश्च

तापं क्षमयति । तथा तादृशः स्पृशः शङ्कणविषयोऽप्यत्र नेति निर्वेदास्ता-
श्रुता । अत्र विकर्तान्तं ज्ञातं पत्राणि यस्य तत् । अन्यथेदं व्यर्थं स्यात् ।
मण्डलपदं संपूर्णत्वार्थम् । चिरमित्यनेन स्वाधीनभर्तृकात्वमुक्तम् ।

सुस्तादिरसैर्यस्या बद्धः पार्श्वगतः प्रियः ।

सामोदगुणसंप्राप्ता भवेत्स्वाधीनभर्तृका ॥

निवेश दुःखं सुखी भवेदिति पूर्वानुभूतदुःखं निवेदयति । अविरतेत्यादि । उ-
द्धर्तमानमुन्मूलितं बन्धनं स्यैर्यं यस्य तत् । बन्धनं स्वस्थानावस्थानं तस्योद्-
र्तनमुन्मूलनारम्भ इति पाठान्तरव्याख्या । गमिताश्चेत्यादिना व्याख्यव-
स्थोका । अतिवाहितातिक्रान्ता । चन्द्रातप इति तापकारित्वादातपः ।

१ मीळ N.; °लिपंजली C. N. E.; सम A.; विष्णवेहि A.; जण A. जह
N. before ण मर. २ °भाभाए N. विदसदपत्तञ्जली N. °हारिणी सपुण्यचन्द-
मण्डलदिरसस्स मुहस्स दे A.; अन्द for चन्द A. B. C. E. ३ B. om. दे;
लोअणमहोत्सवो for महू-णाणं N. ४ मुधाम° B. मुझ° N.; °रेहिं अविरथं
N.; विदथ° B. विदभ° N.; दुस्तारदुक्खवत्तअ° N.; वसत° B.; कलितमण्य
A. ५ विज्ञापयिषे Com.; यथा न मया Com. ६ निवसन्तपुण्डरी° Com.

दूसहारम्भदूमाविअसहीअणा सरीरसंदाया । कथं वि अदिवा-
हिदा ३ चन्द्रादधमलयमारुदपमहा अणत्थपरंपरा संपदं उण
गिरासा संपुत्तेति । तुए वि पिअसहि सव्वदा सुमदिद्वस्मि । १
एसा अ माहवसिरीसहत्थणिग्माणमणुहरा वडलमाला मालदी-
णित्थिसेसं पिअसहीए इडुववा सर्वथा हिअए धारणीएस्ति । (क)
स्वकण्ठादपनीय माधवस्व इदि विन्यस्यन्ती सहसापसृत्य साध्वसो-
त्कम्पं नाटयति ।

वारं वारं सविशेषदुःसहारम्भदाकितसखीजनाः शरीरसंदायाः । क-
थमप्यतिवाहिता च चन्द्रातपमलयमारुतप्रमुखानर्थपरंपरा सापतं पुन-
निराशां संपुत्तेति । त्वयापि प्रियसखि सर्वदा स्मर्तव्यास्मि । एषा च
श्रीमाधवस्वहस्तनिर्माणमनोहरा वकुलमाला मालतीनिर्विशेष प्रियसख्यः
दृष्ट्वा सर्वथा हृदये धारणीयेति ।

एतेषामनर्थत्वमाह भरतः ।

संभोगे ये सुखं कुर्युस्ते दुःखं निरहे भृशम् । इति ।

स्मर्तव्येत्यनेन करुणव्यभिचारिभावं स्मरणमाह । यदाह । व्यभिचा-
रिणोस्य

निर्वेदो ग्लानिमरणव्याधिदैव्यश्रमादयः ॥

- १ सविसेस दूमण्णाहअसहीअणा A. दूसहाआसदूगा ° N. °जणा N.; कथं N.
२ A. N. om. अ; पुण for उण N. ३ गिरासादि A. °सदि N.; वि-
असहीए A. °सही N.; समहा N. E.; °वादि N. E. ४ एसा वि मा ° N.
सिरिमाहवसह ° A.; B. om. सिरि; °सिरीहत्थ N.; मण ° B. मण ° N.;
B. om. मालदी and has जीविद; मालदीजीविद A. C. E. ५ सव्वदा हिअए
N. ६ स्वकण्ठादपनीयमाधवस्व for स्वकण्ठादपनीय N., °दवताय for °दप-
नीय B.; इदि for इदि C. न्यव for विन्यस्यन्ती N.; °सोपसृत्य for °साध-

१६५ माध० । अपवर्ण । इन्त ।

एकीकृतस्त्वचि निषिक्त इवावगोडय

निर्भुषपीनकुचकुङ्कुलमानया मे ।

कर्पूरहारहरिचन्दनचन्द्रकान्त-

निःस्पन्दशैबलमृणालहिमादिवर्गः ॥

१०० माल० । स्वगतम् । अहो लवङ्गिआय मालती विप्रलब्धा । (क)

(क) अहो लवङ्गिकाया मालती विप्रलब्धा ।

नैराश्याच्च मरणोदयः । यदाह ।

सर्वैरेतैः प्रतीकारैर्वदि नाशित समागमः ।

कामाग्निना प्रदीप्ताया जायते मरणं दत्तः ॥

विप्रलम्भवारुणानन्तरं स्थायिनः शृङ्गारस्योपक्रममाह । एषा चेति ।
साध्वसं भयम् ।

१६५-१६९. इन्त हर्षे । एकीत्यादि । अनया मालत्या कर्पूरा-
दिवर्ग एकीकृतः सञ्चालिङ्ग्य मे त्वचि निषिक्त इव । स्पर्शस्य त्वग्निद्रि-
यग्राह्यतया त्वचीत्युक्तम् । निर्भुषी निरन्तरावलम्बौ पीनौ स्तनकुङ्कुलौ
यस्यास्तया । हरिचन्दनं चन्दनविशेषः । निःस्पन्देन द्रव्याभिधानम् ॥
रुदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशात् इति न्यायात् ॥ निःस्पन्दीति पाठे
निःस्पन्दिनः सरसाः शैबलादय इत्यर्थः । अनेन प्रशान्तौ मे कामज-
स्ताप इत्युक्तम् । बहुपमेयम् ।

१ N. om. इन्त. २ निषक्त A. B.; जगिउच C. ३ निर्भुष for निर्भुष
Com.; कुञ्ज B. E. & N. am. यदाह. यदाह. ॥

माध० । अयि स्वचित्तवेदनामात्रनिषेदिनि परव्यथानभिज्ञ इयम्-
पालम्भसे ।

उद्धामदेहपरिहासमहाज्वराणि

संकल्पसंगमविनोदितवेदनाणि ।

त्वत्स्नेहसंविद्वलम्बितजीवितानि

किं वा मयापि न दिनान्यतिवाहितानि ॥

लव० । सहि उवाच लम्भणि ज्ञेयं उवाच ह्यहम् । (क)

(क) सखि उपालम्भनीयैवोपालम्भासि ।

१७१-१७६. आत्मानुरागप्रकाशनापानुभूतवेदनामाह । अपीति
उवाचैत्यादि । एतादृशानि दिनानि मयापि किं वा नातिव्रान्तानि ।
अपि त्वत्तिकान्तान्येव । किं वेति संभाषनामायम् । यद्वा । किं निषेधे पदार्थे ।
कीदृशानि । उद्धाम उद्धतो देहदाह एव महाज्वरो येषु । एतेनोद्देश उक्तः ।
संकल्पसंगमिनापनीता व्यथा येषु । अनेनोन्माद उक्तः । यदाह ।

बाहू प्रसार्य गमनं संकल्पाकल्पिते प्रिये ।

निवृत्तिः सहसान्यस्मिन्नुन्मादे हि प्रजायते ॥

यद्वा । संकल्पसंगमेनान्यस्त्रीद्वेषः सूचितस्तेन च निःसपत्नीकत्वं कन्या-
हरणबीजमाह । यदाह । आसक्तिं वा दर्शयेत्सुखमनुपहतमेकपत्नीकत्वे
वा वर्णयेदिति । त्वदीयस्नेहज्ञानेनावलम्बितं जीवितं येषु । त्वत्स्नेहाज्ञाने
मम मरणमेव स्यादित्याशयः ॥ उपलम्भश्चित्तवेदित्यमरः ॥

१७७-१८६. अर्हनीयम् ॥ अत्र सरस्वतेन शृङ्गारादित्वेन
गम्यता । यदाह ।

शृङ्गारकरुणावेव रसेष्वादी प्रकीर्तितौ ॥

१ A. om. चित्तः वेदिनि for निषेदिनि N.; चित्तवेदना for व्यथा N.
२ विनोदनवेदनानि B., निषेदिनिवेदनानि C. ३ उवाचलम्भणि उवा० N.

कल० । अहो सरसरमणीभटा संविधानस्य । (क)

मक० । महाभागे एवमेतत् ।

१८१

त्वं वत्सलेति कथमप्यलम्बितात्मा

सत्यं जनोर्ध्वमियतो दिवसाननेषीत् ।

आबद्धकङ्कणकरप्रणयप्रसाद-

मासाद्य नन्दतु चिराय फलन्तु कामाः ॥

लव० । महानुभाव हित्थ ए वि अप्पट्टिहदसभंगाहसाहसो अयं

१८५ जणो किं दौणिं कङ्कणाभरणं करं विचारोति । (ख)

(क) अहो सरसरमणीयता संविधानस्य ।

(ख) महानुभाव हृदयेऽप्यप्रतिहतस्वयेऽग्राहसाहसोऽयं जनः किमिदानीं कङ्कणाभरणं करं विचारयति ।

संविधानं नायिकासंघट्टनप्रकारः । त्वमित्यादि । त्वं वत्सला सस्नेहेति-
हेतोरयं जनो माधवो विधृतजीवितः सन्सत्याभियद्दिनानि कथमप्यनैषी-
न्नीतवान् । अत आबद्धकङ्कणो धृतविवाहसूत्रो धृतविभूषणो वा यः कर-
स्तस्य प्रणयो विवाहकाले ग्रहणं तद्रूपं प्रसादं प्राप्य नन्दतु । बहुकाल-
मभीष्टाः संपोगादयः फलन्तु ॥ कङ्कणं भूषणे सूत्रं इति विश्वः ॥ अत्रा-
प्रतिहतः परिगृहीतः । अयं जनो मालती । स्वयमेवास्याः करं गृह्णाणेत्या-

माल० ।। हां दृष्टि । कण्णभाषणविरुद्धं किं पि^३ एतां दृष-
णस्सहि । (क)

प्रविश्य कामन्दकी । पुंनि कातरे किमेतत् ।

मालती कम्पमाना कामन्दकीवाहिङ्गति ।

काम० । तस्याश्विबुकमुञ्चमय्य ।

पुंश्चक्ष्णरागस्तदनु मनसोनन्दपरता

तनुंलानियमंश्च त्वयि समभवद्यत्र च तव ।

(क) हां हतास्मि । कन्यका^१ विरुद्धं किमप्येषाण्यस्यति ।

शयः । अत्र अम्मका कुलकन्यका । विरुद्धमिति कुलकन्यकाविवाहा
दैवार्पणात् एव शुभा दृश्यन्त इति भावः ।

१८८-१९४. स्वयंप्रादविवाहं कर्तुमनर्हमिति मन्यमानां नालतो-
माह । पुत्रीति ॥ अत्र गौरादित्वाण्डीषित्ववधेयम् ॥ कातरे विच्छले । कथ-
म्भयेन तदङ्गस्पर्शेन माधवस्य दर्शनहर्षेण च मालत्याः कम्पः । यदाह ।

शीतभयहर्षरोषस्पर्शजरासंभवः कम्पः ॥

नर्मस्फोटोयम् । यदाह ।

नर्मस्फोटस्तु भावानां देहस्थानां प्रकाशनम् ।

श्विबुकमुञ्चमय्यौष्ठायःप्रदेशमुत्तोल्य ॥ अथः स्यान्निबुकमित्यमरः ॥

पुरावृत्तं संकलप्याह । पुर इत्यादि । प्रथमं नेत्रप्रीतिरय मनसस्तद्वत्त्वं

१ A. C. E. add स्वगतम् before हा; इद्री इद्री after हा A.; अङ्गि-
for हादृष्टि N.; अङ्गण for कण्णभा N.; जग for गण B. N. २ किं वा N.;
N. om. एसा; °सति A. B. C. E. ३ N. here omits the portion
beginning with पुंनि कातरे and ending with हा अम्प and has
after प्रविश्य कामन्दकी, वत्स माधव &c. ४ N. adds तस्मै before पुरा. ५ इ-
ति N. ६ N. ७ N.

युवा सोष प्रेयाभिह सुवदने मुञ्च जडतां

विधातुर्वैदग्ध्यं विलसत सकामोस्तु मदनः ॥

१९५ ल० । मभैवदि कसणचइहसीरअणीमसणसंवरणणिअभिद-
विसमभैवसाअणिअपिअचण्डपासण्डअण्डदोहण्डसाहसो सौह-

शरीरग्लानिश्च त्वद्विषये यस्याभूद्विषये तवाप्येतादृशा अभूवहे सुमुखि
सोष युवा प्रेयान्प्रियतमः । अतो जडतां कार्याप्रतिपत्तिं त्यज गान्धर्व-
विवाहपरा भवैराशयः । तेन धातुः प्रयतो विलसतु । कामः पूर्णेच्छा
भवतु । आत्मव्यापारस्वनौद्ध्याय श्लोकः । इह चक्षूराद्यादिकं कामा-
वस्था । यदाह ।

चक्षुःप्रीतिर्भनःसङ्गः संकल्पोत्पत्तिरेव च ।

निद्राच्छेदस्तनुयं च व्यावृत्तिर्विषयान्तरात् ॥

लज्जाप्रणाश उन्मादो मूर्च्छामरणमेव च ॥ इति ।

मनसोऽनन्यपरतया मनःसङ्गसंकरपोष्यन्ती उक्ते । ग्लानिरित्यनेन नि-
द्राच्छेदादयो मूर्च्छान्ति उक्ताः । तेषां ग्लानिहेतुत्वात् । अत्र च पुरस्तद-
न्वित्यादिना हेतुफलभावः सूचितः । युक्तप्रियत्वे प्रवृत्तिहेतु उक्ते । प्रियश्च
यो विप्रियं न कुरुते न चायुक्तं प्रभापते ।

तथार्जवसमाचारः स प्रियः परिकीर्तितः ॥

इति भरतश्लोकः ॥ तत्रापि प्रकर्ष इयसुन् ॥ जडताप्रियदर्शनात् ।

१९५-२०७. अत्र कृष्णरजनी कृष्णपक्षचतुर्दशीरात्रिः । विषमव्य-
वसायो महाभासविक्रयः । निष्ठापितो निहतः । पाखण्डोघोरघण्टः । साहसं

1. N. om. मभैवदि; किल N; चउरसीर मसण ° B; संवार N; णि ° A.
C. E. २ व ९ C. N; N. adds साहसो and B. देव after

मिश्रितः A. and B. after

सिद्धो बन्धु एवो । अहो विभक्तही उक्तमिदं । (क)

मक० । सैगतम् । साधु लघुङ्गके साधु । अवसरे बन्धु तानो-
पकारयोगनीयसोरुपन्यासः ।

माल० । हा ताद हा अम्ब । (ख)

काम० । वत्स ।

माध० । आज्ञापय ।

काम० । इयमशेषसामन्तप्रस्तकोत्तसपरागरञ्जितचरणाकुले-
मात्यभूरिवसोरुमपत्यरत्नं मालती भगवता सदृशसंयोगरसिकन-
वेषता मन्मथेन मया च तुभ्यं दीयते । इति रोदिति ।

मक० । फलितं नस्तर्हि भगवतीपादप्रसादेन ।

(क) भगवति रुष्णचतुर्दशीरजनीश्मशानसंचरणनिर्वर्तितविषम-
वसायनिर्वापितचण्डपाखण्डप्रचण्डदादण्डसाहसः साहसिकः खल्वेषः ।
अंतः प्रियसख्युत्कम्पिता ।

(ख) हा तात हा अम्ब ।

स्त्रीवधरूपम् । साहसिकादि भयं भवत्येव । तथा च प्राणदानेन पाधवका-
तमात्मानं कथं न समर्पयतीति भावः । [मा० वा०] साहसविवाहार-
म्मादुर्जनमयापिवादिवियोगशङ्कनाच्च खेदे हाशब्दः ॥ उत्तंतः कर्णपूरे
च शेषरे - तर्कसित इति विश्वः ॥ अङ्गुलिपदेन चरणाग्रे प्रणामाद-
धृष्यतोका । अन्योन्यदर्शनेन धावा । प्रीतिजननात्कामेन । चौरिकावि-

र B N. om. रगतं; रगते for अवसरे N.; अनुगम for गम A. N. ३ N.
add रगतं after माक.; N. om. हा ताद. ३ A. N. add माक. after
सल. ४ माक. पुनरुक्तम् B. ५ ०० रगतम् B.; माली नम B.; रगत for रगत
N. ६ ०० रगतम् B.; माली नम B.; रगत for रगत

माधे० । तत्किमिति धाष्पायिते भगवन्तौ ।

काम० । जीवरोञ्जलेन नेत्रे प्रमृज्य । विज्ञापयाम काश्य
णिनम् ।

२१० माध० । नैन्वाज्ञापय ।

काम० । परिणतिरमणीयाः प्रीतयस्तद्विधानाः

महमपि तव मान्या हेतुभिस्तैश्च तैश्च ।

तादृह सुवदनायां तात मत्तः परस्ता-

त्परिचयकरुणायां सर्वया मा विरंसीः ॥

इति नन्तुमिच्छति ।

बाह्यान्मयेत्याशयः । बाष्पायितमुद्रतवाष्पं वृत्तम् । मातृवस्त्रिहेनेदमुपप
जम् ।

२११-२१६. परिणतीत्यादि । तद्विधानां कुलादिमतां प्रीतयः
परिष्ठापकरम्भा भवन्ति । अधुनावश्यत्वेन परिणतिपदम् । तैस्तैर्हेतुभिः
पितृवन्धुवोपदेशकत्वादिभिरहं तव मान्या । हेतूनां बहुत्वेन बाष्पा-
यित इह मालत्यां मत्तः परस्तान्मत्परोक्षे परिचयरूपकरुणायां मा
विरंसीर्मा विरतो भविष्यसि । करुणाया इति पाठे जुगुप्साविरामप्रमा-
दार्थानामुपसंख्यानमिति पञ्चमी ॥ तावेति सर्वं तत् व्याप्तमनेवेति तात
व्यापक हे । यद्वा । तातो विधेयः ॥ तातो विधेये जमक इति विश्वः ॥ विरं-
सीति यत्र माडि लुङ्गिति भविष्यति लुङ् ॥ वात्स्यात्यपन्नानुकम्पात् ।
अतिक्रमोन्मथात्वम् । अत्र माला नाम नाटशालंकारकथनम् । पदाह ।

१ N. om. माध० and gives the speech to तत्तः; ० विनयान्नं
मालायाः N. २ नीर for नीर C. N.; तस्मिन् A. B.; for विज्ञा-
पयाम N. has तव किमपि कृत्यमिति तां वक्तुमाशयः ३ B. N. om. नन्तु ४ इति विर-
मन् N. ५ परस्तात् N. ६ करुणायाः ७ मा विरंसीः तस्मिन् for मन्तुम् A.
N. om. इति-स्त्वत्.

म. ३० । गायन् । अथो वासत्यादित्यकामति प्रसङ्गः ।

म. ३० । मगधनि

श्लाघ्याभ्ययति नयनोत्सवकारिणीति

निवृद्धसौहृदभरेति गुणोज्ज्वलेति ।

एकैकमेव हि वशीकरणं गरीयो

युष्माकमेवामियमित्यथ किं ब्रवीमि ।

काम० । वस्ते

माध० । आज्ञापय ।

काम० । वस्ते ।

माला नहनां हेतूनां निर्देशः साधयसिद्धये ॥ इति ।

२१८-२२१. श्लाघ्यान्वयेत्यादि । उज्ज्वलकुला । चक्षुःप्रीतिः ।

जननी रूपवती । उपचितसौहार्दातिशयानुरक्ता । गुणोज्ज्वला श्रीला-
दिनती । एतत्सर्वं वशीकरणमस्येव गुरुतरम् । एवं सति युष्माकमिव-
मिति हेतोरनन्तरं किं ब्रवीमि । अतः परं न वाक्यमस्तीत्यर्थः । इति-
कारचतुष्टयं स्वरूपोपदर्शनाय । तथा च त्वदभ्यर्थना महजसिद्धयेति

भावः । इह प्रतिदिनामा नाट्यालंकारः । यदाह ।

वर्णने वस्तुनो यत्तु गुणस्योकीर्तनं भवेत् ।

प्रतिदिनिरिह सा ज्ञेया नाटके कथिता बुधैः ॥ इति ।

१ म. ३० for म. ३० N.; निवारयन् A.; B. N. om. वारयन् ; B. om.
गरी; N. adds वासत्यादि before प्रसङ्गः. २ सौहृदमपीति N. ३ After this,
N. adds the following speeches काम० । वस्ते माधव । माध० ।
आज्ञापय । काम० । स्वीकृताभियम् । माध० । इदो ददो भद्रागजपरिरुद्ध किं उच्यते
after this follows the portion omitted above
(p. 323 n. 3) and then काम० । वस्ते माधव । माध० । आज्ञापय । काम० । स्वीकृताभियम् ।

गीत० । आणवेदु भगवती । (क)
 काम० । प्रेया मित्रं वन्धुता वा समया
 सर्वे कामाः शेषधिर्निधित वा ।
 स्त्रीणां भर्ता धर्मदाराश्च पुसा
 प्रित्यन्योन्यं वत्सयोर्जातमस्त ॥
 भैक० । अथ किम् ।
 लय० । भर्भवती जधा आणवेदि । (ख)
 काम० । वत्स मकरन्दं त्वमनेनैव देवाहिकेन भालतीनपण्येन

(क) आज्ञार्पयतु भगवती ।
 (ख) भर्भवती यथाज्ञापयति ।

२२६-२२९. प्रेय इत्यादि । वत्सयोर्मालतीमाधवयोरन्योन्यमे-
 तद्विदितमस्तु वत्सस्त्रीणां भर्ता प्रेयः प्रियतमं वस्तु मित्रं सुहृद्वन्धुता
 वन्धुसमूहः सर्वे इप्सिताः समग्रा मिलिताः शेषधिर्निधिर्जनिनं च ।
 पुरुषाणां धर्मदाराः प्राणिगृहीताः प्रेय इत्यादि ॥ वन्धुतेत्यत्र ग्रामजनसं-
 न्धुसहायिभ्यस्तलिति समूहे तल् ॥ निधिर्ना शेषधिरित्यमरः ॥ अनेन
 गान्धर्वविवाहो दर्शितः । स चानुरागमूलत्वाच्छ्रेष्ठः । यदाह ।

अनुरागात्मकत्वेन गान्धर्वः श्रेष्ठतां गतः । इति ।

२३३-२५०. परिवर्तस्व परिकृत्य मच्छ । जवनिका पिधान-
 पङ्कः । तथान्तर्धानम् । स्त्रीणामग्रे स्त्रीविषादिकरणेनौचित्यात् । माल-
 त्यरिभ्यः संवृत इत्यनेन वैयूढकनामा भाव उक्तः । यदाह ।

१. वत्स० for वत्स०. A. N. २ संवृती for शेषधिः N.; च for वा A. O.
 B. ३ मय० for वत्स०. N. ४ १००० A. B.; N. om. भगवती; वत्स B. N;
 A. N. and १००० after वत्स०; मय० A. B. N. = B. om. वत्स०;
 N. om. च. B. om. १०००; १००० वत्स० वत्स० वत्स० वत्स० वत्स०; for
 वत्स० वत्स० N. ५ Com. १००० वत्स० वत्स० before this. Com. with A.

प्रेसाधितः परिणाययात्मानम् । इति पेशालकमप्ययति ।

मक० । येषां जापयति भगवती । यायदितश्चित्र मयनिकामन्तयाप
नेयैर्यं धारयामि । तथा करोति ।

माध० । भगवति सुलभमर्द्धनर्थमति संकटमिदं ययस्यस्य ।

काम० । ओः कस्त्वमस्यां चिन्तायाम् ।

माध० । एवं भगवत्येव जानाति ।

प्रविश्य मकरन्दः । विहसन् । ययस्य मालत्यग्निः । सर्वे सयौतुक
पश्यन्ति ।

२४

माध० । मकरन्दं परिष्वज्य सोपहासम् । भगवति कृतयुष्य एव
नन्दनो यः प्रियाभीष्टी कामयिष्यते ।

वैमूढक तु लास्यं स्यात्पुंसः स्त्रीविषधारणम् ॥ इति ।

सस्मिन्नमिति क्रियाविशेषणम् । मुहूर्तमित्यनेनानन्तर एव विच्छेद उक्तः ।
कामयिष्यत इत्यनेन पराङ्मुखवतारः कृतः । अनुपलम्भायमाह । वृक्षगह-
नेनेति । गहनेन वनेन विषमेन वा ॥ गहनं विषमे विधिति विश्वः ॥
उद्वाहयङ्गलं विवाहाय कर्म । गाढेत्यादि । तदुक्तो भागो उद्यानिवाटिकायाः

१ प्रसाधितशरीरः E; परिणय for परिणाय A. C. E.; N. om. इति;
पेशालम् A.; पेशालकम् B. पेशालकम् C. पेशालकम् N. २ यथा० for यथा०
A. N.; ०यति for ०यति N.; N. om. भगवती; यनिका N.; ०जाप N.
३ नेयैर्यं N.; रचयामि for धारयामि B. ४ सुलभमपि वक्तुं N.; N. om. कति
and इदं; ययस्ययेति B. ५ N. om. आः ६ मालतीविशयते before मक-
रन्दः C; विहस्य for विहसन् N.; B. om. विहसन्; N. om. ययस्य; संयुक्त
B. संयुक्तः Com. after अग्नि सस्मिन्नयं ५ for सयौतुकम् N. ६ N. om.
मकरन्दः N. om. सोपहासम्. ७ यथा० for यथा० N.; विमलस्योपाय for विश्व-
स्योपाय N.; A. N. add मकरन्दं मुहूर्तमपि after विहसन् ८ यथा० A. B.

कायः । यस्मै मातृजीवायै इत्ये निर्गन्तव्यतां नूनं सम्भवति-
 मुद्राहमद्रुलायमेस्मदिहारीकायाः पञ्चादुत्तानवाटः । सैविहितः च
 १४५ तर्ज वैवाहिकं द्रव्यजातमवलोकितया । भुयश्च
 गाढोत्कण्ठकटोरकरलवधूगण्डावपाण्डुच्छदे-
 स्ताम्बुलीपटलैः पिनद्धफालिनैः मानसपूगदुमाः ।
 कङ्कोलीफलजम्बिमुग्धविकिरव्याहारिणस्तनुयो

प्रदेशा नां युवयोः श्रेयः शृङ्गारादिकं विधास्यन्ति शृङ्गारस्योपवनविह-
 रणजन्यत्वात् । यदाह ।

उपवनगमनविहारैः शृङ्गाररसः समुद्भवति ॥

कीदृशाः । ताम्बुली पर्णलता वासां समूहैः पिनद्धा वेष्टिताः फलिनाः फल
 युक्ता अत एवानता क्रमुकवृक्षा येषु ते ॥ सापेक्षकर्त्तव्य गमकत्वात्समा-
 सः ॥ कीदृशैः । गाढोत्कण्ठा यस्याः सा च कटोरा तृतीययौवनवयाः
 केरलदेशवधूस्तस्याः कपोलवदवपाण्डुरीयदूसरच्छदः पत्रं येषां ते ।

एतिसंभोगे दक्षा प्रतिपक्षासूयिका गुणादद्या च ।

अनिभृतगायैतचेष्टा सा पित्रेया तृतीया तु ॥

इति भरतः । अत एवोत्कण्ठाधिक्यम् । केरलदेशजत्वेन गौरत्वमुक्तम् ।

अतः पीतिसंभवच्छेत्त ईषत्याण्डुरत्वम् । यदाह ।

सितपीतसमायोगादीषत्याण्डुरिति स्मृतः ॥

पिनद्धेति वाष्टि भागुरिरत्नोपमित्यल्लोपे रूपम् । फालिन इति फलवर्हाभ्या-
 पिनज्यत्वर्थीयः ॥ तथा कङ्कोलीफलस्य जम्ब्या भक्षणेन मुरायाः प्रीत्या

१. मूलं B. गणितं C; निर्गन्तव्यम् A. २. भविष्य च तत्र विद्यमानं for भवति-
 सति रूपः N; सटिकायाः A. सटिकाया E. ३. E. om. मु. सैविहितं किं सैविहितं
 C; A. N. om. च. ४. तन्नेन A. N; B. om. तैवैरैकैः तैवैरैकैः द्रव्यम् A.
 A. add. लो. कौतुकप्रसङ्गे after मातृजीवायः ५. फलिना B. G. N. ६. यत्नेन
 N. यत्नेन Com.

भाषाः प्रेङ्गितमालुङ्गवृक्षतः येयो विधारयन्ति वाम् ॥

मेत्वा च तत्रैव मकरन्दमदयन्तिकागमने वायस्तथातक्यम् ।

माध० । सहर्षम् । कल्याणावतंसा हि कल्याणसंपदपरिष्ठा-
द्वयति ।

कल० । दिङ्मिमा एवम् पि मयिस्सदि । (३)

मयि० । कथं संदेह एवात्र भवतः ।

लव० । सुदं पिभर्त्तनीए । (ख)

काम० । वत्स मकरन्द मेत्से लवङ्गिके इव इतः पतिष्ठापने ।

(क) दिष्ट्या एवमपि मयिष्यति ।

(ख) श्रुतं प्रियसख्या ।

ये विकिराः पक्षिविशेषास्तेषां व्याहार उक्तिर्येषु ते ॥ कक्कोली बदरी
कोलीत्यनेकार्थः ॥ भूमिं नखैर्विकिरण्य ये चरन्ति ते विकिराः ॥ नगौको-
वाजिविकिरविविकिरपतवय इत्यमरः ॥ अदो जग्धिः ॥ व्याहारः उक्तिः-
पितृवित्यमरः ॥ तथा प्रेङ्गिता वातेन चलिता मातुलुङ्गवृक्षनिर्वृष्टनं येषु
ते । तथा चैवंविधनानामुणवनगमनेन सर्वमनोरथासिद्धिस्तै भाविष्यती-
ति भावः । मातुलुङ्गप्रखोलङ्गवृक्षः ॥ रुचको मातुलुङ्गक इत्यमरः ॥

२५१-२५८. कल्याणान्तरावतंसा मकरन्दविवाहकल्याणमृषणा
माधवविवाहसंपत्तिः । कलहंसकवाक्ये [दिष्ट्येत्यादि] । मकरन्दविवाह-
नान्परमाकं प्रमोदः स्यादित्यर्थः । संभोगार्थं विजनकरणाय कर्त-

१ मातुलुङ्ग B. C. E. मातुलुङ्ग A.; येयो for येयो B. २ भवः for गन्वा
च N.; B. om. एव; मदयन्तिकागमकन्दमोरागमनं N.; मयि० for भागमनं B.
E. ३ N. om. सहर्षः N. om. कल्याणावतंसादि, कल्याणान्तराग A. ४ लव
for दिङ्मिमा N.; एवम् for एवम् A.; णी after पि A. C. N.; प्रोद for
मयि० C. ५ माध० । A.; संदेहो भवतः N. ६ लव for लवङ्गिके B. च मयि
for वति N.; N. om. one इतः.

माल० । सहि तुए वि मरैवर्ष । (क)

लव० । विहस्य । संपदं खलु भेक्षे एतथ तुवराम् । (ख)

इति निष्क्रान्ता कामन्दकी लवङ्गिका एकरन्दश्च ।

२६० । माध० । अयमहमिदानीम्

आमूलकण्टकितकोमलबाहुनाल-

माद्रीङ्गुलीदलमनङ्गानिदाघतप्तः ।

(क) सखि त्वयापि गन्तव्यम् ।

(ख) साप्रतं खलु वयमत्र त्वरामहे ।

व्यमकरन्दविप्रलम्भार्थं च सर्वेषां निष्क्रमणमाह वत्स इत्यादि । माल० वा० । सखि त्वयापि गन्तव्यम् । एकाकिण्या मयात्र कथं स्थानव्यभिचि भावः । ल० वा० । साप्रतं खलु वयमत्रावशिष्यामहे । यूयं सर्वे एव स्वार्थं चलिता इत्यर्थः ।

२६०-२६४. आमूलेत्यादि । अस्या रम्पं हस्तं हस्तेन गृह्णा-
मि । यया सरस्या ईषदकपद्मं मनोहं हस्ती करेण स्थूलहस्तेन गृह्णा-
ति तथैत्यर्थः । कोमलाङ्गुयाः कर ईषदक एवेति साम्प्यम् । कीदृशम् ।
आमूलं कसादेशपर्यन्तं कण्टकितो रोमाञ्जितः कोमलो बाहुरेव नाल
यस्य तम् ॥ कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च रोमाञ्जोपि च दृश्यत इति विश्वः ॥
आमूलस्य एव दलानि पत्राणि यस्य तम् । रोमाञ्जितत्वादेवेति सात्विक-
भावात् । अहं कीदृशः । अनङ्ग एव ग्रीष्मस्तेन तप्तः । तथा च
कामतापप्रशान्त्यर्थं करग्रहणमित्यर्थः । पद्मस्याप्युद्धृततया तस्य कण्ट-
कितकोमलनालत्वमार्द्रपत्रत्वं च भवति । गङ्गोपि ग्रीष्मतप्तः । पद्मपत्र
आमूलं कन्दपर्यन्तम् । तदनेनानन्तरकर्तव्यताव्यवसायस्य धैर्यमुक्तम् ।

१. मन्त्र B. २. वयमत्र वरवरामे A. वरवरामे N. ३. निष्क्रान्ताः काम-
न्दकीः A. N. ४. वयमत्रावशिष्यामहे ।

अङ्कः ।

प्रकरणम् ।

128

२३३

अस्याः करेण कारमाकलयामि कान्त-

मारक्तपङ्कजमिव द्विरदः सरस्याः ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

॥ मालव्यपहारो नाम षष्ठोऽङ्कः ॥

सूते स्म यं रत्नधरः पवितः पवित्ररूपा दमयन्तिकापि ।

जगद्धरं तरुताटिप्पणेऽङ्कः षष्ठोगमद्वयपरस्ताधिवासः ॥

॥ इति षष्ठोऽङ्कः ॥

१ N. om. सर्वे; मालवीमात्रे चौरिकविहारो नाम after सर्वे A. & C. E.
N. om. मालव्यपहारो नाम; षष्ठोऽङ्कः समाप्तः C.

॥ सप्तमोऽङ्कः ॥

ततः प्रविशति बुद्धरक्षिता ।

बुद्ध० । अम्महे सुसिलिठमालदीणं वैथलच्छीविण्णलद्धणन्दणकि-
दकरम्महो अम्मच्चभूरिवसुमन्दिरे भगवदीवअणसयिहाणोहिं खेमेण
गोवाहदो मअरन्दो । अज्ज अहो पि णन्दणावासं उवगहा ।
५ ततो भगवदी णन्दणमापुच्छिअ गदा आससहं । अं च णववहूव-

(क) अम्महे सुसिलिठमालतीनेपथ्यलक्ष्मीविप्रलब्धनन्दनरुतकरप्र-
होमावभूरिवसुमन्दिरे भगवतीवचनसंविधानैः क्षेमेण गोपायितो मक-
रन्दः । अयं वयमपि नन्दनावासमुपगताः । ततो भगवती
नन्दनमापृच्छ्य गतावसरम् । अयं च नववभूगृहप्रवेशाविरचिताकाल-

अधुना मालतीरूपधारिणा मकरन्देन कथं नन्दनविप्रलम्भो भदय-
स्तिकाहरणं च क्लृप्तं भवेदिति प्रबन्धाभिधानाय नियुक्तेव तत्र मयेत्या-
दिना प्रथमाङ्कसूचितबुद्धरक्षिताप्रवेशः ।

२-१३ अत्र माधवविवाहनिर्वाहादर्पाश्चर्येष्महेशब्दः । सुसिलि-
ष्टवं मकरन्दस्य गौरत्वादङ्गमश्रुत्वादिना मालतीसाम्पात् । भगवतीति
भगवत्यैवालंकृत्य प्रहित इत्यर्थः । क्षेमेण कुशलेन । एतत्तु केनाप्यनु-

१ प्रविश्य for ततः प्रविशति N. २ पथ्य B. पच्छ N. वच्छ A. E.; N.
om. किं. ३ N. om. अमन्त्र; संविहाणेण A.; भगवदीए संविहाणेण N.; स्त्वेमेण
B. ४ गोवा E.; अज्ज after गोवाहदो N.; C. om. मअरन्दो; नृमन्ति
after मअरन्दो A.; इमं before णन्दणावासं A. अहोहिं समं णन्दणावासं गथा
भगवदी ततो णन्दणमापुच्छिअ णिअवासं गथा N. ५ अण्यं च for अगं च A.
B.; N. om. च; मिद for वर A. B. C. E. ६ संविधानेन Com. ७ अयं
च वयमपि नन्दनासमुपगताः ०

रप्यवसंविदैदाकालकौमुदीमहूतवप्यउत्तिपञ्जाउलासेसपरिभणो प-
दोतो अणुल्लङ्घसदि अज्ज णो वैवसितं । संपदं तुवरन्तकामां
कामिणिं कामेदुं बहुसो सपादवप्यदणं अधभत्तिथ पुणो णि डलामो-
डिअ अहिद्वन्तो मथरन्देण णिटुर पाडिहदो जामादा । तदो सो वज्ज
अधिअवेल्लेक्खल्लन्तअक्खरो सरोसणिअरदुक्खिदो मदप्पकुरन्त-

१०

कौमुदीमहोत्सवप्रवृत्तिपर्याकुलाशेषपरिजनः प्रदोषानुकूलविषयस्य नो-
व्यवसितम् । संप्रितं त्वरमाणकामः कामिनीं कामयितुं बहुसाः सपा-
दयन्दनमभ्यर्थ्य पुनर्वलाकारेणाभिद्रवन्मकारन्देन निपुणं प्रतिहतां जामो-
ता । ततः स खल्वधिकवैलक्ष्यस्खलदक्षरो सरोषनिर्भरदुःखितो मदप्रस-
क्त-

पलम्भात् । गोपायितो गुप्तीकृतः । आपृच्छ्य संवादं कृत्वा । तत्र नन्दन
गृहं गच्छामीति तद्वाननुमन्यतामिति संवादः । आपृच्छिः संवादाय इति
आदिदकाः । अत एवापृच्छस्व प्रियसखममुमिति मेघदूतादौ लीकाकृता
तथैव विवृतमित्यवधेयम् । आवसथं गृहम् । कौमुद्याधिनपुणिभावतम् ।
यद्वा । कारित्वया चन्द्रमण्डलपूजा कौमुदीव्रतम् । तदुभयं च प्रीध्मे
प्रवृत्तमित्यकालकौमुदीयुक्तम् । यद्वा । जननगनानन्दकथेन कौमुदीव

१ °इभ for °इदा N.; पमस for पजनि C. N.; एम after परिभणो
B.; पजोसो N. २ वव° for वव° A. E.; वव after सव A. ३ E. N.
om. कामिणि; °णं for णि A. C.; N. om. बहुसो; °वाद for °वाद B. E.;
पडणं for वन्दणं N.; °च्छिभ for °त्तिभ C.; N. om. णि; °मोडिण N.
४ अत्रि° for अहि° N.; °दवन्तो A. C.; णिटुरपाडिहदो A.; अहि° for
पाडि° N.; जामादरा C.; स अ for तदो सो वज्ज A.; अधिअरवेल्° A.;
जामादा । सो वैलक्खरोसणिअरदुक्खिदो N. ५ B. E. add रेत after वैलक्ख;
वैलक्ख B.; रोम for सरोस A.; रविभ A. इर N. for मद; वक्कु° for
वक्कु° A. B. C. N.; कथो for मथो N. ६ Com. with ५

णभणो ण मे संपदं तुए कौमारवन्धकी पञ्चभणं ति ससयहं पइण्णं
कौण्डिण वासभयणादो णिग्गदो ति । एदिणा पसङ्गेण मइअन्तिअं
आणीअ मथरन्देण सैह संजोजइस्सं । (क)

इति^१ निष्क्रान्ता । प्रवेशकः ।

रत्नयनी न मे सांप्रतं त्वया कौमारवन्धक्या प्रयोजनमिति सशपथ
प्रतिज्ञां कृत्वा वासभवनान्निर्गत इति । एतेन प्रसङ्गेन मदयन्तिकाना-
नीय मकरन्देन सह संयोजयिष्ये ।

कौमुदीति रूपकम् । कौमुदी चन्द्रज्योत्स्ना यथाकालसंभवा संव्या-
कालीना वर्षर्तुभवा जनानन्दाय तथेयमपीत्यर्थः । अः केशवस्त्वय
कालो वर्षाकालः संव्याकालश्च ॥ प्रदोषो रजनीमुखमित्यमरः ॥ व्यव-
सितं मदयन्तिकाविवाहरूपम् । अन्यकार्यव्यावृत्ते जने तदप्रत्यूहं निर्वहे-
दिति भावः । त्वरमाणेति विलम्बात्तहकामावेश इत्यर्थः । तिरस्का-
राद्वैलक्ष्येण स्वलज्जसुरैः सह स्वरो यस्य सः । रोषेण निर्भरं व्याप्तम् ।
खुलुङ्कितमिति पाठे खुलुङ्कित मौनम् । खुलुङ्कितमाहुर्मखसंकोचं च
काव्यविद इत्यभिधानात् । कौमारवन्धकी वेश्या । माधवानुरक्तत्वात् ।
सदत्र नन्दनस्य विवाहदिन एव बलादभिद्रवणेनाधार्मिकत्वम् । काम-
शास्त्रावित्तत्वं च दर्शितम् । यदाह ।

सुकुमाराः पुरुषाणामाराध्या योषितः सदा ।

अनिच्छया प्रवृत्तश्चेच्छङ्कारं नाशयेद्रसम् ॥

बन्धकीति परुषवाक्येन दुराचारत्वमप्यस्य । यदाह ।

ताडनं बन्धनं वा यो न विमृश्य समाचरेत् ।

ब्रूते परुषवाक्यं च दुराचारः स उच्यते ॥

प्रसङ्गेन संविधानकेन । एतेन सूचनात्प्रवेशः ।

१ तुमए A. इमार N. for तुए; ० सयहं N. पणिणं for पइण्णं B.

२ कदम for कदम B. N.

ततः प्रविशति शय्यागतो मालतीवेशो मकरन्दो लवङ्गिका च । १५

मक० । लवङ्गिके अपि नाम बुद्धरक्षितासंक्रान्ता भगवतीति
निर्विजेष्यते ।

लव० । को संदेहो एव महानुभावस्य । किं बहुना जहा एतो
मञ्जीरसदो सुणीभदि तदा जानामि तेन व्यपदेशेन आणीदा बुद्ध-
रक्षिदो मदभन्ति आसि । ता उत्तरीभाष्यारोदो एतत्तलच्छणो
चिह्न । (क) मकरन्दस्तथा करोति । २०

(क) कः संदेहो महानुभावस्य । किं बहुना यैव मञ्जीरशब्दः
श्रूयते तथा जानामि तेन व्यपदेशेनानीता बुद्धरक्षितया मदयन्ति चेति ।
तदुत्तरीभाष्यारितः प्रसुप्तलक्षणस्त्वष्ट ।

१५-२१. सुप्तस्य प्रवेशो भरतनिषिद्ध इति शय्यागतं लव-
कम् । भगवतीनेतेरव्यभिचारित्वेप्याश्रयभेदात्तदाशङ्काह । अपीति
संभावनायाम् । अव्यभिचारित्वमेवाह । लवङ्गिकावाक्ये । कः संदेहोत्र
महानुभावस्य । मदयन्तिकापरिणयोवश्यं भावीति भावः । अत्र किं बहुना
भाषितेनेत्यर्थः । मञ्जीरो नूपुरम् । व्यपदेशेन मालतीप्रबोधच्छलेन ।
उत्तरीयेति उपरिवातःपिहिताङ्ग इत्यर्थः । लक्षणेन व्याजेन । इह नर्ममर्मा
कौशकीवृत्तिः । यदाह ।

१ N. om. मालतीवेशो. २ B. om. लवङ्गिके; नामेवं बुद्ध °B.; नीतिरविपर्ययति
A. नीतिरविपर्ययते E. नीतिर्न विपर्ययते C. ३ कः संदेहो महानुभावः सा खलु निबन्धा ।
जहा N.; भावस्त C. E. ४ तज्जैमि for जानामि A.; लव० A. E.; भाषितम्
B. C. ५ °आण N.; मदभन्ति C. E.; B. om. ति; °रिष्यमहिदो B.

ततः प्रविशति शयनिका बुद्धरसिता च ।

मद० । सहि सखे इमेव परिकोविदो मे भ्राता मालती । (क)

बुद्ध० । अथ इ । (ख)

२५ मद० । अहो अत्राहिदं ता एहि वामसीलं^३ मालादे निभञ्जस्य ।

(ग) परिकारयत ।

बुद्ध० । इदं वासभवनद्वारं । (घ) इति प्रविशतः ।

(क) सखि सत्यमेव परिकोपितो मे भ्राता मालत्या ।

(ख) अथ किम् ।

(ग) अहो अत्राहितं तदेहि वामशीला मालती निर्भत्सयावः ।

(घ) इदं वासभवनद्वारम् ।

कार्यकारणतो यत्र नायको गोपयेत्तनुम् ।

नर्मगर्भः स कथितो नाट्यवेदिभिरुत्तमः ॥

२५-२७. अत्रात्राहितमतिक्रमः । निर्भत्सयाम इति ।

त्रिरात्रं भायकं ज्ञात्वा वाचा हीनं तु कन्यका ।

पश्यन्ती स्तम्भवच्छन्नं निर्विद्योत ततः परम् ॥

इति मरतानुरोधेन कन्याविस्ममपरे मे भ्रातारि व्यर्थमिषं रुष्टेति निर्भ-
त्सनमस्या इति भावः । बुद्धराक्षतवाक्ये । एतद्वासभवनद्वारम् ।
तत्प्रविशति शेषः ।

१ एव N. २ यत् N. ३ शीला B. वीज A. C. E; वामसीलं निर्भत्सया
राक्षसि शब्दः N.; ० C. ४ N. om. नृपते; B. om. इति; अत्रात्रा
N. ५ Com. om. परे. ६ अत्र for इ Com.

मद० । सहि लवङ्गिण जाणीअदि पसुत्ता दे पिअसही ति । (क)

लव० । ऐहि मा णं पडिबोधेहि जदो एसा चिरं दुम्मणा-
अन्ही दाणिं ज्जेव्व ईस मण्णुं उड्डिअ पसुत्तेति । तदो सणिअ ३
ईध ज्जेव्व सअणुप्पन्ते उवविस । (ख)

मद० । तथा क्त्वा । सहि दुम्मणाअदि इअं वामसीला । (ग)

(क) सहि लवङ्गिके ज्ञायते प्रसुप्ता ते प्रियसखीति ।

(ख) ऐहि मैनां प्रतिबोधय यत एषा चिरं दुर्मनायमाने-
दानीमेवेषन्मन्यमुर्ज्जित्वा प्रसुप्तेति । ततः शनैरिहैव शयनोपपान्त
उपविश ।

(ग) सहि दुर्मनायत इयं वामसीला ।

३०-३८. अत्र कथमस्मादुराचारास्थास्यामीति चिन्तया दौर्म-
नस्यानिद्रा । यदाह ।

आलस्यदौर्मनस्यक्लेशश्च मचिन्तनस्वभावेभ्यः ।

रात्रौ जागरणादपि निद्रा मनुजे दिवापि संभवति ।

तथा च दुःखहानाय निद्रयापि क्षणं नयत्वियमित्याशयः । अत्र विस्म-
णं विश्वाप्तमुत्पाद्य वशीकरणम् । लडह मनोहरम् । विदग्धं कलामिजम्
नववधूविस्मभणोपायस्ताम्बूलादिदानम् । यदाह । वाला ताम्बूलमालाफ-

१ जाणीहि दाव A.; ते for दे B.; E. om. ति; पिअसही न वेति A.

२ सहि before एहि A. N.; पडिबोधेहि E.; N. om. जदो. ३ दाणिं for दाणि
A. C. E.; N. om. ज्जेव्व; ईस मण्णुं पसुत्तेति N.; ०तेति A. B. E.; इदो
C. अदो N. for तदो; अदो एदोस सअणुप्पन्ते उवविस N. ४ इह ज्जेव्व
अणुप्पन्ते B.; ०णुप्पन्ते E.; उप C. ५ N. om. सहि; कथं after सहि A.;
अदो हि इय N. ६ Com. with A. ७ सहि before एहि Com. एहि.
नो. एहि. एहि. एहि. एहि. एहि. ८ एहि. Com.

लव० । कहं नाम नववधूविस्मयणोवाभजागुअं लउहं विअ-
 डुगहु^२भासिणं ससिणेहं अरोसणं अ दे भादरं भत्तारं समासादिअ
 ३५ सही न दुग्मणाइस्तादि । (क)

मद० । बुद्धरीक्खदे पेक्ख विष्णदीअ अहो वि उवालम्भी-
 आमो । (ख)

(क) कथं नाम नववधूविस्मयणोपायज्ञातारं मनोहरं विदग्धम-
 भुरभाणिणं सस्नेहमरोपणं च ते भातारं भर्तारं समासाद्यै सखी
 न दुर्नानायिष्यते ।

(ख) बुद्धरक्षिते प्रेक्षस्व विप्रतीपं क्यमपि उपालम्भामहे ।

लरससुरसाहारमंगानहार्येत्पादिकः सुप्रसिद्ध एव । प्रकृते वृषालम्भप-
 रत्वादिपरीतार्थकत्वमिति भावः । विप्रतीपं विपरीतम् । पादपतितनन्द-
 नाननुवर्तनान्मालत्येवोपालम्भ्या तदकारणादिपरीतत्वमिति भावः । पादप-
 तनेननुवृत्तौ भरतः ।

व्रीडायुक्तापि या योषिदतिरुष्टापि या भवेत् ।

पादे पतन्तं पुरुषमनुवर्तेत सर्वदा ॥

१ कथं A.; नाम न नव० B.; जाणअं B. C.; लउहं C.; विअडु N.; B. has मनोहरं for लउहं and om. विअडु. २ मद्रुगालाभासिणं N. ३ भासणं C.; A. N. om. ससिणेहं; च for अ B.; अरोसणं अकारणं दे N. भातारं A. ४ विअसही A. E. N.; गौ for न B.; E. om. न; ५ विअ न दुग्मणाइस्तादि न विअसही N. ६ कहं before बुद्ध० N.; पेक्ख पेक्ख A. B.; ७ सही B. ८ अहो N.; N. om. अहो वि; उवाले० C. उवालम्भी N. ९ समासाद्यै मे विप्रक्ष-
 जी Com. १० सखि before बुद्ध० Com.; ११ यय यययय Com.

बुद्ध० । विष्पदीअं ण विष्पदीअं वा । (क)

मद० । कैयं विअ । (ख)

बुद्ध० । जं दाव चलणपडिदो^३ वि भत्ता ण बहुमाणिदो एत्थ लज्जादोसेण एसो जणो^४ उआलम्भणिज्जो । जं पि पिअसहि णववहूविस्सुसौहसोवक्कमक्खलणवेलक्खविच्छादिदमहाणुभाषत्तण -

(क) विप्रतीपं न विप्रतीपं वा ।

(ख) कथयिष्ये ।

बुद्धरक्षितावाक्ये । विप्रतीपं न वा विप्रतीपम् । तच्चित्तानुवर्तनेन स्वीकृत्युक्त्वा निराकरणेन न वैपरीत्यमिति भावः ।

४०-४६ स्वाभिप्रायं गोपायितुं साधारणोक्त्या स्वयचो वदति [बुद्ध०] । अत्रेयमिति वक्तव्ये जन इत्यभिधानं मालतोमकरन्दसाधारण्यार्थम् । नववक्त्रा लज्जयातिक्रमे न दोषः । यदाह ।

नवपरिणीता योषिश्चान्नादपनीय साध्वसं सद्यः ।

विविधविनोदकथामिर्विश्वासं नीयते सरसैः ॥

रभसोपक्रमः सहसा प्रवृत्तिः स च विरुद्धः । यदाह ।

सहसा वाप्युपक्रान्ता कन्याचित्तमविन्दता ।

साध्वसं त्रासमुद्वेगं सद्यो द्वेषं च विन्दति ॥

सा प्रीतियोगमप्राप्य तेनोद्वेगेन दुःखिता ।

पुरुषद्वेषिणी वा स्याद्विद्विष्टा वा ततोन्मगा ॥

१. °दीनं B. °दीनं N. in both places.; वि for वा A.; C. om.
वा. २. वरं N. ३. पडिदो A. E.; चलणाणदो भत्ता N.; °मणिदो N. ४. जणो ण
उआलं A. C. E. N.; उआलं ° N.; जं पिअसहि B. N. ५. ररवोवक्कम A.
मालोवक्कम N.; विच्छादिदमहाणुभाषत्तण B.

मद० । बुद्धराखिवदे अदिदुम्मिदा पिअसही लवङ्गिआ ।
महन्तो को वि मे मादुणा वाआवराधो से कदो । (क)

५५ बुद्ध० । अथ ई । सुदं अहोहिं जथा मम ण तुए संपदं कोमारब-
न्धएण पओअणं ति । (ख)

(क) बुद्धराखिते अतिदूना प्रियसखी लवङ्गिका । महान्कोपि
मे आश्वा वाचापराधोऽस्याः कृतः ।

(ख) अर्थ किम् । श्रुतमस्माभिर्यथा मम न त्वया सांप्रतं कौमार-
बन्धक्या प्रयोजनमिति ।

प्रणयवशादाश्वासकत्वहमिति भावः । [ल० वा०] अत्र यथेच्छसि तथा
ब्रूहीत्यर्थः । [म० वा०] अत्रेदंशोऽपि दुःशीलोऽपि । यथाचित्तं चित्तान-
तिक्रमेण । भर्तेति ।

कोपि देवः कुलस्त्रीणां पतिरेव पतन्नापि ॥

१ अत्र A. सहि N. before बुद्धराखिवदे; °रखिवए N.; अदिदुम्मिदा A.;
सुमिआ N.; N. om. पिअ. २ अदिमहन्तो A. अवि महन्तो N.; कदु after
महन्तो A. E.; मादुणा N.; वाआवराधो A. °राधो N.; N. om. से; किदो
B. N.; E. gives the portion of this speech beginning
with महन्तो to लवङ्गिका and has दे for मे. ३ बुद्ध० । अथ ई सुदं अहोहिं ।
मद० । अदि कोरिसे । बुद्ध० । मम ण &c. A.; बुद्ध० । अथ ई । मद० । सहि
कोरिसे । बुद्ध० । सुदं अहोहिं जथा मम ण &c. C.; N. om. जथा; मम for मम
E.; ण स संपदं इमाए N.; कुमारबन्ध० C.; बन्धएण A.; after पओअणं ति N.
adds ससपदं वरणं काळम वासमवगच्छो गदो । ४ Com. with A.; अ-
सुखमिति Com. ५ Com. with A. ६ Com. with A. except
that it has यथा before मम.

मद० । कर्णौ प्रिधाग । अहो अतिक्रमो । अहो प्रमादो । सखि
लवङ्गिण असमन्वयिस्ते दे मुहं पि संपदं दंसिदुं^१ तथापि पश्यामि
नि किं पि^३ मन्तइस्सं । (क)

लव० । सौधीणी दे अअं जणो । (ख)

मद० । चिट्ठदु उजेव्वं मह मादुणो दुस्सीलदा अवरिटाणं अ ।
तुझेहि ईदिसो पि संपदं जथाचित्तमनुवत्तणीओ जेण भत्ता
एसो ति । अण्णं च । तुझे इमस्स अणहिजादक्खराहिक्खे
वोवालम्मदूसणस्स जं मूलं ते ण आणध । (ग)

(क) अहो अतिक्रमो । अहो प्रमादः । सखि लवङ्गिक असमन्वयिस्म
ते मुखमपि सांप्रतं दर्शयितुं तथापि प्रपञ्चामीति किमपि मन्वयिष्ये ।
(ख) स्वाधीनस्तेषां जनः ।

(ग) तिष्ठत्येव मम आतुदुःशीलतापरिस्थानं च । पुष्पाभिरीड-
शोपि सांप्रतं यथाचित्तमनुवत्तनीयो येन भवैष इति । अन्यच्च ।
यूपमस्यानिभिजाताक्षराणि सेपोपालम्मदूपणस्य यन्मूलं तन्न जानीय ।
इतिवचनास्त्रीषु भर्ता प्रभवतीति भावः । न चेति न च न जानीय ।
किं तु जानीय एवेत्यर्थः ।

१ प्रमादो A. B. C. E. मुहं वि B. N.; C. E. om. वि. २ दंसिदुं for
दंसिदुं A.; तह वि N.; पश्यामि A. C. E. ३ किं वि N. ४ सौधीणी B. सौधीणी N.
५ दाव for जेव्व N.; मम for मह B. N. om. मह; अपारि N. अवरिटाणं
B. C.; च for अ B. ६ तुझेहि वि ईदिसो N.; एविसो A.; B. om. संपदं;
सह N. ७ मनुवत्तणीओ B. ८ N. om. अण्णं च; अ for च B.; A. adds
अ before तुझे; इमस्स B.; कि after इमस्स C.; अणहिजादक्खराहि-
क्खे A. इत्योपाज्जणाणहिजाद E. ९ A. N. om. दूसण; B. om. ण; आणध
A. आणध N. १० तथापि च मम Com. १० Com. with A. except
that it has वमज्जमहीमेनस्य

लव० । कथं वा आमन्त्रिदं वि णम ण ज्ञानीमो । (क)

मद० । जं दीणि तस्सि महाणुमावे माधवे किं वि किल मालदी-
ए तारामेत्तं आसी तहिं सर्वलोभस्स अदिभूदि गदो पडादो ।
ते^१ क्खु एदं विअम्भादे । ता पिअसहि जथा एस भत्तणो अत्रवखा-
हिणिवेसो णिरवसेस हिअआदो उट्ठरीअदि तेषा करेथ । अण्णधा
७० महादोसो त्ति जाणिदं भादुं । णिकम्पदास्सणा अम्मकाओ दूमावेन्ति
हिअअं मणुस्साणं ईदिसादो दुग्गमित्तुगादो त्ति मा णं भणिस्सध
मदअन्तिआए कधिदं त्ति । (ख)

(क) कथं वा आमन्त्रितमपि नाम न जानीमः ।

(ख) यदिदानीं तस्मिन्महानुमावे माधवे किमपि किल मालत्या-
स्तारामैत्रकमासीत्तत्र सर्वलोकस्पातिभूमि भवः प्रवादः । तत्त्वन्विदं-
विजृम्भते । तत्प्रियसखि यद्येष भर्तुरपक्षामिनिवेशो निरवशेष

६६-७४ अत्र किल प्रसिद्धौ तारामैत्रकं प्रेम । तत्र माधवे । अति-
भूमिमतिदूरम् । तत्त्वन्विदिति । माधवानुरक्ता मालतीत्यस्यानुशय इत्याशयः ।
विजृम्भत प्रकाशते । अपते मालती माधवपरेत्यसत्पक्षे । अभिनिवेशो रोषः ।
निरवशेषमिति क्रियाविशेषणम् । दोष इत्यस्या दौर्भाग्यं त्यागो वा नित्यश-

१ कर्हं अदो असंतं वि ज्ञानीमो for कर्हं-ज्ञानीमो N.; E. om. ण. २ °णी E.;
°गुभाए B.; °गुहवि N.; किं वि A. C. D. ३ वअमिचअं A. पअमिचं N.
नारामेत्तं C.; आसि B. C. E.; आसी सहि तस्सि सव्व° N.; तहिं अ A. E.; थ°
A. C. E. ४ ता क्खु A.; विअम्भादे C. विअम्भा N.; जइ N.; एसो N. एस B. E.
for एस; अस्सवराहिणिवेसो B. वस्सवराहिणिवेसो C. वेस्सवराहिणिवेसो N. ५ तइ करेथ
N.; अण्णधा N. ६ दीदु N.; °दास्सणासु अम्माकासु दुग्गमावेदि° B.; °दास्सणां क्खु अम्मा-
कासु C.; °दास्सणा क्खु अम्मकाओ E. °दास्सणा क्खु अण्णकाओ A.; दूग्गमावेदि A.
C. E. ७ ईदिसो दुग्गमित्तुगादो E. ईदिसो दुग्गमित्तुगादो A. B. ईदिसो दुग्गमित्तुगादो C.

लव० । अहं असावधाने असंवदलोअण्णवादमोहिदे अपेहि ण तुए सह जापिस्सं । (क)

मद० । सहि पसीद एसोद । अहवा ण तुह्मे अफुडं भणिदाओ चिट्ठं । किं च । अहो सच्च उजेव्व माहवेक्कमअजीअलोअं मालादं ७५

हृदयादुत्तिपते तथा कुरुत । अन्यथा महादोष इति ज्ञातं भवतु । निष्क्रम्यदारुणाः कर्मका दुन्वन्ति हृदयं मनुष्याणामिदं शादुर-
भिसङ्गादिति । मैनां भणिष्यथ मदयन्तिकया कथितमिति ।

(क) अपि असावधाने असंवदलोकप्रवादमोहिते अपेहि न त्वया सहं जल्पिष्यामि ।

(ख) सखि प्रसीद प्रसीद । अथवा न यूयमस्फुटं भगिर्तास्तिष्ठथ । किं च । वयं सत्यमेव माधवैकमयजीवलोकां मौलतीं जानीमः ।

ङ्गाकुलतया स्यादिति भावः । निष्क्रम्येति । सततपरपुरुषालोकोज ल-
ज्जाहीनतया दारुणत्वमत एवेयं कुलटा न वेति परेषां संदेह इति भा-
वः । [लव० वा०] अत्रापेहि दूरं गच्छ ।

७५-८८ अत्र न यूयमिति त्वदस्फुटवादे मेवसाद इत्यर्थः । न खलु न जानीमः । अपि तु जानीम एव । तथा च त्वमपह्वं किं करोषीत्यर्थः । कठोरः परिणतो जातपाण्डमेत्यर्थः । यद्वा । अकठोरा बाळा केवकीत्यर्थः ।

१ N. om. असावधाने. २ सह किं पि मन्तिदञ्चं A. नुए सह ण संवदस्सं N. ३ N. om. सहि; C. om. one पसीद, पसीद. B.; ण for ण E; अफुडं A. अफुडं C. अफुडं E. सह एवं for अफुडं N. ४ चिट्ठं A. चिट्ठं N.; अ for च A., E. om. च; ण after अहं N.; सच्चं A. C. E.; एवं N.; माधवमअजीविदं N.; ५ A. B. C. E. ५ Com. with E. and has जसावन्ति for दुन्वन्ति. ६ Com. om. असावधाने. ७ सह किमपि मन्वसिष्ये Com. ८ भगिर्ताः

जाणीमो। देण वा कठोरकेदअगमविषमभावभवदीव्वल्लभिव्वहिदसुंद-
रत्तणविसेसं माहवसहस्रणिम्मोयिदवउलावलीविरहदकण्ठावलध्वमे-
चैसंधारिदजीवणं मालदीए माहवस्स अ पभातचन्दमण्डलावाण्डु-
८० रपरिक्खामरमणीअदंसणं ण विभावितं सरोर । किं च तद्धि-
अते कुसुमाअरुज्जाणपेरन्तरच्छामुहसमागमे सविबभमुल्लसिदको-

केन वा कठोरकेतकगर्भविषमभावपवदौर्वन्यनिर्वाहितसुन्दरत्वविशेषं माधव-
स्वहस्तनिर्मितवकुलावलीविराचितकण्ठावलध्वमात्रसंधारितजीवनं मालत्या
माधवरूपं च प्रभातचन्द्रमण्डलावाण्डुरपरिश्रामरमणीयदर्शनं न विभावितं
शरीरम् । किं च । तद्विषये कुसुमाकरोदानपर्यन्तरप्यामुखममागमे सवि-
ब्रमोहसितकौतूहलोत्फुल्लप्रसरणमनोमयलवहल्लाससमसृणसंचारचारु-

वाद्दशी साविपाण्डुरेव भवति । न विभावितं न ज्ञातम् । अपि तु सर्वैरेव
ज्ञातमित्यर्थः । तत्किमपह्नवं करोषीति भावः । विभ्रमो विलासः । स च
स्त्रियां यथा ।

यानस्यानासनादीनां नेत्रवक्त्रादिकर्मणाम् ।

उत्पद्यते विशेषो यः स विलास इति स्मृतः ॥

पुरुषे यथा ।

मन्दसंचारिणी दृष्टिर्गतिश्च वृषभायिता ।

१ वक्तु ण A. and ण B. E. before जाणीमो; जाणामी N.; अकरो-
रकेअई N.; कयाअभ for केदअ B.; 'वभावसोहावधिअसुंदरत्तणं माहव' N.;
णिम्मसिंद for णिमाहिद A. E. २ णिम्मिर for णिम्माहिद E.; वल्लवाला N.;
एव for विरहव C. E.; एव N. ३ मेचसंजीवणं A. 'वलीवभमेचसंजीवणं'
विमसरीर मालदीए N.; पभात A. पयस N. ४ पाण्डुर A. वंडुर E. N.; करोक
for परिक्खाम N.; अ for च A. C. N. ५ विरहव C. E. ६ विरहव C. E.

दूतलुप्तपुष्पसन्तानधनुषलबहलविलासमासिधसंसारचारुतारभा-
विराजन्तविभ्रमा अण्डुण्डुण्डुआरिभसन्वाभारीषदेसणिम्मविअधिअ-
डुमुदमैहरा तुण वि ण निरुविदा इमाणं दिदिसंभेदा । किं अ । मय
भातुणो दाणवत्तन्तं सुणिअ तवखणुच्छलितगम्भीरावेअव्वइअरमि- ८५
लाभन्तदेहसोहाणं उव्वत्तमाणमूलं विअ ण लक्खिदं हिअअं । किं
अ । एदं पि अवरं सुमरिदं अए । (अ)

तारकाविराजमानविभ्रमा अनङ्गनाट्योच्चार्यसर्वाकारोपदेक्षानिमित्तवैद-
क्यमधमधुरास्वयापि न निरूपिता अनयोर्दृष्टिसंभेदाः । किं च । मय
भातुर्दानवत्तन्तं भुत्वा तत्क्षणोच्छलितगम्भीरावेगव्यतिकरन्लायमानदे-
हसोभयोरुद्धतमानमूलमिव न लक्षितं हृदयम् । किं च । एतदप्यपरं
स्मृतं मया ।

स्मृतिपूर्वस्तथालापो विलासः कथ्यते यथा ॥

किं न त्वया निरूपिता येनापद्रुष इत्यर्थः । आवेगोप्राप्तिदुःखम् । अङ्गा-
रितं सुतप्तम् । उद्धतमानमुत्पतत् । आवेगोपमिष्टानामिजः । यदाह ।
आवेगश्च भवेत्पुसामिष्टानामाप्तिसंभवात् ॥

१ कोऊलुफुण्ण N.; ० फुल्ललीधणविलास A. ० फुण्णपरिसरुवत्तमाणसविलास
N.; तारभाविइम्ममाणणंणीसगारागुरिअण्डाभारिषदेस N. २ णीद्वारेअ B.; णिमिअ
for णिमिअ A. णिमिअ N. ३ मयहरा for महरा N.; मए for तुण A. B.;
मए ण निरुविदा N.; किं च B.; मह for मय N. ४ तवखणुभारिअ B. E.
तवखणुवत्तमाण N.; गम्भीर C.; ० रुअवेअव्वइअर N. वरइअरगारिअमिला ० A.
वरअरइविअमिला ० E. ५ देहसोउव्वत्तमाणमूलं N.; ० मूलवन्धनं A.;
लक्खिअं N.; किं च B. ६ अअं for एदं B.; एअं for एदं E.; वि for पि
C.; A. N. उअ ए अ; अवरं वि तु ० N.; निरुपरं C.
E. ७ सुमरं for सुमरं C. ८ ० अविअरगारिअमिला C.

लव० । किं दासि मम । (१०)

मह० । अं मम तस्य जीविद्वयस्यो महापुत्रावस्तु चेभ-
१० मासिदिलम्भयिष्येति आह मालदीय भवदीयि भवद्वयभोग्यता-
सोभिदेण मिभं जीविदं अं माह्वेण पारितोषिकभोग्येण सभंग-
साहसे निर्वृत्तं । अहं भ लवङ्गिणं तर्हि तुणं उनेव भगिदं मै-
च्छिदो वलुणो पिभसहीय अं पसादो न्ति । (ख)

(क) किमिदानीमपरम् ।

(ख) यत्खलु मम तस्य जीवितप्रदायिनो महानुभावस्य चेतनाप्र-
तिलम्भप्रणितिवेदिकाया मालत्या भगवतीविदग्धवचनोपन्यासव्यवहित-
इदं जीवितं च माधवेन पारितोषिकत्वेन स्वयं प्राहसाहसे नियुक्तम् ।
अयं च लवङ्गिके तत्र त्वयैव भणितं प्रतीष्टः खलु नः प्रियसख्या अयं
प्रसाद इति ।

[लव० वा०] किमिदानीमपरम् । त्वया स्मृतमिति शेषः ।

१०-१४, अत्र चेतनाप्राप्तिरूपमेव प्रियम् । पारितोषिकं
यद्यालव्रणितेत्पादिश्लोके दर्शितम् । नियुक्तं दत्तम् । तच्चित्तानुरागं
विना नोपपन्नमिति भावः । अर्थान्तरेक्तिप्रसङ्गेन प्रकृतापह्नवार्थमाह ।

[लव० वा०] आं सखि इति । आमिति पूर्वस्मरणार्थः । विस्मृतमिति ।
ज्ञात्वापि तत्कथाकथनायायं प्रश्न इति भावः ।

१ अं वलु मम A. E.; मह for मम C. N.; °ददाहो B. C.; °दावस्तु
N. °माभस्त B. २ चेत्यणालादे संश° B. C. चेत्यणीवलेभ्येभ° N.; B.
om. मालदीय; निवट B.; °व्यणसेण सोभिदेण N. ३ B. C. om. भ; व for
अ N.; पारितोषिकभोग्येण सभंगयरेण निवृत्तं B. पारितोषिकभोग्येण सभंगयरे निवृत्तं
N.; सभंगयरेण E. ४ निवृत्तं for निवृत्तं C; B. N. om. ५; N. om. वलु;
त N. (म C. एव E. for वलु. ५ पारितोषिक B. पारितो A.

लव० । कर्दमो उण महाभाओ ति विसुमरिं मर । (क)

मद० । सौह सुमर सुमर जेण तसिं दिअसे विअडदुहाव-
दाअदेसकालगोचरं मैदा असरणा तक्कालसणिहिदेण जीविदुपदाइया
पीअरभुअथम्भेण णिक्कारणवन्धवेण सअलभुषणेक्कसारणिअदेहोवहा-
रसाहसं कदुअ पेरिराखिखदन्धि । जेण अ दिहदादावेदारिअवि-
अडमंसुल्लोत्ताणपरिणाहिबवखथलेण जरठजउजारेदजन्नापीडहारिणा
कैरणेक्कमणेण मम किदे विसहिदा अतिदुहसदुल्लणहसिहावउत्तण- १
हारा मारिदो री सो दुहसावदमहारवखसो ति (ख)

(क) कर्तमः पुनर्महाभाग इति विस्मृतं मया ।

(ख) सखि स्मर स्मर येन तस्मिन्निवसे विकटदुष्टस्वापदापदेऽका-

९५-१०२. अत्र स्मर इति मकरन्दमिति भावः । विकुष्टो रु-
ष्टः । आपद इति व्याघ्रव्याजेन यम इत्यर्थः । अवलम्बसंनिहितसि पाठे-

१ आ सहि before कदमे A.; महाभाओ C. N.; भाओ E.; B. N.
om. ति. २ N. om. सहि; N. om. one सुमर; दिअसे C. N. दिअ E.;
विकटदुहसदुल्लणवेसगोचरं A.; तत्तदापदगोचरं N. ३ गभा N.; सुलग्ग
for तक्क N.; दायिणा C. E.; N. om. ज्ञावेदणदाइया. ४ जेवर भुभ-
अथमेण समविदा णिक्कारणसिणिध्वन्धवेण N.; भुज for भुभ C. E.; भुभअथमसमा-
विदणिकारण A.; वंनुणा C. वान्धवण A.; णिक्क for णिअ E.; ५हार N.
५ N. om. परि; जेण अठ्ठदादावेदारिअ C. अतिविह्वद्वेदाविदारिअ E.; N. om.
दिहदादावेदारिअ. ६ मंसलु° N.; मंसलोत्ताल E.; वसवत्थललउत्तणेण. A. वसव-
त्थललउत्तण E. वसवत्थलुल्लोत्तणजरठ N.; जरठ A. जरठ B. C. for जरद;
जाभापीड E. मुत्तालदा for जवापीड N.; वारिणा N. ७ कलिकदुष्ट° E.;
कहणाअरेण N.; कदे for किदे C. E.; निवडेन for अतिदुह B. E.;
अदिदुह C.; दुह A.; गहणिव्यादवज्ज° B. गहरसिहा A. गहराणिव्यादवज्ज°
E.; मम किदे णिमज्जेतसअल्लणहसिहाअवज्जंजरपहाओ N. ८ अ एसो E.; दुहरवखसो
ति B. दुहसदुल्लणहसिहा ति A. E.; N. om. ति. ९ आ सहि कदम पुनर्महा-
भाग° Com. १० विकुष्ट for तक्क Com.

लव० । हुं मकरन्दो । (क)

मद० । सानन्दम् । विश्वं तदि किं किं भणामि । (ख)

लव० । ये भणामि मकरन्दो हि । (ग) सरूपं ह शरीरमस्याः

१०५ स्पृशन्ती संस्कृतमाश्रित्य ।

लघोचरं गताशरणा तैकालसंनिहितेन जीवितप्रशयिना पीवरभुजस्त-
म्भेन निष्कारणवान्धवेन सकलभुवनैवामारनिजदोषहारसाहसं कृत्वा
परिरक्षितास्मि । येन च दृढदंष्ट्राविदारितविकृतमांसलोत्तानपरिणाहि-
नक्षःस्थलेन जटजर्जरितजवापोढहारिणा कर्णैकमनसा मम कृते
विसोदा अतिदुष्टशादूलनखाशिखावज्रप्रहारा मारितश्च स दुष्टधापद-
महाराक्षस इति ।

(क) हुं मकरन्दः ।

(ख) प्रियसखि किं किं भणसि ।

(ग) ननु भणामि मकरन्द इति ।

बलमे कण्ठः । संभावितः ख्यातः ॥ कर्मपाशयोत्र ॥ विकटं विशालम् ।
मांसलं स्थूलम् । उत्तानमुच्छ्रितम् । जरटं कठिनं जर्जरितं विश्वंसितं
यदोड्गुष्पमुकुटं तदिव हरति ॥ कर्तुं पुपगान इति पानिः ॥ हरणमिदं
समीकरणम् । रक्ताकदेहतया साम्यम् । शिखाग्रम् । [ल० वा०] अत्र
हुं वितर्के ॥ हुं वितर्के विरमय इत्यमरः ॥

१०३-१०४ [मद० वा०] अत्राह्लादाविशयात्पुनः पुनः प्रश्नः ।
प्रियनाममधुपानेपि न तृप्तासौ श्रुत्वेवाहेति भावः । [लव० वा०] ननुशब्द-
भाषयानिष्कारे ।

१ N. om. एषः A. C. E. om. one किं २ एष A. and ननु C. E.
for नः, अभित for सरूपं N. ३ एषा वनसंनिधानिजजीवितेन जीवितं one
Ms. Com. एषा वनसंनिधानिजजीवितेन another Ms. Com.; भवत्यस्य
निजनिज induced by Com.; भवत्यस्य भवत्यस्य निजनिज Com. ४ एष-
वितर्के ।

वैयं तथा नाम यदन्ध किं वद-

म्यये त्वेकस्माद्विकलः कथान्तरे ।

कदम्बगोलाकृतिमाश्रितः कथ-

विशुद्धमुग्धः कुलकन्यकाजनः ॥

पद० । सलज्जम् । सखि कीसै मं उवहसति । णं भणामि निवशा- १
वभन्ति मं तारिसस्स अप्पणिरवेक्खव्वसादणो किद्वक्कमल्लिज्ज-
न्तजीविद्वल्लामोडिअण्णअण्णगुत्तवोवआण्णो जणस्स संकयासु

(क) सखि किं मामुपहसति । ननु भणामि निर्वपयन्ति मा तादृश-
स्यात्मनिरपेक्षव्यवसायिनः कृतान्तकवर्त्यमानजीवितबलत्कारप्रधानयन-
गुरूकीपकारिणो जनस्य संकयासु नामग्रहणस्मरणानि । तथा च

१०६-१०९. अहमित्यादि । यथावमात्य तत्तथा । मालती भाव-
वानुरक्तेति स्वीकृतमित्यर्थः । अहं किं नाम यदामीत्यभिनिवेशमात्रम् ।
अयं पुनः कुलकन्यकाजनः कथामध्ये कथमकस्मात्कदम्बगोलका-
कारमाश्रितः । बहलपुलकशालित्वात् । विकलो विडूलः सन् । कीदृशः ।
विशुद्धः निष्कलङ्कः । कामाभिषङ्गदोषशून्य इति यावत् । मुग्धो
रसानभिज्ञः । सर्वाभिदं सोप्रासम् । अत एव वेदग्यतया बाल्यका-
रिणीत्वेन संस्कृताश्रयणम् ।

११०-११७. अत्र उपहसतीति नाहं सकरन्दानुरक्ततया हृष्टा
किं तु तद्वीरवमभिनन्दामीति न हासस्यानभिति भावः । अत एव चित्तचो-
रिकायाह । नन्विति । एवं स्वहर्षस्यान्यथासिद्धिमुक्त्वा निजाङ्गसङ्गं स्वे-

१ अहं for वयं B. E. २ °म्यये च कस्मा° A. N. ३ किं तुमं उवहसति N.;
निवशायेदि A. E. and सहभन्ति N. for निवशावभन्ति. ४ N. om. मं; भणामि
for मे C.; तारिसस्स A. C. E.; °वेक्ख° N.; ववसा° B. N.; °सायिणी
C. E.; कद्वक्क B. कथं N. for किद्वक्. ५ जीविम N.; पण्णअण्ण for पण्ण-
अण B.; गुत्तरीअण्णो A.; संकयाणमग्रहण N. ६ गुत्तरपकारिणी Com.

णामगहणसुमरणां । तथा अ सो तु ए वि मादणहणवेअणारम्भ-
विआदिदसरीरसंगलिदसेअसल्लिङ्गपीलो मोहमउल्लान्तणेत्तकन्दो-
११५ इनुअलो भूमिविलगिदासिलदाविट्टम्भपीरधारिदसरीरधारी एअ-
क्खीकिंदो उज्जेअ मदयन्तिआणिमित्तमेत्तविच्छुद्धिअमहामहार्धजी-
वलोओ महाभाओ ति । (क) मदयन्तिका स्वेदादीन्विकाराभाटयति ।

स त्वयापि गाढप्रहारवेदनारम्भविस्मारितशरीरसंगलितस्वेदसलिलोत्पीडो
मोहमुकुलापमाननेत्रकन्दोद्वयगला भूमिविलग्रासिलतविष्टम्भधैर्यधारित-
शरीरभारः प्रत्यक्षीकृत एव मदयन्तिकानिमित्तमात्रविच्छादितमहामहार्ध-
जीवलोको महाभाग इति ।

दादिक मकरन्देन्यथयति तथा चेति । विस्मारितशरीरेति मूर्च्छाकथनम् ।
संगलितो मिलितः । उन्पीडः पूरः । कन्दोद्वो नीलीप्रलम् । मोहेति
मोहेन नेत्रमिलनं न तु मदङ्गसङ्गादिति भावः । यदाह । व्यसनासि-
घातभयपूर्ववैरस्मरणो भवति मोह इति । प्रहारमूर्च्छने कथमयं भूमौ न
पतितोत आह भूमिति । विष्टम्भः संवन्धः । विच्छादितः परिवृक्तः ।
महामहार्धमतिदुर्लभम् । जीवलोको मर्त्यभुवनम् । प्रियालिङ्गनस्मरणादि-
ना स्वेदादिकम् । स्वेदादीनित्यनेन किलकिञ्चित्भावाविष्करणम् । यदाह ।

१ ०णां अ A.; सह सो N.; गादणहणरणाहण N.; वेदणा B.; वेअणल्लभविवाल-
भसरर N. २ विअणमाविद C. E. for विआदिद; ०लिअ N.; N. om. सेअ;
०ल्लायो N.; मोहमुउल्लान्तणेत्त N. मोहमउल्लान्तणेत्त B. E.; कंदो C. N. ३ भूमिवि-
गल्लिदाति A. भूमिलगिदाति C. E. भूमिगिहिदाति N.; धारणधारिदसरीरी A.
अरिअसरीरी B. धारिदसरीरसरीरी N. ४ ०कतो A. C. E.; एअ N.; मदअ-
तिआमेत्तमित्तअ N.; ०पडुअ A. N.; N. om. महा; जीअ B. C.; जीविदो
for जीवलोओ N. ५ N. om. ति; इति स्वेदाद्विकारात् N.; E. om. मदयन्-
ति; B. om. विकारात्. ६ जीवमिलनेन Com.; पाठ for जता Com. * शरीर

बुद्ध० । यवसितं प्रियसखीं शरीरेण । (क)

गद० । सैलज्जम् । प्रियसखि अपेहि । उद्विग्णास्मि सहवासिणीं
वीसम्भेण । (ख)

लव० । सखि भद्रभन्ति ए भद्रो वि जाणिदन्तं जाणीमो । ता पसीद
विरम यवदेसादो । एहि वीसम्भगभक्तयावन्तसरिसं तुहं चि-
टुहा । (ग)

(क) व्यसितं प्रियसख्याः शरीरेण ।

(ख) प्रियसखि अपेहि । उद्विग्नास्मि सहवासिन्यां विस्त्रम्भेण ।

(ग) सखि नदपान्तिके वयमपि ज्ञातव्यं जानीमः । तत्पसीद विरम
व्यपदेशात् । एहि विस्त्रम्भगभक्तयावन्तसरिसं सुखं तिष्ठानः ।

यदन्तर्निहितस्याङ्गेः सव्यापारैर्मनोभुवः ।

सत्रोटाविष्कृतिः स्त्रीणां तदाहुः किलकिञ्चित्तम् ॥

१२८-१२९. अत्र स्पेदादिमता तत्र शरीरेण मकरन्दसंयोगो-
मिलपित इत्यर्थः । अत्र सहवासिन्याः सख्याः । नाहं कामजस्पेदादिनो-
द्विजा किं तु त्वद्विस्त्रम्भकथयेति भावः । अभिण्णोति पाटोपेक्षावास्मी-
त्यर्थः । अत्र जानीम एवेति कामन्दक्यादिद्वारा तत्र मकरन्दस्य च
चेष्टितं ज्ञातमिव । तत्कथमपह्नव इति भावः । व्यपदेशाच्छलात् ।
सहवामिति मकरन्दे स्नेहानुबन्धनादि वाचयेत्प्रायः । उभयमपि

१ लव० A.; N. has after बुद्ध०, शरीरमस्याः सृष्टान्ती and has प्रस-
थसरीरे प्रियसखि for ववनिदे-रेण. २ A. om. सैलज्जं; N. om. प्रियसखि अ-
पेहि; अपेहि B.; अभिण्णोति noticed by Com.; N. has प्रियसखीं सैलज्जं
for वीसम्भेण. ३ जाणीमो N. ४ N. om. विरम; लव० A. B. C.; उवदे-
सादो for ववदेसादी E.; सखि before एहि E.; विस्त्र० N.; कथानुबन्ध
A.; संकहासं सविसेतं for मन्त्र-रितं N. ५ व्यसितमिव ते शरीरेण प्रियसख्यातोदिनं
Com. ६ विस्त्रम्भेण Com. ७ जानीम एव Com. ८ सखि before एहि
Com.; कथानुबन्ध Com.

- बुद्ध० । सोईणं लवङ्गिआ भणदि । (क)
 १२५ मद् । विधेओस्मि संपदं पिअसहीआ । (ख)
 लव० । जइ एवं ता कैधेहि कथं णु दे कालो गच्छदि ति । (ग)
 मद् । गिसीमोहि पिअसहि । मम बुद्धराखित्तापखत्तावात्तवच्चएण
 पद्धमे ज्जेअ तस्सिं जणे अदिभूमिं गदो अणुराथो । अवि अ । त-

- (क) शोभनं लवङ्गिका भर्षति ।
 (ख) विधेयास्मि साम्प्रतं प्रियसख्यौ ।
 (ग) पदोऽनं तत्कथय कथं नु ते कालो गच्छतीति ।

क्रियाविशेषणम् । अत्र शोभनं कथयितुमर्हसीत्यर्थः । [लव० वा०]
 अत्र मकरन्दविषयेन कथं वर्तमान इति भावः ।

१२७-१५५. अत्र निशामय दृष्टु । एकवचनमिह लवङ्गिका-
 पेशया । बुद्धराक्षिताया विदितवृत्तान्तात् । कथाकथनं तु रागवृद्धये
 यदाह ।

यात्रा पुरस्कन्दनमुरसवो वा स्वतोय चित्रं रतिसंकथा च ।

भवन्त्युपायाः प्रथमावलोकं यूनायतो वृद्धिमुपैति रामः ॥

पक्षपात इति बुद्धराक्षितापक्षपाती गुणबाहुल्यं दिना न भवतीति
 विश्वास इति भावः । भृतोऽदुत्तमतिरिक्तीभवत् । कौतूहलमुत्कण्ठा च
 मनोरथश्चेति विग्रहः । ततो बहुव्रीहिः । यद्वा । अतिरिक्तीभवत्कौतूहलमु-
 त्कण्ठा च यत्र मनोरथे तादृशो मनोरथो यत्र तत्तथा ।

सर्वाङ्गुदाहो व्याख्यवस्यायाम् । यदाह ।

१ लवि before लवङ्गि N; लवङ्गिभाए भणदि N. २ तिरे B; विमलक्षिणं
 A. N.; E. om. this speech and the following. ३ कहेति B. N.;
 कहे N.; B. om. ति. ४ कित्ता A. C. E.; कित्ता N.; B. om. मन, गद
 N.; पद्धमेज्जेअ A. C.; पद्धमेज्जे for पद्धमेज्जे N.; बुद्धमेज्जे N.; एव N. ५ रदोति
 Com. ६ विमलक्षिणं Com.

रिंसं जणे भरिदुखरन्तकोदूहलुकण्टामणोरहं हिअभं आसी । तदो
 २ विहिणिओअधिग्वत्तदंसणा भाविअ दुव्वारदारुणाणङ्गदुखरसंदा- १३०
 विदकडुन्तचित्तविहडन्तजीवेदा संभाविसिद्धि । विअग्गिआपुव्वस-
 व्वङ्गप्पहंजालिअमअणहुअवहुदामदूसहाभासदुग्गणाअन्तपरिअणा प-
 षासाविमोक्खमेत्तसुलहमिच्चुणिअणाणवटिक्कलबुद्धरक्खिदावअणय-
 दिदावेअव्वदअरविस्तुला इमं जीअलाअपरिपत्तं अणुम-
 वामि । (क)

(क) निशामय प्रियसखि मम बुद्धरसितापक्षपातप्रत्ययेन
 प्रथममेव तस्मिन्नेतिभूमिं गतोनुरागः । अपि च तस्मिन्नेति भूतोच्चर-
 त्कौतूहलोलुकण्टामणोरथं हृदयमासीत् । ततो विधिनियोगनिवृत्तदशेना
 भूत्वा दुर्वारदारुणानङ्गदुःखसंतापितकथञ्चित्तविषयमानजीवेता संभा-
 वितस्मि । विजृम्भितापूर्वसर्वाङ्गभ्रंशवृत्तमदनहुतवहोदामदुःसहापासदुग्ग-

मनःसंमोहसर्वाङ्गदाहवृत्त्यादिभिस्तथा ।

शिरसो वेदनाभिश्च व्याधिरभिनयो यथा ॥

१ N. has तस्मिं जणे अतिरुक्कण्टामणोरहं for तस्मिं जणे अतिभूमि-मणोरहं; म-
 रिदुखरन्त A. B. C. मणोरहं B. E.; आसि A. B. C. २ तिणि A. C. E.;
 निउत्तं A.; रमणी for दंसणा C.; N. om. भाविअ; सारुणाभासदुखरसंतापउज्जत-
 चित्त N.; C. E. add संग after अणङ्ग. ३ उक्कण्ठिअ for कदुन्त A. E.;
 जीविआ A.; जीविआसा वूरविअभिआणुव्व N.; ० वटि B.; ० भिटअणुव्व A. ० विआण-
 पुव्व C.; संभाविवेदिदा अचवसअंग B.; सअंगसंदावसंजलिअ N. ४ संजलिअ A.
 पक्कालिअ C. जालिअ E.; हुदवहुदहदूसहा ० B. हुदवहुदामदहदूसहा ० N.; दुग्गणा ०
 B. ५ मिच्चु B. and मरणा A. E. for मिच्चु; ० खिअणा N.; विरहदा ० for
 वटिदा ० B. ६ ० भाविआ N.; रा ० N.; लोका A. B.; ० पुत्तं N. ७ मय हि ताणदुग्ग ०
 Com. ८ Com. om. अविपू-जने; भूतोदूतकी ० Com. ९ मदन for अणुम-
 वामि Com.; सवपिअत्तकीइअचिअ Com. १० संजलिअ Com.

संकल्पसिर्विषयान्तरेषु अ मणीरुहमादमोहिता पेक्खाभि तं
जणं । सो वि पिअसाहि मुहत्तागिज्जूदधिविअविंसटुलुवेल्लवित्थर-
न्तल्लिदणेषुपण्डरीअतण्डवुणीलडम्बरपडिरुद्धमैरेअदणं विअ विरं
णिज्झाअदि मं । (क)

नायमानपरिजना प्रत्याशाविमोक्षनात्रमुलभमस्यनिर्वाणप्रतिकूलबुद्धरक्षि-
तावचनवधितावेगव्यतिकराविस्तृलभ जीवलोकपारिवर्तमनुभवामि ।

(क) संकल्पस्वप्नान्तरेषु च मनोरथोन्मादमोहिता प्रेक्षे^१ तं जनम् ।
सोऽपि प्रियसखि मुहूर्तनिर्व्यर्थविस्मयविंसटुलोद्वेहविस्तार्यमाणललितने-

मरणमेव निर्वाणं मोक्षः । सर्वदुःखापहारकत्वात् । मदजादिष्टसङ्गरतव
स्यादिति बुद्धरक्षितावचनम् । विंसटुला संशयितचित्ता । जीवलोकस्य
परिवर्तोन्यथात्वं मूर्खैत्यर्थः । यद्वा । मूर्खानन्तरं पुनर्जीवलोकप्रवेशोऽत्र
परिवर्तनम् ।

१३६-१३९ संकल्पान्तरे भावनावलज्जानमध्ये स्वप्नज्ञानमध्ये
स्वैत्यर्थः । निर्व्यर्थ उपचितः । उद्वेकस्तद्वक्षेपम् । प्रखण्डमैरेयं प्रसन्न-
यदम् । तस्य मदो भक्तता ॥ मैरेयमासवः सीधुरित्वमरः ॥ सृष्टि-
मिदिक्रियाविशेषणम् । निर्वर्णयति चिन्तयति ।

१ सिर्विणन्तरेषु A. सिर्विणणसु N.; मणीरुहमाद B. N.; °हिआ N.; A. B.
insert अ and C. E. विअ before तं. २ स चापि C. तथा अ E. तह वि
N. for सो वि; णिज्जूद B. णिज्जू C. and उज्जूद N. for णिज्जूद; विंसटुलु°
N. विंसटुलु° C. विंसकुलु° E. for विंसटुलु°; यरथरंत for वित्थरन्त N. ३ N.
om. लल्लिर; तण्डवुणीलडम्बर A. तंजवुणीलमदरं B.; °दीधं उवेअडामरपडि-
दरेअ N.; मअवुणिअ A. and मअवुमिदं E. for दणं; N. om. विअ.
४ °कदे A. E. समि N.; C. N. om. मं. ५ मरण for मृत्यु Com. ६ पश्य-
ति Com. ७ स चापि Com. ८ °लोदेकहि° Com.; रक for ललित Com.

किं च । कवलितदारविन्दकेसरकसाभकण्डकलहसघोसघाघराख- १४०
लिदगम्भीरैताधीरणादभारिकर्णविवरं विषे मदन्तिके इति बाह-
रदि । अथ च । वप्फुरैतपयोहकल्लदुत्तरीअथञ्जलावलम्बनपारि-
भवेण ससंभमुत्तरंगिधमधमाभन्तहिअथं मं समुत्तासेदि । (क)

वप्फुरैकताण्डवीपीडिडम्बरप्रतिरुद्धमैरेयदर्पमित्ति विरे निर्व्यापति माम् ।

(क) किं च । कवलितारविन्दकेसरकसाभकण्डकलहसघोसघाघरा-
खलितगम्भीरैताधीरणादभारिकर्णविवरं विषे मदन्तिके इति व्या-
हरति । अथ च । प्रस्फुरतपयोधरोल्लदुत्तरीअञ्जलावलम्बनपारिभवेण
ससंभमोत्तरंगिधमधमाभन्तहदयां मां समुत्तासयति ।

१४०-१४३ कषायः सुरमितः । कलहसो रागहंसः । घोषः
आवदः । घर्घरमस्कृष्टम् । खलितं व्युत्तम् । एतदुभयं साधनतश्चात् ।
द्वयसंज्ञातस्वरभेदाद्वा । यदाह ।

स्वरभेदो भवक्रोधमदहर्षादिभिर्भवेत् ।

भारिकर्णविवरमिति किंवाविशेषणम् । वस्त्राञ्जलप्रहणेन स्त्रियमादनम् ।
यदाह ।

रहसि प्रहणेनापि हस्ते वस्त्रे च मूर्धनि ।

कार्यं प्रसादनं नाथो अपराधं समीक्षता ।

१ किं च B.; °लिभार° N. खलितं A. खलितं N. २ A. om. नरसो-
रणादः गम्भीरभारदैर्गुरिवाकण्य N.; मं before विष A.; °अन्तिके N.; एते
before ति A. E.; मं after ति N.; आह° E.; °रि N. ३ °रि E.;
°हस्तमुत्तरंग E.; °विषभेसुभञ्जला° A.; अवलम्बन for अवलम्बन C.; बाहरदि
बाहरैर्वा कौमुदल्लदुत्तरीअञ्जलावलम्बनपारिभवेणसमुत्तरंगमधमाभन्तं N. ४ ससंभुत्तरङ्गि
A. ससंभुत्तरंग C.; C. om. मं; समुत्तासेदि for समुत्तासेदि B.; °रि N.
५ ताडयोद्धप्रस्फुरमैरेयमदर्पितमित्ति Com. ६ गम्भीरभारतीभारित Com.; मां before
विषे Com. ७ उत्तरीअञ्जलावलम्बन° Com.

सहसा विसर्जितं सुभ्रमोत्तरि अतस्त्वन कठोरकमलदण्डाभ्याम्-
 १४५ बाहुबन्धनापवारितपयोधरोद्गमा विहङ्गन्तविभ्रमं हलावलभसं दानि-
 ज्जननरीषैरुत्पण्डितिद्विविपदीवगमणं पण्डितलवादिणि पि अञ्जा-
 अरवभक्षणिर्वानि अमुहुत्तकोषोवरा अदुवक्षपस्तीकिदहि अं सिणिद्व-
 पुणरुत्तैव हृत्थलोभणविभाविदासे सचित्तसारं उवहसदि । (क)

(क) सहसा विसर्जितांशुकार्मवसृत्य तस्मिन्कठोरकमलदण्डाभ्याम्
 नबाहुबन्धनापवारितपयोधरोद्गमा विहङ्गन्तविभ्रमं हलावलभसं दानि-
 तपीवरोरुप्रतिपिद्विविपदीवगमणं प्रतिकूलवादिनीमर्प्यत्यादरप्रदाननिर्व-
 तितमुहुत्तकोपोपरागतः खपरुषैरुत्तहृदयां सिन्धुपुनरुत्तपपस्तलोचनवि-
 भाविताशेषचित्तसारामुपहसति ।

परिभवेन प्रतिकारबुद्ध्या । समयं पूर्तान्निभवात् । अत्र किं स्यादित्युत्तर-
 णि कम्पवत् । आतङ्कादमधमायमानमुष्णमिव चित्तं यस्यान्ताम् । यद्वा ।
 उत्तरंगुदृतकलोलम् । धमधमायमानं सकम्पम् । कलोलश्च कम्पस्यो-
 त्तरोत्तरप्रकर्षः । उच्चासयति चकितां करोति ।

१४७-१४८. शीघ्रं त्यक्तवस्त्रा च सा प्रसृता गमनोद्यता च ।

१ विसर्जितं सुभ्रमपत्तिदि A. विसर्जितं सुभ्रमं तत्कालकठोर B. विसर्जितं सु-
 भ्रमो भ्रमोत्तरि अतस्त्वन N.; कठोरकण्डाभ्यामलकमलदण्डाभ्याम् B. N.; दण्डाभ्याम् B.
 २ बाहुबन्धनापवारित B. बन्धनापवारित C. E.; विहङ्ग A. B. विहङ्ग C. विहङ्गित
 N. for विहङ्ग; मेखला B.; कलाप for कलाप N. ३ पीवरी B. N.; पण्डितल
 C. E.; नां पि A. C. E.; मं after पि A.; पण्डितलविहङ्गादरपञ्च N.; अञ्जा-
 दर B. ४ पण्डित B. विणिवात्ति B. ५ वानि A.; B. om. मुहुत्त; कोरी°
 N.; क्व for क्वि C. E.; निक्षिक्त for निक्षिक्त A. B. ६ रत्नचक्रावली-
 भाषाविभाविता° N.; विभ्रम for चित्त N.; मे before उवहसदि A.; उवहसि B.
 N. ७ विसर्जितांशुप्रसृता च तस्यां Com. ८ विकलमेखला Com.; ९ नादिना-
 मयि मामन्या° Com. १० निषिक्त for निम्न Com.; ११ सारां समुप° Com.

दिङ्गणबाहुदण्डायेङ्गणिभन्तिदं पिभसहि पण्डसद्वलकटोर-
कररुहोरम्फविभडयत्तावलीपसाहणुत्ताणवच्छत्यलणिहुरणिवेसणीसहं १५०

कर्मधारयः । पुलकितत्वेन च दण्डायमानता । अपवारिलोपिहितः । उ-
द्गमो विस्तारः । आलिङ्गनविघटनं कृत्वापसरणे कुचालोकनादिकं नाय-
कस्य जायते । नायिका च तदा संवरणाय न प्रभवतीति भावः । तर्हि
पलायते किमिति नेत्यत आह । विघटमानेति । विघटमानालिङ्गनजो-
माञ्चसंचयात् । विकला स्तस्थानचलनात् । संदानं बन्धनम् । तत्प्राप्ति-
ताभ्यामित्यर्थः । प्रतीये प्रतिकूलम् । गमनाभावे पुनःकान्तावरुद्धतया ह
हृमियादिनिषेधमाह प्रतिकूलेति । उपरागः संबन्धः । निषिद्धपुनरुक्ते पु-
नःपुनर्निषेधवाक्ये पर्वस्ते निषेधविपरीतं स्निग्धत्वाद्विधर्मत्वात् । यदा ।
पर्वस्तं विधान्तम् । चित्तसारः संभोगेच्छापरता । उपहासः परिहासः । स
च हृदि संभोगेच्छा वाचि परं ते निषेध इत्येवंरूप इत्यर्थः । स्निग्धपुनरुक्ते-
ति पाठे स्निग्धपुनरुक्तं पुनःपुनः स्निग्धं पर्वस्तं क्षिप्तं लोचनमित्यर्थः ।

१४९-१५६. आवेष्टनमावेष्टः । तेन गाढालिङ्गनमुक्तम् । कररु-
हो नखः । ओरम्फ आक्रमणम् । प्रौढव्याघ्रनखवत्कटोरं पत्कररुहमिति
भावः । निष्ठुरं निविडम् । निवेशोपगमम् । निःसहं वचनादलमाम् । अत्र
कररुहाक्रमणमेव पञ्चावलीति रूपकम् । चुम्बनमाह । सायेमेति । ओ-
वगिदे पुञ्जीकृतं लम्बितमित्यर्थः । मुखानयवा ललाटादयः । वि-
कासितं चुम्बनादिनियुक्तम् । वदनस्य वैदग्ध्यं चुम्बनचातुर्यात् ।
इह कन्यायास्त्रिविधं चुम्बनम् । ललितकञ्जलुरितकघटितकभेदात् । तत्र
ललितकमाह । प्रस्फुरेति । घटितकमाह । पुञ्जितं योजितम् । ईप्सुपरि-

१ दुःखणिभ for दिङ्गण N.; निच्छेद after वेदग E. N.; निश्चितभ for पिभ-
न्तिदं N. °अतिभं E.; N. om. कटोर. २ कररुहोरम्फ A. कररुहाक्रमण B.
कररुहोरखंड E. कररुहसुराण्यणिनिहितविभड N.; वत्ता ° B.; °पुत्ताणविभडवत्त्व-
भले N.; वल्लव्यलणीत्युर E.; निवेसणिहुरणीसहं A.; मं before कदुभ A.;
निष्ठुरोपगमणं सम्भगाहसाहसं कदुभ N.

कदुअ सावेअविहुअमथआविहूकबरीणिहिदकरपरिगहोपगिगुण-
मिदणिच्चलमुहायअवसच्छन्दविभासविभुवअणकमलो वामगण-
मूलोवरिणिहिदेपफुरन्तणीउल्लादाहसमगणअमणहरफसणिअमर-
माविदसरीरसाह उल्लासिदसज्जसाणन्दविसमसंभमवलणमोहमन्थ-
१५५ रममन्तलोअणं किं पि दुवियणीदसाहसाणुवववसाथो मं अण-
अमथणीअं अमथयेदि । (क)

(क) द्विगुणबाहुदण्डोपेष्टननिपन्नितां प्रियसखि प्रौढशार्दूलकतो-

गृह्य मीलितत्वेना जिह्वाग्रेण घटयति करेण नेत्रे तस्याच्छादयतीति घटि-
तवम् । छुरितकं तु प्रमेयोक्तम् । समुद्रम उद्रेकः । एवं च सर्वा-
ङ्गीणनायकस्पर्शप्रमेदिमाह मनोहरंति । उद्धर्षितमुद्गतरोमाञ्जम् ।
नायिकाया वामाङ्गे सकलोपचारव्यवस्थापनाद्वामकपोलेत्युक्तम् । वर-
मानां सुरतावस्थामाह । समुद्रसिधेति । समुद्रसिवाभ्यां साध्वसान-
न्दाभ्यां विषमो यः संश्रमः संवेगस्तत्र मोहेन विकर्तव्यतामूढतया
मन्थरत्वमेकतरपक्षाव्यवस्थितिः । साध्वसेन प्रवृत्तिरानन्देन च निवृ-
त्तिरित्याशयः । अनभ्यर्थनीयं सुरतादिकम् ।

१५७. ततो जादसीति जागरावस्थाप्रवचनम् ।

१ वद for विद A.; विणिहिद N.; परिगहोवगिगुणमिद A. परिगहणपुंजी-
किदोणमिद E. २ मिथ N. ३ अव्वं N.; विक्कासिद A. विहसोविथ C. विथसिद
E. for विभास; विथद B.; वदण N.; वामकपोलमूलोचरिणिहिद A. वामकपोलमूल-
चिरिणिहिद E. वामगडमूलोचरिणिहिद N. ३ णिहिद C.; विण्फुरत N. पण्फुरद E.;
अमरसमगणमणहर N.; गगद A.; कर before फंस E.; ०अरुद्धसिदसरीर A.
०अरुद्धअसरीर N. ४ सद्धसा ० A. B.; B. om. वलण, चलण for वलण E.;
संधरे E. ५ चेअण for लेअण N.; किं पि किं पि N.; दुवियणद A.; मं अमथणीअं
अमथयेदि नामेति C. मं अमथयेद नामेति N. ६ विपिजितां for विपिजितां Com.

प्रियसहि समक्षं अ सर्वं अणुभविअ ज्ञप्ति पडिबुद्धा सुण्णार-
ण्णेसणिहं पुणो वि मन्दभाइणी विभावोमि जीअलोअं ति । (क)

लव० । विहस्य । सहि मदअन्तिण फुडं आचक्खेहि । अथ तस्मि
अवसरे तिणेहविअमम्मोसहासविअसन्तबुद्धाविखदालोअणणिह- १६

रकररुहाक्रमणविकटपत्रावलीपसाधनोत्तानवस्तुत्पलनिष्ठुरनिवेशनिःसहा
कृत्वा सावगविभुतमस्तकाविद्धकवरीनिहितकरपरिग्रहपुञ्जीकृतोत्तानि-
तनिश्चलमुखावपवस्तुच्छन्दविकासविदग्धवदनकमलो वामभण्डमूलो-
परिनिहितप्रस्फुरत्पाञ्जिनाधरसमुद्रतमनीहरस्पर्शनिर्भरोद्गमितशरीरशो-
भाभूर्जुतितसाध्वसानन्दविषमसंभ्रमवलनमोहमन्थरभूमलोचनां किमपि
दुर्विनीतसाहसानुरूपव्यवसायो माननभ्यर्थनीयमभ्यर्थयति ।

(क) प्रियसखि समक्षं च सर्वमनुभूय ज्ञप्तिं प्रतिबुद्धा शून्यारण्य-
संनिभं पुनरपि मन्दभाग्या विभावयामि जीवलोकमिति ।

१६१-१७२ अत्र मच्छूडकं विधात्रीति ख्यातम् । निःसहतनुवे-
नासनमच्छूडकोपि धातुत्यागप्रभवैदग्धीयमिति भावः । पुण्यवतीशङ्काया पारे-
जनहासनिवारणाय गोपनम् । [बुद्ध० वा०] अत्र पृच्छामि यदि द्रुतं

१ A. om. प्रियसहि; प्रियसमक्षं च सर्वं B.; A. E. N. om. अ; अणुभ-
विअ B.; तदे before ज्ञप्ति A. E.; A. E. om. प्रतिबुद्धा. २ संग्रामं
N. and सरिअं A. E. for संग्रहं; इमे after वि N. ३ N. om. विदग्ध;
B. om. सहि; आचक्ख E. आचक्खसहि N.; अल for अण N. ४ तिणेहवि-
अमम्मोस० B. ०मिस्तहा० E.; अवसरे सविअमं ईतिहासविअसिनबुद्धरखितभा N.;
विलोअण B. लोअणान्तणिह० A. ५ विकच for विकट Com. ६ मां before
कुत्ता Com.; आवद्ध for आविद्ध Com. ७ विकासित for विकास Com.;
वामकपोलमूलोत्तरान्ति Com. ८ प्रस्फुरित for प्रस्फुरन् Com. ९ निर्भरोद्गर्भित.
शरीर Com. १० समुत्पन्न Com. ११ दुर्विनीत for दुर्विनीत Com. १२ ०भूय
ततो ज्ञप्तिं बुद्ध्या० Com.

विदं परिअणादो गोवाणिज्जं दे णिअम्बस्समूलं सअणिज्जपच्छद्व-
डावारिदं भोदि किं ण वेत्ति । (क)

मद० । अइ असंबद्धपरिहाससंज्ञे अपेहि । (ख)

बुद्ध० । सखि मदअन्तिके मालतीप्रियसखी खल्वीदृशान्येन मन्त्रयितुं
१६५ मन्तिदुं जानादि । (ग)

मद० । सखि मा कखु एवमं मालादं उवहस । (घ)

(क) सखि मदनान्तिके स्फुटमाख्याहि । अथ तस्मिन्मन्त्रे
स्नेहविश्रमोन्मिथ्रहासविकसद्दुस्तरक्षितालोचनसिञ्चापितं परिजनाद्रोपनी-
यं ते नितम्बस्य मूलं शयनीयमच्छदपटापवारितं भवति किं न वेत्ति ।

(ख) अपि असंबद्धपरिहाससंज्ञे अपेहि ।

(ग) सखि मदनान्तिके मालतीप्रियसखी खल्वीदृशान्येन मन्त्रयितुं
जानाति ।

(घ) सखि मा खल्वेवं मालतीमुपहस ।

रहस्यं कथयसीति भावः । अत्र कृतापराध इत्यत्र शिरश्चालनगतिः ।
[बुद्ध० वा०] अत्रात्मसमर्पणमेव त्वया कार्ष्णिमिति भावः । [मद० वा०] अत्र
तददर्शनामृतसेकाशीतला भविष्यामीति भावः । निःसङ्गः सर्वाङ्गव्यापी ।
[बुद्ध० वा०] अत्रायशब्दो पदार्थे । बलात्कारितो बलात्कारेण प्रवर्तितः ।
रुक्मिणी काममाता प्रदुष्णमातृत्वात् । पक्षे कामावस्थाकारिणीम् । पुरुषो-

१ गोवाणीज्जं A. गोवाणिज्जं C. कारणमूलार्थं for णिअम्बस्समूलं A.; सअ
णीअ A.; सअणीज्जं B. वरीवारिदं A. E.; परिअणादो गोवाणिज्जं दे सअणस-
सणसअर्थं सअणिज्जं पच्छदपटं वाहि ति किं ण वेत्ति N. २ भोदि A.; वा after किं
A. ३ सुसल्लिह for असंबद्ध N.; परिहास for परिहास E.; A. adds ण तुए
सह मेत्तिस्स after अपेहि. ४ N. om. सखि; A. om. मय; एवं for कखु ईदिसाई
E.; विप्रसृष्टं दृषं ईदिसाई जण्णइ N. ५ सहसो E.; B. om. एवं; ०वा A. B.
E. ० 2m C. ...

बुद्ध० । महि मदभन्ति ए भणिरसं दाणि दे किं वि जइ ण वी-
सासमङ्गं करोसि । (क)

मद० । सोहि किं पुणो वि वणअभङ्गेण कदापराहो अभं जणो
जेण एव्वं मन्तेसि । पिअसहि तुमं लवङ्गिआए सह संपदे मे १७०
हिअभं । (ख)

बुद्ध० । जइ दे कथं वि मअरन्दो पुणो वि हंसणपहं ओहरदि तदो
किं तुए कादव्वं । (ग)

(क) सखि मदयान्तिके भणित्वामीदानीं ते किमपि यदि न
विश्वासमुद्गं करोषि ।

(ख) सखि किं पुनरपि प्रणयभङ्गेन कदापराधोयं जनो येनैव
मन्तयसि । प्रियसखि त्वं लवङ्गिकया सह सांपत्वं मे हृदयम् ।

(ग) यदि ते कथमपि मकरन्दः पुनरपि दर्शनपथमवतरति तदा
किं त्वया कर्तव्यम् ।

समः कृष्णः । अथ च पुरुषैस्तयो मकरन्दः । स्वयंप्राद्वेण गान्धर्वेण ।
सधर्मचारिणी भार्या । प्रवृत्तिर्यार्ता । [मद० वा०] इह ममाभागेन किं
स्यादिति निःश्वास इति भावः ।

१ पुनिसं for भणिरसं A. N.; N. om. के; किं वि A.; B. om. किंवि;
जदि C. E.; णम after जदि C.; मे after ण N. २ कदा उय for सहि—
वि N.; किदा० B. किआ० N.; ०राओ C. E. ३ मन्तेसि for मन्तेसि A.; N.
om. तेष; B. om. तुमं; लवंगिआ अ संपद C. N.; सपं for सह and मय for
मे A. ४ सहि जइ एवं ना करेहि जइ दे करे वि N. जदि C. E.; वि for दे C.;
एव्वं A. B. वहं C. E.; ०रर N. ५ यदपि for भणित्वामि Com.; मे after
यदि Com. ६ सपं for सह Com.

मद० । एकैकावयवणीसङ्गलग्ननिश्चले चिरं लोभणे निष्वा-

१७५ यदस्सं । (क)

बुद्ध० । जइ सो वि यम्महज्जलकारिदो कन्दर्पजनणीं तुमं रुक्मिणीं विअ पुरिसोत्तमो सअग्गाहसहधम्मचारिणिं करोदि तदो का एट्ठिस्सी । (ख)

मद० । निःश्वस्य । कील मं एत्तिअं आसासेसि । (ग)

१८० बुद्ध० । सीहि कहेहि । (घ)

लव० । कंथिदं ज्जेव्व हिअआवेअसूअणहिं दीहणीस्ता-
सीहिं । (ङ)

(क) एकैकावयवनिःसङ्गलग्ननिश्चले चिरं लोभने निर्वापयि-
ष्यामि ।

(ख) यदि सोवि मन्मथजलकारितः कन्दर्पजननीं त्वां रुक्मिणी-
मिव पुरुषोत्तमः स्वयंग्राहसहधर्मचारिणीं करोति ततः का प्रतिपत्तिः ।

(ग) किं मासेतावदाश्वासयसि ।

(घ) सखि कथय ।

(ङ) कथितमेव हृदयावेगसूचकैर्दीर्घनिःश्वासैः ।

१ निःसंग N.; लग्ननिश्चलं A.; N. om. चिरं; N. adds तदो हिअअं after
निष्वायस्सं. २ सति before जइ B. E.; अथ A. and अह N. for जइ; N.
om. वि; ०रिक्को N.; ०णीं A. C. ३ रुक्मिणी A. B. रुक्मिणी N.; पुरुषो A. N.
०गाह C. ०गाहसधम्मचारिणी A. ०गाहधम्मचारि B. C. E. ०गाहेण सहधम्मचारिणि
N.; ०णीं C. E.; करोदि N.; तदो for तदी A. ४ पडसी A. B. ५ B. om.
निःश्वस्य; तुए for मं N.; एत्तिकं E.; ०सेव A. ०सासिद्वि N. ६ नह वि
before कहेहि C.; कहेहि B. E. ७ कहेदि एव N.; हिअअआवेअ A.
हिअआवेअ B. हिअआवेअ C. E.; सूच B. ८ अथासावपि for यदि सोवि
Com. ९ सहधर्मचारिणी Com.; प्रतिपत्तिः for प्रतिपत्ति Com. १० सखि before

मद० । सहि^१ का अहं इमस्स तेण ज्जेव्व अत्ताणं पणी-
कदुअ दुइसदूलकवलादो कडिअस्स तस्स ज्जेव्व केरअस्स अत्तणो
सरीरस्स । (क)

लव० । सरिसं महानुभावदाए । (ख)

बुद० । सुमरेहि एइ वअणं । (ग)

मद० । कथं दुहीअपहरणाडिआविच्छेदपडहो ताडीअदि । ता
जाव णन्दणं णिअच्छिअ से पादपडणं अत्तस्थिअ मालदीए उवारे
अणुऊलइस्सं (घ) । इत्थयाप गन्तुमिच्छति ।

(क) सखि काहमस्य तेनैवात्मानं पणीकृत्य दुइशादूलकवलादा-
कटस्य तस्यैव कृत्यकरस्यात्मनः शरीरस्य ।

(ख) सहसं महानुभावतायाः ।

(ग) समरैतद्वचनम् ।

(घ) कथं द्वितीयप्रहरणाडिकाविच्छेदपटहस्तादयते । तदावत-
न्नेन निर्भरस्य तस्य पादपतनमभ्यर्ष्य मालत्या उपरीनुकूलयिष्यामि ।

१८३-१९३ अत्र काहमात्मशरीरस्य किं तु न कापि । मकर-
न्दस्यैव मच्छरीरमिति भावः । केरकशब्दः कृत्यकरवाची । पणीकृत्य
मूल्यतया यो व्यवस्थाप्यते स कृत्यकरः । अत्र महानुभावता कृतज्ञता ।

१ सहिओ E.; तेणव्व for तेण ज्जेव्व N.; अत्ताणं N. २ मिअ for दुइसदूल
N.; वलादी for कवलादी B.; आकाठि° B. कडिदस्स A. कडिअस्स E.; लल्ल-
डिअस्स N.; तस्स पहणो सरीरस्स E.; एअ परकेरअस्स N.; सरीरस्स A. ३ खु
after सरिसं N.; °भाव° B. °हव° N. ४ सहि before सुमरेहि N.; सुमरिहसि
A. सुमरेहि B. E.; N. om. वअणं. ५ कहं N.; N. om. पहर, विहेरसुअभां
एइओ N.; कटओ B.; चिरं गहिणेआविच्छेदं उवस्ता पीडिअदि after ताडिअदि E.
दं for णन्दणं N. णिअच्छिअ A.; सपापपडणं A. सपापडणं वा अत्तस्थिअ N.;
°कूल° C. E.; इति वयागुमिच्छति A. उत्थागमिच्छति N. १९ उपरीनुकूल-

भकरन्दो मुखमुद्रादय इस्तेन गृह्णाति ।

मद० । सहि मालदि विप्रबुद्धासि । विलोक्य सहर्षसाध्वसम् ।

अम्भो अण्णं उज्ज्व किं पि एदं वट्टदि । (क)

मक० । रम्भोरु सुंदर भयं क्षमते विसोदुं-

१९५

मुत्कम्पितं स्तनभारस्य न मध्यभागः ।

इत्थं त्वयैव कथितप्रणयप्रसादः

संकल्पानिवृत्तिषु संस्तुत एव दासः ॥

(क) सखि मालति विप्रबुद्धासि । अम्भो अन्यदेव किमप्येतद्वर्तते ।

सांप्रतमेवैतद्वचनस्योपयोगः स्थिररुक्ताहः । [बुद्ध० वा०] स्मरिष्यसीदं वचनम् । अत्र ॥ नाडी कालेष्विषट्क्षनइत्यमरः ॥ षट्क्षणावच्छिन्नः कालो नाडी । द्वितीया नाडी द्वादशक्षणात्मकः कालः । मदयन्तिकामकारन्दसंघट्टनविषयस्य समाप्तिपटहोभनित्यर्थः । यद्वा । द्वितीयनाडी द्वितीयमग्निनी मालती तदा सह विच्छेदो विद्योगो यथोपक्रान्तसंबन्धाविघटनमित्यर्थः । गृह्णाति मदयन्तिकामित्यर्थः । अत्राम्भो इति स्वच्छन्दप्रलपितस्वाभिप्रायानुतापे ।

१९४-१९७ रम्भेत्यादि । हे रम्भोरु भयं त्यज । यतस्तव स्तनभारस्योत्कम्पं सोढुं मध्यभागो न क्षमते समर्थो न भवति । अतिक्रुद्धो मध्यदेशः कुचयोर्भयकम्पस्य भारं न सहत इति भावः । मयमिहापरिचितदर्शनात् । विकारमिति पाठे तव सकम्पस्य स्तनभारस्य विकारं मध्यभागो न क्षमते । संकल्पसुखेष्वनेनोक्तप्रकारेण त्वयैव कथितप्रार्थनासंपत्तिरूपोहं संस्तुतः परिगृह्णी दासो विधेयः । प्रणयः प्रेम तद्रूपो वा प्रसादः ।

१ इमे for इस्ते B. N. २ कि गडिबुद्धासि N. विबुद्धासि A. विबुद्धासि E. विबुद्धासि C; सहर्षं सहध्वंसं च A. N. ३ अहो A. अहो N.; एव N.; कि वि N.; A. B. om. एदं; वट्ट N. ४ न सोदुं C. विकारं N. for विसोदुं. ५ इत्थं न A. उज्ज्विते C. उज्ज्विते N.; च for न C. ६ विबुद्धासि Com.; Com. om. एव.

बुद्धरक्षिता मदयन्तिकामुखमुन्मथ्य संरुतमाश्रित्य ।

प्रेयान्मनोरथसहस्रवृत्तः स एष

सप्तप्रमन्नजनप्रतदमात्यवेक्षम् ।

प्रौढं तमः कुरु कृतज्ञतयैव भद्र-

मुख्यममूकमणिनूपुरमोहि यामः ॥

यद० । सहि बुद्धरखिदे कहि उण अहोहि गन्तव्वे । (क)

बुद्ध० । सहि उजेव्वे मालही । (ख)

(क) सखि बुद्धरक्षिते क पुनरस्माभिर्गन्तव्यम् ।

(ख) यत्रैव मालती ।

२९९-२०२ प्रेयानित्यादि । प्रेयान्प्रयतसो मनोरथसहस्रवृत्तः प्रापितो यस्त्वया संकल्पादिष्वनुभूतः स एष सोयमित्यर्थ इति प्रागनुरागो द्वेदः । अतः कृतज्ञतया पूर्वोपकारस्य स्मरणेनैव भद्रमभीष्टं विवाहस्य कुरु । तत्र सामग्रीमाह । एतदमात्यगृहं केचित्सुप्ताः केचित्प्रपन्ना जन्त एव तादृशम् । प्रौढं तमः । अन्धमिति पाठेन्यं करोतीत्यन्धम् । तम् इत्यर्थः । उल्लिख्यमुत्तोलितमत एव मूकमशब्दं मणिप्रधानं नूपुरं यथा तथैति यामः । विवाहसंपादनायेति भावः । तत्र सुप्तादिना गृहलोकानामदर्शनं प्रौढान्धकारतया बहिर्लोकानामदर्शनम् । नूपुरस्याप्यशब्दतया परित्त काभाव इति गमनमप्रत्युहं स्यादिति दर्शितम् ॥ प्रमत्त इति रदाभ्यां निष्ठातां न इति नत्वं न भवति । न ध्याख्यापृष्ठमूर्छिमदामिति निषेधात्

२०३-२०९. [यद० वा०] अत्रानेन मकरन्दसंमतिमाह यत्रैव मालती । वर्तत इति शेषः । एतेनागामिनोऽङ्कस्यावतारः सूचितः

१ लवंगिका for बुद्धरक्षिता B. C. E.; मदयन्तिकया मुखं C. E. अवलं for आश्रित्य N. २ एक for एव A. ३ उल्लिख्य E. ४ ०ल्लिख्य N.; खलु fo उण B., N. om. उण; गणव A. B. ५ पुत्रं before उजेव्व A.; एव N.

२०५ मद० । किं^१ निर्वृत्तसाहसा मालती । (क)
 बुद्ध० । अथ इ । अण्णं च । त्वं भणसि का अहं इमस्स (ख)
 इत्यादि पठति । मदयन्तिकाश्रूणि पातयति ।
 वृत्त० । महाभाग दिण्णं क्व अत्ताणं पिअसहीए पडिय
 उजस्स । (ग)

२१० मक० । अद्योर्जितं विजितमेव भया किमन्य-
 दद्योत्सवः फलवतो मम यौवनस्य ।
 यस्य प्रसादसुमुखेन समुद्रतेयं
 देवेन वान्धवधुरा मकरध्वजेन ॥

(क) किं निर्वृत्तसाहसा मालती ।

(ख) अथ किम् । अन्यच्च । त्वं भणसि काहमस्य ।

(ग) महाभाग ईतं खत्वात्मानं प्रियसख्या प्रतिपद्यस्व ।

[मद० वा०] अत्र पितृनैरपेक्षेण मालत्यात्मानवेदनं यदि तदा ममापि
 वत्स्यादित्याशयः । [बुद्ध० वा०] अत्र च तथा प्रागेव मत्समस्तं त्वय
 मकरन्दायात्मा दत्तः । इदानीं कुतस्तेषास्यमित्याशयः । स्वगृहत्यागदुः
 खादश्रुपातेन सूचितात्मदानां मदयन्तिकासाह [बुद्धरक्षिता] । अत्र
 तुभ्यमिति शेषः ।

२१०-२१४ अद्योत्यादि । अद्योर्जितं सातिशयं कृत्वा भया विजि-
 तम् । सर्वकार्यसंपादनात् । सफलस्य मम यौवनस्याद्योत्सवः । अत-
 र्वान्यत्किम् । अपि तु न किमपि । साध्यमस्तीति शेषः । यस्य मम

१ C. om. किं. २ लव० for बुद्ध० C.; अहं इ N.; अ for च C. N.
 भणसि A. C. E.; C. E. om. अहं; N. om. इमस्स. ३ महाभाग C.
 दिण्णो A. E.; अत्ता A. B. E. अत्ताणं C.; A. B. E. om. पडियज्जस्स
 गेण for पडियज्जस्स C. ४ अति for अथ A. B. C. E. ५ अन्ये for यस्य N.
 समवित्त्य B. समवित्त्य C. E. समुद्रतेय A. & Com. with A.

तदनेन पक्षद्वारेण निर्गत्य साधयामः । निभृतं परिक्रामन्ति
मैक० । अहो निशीथनिःसञ्चारमणीयता राजभार्गस्य ।

हि संप्रति^३

प्रासादानामपरि बलभूतद्वैवतायनेषु

भ्रान्त्यावृत्तः परिणतसुरागन्धसंस्कारार्थः ।

माल्यामोदी मुहुरूपचितस्फारकपूरवासी

बान्धवधुरा मित्रकृत्यं कामदेवेन सन्पथृता । प्रसन्नतया सुमुखं
एवकारो प्यत एव । यदि माधवसंगतेयं स्यात्तदा मया सर्वाकारं वि
स्यादिति भावः । कन्यावरणे बान्धवा एव भवन्ति । यदाह ।

कन्याया वरणे माता पितरौ बान्धवा अपि ॥

पक्षद्वारं खडिकिका ॥

२१५-२२०. अर्चरात्रनिशीथौ हावित्थमरः ॥ प्रासादानां
अयं वायुस्तरुणानां नूतनस्त्रीसमागमं प्रकाशयति । अनेन गदयन्ति
स्ताहनमुक्तम् । कीदृशः । उक्तस्थानेषु भ्रान्त्यावृत्तः । आदौ भ्रान्तः
रावृत्त आयातः । अनेन मन्दत्वम् । भ्रान्त्या भ्रमणेनायात इति वा ।
णतपुष्परसगन्धसमूहबन्धुः । पुष्पस्त्रजा दृष्टः सुरभिर्वा । मुहुरुपा
त्यर्थं प्रवृद्धः । स्फारो दीर्घतया बृहत्तरः । कर्पूरसंपर्का च । पश्चा
धारयः । यद्वा । कर्पूरविशेषणमेव द्वयम् । एभिरेतिसौगन्धे ४
यतोतिमनोहरोत एव स्त्रीसांनिव्यकर इति भावः । उपहितम्
पाठेपि कर्मधारयः ।

१ निर्निर्गत्य A. C.; समीहितं after निर्गत्य E. २ B. om. मैक०;
यिनीसंवाचमणीयता N.; A. om. राज; A. om. तथाह. ३ हि after सं
४ जाके for तुम् N. ५ भ्रान्त्या E.; प्रासादानां परिणत N.; परिचित for
A.; स्फार for स्फार E. ६ न्यस्तिकान noticed by Com.

२२०

धैर्ययूनामभिनववधसन्निधानं व्यनक्ति ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

॥ नैन्दनविप्रलम्भो नाम सप्तमोऽङ्कः ॥

प्रासोष्ट यं रत्नधरो द्विजेशो द्विजेशवन्द्या दमयन्तिकापि ।

जगद्धरं तत्कृतटिप्पणेङ्गोत्तमन्मनोहारिणि सप्तमोऽयम् ॥

इति सप्तमोऽङ्कः ।

१ धैर्यं यूनामभिनववध N. २ N. om. नंद०—नाम; मालतीमाधवं for नंद०
नाम A. E.

॥ अष्टमोऽङ्कः ॥

ततः प्रविशत्यवलोकित्वा ।

अव० । वन्दिता मया नन्दनावासप्रतिनिवृत्ता भयवती । ता
मालतीमाधवसन्ध्याम गच्छामि । परिक्रम्य । एते दे निवृत्तिर्
दिर्भ्रातृसाणमज्जना दीहिभ्रातृसिलादलं अलंकारमिह माल
हवा । तां जाव उवसप्पिस्सं । (क) निष्कान्ता । प्रवेशकः ।

ततः प्रविशति उपविष्टौ मालतीमाधववलोकित्वा च ।

(क) वन्दिता मया नन्दनावासप्रतिनिवृत्ता भयवती । तस्या
तीमाधवसन्ध्याम गच्छामि । एतौ तौ निर्वर्तितग्रीष्मदिवसावसानम
दीर्घिकातटशिलातलमलंकुस्तौ मालतीमाधवौ । तदावदुपसर्स्या

तदेवं मदयन्तिकामादाय मकरन्दे माधवान्तिकं चलिने मालत
य निर्गतस्य माधवस्य कामन्दकीगृहस्थितस्य वार्ताप्रस्तावनायाव
ताप्रवेशः । सूचनं च पूर्वाङ्के । जाहिं ज्जेव्व मालतीवि वचनेन
तीमाधवयोरैकत्र वासः सूचितः । तत्र च यद्यपि तयोरेव प्रवे
तयापि कन्याप्रलोभने सख्यानुकूल्ये तत्प्रवेश इति पूर्वाङ्के द्रव्यमे

४-१३. अत्र सरो वापी तु दीर्घिकेत्यमरः ॥ दलयतीत्यादि
चान्द्र उद्योत उद्गच्छन्त एव शुष्यस्य गल्मतालीपत्तवः पाण्डुरस्ति

१ जाव after मया A.; ० निवृत्ता C. ० निवृत्तमाणा N.; देते befor
वती B. २ ज्जेव्व before गच्छामि A.; परिक्रम्यावलोक्य N.; A. om. ए
for दे C.; एते तु मालतीमाधवा निवृत्तमिह N. ३ दिवसा ० N.; सिला
N.; ० करदि C. ० करदि N.; A. om. मालतीमाधवा, N. has it abe
A. om. वा; B. N. om. जाव; उप ० C. E.; उपसर्पामि N.; इति १
निष्कान्ता A. E.; N. om. निष्कान्ता. ५ ततः प्रविष्टौ माल ० A. इ व
Dom. ५ Com. om. मालतीमाधवौ; वयस्यौमि Com.

माध० । सानन्दम् । वर्तते हि मन्मथप्रौढसुहृदो निशीथस्य
वीथनश्रीः । तथाहि ।

१० दल्यति परिशुष्यप्रौढतालीविपाण्ड-
स्तिमिरनिकरमुद्यन्नैन्दवः प्राक्प्रकाशः ।

विपति पवनवेगादुन्मुखः केतकीनां
प्रचलित इव सान्द्रो मौकरन्दः परागः ॥

स्वगतम् । तत्कथं वामशीलां मालतीमुपावर्तये । भवत्वेवं तावत् ।
प्रकाशम् । प्रिये मालति प्रत्यप्रसायं तनस्तानसविशेषशीतलामत्रभ-

११ चर्ती निदाघशान्तये विज्ञापयामि । तत्किमित्यशानिभित्तमन्यथैव
संभावयसि ।

निश्चीतन्ते सुतनु कवरीविन्दयो यावदेते
यावन्मध्यः स्तनमुकुलयोर्नाद्विभावं जहाति ।
यावत्सान्द्रप्रतनुपलकोद्गदधन्यद्वयाष्टि-

१० स्तावद्भ्रातं वितर सकृदप्यङ्गुलीं प्रसीद ॥

खण्डयति । प्रथमतो व्योम्नि वायुवेगेनोर्ध्वमुखीभूय प्रचलितो घनः केत-
कीपराग इव । इन्दोरपमैन्दवः । मन्दमन्दमिति प्रचलनक्रियाविशेषणम् ।
उपावर्तये संमुखीकरोमि ।

१७-२०. निश्चीतन्त इत्यादि । हे सुशरीरे यावदेते कवरीजलवि-
न्दवः स्रवन्ति यावत्कुचकलिकयोर्मध्य आर्द्रतां न त्यजति यावच्च निविड-

१ स्वगतं before सानन्दम् A.; N. om. हि; निशीथिनीमाधन्य वीथनश्रीः B.
२ वाक् for शुष्य E. ३ मन्दमन्दः A. मंदमंदं B. for मौकरन्दः. ४ A. B.
om. स्वगतम्. ५ स्तनविशेष A. ६ निदाघस्तान्शान्तये A. E.; भित्तु before
विज्ञापयामि N.; अपि after अथ C.; तत्किमिति नित्यमन्यथैव मां संभावयसि A.
तत्किमित्यन्यथैव मां संभावयसि N. ७ निशीथी N. ८ स्तनमुकुलोः A.; मुकुलयोर्नाद-
विभावं N. ९ प्रतनु for प्रतनु B. E. १० भवत्वेवं N.

अथ निम्नतोये

जीवयन्निव समुद्रसाध्वसस्वेदविन्दुरधिकण्डमर्धताम् ।

बाहुर्द्वयमयुखश्चुम्बितस्यान्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥

अथवा दूरे तावदेतत् । कथमालापसंविभागास्याप्यभाजन-
जनो भवत्याः ।

दग्ध चिराय मलयानिलचन्द्रपादै-

व्यापि रोमाञ्चं प्रकाशयन्ती कापयष्टिस्तावद्वाढं यथा तथा सकृदपि
पालि कोडप्रदेशं देहि । अतः प्रसीद । तटिह निदाधतापशान्तये
विन्दवः । कुचार्द्रता पुलकोद्गमश्च सर्वाङ्गशैत्यापत्तये । यावत्तावच्छ्र-
वश्यर्थो ॥ सान्द्रेत्यादिपदे कर्मधारयमत्वर्थोपाद्बहुव्रीहिरेवेष्टो लघुत्वा-
न्यायेन बहुव्रीहिसंभवे कथं मत्वर्थीय इति न देश्यम् । एतद्वच-
प्रायिकत्वात् । तथैव नानाप्रयोगदर्शनादिति दिक् ॥ पालिः पठि-
शयोरिति शाश्वतः ॥

२२-२५. जीवयन्नित्यादि । बाहुः बाणैर्धृतम् । कीदृ-
समुद्रं सद्योजातं पुञ्जितं वा यत्साध्वसं भयं तेन स्वेदविन्दुर्यत्र
अननुभूततया भयम् । चान्द्रकरस्पृष्टेति एव स्पन्दी क्षण्वाल्चन-
न्तद्वारस्तनुल्यः । धर्मविघातकत्वात् । अत एव सौहित्यान्जीवयान्
समुद्रः पुञ्जिते भुम्ने सद्योजाते सुनिश्चित इति विश्वः ॥ ससाध्वस-
ति पाठे ससाध्वसो भववान्यः श्रम इत्यर्थः । संविभागो वेदः ।
जनमस्थानम् । अजहलिङ्गोयम् । अयं जन इत्यनेन दीनतोद्वापने-
कूल्यं स्वीयमाह । भवत्या इत्यनेन नायिकोत्तेजनम् ।

२६-२९. दग्धमित्यादि । चिरं दक्षिणवायुचन्द्रकरैस्तापि
वपुर्पालिङ्गं न चेन्निर्वापितमतसीकृतं तदा समदकोनिलरवपी

निर्वापितं तु परिभ्य कर्णं नाम ।

आमत्तकोकिलस्तत्त्वयिता तु हृद्या-

मद्य श्रुतिः पिबतु किनरकण्ठ वाद्यम् ॥

२० अव० । उपसृत्य । अह आनिव्यहणसीले जं दाणिं मुहुस्ततरिद-
माहवां दुग्मणाभन्ती मम पुरदो भणासि चिराभादे अज्जदत्तो
अवि णाम केवरेण पेक्खिस्सं जेण विच्छदिआसेससज्जसा विसु-
मैरिदणिमेसविग्घं आलोअभन्ती एवं भणिस्सं विउणयेहपरिभ्येण
मे श्रुतिः कर्णोदादानीं हृद्यां वाचं पिबतु । सादरं शृणोवित्यर्थः । अत
एव वाङ्मधुर्यदोतनाय किनरकण्ठ इति संबोधनम् । किनरस्येव कण्ठः
स्वरो यस्यास्तादृशि हे ॥ स्वरे कण्ठः प्रकीर्तित इति रत्नकोशः । अङ्गक-
ण्ठगात्रेषूपसंख्यानान्दीप् ॥ पूर्वार्थे तुशब्दो यदर्थः । द्वितीये पुनरर्थः । यदि
नालिङ्गनं देयं तदा मधुरमालपेति भावः । नाम संभावनायाम् । आलिङ्ग-
नादानं संभाव्यते यतः । त्वयि वदन्त्यां कलकोकिलरवोपि कर्णकटुरि-
त्यनुरागाधिक्यमात्मन उक्तम् । इहाद्यपदमिदानीमर्थे । अन्यथा निशीध-
वर्णनेवास्मिन्नहनीत्यस्यानर्थक्यापत्तेः । एवं चाद्यास्मिन्नहनीति व्युत्प-
त्तिः प्रायिका ।

३०-३९. अत्र यदिदानीमिति वाक्यभूषणम् । मणनस्वरूपमे-
वाह चिरयतीति संभावयैरिवीत्यन्तम् । सांप्रत्यमिति शिरश्चालनकाकौ ।
चिरपति विलम्बते । विच्छदितं त्यक्तम् । विघ्नमिति क्रियाविशेषणम् ।

१ अथिना मुह्यान्वयः श्रुतिः पिबतु कर्णरसायनानि B.; तु for तु E. २ N. om.
उपसृत्य; अवि for अह C.; ० नवणसीले B.; भावेह A. दरिद B. तरिभ N. for
तरिद. ३ सादरे E.; ति after माहवा N.; दुग्मणाभन्ती C.; मद्य for मम C. N.;
भणासि C. ४ ति णाम कियत् चिरेण B.; अवि णाम आहवादे तं पेक्खे N.; विच्छदि
A. विच्छि E.; सज्जसा A. B.; सज्जस N. ५ परिभ B. E. N.; निमेषाविभा-
जीमते B.; विगममदोषभन्ती A. निशीधते N.; हृद्यादे B. हृद्यादेन A.
वेदय C. मद्य B. पिबति for पिबतु ॥

संभावयसि त्वि तस्स दे अन्नं परिणामो । (क) मालती साधू-
मिव तां पश्यति ।

माध० । स्वगतम् । अहो भगवतीप्रधानान्तेवासिन्याः सर्वतो
मुखं वेदरक्ष्यम् । प्रकाशम् । सत्यमवलोकितं वदति ।

मालती मूर्धानं चालयति ।

माध० । शापितासि मम लघुद्विक्कावलोकितयोश्च जीवितेन
यदि वाचा न कथयसि ।

माल० । गार्ह किं वि जानामि । (ख) इत्यर्थोक्तं लज्जं नाटयति ।

(क) अपि अनिर्वाहनशीले यदिदानं मुहूर्तान्तरितमाधवा दुर्भना-
यमाना मम पुरतो भणसि चिरवित्यार्यपुत्रोपि नाम किंकिरेण प्रेक्षित्ये-
येन विच्छेदिताशेषसाधवता विस्मृतनिमेषविघ्नमालोकयन्त्येवं भणिष्यामि
द्विगुणावेष्टपरिरम्भेण संभावयेरिति तस्य तेयं परिणामः ।

(ख) नाहं किमपि जानामि ।

परिणाम इति । या त्वं चिरविरहमसहमाना माधवार्थिनी सा कथमधुना
तत्र वाग्यमनमालम्बस इति भावः । असूया गुणेषु दोषारोपः । सा चेह
रहस्यनिवेदनादिति भावः । सर्वतोमुखं सर्वतोभाषि । सुभाषितान्येव
रत्नानि तेषां कोपः पात्रम् ॥ कोपोस्त्री कुङ्कुले पात्र इति मेदिनी-
कारः ॥ प्रियेत्यादि प्रश्नवाक्यम् । मूर्धकम्प उक्तनिषेधाय । शापितासि
शपथीकृतासि ।

१ संभावयति A. संभावयसि N.; संभव before तस्स A. N.; तस्सि A.;
N. om. द. २ भावयति for सगत N.; भगवताः प्रधाना N. ३ भवत्यस्य सुभाषि-
तत्वेनकोपः A. अतः सुभाषितरत्नकोपः N. अतः सुभाषितरत्नसंस्करण E. after
वेदरक्ष्यः द्विपे सत्य A. द्विपे अति सत्य N. ४ विषयार्थं A. ५ मम for मम
A.; त्वीतिविधेय A.; N. om. अतः ६ मम C. E.; त्वि C. अतः B.
७ मुहूर्तमाश्रयितमाधवेय Com. ८ द्विगुणावेष्ट Com. ९ Com. with A.

मोक्ष० । अहो अनवसितार्थमन्धरस्य वक्षसश्चाकृता । सहसा
निरुप्य । अवलोकिते किमेतत् ।

बाष्पाम्भसा मृगदृशो विमलः कपोलः

प्रक्षाल्यते सपदि राजते एष यस्मिन् ।

गण्डूषपेयमिष कान्त्यमृतं पिपासु-

रिन्दुर्निवेशितमयूखमृणालदण्डः ॥

अव० । साहि किं दार्णि उच्छलितबाहुष्पीडमन्धरं रोदिति । (क)

माल० । सहि कोचिरं पिअसहीए लवङ्गिआए असंनिधानदुःखं

५० अनुभविस्सं । पउत्तिलम्भो वि मे दुल्लहो । (ख)

(क) सखि किमिदानीमुच्छलितबाष्पोत्पीडमन्धरं रोदिति ।

(ख) सखि कियच्चिरं प्रियसख्या लवङ्गिकाया असंनिधानदुःखमनुभविष्यामि । प्रवृत्तिलम्भेऽपि मे दुर्लभः ।

४२-४७. अनवसितो निश्चितः । किमेतदिति वक्ष्यमाणवाक्यार्थ-
स्य प्रश्नः । बाष्पेत्यादि । हरिणाक्षया एष कपोलः बाष्पजलेन सपदि
प्रक्षाल्यते । अत एव विमलः । किमेतत् । यत्र चन्द्रो राजते । कीदृक् ।
गण्डूषेण मुखपूरणेन पातव्यं दीप्त्यमृतं पातुमिच्छुरिव निहितः
किरण एव मृणालदण्डो येन सः । किरणरूपमृणाललतिकया पातु-
मिच्छतीत्यर्थः । अनेन कपोलस्य चन्द्राधिककान्तिमत्त्वमुक्तम् ॥ गण्डूषो
मुखपूरणं स्थादिति शाश्वतः ॥

४८-५०. अत्रोच्छलितो बहुलीभवन् । मन्धरमिति कृपावि-

१ B. om. भरी; °सितार्थस्य वक्षसः B. °सितार्थमदभर्षवक्षसः N. २ अग्रे-
ण for किरण्य B. ३ एव N. ४ उच्छलितबाहुष्पीडमन्धरा रोदिति N. लवङ्गि B;
मयूखी A. °मयूख B.; मयूख A.; रोदिति B. ५ अनवसितं after माल० A.
A. om. सहि; लवङ्गि B.; °गण्डू N. ६ °रहितं N. ७ for ३ A. E.
N. समुद्रो वि A. इन्द्रो वि C. E. ८ लवङ्गि स्या दलेन इति Corn

माध० । अवलोकिते किं नाम ।

अव० । तुह जनेष्वै सवधोवर्णनेण एसा लवङ्गिभं संभरिभ
ताए पैउत्तिणिमित्तं उत्तम्मदि । (क)

माध० । नन्विदानीमेष तत्र मया कलहसकः प्रेषितः प्रच्छन्नमु-
पैगत्य नन्दनावासप्रवृत्तिमुपलभस्येति । साशंसम् । अवलोकिते अपि
नाम बुद्धरक्षिताप्रयत्नः सफलार्थक एव भवन्तितां प्रति भ्यात् ।

अव० । कुंदो संदेहो महाणुभाभस्स । महाभाभ एहमं जनेष्व
सहलणहराल्लिकदस्स मभरन्दस्स मोहविरामिमहसुत्थं णिवेदअन्तीए

(क) तत्रैव शपथोपन्यासेनैषा लवङ्गिका स्मृत्वा तस्याः पवति
निमित्तमुत्तस्यति ।

वैषणम् । अत्रासंनिधानदुःखमसंगमेन जनितकेशम् । प्रवृत्तिलभो
वार्ताप्राप्तिः ॥ वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादथाङ्ग्य इत्यमरः ॥

५८-६८. अत्र निवेदयन्त्या मालत्या इत्यन्वयः । मालत्या इति
पष्ठचन्तम् । मालत्याः कृत इत्यर्थः । अनुयुक्तः पृष्टः । स्वकीयहृदयालो-
कनमागामिश्लोकस्थरसदोतनाय । प्रसवः पुष्पम् । प्रेम्णेत्यादि । या माला
प्रियसख्या लवङ्गिकाया इस्तेनोपनीता मद्रूपितेति हेतोः प्रेम्णानया
मालत्या पीनकुचधटमुकुलस्य मरो यत्र तेन क्रोडेन सह संभाविता संभा-
वनां नीता ततो नन्दनेन सह विवाहे संप्राप्ते मां प्रति निरस्तप्रत्यागता

१ किं हि नामैतत् N. २ एव N.; सवधो B. सवधो C. एवधो for स-
वधो N.; सुभरिभ for संभरिभ A. N. ३ पञ्जितजगणिमित्तं N. ४ A. om.
तत्र, हि for तत्र N.; कलहसः N.; प्रेषितः A.; गच्छ त्वं before प्रच्छन्न N.;
पछन्नः सञ्जिप्य नन्दनावासं प्रवृत्तिः A. ५ उपगम्य C. N.; संदनावासं प्रवृत्तिः E;
उपलभस्येति B.; साशंसं C.; B. om. अवलोकिते. ६ फलार्थकं N. सफलार्थक
E. ७ B. N. om. कुंदो— ० भाभस्स, महाभाभ कुंदो संदेहो E.; एहमं जनेष्व एव
सहलणहराल्लिकदस्स N. ८ मोहविरामिमहसुत्थं णिवेद ० C. E. मोहविरामिमहसुत्थं णिवेद ० N.

भयवदीर णिवत्तेण भवदा मालदीर जीविदेण समं प्रसादीकिद्
६० हिअअं । जेह को वि तुमं संपदं मदयन्तिआलम्भेण वड्डावेदि तदा
किं दारिणि तस्स पारितोसिअं करेसि ति । (क)

माध० । अनुयोक्तव्यमनुवक्तोश्मि । हृदयमवलोक्य । इयमस्ति
मालतीप्रथमदर्शनाभिषङ्गसाक्षिणः कामकाननालंकारस्य लक्ष्मी-
वतः कोसरतरोः प्रसूनमाला ।

६५ प्रेम्णा मद्गतितेति यौ प्रियसखीहस्तोपनीतानया
विस्तारिस्तनकुम्भकुङ्कुलमरोत्सङ्गेन संभाषिता ।
संभाषे त्वथ पाणिपीडनविधौ मां प्रत्यपेताशया

(क) कुतः सदेहो महानुभावस्य । महाभाग प्रथममेव शार्दूलन-
खरालंकृतस्य मकरन्दस्य मोहविराममहोत्सवं निवेदयत्यै भगवत्या
नियुक्तेन भवता मालत्वे जीवितेन समं प्रसादीकृतं हृदयम् । यदि
कोपि त्वां सांप्रतं मदयन्तिकालामेन वर्धापयति तदा किमिदानीं
तस्य पारितोषिकं कैरोषति ।

लज्जाङ्गिकेयमित्यधिगते मय्येव यथा सर्वस्वदानं कृतम् । अनेन पूर्वानुरा-
गकथनेन नायिकाविसम्भ उक्तः । विस्तारः परिणाहः । कुम्भपदेनोन्न-

१ B. om. भयवदीर—० वदा; भयवदा for भवदा A. C. E.; समं before
and after जीविदेण B.; अ after ० किं C. २ त before जइ N.; यदि C.
E.; N. om. तुमे; तस्स एज after संपदं N.; जेअ after संपदं C. E.; मद-
यन्तिआलंभेण C. E.; वड्डावेदि B. वडावेदि A.; A. N. om. वदा ३ A.
om. दारिणि; ० दारिअं N.; मदयस्सि for करेसि ति A. N. ४ अनया before
अनुयोक्तव्ये A.; ० कथामेशान् N. ५ अभिषङ्ग for अभिषङ्ग C.; ० लंकारभूतस्य
N. ६ मदा for प्रसाद A. E. N. ७ मा for मा N.; ० नीत यथा C. ० नीते
वि मा N. ८ कुङ्कुल B. E. ९ संभाषा for संभाषा Com. १० अपेताशयः

या मध्येव लवङ्गकेत्यधगतं सर्वस्वदायीकृता ॥

अव० । सखि मालादि वल्लभा वर्य दे इधं वडलमाला तद्दे
अवहिदा भव्यं मा दार्णि एसा सहसज्जेव परहस्तगता भविस्सति । (क)

माल० । पिअं पिअं सही भे उवदिशदि । (ख)

अव० । कथं पदसद्दे विअ । (ग)

माध० । नेपथ्याभिमुखनवलोक्य । अये कलहसका प्राप्तः ।

माल० । दिट्ठिआ वडसि मदअन्तिआलभेण । (घ)

(क) सखि मालाति वल्लभा खलुष इयं वकुलमाला तेषावहिता
मम मेदानीमेषा सहसैव परहस्तगता भविष्यतीति ।

(ख) प्रियं प्रियस्तेष्वो म उपदिशति ।

(ग) कथं पदशब्द इव ।

(घ) दिष्टया वर्यसे मदयन्तिकालाभेन ।

तथा । कुङ्कुलपदं न मृदुता । भरशब्देन प्रौढिरुक्ता । पाणिपीडन
विवाहः । दीयत इति दायः ।

६९-८६. अत्र येनैव मकरन्दस्य मदयन्तिकालाभः कथनीयस्तेनै-
वैयं प्राप्या । अतस्त्वमेव ते कथयति गुह्या माधवेन सहाभानं संभाषयेत्या-
शयः । [माल० वा०] तथा आहमेव कथयामि माधवः । [अव० वा०]

१. मध्येव हि for य मध्येव E.; दयः कृतः B. N. २. वर्य for वर्य N.
३. N. om. यव मा-०दिशि and has अलङ्कृति after अवहिदा; दौहि C. मय-
स्वदा E. for मय; B. om. मा, जया for मा A.; सर्वसं खीन A.; न after
मया A.; B. om. चि. ४. पिअंसादि A. E.; उवदिशति A. E. उपदिशति B.; for
पिअं-दिशति N. has तत्तं म उपदिशति. ५. कथं N. पद B. ६. मा
कुङ्कुलपदमाधव N. ७. सखिण for लभण N. ८. भि. for मा. Com.
९. सखि मिय मे उपदिशति Com.

७५ माध० । सहर्षं परिश्रव्य । प्रियं प्रिय नः । आत्मनः कण्ठाद
वक्तार्यं नकुलमालां ददाति ।

अव० । निर्व्यूढो यत्ने भवदीय संभावणाभारो बुद्धरक्षि
दाए । (क)

माल० । सहर्षम् । अम्महे पिअसखी लवङ्गिआ वि दीसइ । (ख)
८० उत्तिष्ठति ।

प्रविशं संभ्रान्ताः कलहंसकमदयन्तिकाबुद्धरक्षितालवङ्गिकाः ।

लव० । परित्ताभट्ट परित्ताभट्ट महाभाओ । अद्धमगे यत्तु
णभररक्खिपुरुसाभिओओ मअन्दस्स जादो तदो तक्कालमिलि

(क) निर्व्यूढः खलु भगवत्याः संभावनाभारो बुद्धरक्षितया ।
(ख) अम्महे प्रियसखी लवङ्गिकापि दृश्यते ।

अत्र श्रूयत इति भावः । [माल० वा०] अत्र मकरन्दस्य मदयन्तिकाविवा-
हेनेत्यर्थः । इदं वचनं मालत्या माधवं प्रति । प्रियं न इति । आलाप-
लाभेनातिप्रियमित्यर्थः । अत्र निर्व्यूढो निर्वाहं नीतः । खलु निश्चये ।

१ B. E. om. परिश्रव्य; प्रियां before परिश्रव्य C.; A. om. one
प्रियं, प्रियनः प्रियं नः N.; N. om. आत्मनः—^०त्यर्थः; कण्ठे before ददाति E. N.
२ N. om. कतु; संभावणाभारो B. C. E. ३ B. E. om. सहर्षम्; N. om. अम्महे;
E. N. om. वि; सर्वे उत्तिष्ठन्ति A. दत्तुत्तिष्ठन्ति N. ४ ततः प्रविशन्ति A. and
ततः प्रविशन्ति N. for प्रविश्य; B. om. संभ्रान्ताः, संभ्रान्तः कलहंसकः बुद्धरक्षि-
तालवङ्गिका लवङ्गिका N.; कलहंस A. E. ५ बुद्ध० for अव० N.;
लव० for लव० Com. N. om. one परित्ताभट्ट, यत्तु N. ६ मअन्दस्स-
जादो मअन्दस्स जादो N.; परित्ता? C. E.; महाभाओ G.; सखी N. N.
om. नखी.

देण कलहंसरण सहिदो अल्लो अणुणसिदाधो ति । (क)

कल० । जधो इदोमुहागदेहिं पि महन्तो कलकलो सुदो अल्लोहिं ८५
तथा तक्केमि अणुणं पि पारक्कअं वलं उयगदं ति । (ख)

माल्लयवलोकिते । हल्ली हल्ली न जेतव हसिमुव्वेअसमेदो
व्वणदो । (ग)

माध० । सखिं मदयन्तिके स्वागतमेवेति । अनुगृहीतमस्मद्दहं

(क) परित्रायतां परित्रायतां महाभागः । अर्द्धमार्गे खलु नगर-
रक्षिपुरुषाभियोगा मकएन्दस्य जातस्ततस्तत्कालमिलितेन कलहंसकेन
संहिता वयमनुप्रेषिता इति ।

(ख) पथेतोमुखागतैरपि महान्कलकलः श्रुतोस्त्वभिस्तथा तर्कया-
म्यन्यदपि पारक्यं बलमुपगतमिति ।

(ग) हा धिक् हा धिक् सर्वमेव हर्षद्विगमभेद उपनतः ।

संभावना प्रतिष्ठा । अत्र अम्मदे विस्मये । [सर्ववा०] अत्राभियोगो
अवस्कन्दः । [कल० वा०] अत्र पारक्यं परकीयम् ।

८९-९६. स्वागतं कुशलम् । स एव प्रसिद्धपौरुषः । असौ मक-
रन्दः । पत्किचिदिति न गणनीयमित्यर्थः । इरेतियादि । इरेः सिद्धस्य
स उक्तगुणः कर एव सखा द्वितीयो भवति । विक्रमे कर्तव्ये । नान्यमत्रा-

१. सम् for सर्वदा N; B. om. अल्लो; N. om. ति. २. वर एत्तमुहं भागदे-
हिं अल्लोहिं ति कलकलो सुदो तह तक्केमि N; एदो for इदो E; एदं ति E; A. B.
om. ति; जोधकलकली A. कलकलो E. ३. तक्केमि B; अणुणं ति E; अणुणं ति उय-
गदं आरएयिअभाजालं ति N; पारिक्क C. E; उयगदं ति B. ४. माल्ल० । अल्लोहिं हल्ली
&c. A. B. C. E; समकलं for समे A; एव N; समेधो N. ५. उयगदो
A. उयगदो B. ६. B. om. सखि; N. om. एवहि; वयमद्विगो for
वयमद्वि N. ७. कलहंसकेन समे वयमनु० Com. ८. समकलमेव for सममेव
Com.

मन्त्र्या । मनु स एवासी किमिन्वस्वमया भवती । पराकिमो बह-
मिरतिपाग इति यत्किंचिद्वदयस्याय ।

हरतुल्यविक्रमपणयलालसस्यादेव

स एव भवति कः । रद्वयचण्डः सत्या ।

स्फुरत्करटकोटस्खलितहानसिस्कातः

द्विपद्वरभिरःस्थितास्थिदलनकवीरः करः ॥

तद्वहमपि विकान्तप्रत विलसतः प्रियसुहृदः प्रत्यमन्तरो भवामि ।

इति विकटं परिक्रम्य कलहसकेन सह निष्क्रान्तः ।

अवलोकितालवाङ्मुकाबुद्धरक्षिताः । अवि नाम अर्णाहदा पडिणिध-

त्तिस्सन्ति एदं भहानुभावा । (क)

१०० माल० । सहिभो अवलोइदाबुद्धरक्षिदाओ तुरिदं गदुभ

(क) अपि तामानाहतौ प्रतिनिवर्तिष्यते एतौ महानुभावौ ।

पेक्षत इत्यर्थः । करः कीदृशः । अतिपराक्रमप्रश्रये सतृष्णः । शब्दायमा-
नमन्त्रैः प्रचण्डः । स्फुटतः करटस्य गण्डस्थलस्य मध्याक्ष्युतेन मदज-
लेन सिक्कमुखहस्तिगजमस्तकस्थितास्थिविदारणे श्रेष्ठवीरः । तथा च

१ मन्त्र्याः A.; स्वयं मन्त्रु भवत्यः for स एवासी-भवती N.; मा मनु परिभवादि-
गः इति अत्रो A.; B. E. have तत्र and C. ता before विधिभिः, एव-
विनोवि बहु° N. २ वाम for वामयोग B.; न किञ्चिद् for यत्किंचिद् A.; B.
om. एवदः ; एवद before इरे &c. A. ३ एव for एव A. ४ स्फुटतः for स्फु-
रत् C. E. ५ निगतरियददमास्थरैः करः B.; स्फुर for स्फुर N. ६ श्वाभि
मेकमाधुर्यं विनोक्तः A.; एवमपि विनोक्तुः सुहृदः प्रत्यमन्तरोभयम् N.; प्रत्यमन्तरोभ-
यम् A. C. ७ N. om. इति परिक्रम्य for परिक्रम्य A.; कलहसके N.;
C. om. सहः ८ अर्णाहदा विनोक्तुः A.; अविनि B. ९ इ for इरे B.;
एवमा A. B. १० B. om. एवदः एव E. has lost the
portion beginning with ससत्तक and ending with एवमा
स सत्तक । A. ११ इत्यर्थः A. N. एवदः for एवदः B.

मभ्यहीय ईदं वृत्तान्तं कहेय । त्वं पि लवङ्गिण विष्णवेति अज्जउ-
त्तं जेइ दाव तुह्याणं अत्ते अणुकम्पणीया ततो अप्पमत्ता परिक-
मेव सि । (क)

निष्कान्ता लवङ्गिकाबुद्धराज्ञेतावलोकिताः ।

माल ० हद्दी हद्दी य आणीआदि कयं वेला गमिअदु सि । मोदु पि २०५
अमहीए लवङ्गिआए पडिणिर्वृत्तिमगं अवत्ताअवन्ती सिद्धिस्सं । परि-

(क) सरूपौ अवलोकिताबुद्धराज्ञेते स्वरितं गत्वा समकत्वा पूर्व-
वृत्तान्तं कथयतम् । त्वमपि^१ लवङ्गिके विज्ञापयार्थपुत्रं यदि त्वय्युष्माकं
वयमनुकम्पनीयास्ततोऽप्रमत्ताः परिकामतेति ।

सखा मकरन्दः सिंह इव साहसे द्वितीयानपेक्ष इत्यर्थः ॥ काकेनगण्ठी
काटाविषमरः ॥ निष्कुहः कोटरं वा नेत्यपि ॥ विकान्तश्च कीदृशं पुत्रं
गतिविशेषम् । विलसतः कुर्वतः । प्रत्यनन्तरो द्वितीयः ।

१ इमे A. एमे G. for एदं; कहेय C. जियेय A. जियेय G. जियेय N. for
कहेय; वि for वि A. N.; विअमहे before लवङ्गिण A.; बुद्धि A. G. and
बुद्धि N. before विष्णवेति; विष्णवेति B. C. E. २ यदि for जे; ततो for ततो
A.; अणुआओ N.; ततो for ततो G.; अप्पमत्तं G.; परिकमेति A. ३ मालती-
दयेति कावर्जं सर्वं निष्कान्तः for निष्कान्त-विष्णुः N. ४ G. om. हद्दी हद्दी A. om.
om. हद्दी; आणीआओ B. आणीआओ N.; लवङ्गिआ किं विष्णुआ A. and कयं ए-
त्तं लवङ्गिआ विष्णुआ B. before कयं; B. om. कयं-० अदु सि; कयं N.;
एत्तया before येला A. C.; मालआओ सि G. N.; मोदु N.; विष्णुते नयमिआओ
before विष्णुतेति A.; ० सद्धिस्सं G. ५ ० निजति A. B. G.; मगं भोत्तामं
विष्णुते N. समवयुज्जमिआओ A. मगं अणुआमिआओ G.; इति अदिकमपि G.
६ सि for १४ Com. ७ नाति विष्णुते लवङ्गिणे मया स्वरितं मया Com.

कामिति । सौतङ्गम् । कुरिदं वखु मे वामेदरेण लोचनेन । (क) उपविशोति ।

प्रविश्य कपालकुण्डला । आः पापे तिष्ठ ।

माल० । सत्रासम् । हा अज्जउत्त । (ख) इत्यर्थोक्ते वाक्स्तेम्भ नाटयति ।

११० कपा० । सक्रोधहासम् । नन्वाकन्द ।

त्वदुत्सलः कः स तपस्थिजनस्य हन्ता

कन्याघ्नितः पतिरसौ परिरक्षतु त्वाम् ।

इयेनावपातचकिता धनवार्तिकेव

किं चेष्टसे ननु चिरात्कवलोकितासि ॥

११५ यावच्छीपवर्तमुत्तीर्य लवशो लवश एनां निकृत्य दुःखमरणं करोमि । इति मालतीमाधव्य निष्क्रान्ता ।

(क) हा धिक् हा धिक् न ज्ञायते कथं वेला गम्यतामिति । भवतु प्रियसख्या लवङ्गिकायाः प्रतिनिवृत्तिमार्गमवलोकयन्ती स्थास्यामि । स्फुरितं खलु मे वामतरेण लोचनेन ।

(ख) हा आर्यपुत्र ।

१०७-११६. अत्र वाममनिष्टम् । भवामो दक्षिणः । दक्षिणाक्षि-
स्पन्दनं स्त्रीणामनिष्टसूचकमिति भावः । अनेन कपालकुण्डलाप्रवेशोपि

१ मष्ट० before सानङ्गम् &c. A. B. C. G. सत्रासं for सानङ्गम् N.;
करं before कुरिदं N.; N. om. वखु, B. om. मे; वामेदरेण लोचनेन B.
वामेदरेण लोचनेन C.; मे वामे वामेण लोचनेन N. २ G. om.
वप्रविशति. ३ मतः प्राविशति for प्राविश्य G. N.; मालति before तिष्ठ N.
४ A. om. हा; इत्यर्थोक्ते स्तेम्भं G. इति वाक्स्तेम्भं N. ५ सक्रोधं A.; G. om.
सक्रोधसम् ; A. C. repeat नन्वाकन्द. ६ तु for त N. ७ परिरक्षति A.
परिरक्षिता C. ८ नववार्तिकेव G. ९ उपनीय A. N. वसन्त्य G. for उच्यते; B.
om. om. लवशः, परिरक्षितलव एनां G. मालतीमाधवस्तिलव एनां N. for लवशो
लवश एनां; निकृत्य C. निकृत्य G. दुःखमरणं B. C. दुःखमरणं N. १० N.
om. इति; मालतीमाधवाय N. मालतीमाधवाय A. B. C. ११ न ज्ञायते
अविवक्षितं विप्रयत्ने कथमेवमती नक्त Com.; विप्रयत्ने अविवक्षितं
Com. १२ मष्ट० । एतदं मे वामतरेण लोचनेन Com.

मद० । अहं पि^१ मालादिं ज्ञेयं अणुगमिस्मि । परिकल्प ।
सहि मालादि । (क)

प्रविश्य लवङ्गिका । सहि मदभक्तिए लवङ्गिभा तस्य अहं । (ख)

मद० । अवि संभावितो वस्तु तु महाभाभी । (ग)

लव० । गहि गहि सो वस्तु उज्जाणवाहो वणिग्गमादो ज्ञेयं

(क) अहमपि मालतीपवानुगमिष्यामि । सहि मालादि ।

(ख) सहि मदभक्तिके लवङ्गिका खल्वहम् ।

(ग) अवि संभावितः खलु त्वया महाभाभी ।

सूचितः । लादेत्यादि । ननु हे स त्वत्प्रियः न वर्तते । तावत्तत्त्वाद्येऽप्य-
प्यस्य धातुकाः कन्याया विद्योतिकामुक्तेषु त्वां रसतु । अत एव पातोति
पतिः । यच्चिरात् कथयति किं चेत्तस्य वनवर्तिकेव । इत्येनः तैश्चान इति
ख्यातः पतो तस्यावपातोतिवेगस्तेन पस्तारप्यवर्तिका यथेत्यर्थः ॥ वर्तको
वर्तिकादय इत्यमरः ॥ अत्र वनग्रहणेन वर्तिकायाः स्वकुलवेष्टितत्वमुक्तम् ।
एतरयास्तद्वेपरीत्यमिति भावः । यद्वा । वनेनापक्षितत्वेन वर्तिकाया
अतिभोरुत्वमुक्तम् । यद्वा । वनावस्थानेन वर्तिकाया एकाकिनीत्वमुक्तम् ।
अत एव मालत्यापि तथेति साम्यम् । न्वपर्विकेत्यपि पाठः । लवशो
लवशोनेककणान्ख्या । आदिष्वि गृहीत्वा ।

१२०-१२८. अत्रापि प्रश्ने । संभावितो लवः । अत्र उपनिर्गमः
समीपगमनम् । एतेन सर्गस्य शून्यत्वमुक्तम् । अवशेषो बहेला । अपविह-

१ वि N.; ० शं A. B. C.; एव N.; G. om. ज्ञेयं. २ तिग before सहि
A.; after गतेकम् N. has प्रविश्य लवङ्गिका । सहि मालादि सहि मालादि ।
मद० सहि लवङ्गि मदभक्त्या गहि । अवि संभावितो सो महाभाभी तु instead
of the above. ३ A. G. N. om. वस्तु; महाभाभी A. G. ४ G. om.
me गहि; गहि सहि N.; गहि गहि गहि B. गहि गहि G.; उज्जाणवाहो वणिग्ग-
मादो N.; इत्य N.; कलकल A. ५ विमलवि Com.

अलं सुणिभ साधिवस्त्रेन दूरणिक्खेवाविद्विभडोरुण्डणिपुरं पधा-
विभ पराणीभ पविट्ठो । तदा पडिणिवृत्तस्मि मन्दभाइणी । सुणाभि
अं चरे घोर गुणाणुराभणिम्बरस्स पोरलोअस्स हा महानुभाव माहव
हा मभरन्द हा साहासिभ त्ति परिदेवणाओ । महाराओ वि किल
तिआणं विप्रलम्भयुत्तन्तं सुणिभ संजादमच्छराधिवस्त्रेवो
स्मिज्जर्दणिअण्णोदपाइक्खिवहो चन्दादेवण सोहासिहरट्ठिदो
पेक्खदि त्ति मने दि । (क)

(क) न हि न हि सखलूहान्वायोपनिर्गमादेव कलकलं श्रुत्वा सा-
धिविषेपं दूरमिक्षेपाविज्जिकटोन्दण्डनिपुरं प्रधाव्य पराणीकं प्रविष्टः । ततः
प्रतिनिवृत्तास्मि मन्दभागिनी । सुणाभि च गृहे गृहे गुणाणुराभिर्भरत्वा
पौरलोकास्य हा महानुभाव माधव इ मकरन्द हा साहसिक इति परिदेव-
नाः । महाराजोपि किल मन्त्रितुहेतोर्विप्रलम्भयुत्तन्तं श्रुत्वा संजात-
माक्रान्तम् । विशालोरुगुलदण्डाभ्यां निर्भरं गाढं यथा तथा धावित्वैत्यर्थः ।
अनीकं सैन्यम् । धिआ दुट्ठि । विप्रलम्भो बभूवन् । चन्दातपश्चन्द्रप्र-

१ सुणिभं for सुणि B.; सखस्त्रेवाविक्रान्तिकदे० A.; साधिवस्त्रेवाविद्वि G.
साधिवस्त्रे N.; निम्बरं for निपुर A. G. N. निपुर B.; पराविभ for पधाविभ N.
२ तदा C. ० निभतस्मि C. G. ० निवृत्ता० A. B. ३ Y. om. वा; काभरस्स A.
काभरस्स G. for निम्बरस्स; पैल for पोर A.; N. om. महानुभाव, ० गुमभ A.
० गुहान E.; हा before माहव A. ४ N. om. हा; ० तिप्पि E.; परिदेवणा B. परि-
देवणा C. परिदेवणा E.; महाभाओ for महाराओ C.; तं for तं A.; एदण after
किल A. ५ वहराणं for मन्त्रिविआणं N.; दुड्ढिद्विभ० for रिआणं रिप० E.; सं-
जाभ A. N.; ० व्वो for ० विस्त्रेवो N. ६ ० भा for ० दा E. N.; ० रिअरपेद-
पाइक A.; N. om. पोट; पोट C.; पभोत्त for पाइक E.; ० तणेण B. ० तवेण
E.; चंदाववहोवि N.; सीर A.; तिहरदी B.; सोअविआदिओ E.; सीर C.; एवं
before वेक्खदि N. ७ मने० N. ८ साधिवस्त्रेवाविद्वि Com.; निर्भरं for
निपुर Com.

मद० । हा हतास्मि मन्दभाङ्गी । (क)

लव० । सहि मालदी उण करिं । (ख)

१३०

मद० । सा खलु पैठमं उत्तमं दे मग्गं अवलोइदुं पसरिदा ।
पच्छादो अहं ण तं पेक्खामि । अयि नाम उड्ढाणमहणं पविट्ठा
भवे । (ग)

लव० । सहि तुरिदं अण्णेसस्स । अदिकादणं मे पिअमही । उव-
ड्ढिणत्थे इमस्मिं अयसरे सा ण धारेदि अत्ताणमं । त्वरितं परिकल्प । १३१
मत्तराधिरूपस्वाक्षणविसर्जितानेकपौडपदातिनिपुड्ढान्दातपेन सीधति-
खरस्थितः प्रेक्षत इति मन्त्र्यते ।

(क) हा हतास्मि मन्दभाङ्गी ।

(ख) सहि मालती पुनः क ।

(ग) सा खलु प्रथममव ते मामेवलोकिषितुं प्रसृता । पश्चादहं न
तां प्रेक्षे । अयि नामोद्धानमहणं पविष्टा भवेत् ।

काशः । मालत्या वियोगदशायां तापकल्पेनानुभवादावप्य इत्युक्तम् ।
मन्त्र्यते पौरलोकेनैव ।

१३१-१३२. अत्र प्रसृता निर्गता । अहं प्रसृतेत्यन्वयः । अपी-
त्यदि शङ्कयाम् ।

१ पुठमं एव N.; ते for दे B.; ओलोइदुं for अवलोइदुं N, B. om. अव-
लोइदुं; पउसा for पसरिदा E.; पुणो for पच्छादो N. २ अ before ते B. C.
तां for ते A.; N. om. अयि; ण for नाम N.; गहणे A. C.; हवे N. ३ तुव-
रिदं E. तुरिदं N.; अण्णसस्स for अण्णेसस्स C.; अदिकादणं णो पिअसही A.; ख
before मे E.; उवगण्ण after पिअसही E.; A. om. उड्ढाणत्थे. ४ एदस्मि
अयसरे E.; for उवड्ढिण-अत्ताणमं B. has ते त्वरितं सविदमं जं सहसा ण
करेदि and N. has उवगण्णदि इमस्मिं अयसरे सा ण करेदि; अत्ताणं ण धारेदि
for सा-गणं A.; दित्ता before सा E.; अत्ताणं E.; after धारेदि अत्ताणं
E. has तण्णत्थि भविदमं &c. as in B.; त्वरितं परिकल्पस्यै । उमे । सहि
मालदी मालदि इतीवस्ततः C.; त्वरितं परिकल्पतः । उमे । सहि N. ५ पउसामो
Com.

सहि मालदि ण भणामि सहि मालदि ति । (क) ईतस्ततः परिक्रामतः ।

प्रेविश्य प्रहृष्टः कलहंसकः । दिष्टिआ कुसलेण अस्से णिग्गदा
संघट्टदुग्गमादो । (ख)

हीमाणहे पक्खामि विअ णिम्मलणिरन्तरुद्धधोदतराधारिधारपरि-
३० फुरिदधैन्दकिरणुज्जलविडुरिछदसणं मदलीलाकलिदकामवालाविअ-

(क) सखि त्वीरितमन्विष्यावः । अतिकातरा मे^६ प्रियसखी । उपस्थि-
तानर्थेस्मिन्वसरे सौ न धारयत्वात्मानम् । सखि मालवि ननु भणामि
सखि नात्विति इति ।

(ख) दिष्टया कुसलेन वप निर्गताः संघट्टदुग्गमात् ।

१३६. अत्र नन्वहम् । अन्यपत्वादानेकार्थत्वम् । तथा च । मद्रव-
नमपि न शृणोषीत्यर्थः ।

१३९-१४४. अत्र हीमाणहे इति हे मातरितिवन्नीचस्य हर्षा-
श्रव्ये । पश्यामीव परवलमित्यन्वयः । श्वेतो निशितः । तरपारिः खड्गः ।
विडुरिलं भीषणम् । कलितः स्वीकृतः ॥ कलिवली कामधेनु इति
शाब्दिकाः । कामवाली हलायुध शयमरः ॥ आविद्धा वक्त्रं प्रेरिता । हेलः
कीडा । कलिन्दतनया यमुना । संनिभमिति यथा बलेन हलारुष्टा यमुना

१ E. om. इत-० मतः. २ E. om. प्रति-० सकः; N. om. प्रहृष्टः; हृष्टः
for प्रहृष्टः B; B. om. कुसलेण; वप for अस्से E; N. om. अस्से; णिग्गदा
N. ३ समर before संघट्ट A. E.; संकयतो for संघट्टदुग्गमादो N.
४ हीहीमाणहे C. हीमाणहे N.; पक्खामो E.; अ for विअ N.; ० दहन A. C.;
० दहू E.; औत B. औत C. औत A.; ० दधुधं सवुंगतरावालाधारिधारिधारिपरि
तरापर E.; परिफुरिद B. परिफुरिद A. ५ B. om. चन्द, चंड for चन्द C.
० जलरमणीयमातपदसणं B. ० जलदुरिदसणं C. ० जलरमणीयमातपदसणं N.;
कलह for कलिर N.; कामवाला A.; विभट्ट A. ६ नः for मे Com.
० Com. om. स. ८ Com. om. सखि.

हभुभदण्डाविद्वहलहेलापिक्खुभिदुव्वेहिदतरंगकलिन्दतणभासोतसं -
णिहं विभइविसत्तुल्लुपिदिणिहभामन्दमभान्दव्वइअरक्खोहविभल-
पडिजोहपरिवत्तणमादसमत्थगअण्डुणावभासभोत्तरन्तकलभलं वा-
दकसमूहं । (क)

(क) हीमाणहे प्रेक्षं इव निर्मलनिगन्तरोद्धतभौततरवारिधारापरि-
स्फुरितचन्द्रकिरणोज्ज्वलरमणीयपोषणदर्शने मन्दलीलाकलितकामपाल-
विकटमुजदण्डाविद्वहलहेलाविर्दुभितोद्वेहिततरंगकलिन्दतणभासोतः स
निभं विकटविशृङ्खलोत्पतितनिर्दयामन्दमकरन्दव्यतिकरशोषविकलप्र-
तिपोषपरिवर्तनोद्धतसमस्तगगनाङ्गनावकाशविसरत्कलकलं प्रदातिस-
मूहम् ।

प्रतीपमागता तथा परबलमपीति भावः । विस्तारेण वा बलस्य ताद-
व्यमुनासाप्यम् । विकटं विस्तीर्णं यथा तथा । विशृङ्खलः स्वच्छन्दः ।
आपतितः संमुखागतः । निर्दयो निष्करुणः । अमन्दः सत्वरः । व्यतिक-
रेण मिलनेन क्षोभः । परिवर्तनेन पलायनेन । उद्धत उडितः । विशृङ्ख-
लितो व्याप्तः ॥ दोर्दोषा मुजा मुज इति शब्दप्रकाशः ।

१. मुज A. C.; हेलापिक्खुभिदकाज्जिद B.; हेलापिक्खुभिदुव्वेहिदुदोहिकलितम् A.
हेलापिदुदुव्वेहिदतरंगकलिद E. हेलावच्छेदयतरंगविलनरंगकलितकण्ठभागमणिह N.
हेलापिदुदुव्वेहिद C. संकुलं for मणिह B. C. २. विकट B. विकट A. for निभः;
N. om. निभः; ० संकुलपडिद E.; निदभागम् A.; ० संकुलोपदभिदभागभरं
N.; गह A. C. E. N.; ० अमल्लो B. N.; वल्लो A. वल्लो N.; निभ
A. विहल N. for विभल. ३. ० लोभ A. B.; विहलपडिदिदुनणुभाभगणो-
वभासोसंस्तकलभलं N.; पडिदत्तण ० A. B.; भोत्तरं C.; विसरं E. विभसत्
A. for भोत्तरन्त; कलकलं A.; पारकसमूहं C. E. पारकवल्लसमूहं A. ४. पदया-
मीव Com.; प्रविशति for परिस्फुरित Com. ५. उदालित Com. ६. विद्वलित
one Ms. Com. विच्युरित another. ७. भावनेन Com. ८. विशृङ्खलित
Com. for भवसरत्; पारभवल्लसमूहं one Ms. Com. पारभवल्लं another.

१४५ सुमरामि अ भीषणभुअवज्जज्जरिदपज्जरोवसण्णसुहहत्ता-
वल्लुत्तविविहाउहोपमदसमोसारिअसंणिअणिअरं पडक्कुरिक्कमग्गसं-
चारणिव्वत्तिदविसमसमरसाहसं णाहमाहव । (क)

अहो गुणाणुराओ णरिन्दस्स जं दाणिं सोपसिहरतरिदाव-
दिण्णपडिहारविणओषण्णासपडिसामिदविरोहसंकडो उवणीदमाहव-
१५० वरन्दमुहचन्दे वारं वारं संचारिअसिणिदलोअणो कलहंसआदो
अहिअणं जणिअ णिव्वत्तिदमहग्गुरुअवहुमाणो पक्कुरन्त-

(क) स्मरामि च भीषणभुजवज्रजर्जरितपञ्जरोपसत्तसुमदहत्ताव-
ल्लुपविविधायुधोपमदसमवसारितसेनिकानिकरं पदातिरिक्तमार्गसंचारानि-
धित्वाविषमसमरसाहसं नायमाधवम् ।

१४५-१४६. जर्जरितपञ्जरा अत एवापसृताः पलायिताः ।
ओअलोपसृतः । हस्तेभ्योवल्लुप्त आच्छेदितः । विकटो विषमः । अपसारः
पलायनम् । रिक्तः शून्यः ।

१ भवि अ before सुमरामि A.; A. om. व; सुमरामि अविमोषण C.;
अभवदज्जज्जरज्जरिअवज्जज्जसुमदसमग्गमुक्कविहा ° N. पञ्जरापसीरदसुमउ A. पंजरा-
वमग्ग [सु?] हउ E. ओअलो for उवसण्ण Com. २ विविहाउहोपमदविदासे-
णारिउसेणाहदविअपसारपाडक्कसुण्णमग्गसञ्चारणिअत्तिदविसम A. °पमदघातिनासेसुरि-
पुज्जणं पाडक्कमग्गसंचार B. °पमहं ओसारिअसोणविअपसारवहअरिक्कमग्गसंचारणि-
मिदवसाअसाहसं णाहं माहव N.; सार before पाडक्क C. ३ णिमविद for
निव्वत्तिद E.; णाव C. E. ४ वरन्दस्स A. णरिन्दस्स N.; B. om. जं; उणीं
E.; सोह A.; सिहरदिदाविण्णपडिहार A. सिहरदिदो- पडिहार B. सिहर-
वराविण्णपडिहार E. ५ विणवोवणास C. E.; विण्णवोवणास B.; °वणास A.;
°समिद A. °समिअ N.; सङ्खोवणीदे माहव A.; समिदविरोहो संकडोवणीद-
माहव B.; विरोहसंकडो उवणदमाहव E.; विरोहो सोमकरसो उवणदसाहव N. ६ मुहा-
रविदं B. सुहचंदं C. मुहारविदं पलोहअ वारं वारं वारिअणिअलोअमकल्ललो अविजणं
जणिअ सवहुमाणं णिव्वत्तिअपसाओ प्कुरन्त N.; सञ्चारिअत्तिणहलोअणो A.; कलहंस-
आसाहो C. ७ अविजणं A. अहिजणं B.; अणिअ for जणिअ C.; A. om.
सुहअ, मग्ग E.; कुरिद for पक्कुरन्त A. ८ मुज्जवज्ज Com.; पंजरासुमद
Com.; °पुणविहघातिनासेणारिउसेनपदविकटसरेतासारपपविज्जुग्गमार्ग Com.

मच्छरैर्वेलक्ष्यमसीमद्विदमुहे भूरिवसुणन्दणे महुरोवण्णासेन
किं दार्णिं तुह्याणं भुअण्णाभोथभूसणेहिं मद्दण्णामाहिं णयदं-
सण्णगुणाहिंरामेहिं जामादुकोहिं अपरितोसो ति पडिशाधिअ मदे
अध्वन्तरं राआ । इमे वि माहवमअरन्दा आध्वच्छन्ति । अहं वि १५५
मअवदीए इमं वुत्तन्तं णिवेदेधि ति । (क) निष्क्रान्तः ।

(क) अहो गुणानुरागो नरेन्द्रस्य यदिदानीं सौमशिवरान्तरितावती-
र्णप्रतीहारविनयोपन्यासप्रतिशामिताविरोधसकद उपनीतगाधवमकरन्दसु-
खचन्द्रे वारं वारं संचारितस्निग्धलोचनः कलहसकादभिजनं ज्ञात्वा
निर्वर्तितपद्मदार्घ्यगुरुबहुमानः प्रस्फुरन्मत्सरवैलक्ष्यमसीमलिनितमूले भूरिव-
सुनन्दने महुरोपन्यासेन किमिदानीं युवयोर्भुवनभागभूषणाभ्यां म-
द्दानुभावाभ्यां नैवदर्शनगुणाभिरामाभ्यां जामातृभ्यामपरितोष इति प्रति-
बोध्य गतोऽध्वन्तरं राजा । इमावपि माधवमकरन्दावागच्छनः ।
अहमपि भगवत्या इमं वृत्तान्तं निवेदयामीति ।

१४८-१५४. सौधेति । प्रतीहारेण सौधाम्रादवतीर्णं तयोः स्वस्य
जात्वा तदुपन्यासः कृत इत्यर्थः । अभिजनो वंशः । बहुमानः संमानः ।
तावान्नीप दृष्ट्वा तयोः सापराधयोरापि गुणानुरागादतिगौरवमेव राज्ञा
कृतमिति भावः । न परितोष इति नः शिरश्चालने ।

१ वैलक्ष्यमसीमद्विदमुहे B. वैलक्ष्यमसीमल्लिणिभमुहे A. वैलक्ष्यमसीमल्लिणिभमुहे
मुहे N.; महुरोवण्णा A. २ भुआभाभभूस A. B. भुआभाभभूस C.; भुआभाभभूस
णु C. E. N.; दार्णिं N. भावेहिं A.; भुआभाभभूस A. पसर B. E. for पसर
३ भिरा B. N. गुण C.; A. has after अधिरामेहिं, णयचन्दसेन-
मणीएहिं; जामादुकोहिं A. N.; परितोसो A. अपरितोस N. परितोसो E.; बोधिअ
A.; गभो N. ४ यदोअन्तरं B.; B. om. राआ; अ for वि N.; अध्वि B.;
अहं ति A. E. N. ५ एहं for इमं A. N.; निवेदिस्सं ति C. निवेदहस्सं ति E.;
N. om. ति and has इति निष्क्रान्तः. ६ मभुरवन्तोव C. Com.; भुआभाभभूस for
भुआभाभभूस Com. ७ अभिजन for नव Com.; न परितोष for भुआभाभभूस
Com. ८ एतावति Com.

ततः प्रविशतो माधवमकरन्दौ ।

मक० । अहो प्रेयसः सर्वपुरुषातिशायि निर्व्याजमूर्जितं तेजः ।

तथा हि । दोर्निर्णयविशीर्णसंचयदलः कट्फलमन्मथनतः

१६० प्राचीरानमुरैत्य तत्प्रहरणान्याच्छिद्य विक्रामतः ।

वदेल्लेहूनखण्डखण्डनिकराकीर्णस्य संख्योदधे-

द्वेधास्तम्भितपत्तिपङ्क्तिविकटः पन्थाः पुरस्ताद्भूत् ॥

माध० । नैव नुनायस्थानमेतत् । पश्य

अतैवन्दुमयूलखण्डखचितं पीतं निशीथोन्सवे

१६५ वैलीलापरिरम्भदायिदयितागण्डूषशेषं मधु ।

सम्प्रत्येव भवद्गुनार्गलमुहव्यापारमव्यारिधयि-

गात्रिस्ते कथयन्त्यसारविभुरान्प्रायेण संसारिणः ॥

१५८-१६२. प्रेयसः प्रीतस्य । मकरन्दस्येत्यर्थः । निर्व्याजं वास्तवम् । मूर्जितं बलवत् । दोर्निर्णयः । प्रेयसो युद्धान्वयस्य पन्था अग्र एवमभूत् । द्वेधा पार्श्वद्वये स्तम्भितया पत्तिपङ्क्त्या भयंकरः । प्रेयसः कीदृशस्य । बाहुसंचूर्णनवृत्तिसंचिरकुट्टकङ्कालं यथा तथा प्रथमं वीरानुमथ्यन्तोभिभवतः । इतरत्र तदीयायुधानि गृहीत्वा पराक्रमं कुर्वतः । इदं विशेषणद्वयं योग्यतया प्रेयस इत्यस्य । संख्योदधेः कीदृशस्य । स्फुरत्करमुण्डखण्डसमूहव्याप्तस्य ।

१६४-१६७. अद्येत्यादि । ये राजपुत्रत्वे चन्द्रादिरणखण्डखचितं कीडालिङ्गनडावृत्तवनितागण्डूषावशिष्टं मधु पीतमद्यैव ते सम्प्रत्येव लोकान्बाहुल्येन तुच्छविकलाञ्जरीरैः कथयन्ति । कीदृशौ । तदीयभु-

१ मे after गते B. २ अनुनाय B. अनुनाय N. and अपरत्र C. for अनुनाय. ३ खड्गल्लारैः खण्ड A.; तुंड C. and मुंड N. for खण्ड; उदधे for उदधे N. ४ वयस्य नन्नु० N.; A. om. पश्य. ५ तैः for ते B.; विकरण for विभुरान् B.

स्मर्तव्यं तु सीजन्यस्य नरपतेर्यदपराधिनोरप्यनपराद्धयोरिव
नौ^२ सांप्रत चेष्टितवान् । तदेहि मालतीसमक्षमधुना मदयन्तिकाकरण-
वृत्तान्तं विस्तरतः कथ्यमानं श्रातुमिच्छामि । तथा च

कथयति त्वयि सस्मिन्मालतीचलितलीलकटाक्षपराहतम् ।

वदनपङ्कजमुल्लसितज्वाश्रितमितदृष्टिं सखी नमयिष्यति॥

इति परिक्रामतः । अयमसावुद्यानवाटः । प्रविशतः ।

माध० । कथं शून्यं एव दीर्घिकाग्रदेशः ।

मक० । कपस्य नूनमस्मद्भृतिकरोद्देशपयिकुलनाशिपराहतः पति- १७
भ्रमन्त्य आत्मनोद्देशोद्यानगहने विनोद्यन्त्यो भविष्यति । तदेहि
एदंभावः । उभौ परिक्रामतः ।

जामलप्रबलताडनात्तुदितस्थितिभिः । तथा च । क्षणदृष्टनष्टमुपचेष्टिताः
प्राक्त्वनकर्मायत्ता जना इति भावः ।

१०१-१७२. कथयतीत्यादि । त्वयि कथयति सखि वदनपङ्क-
जसखी मालत्या एव मदयन्तिका नमयिष्यति । कीदृशम् । सदासमालीन-
चञ्चलपक्ष्मकटाक्षैः पराहतम् । उद्भूतलज्जानिश्रलदृष्टिं च । मदय-
न्तिकानिमित्तपुद्गलश्रवणेन मालत्या हासः ।

१ पर for यद् B; अपराद्धयोरप्य० N.; अनपराधिनोरिव C. अनपराद्धयोरिव
A. २ नौ कृतप्रसादमभिहितवान् A. नौ कृतोपसरनं चेष्टितवान् N.; मदयन्तिकायाः
कलहंतेन रणवृत्तान्तं विस्तरतः A. ३ कथ्यमानमनुभवामः N.; अनप्य for तथा च
A., N. om. तथा च. ४ चलित for वलित C. E. ५ मुकुमन्तभ्यु नस्मिन्मिन् N.
६ N. om. इति परिक्रामतः, परिक्राम्य for इति-मतः B. E.; C. om. अग्र-वा-
टः; प्रवेशं नश्यतः N.; माधवमकरन्दो after प्रविशतः A. ७ शून्या एव प्रदेशाः
A. शून्या इदानीं प्रदेशाः C.; प्रदेशः for प्रदेशः B; N. om. this
speech and the following. ८ व्यतिरेक for व्यतिकर A.; एव after
इतस्ततः B. ९ आगमनं for आगमनः A. C. E.; विनोद्यन्त्यो for विनोदयन्त्यो
भविष्यति A.; अयमसावुद्यानवाटः after भविष्यति C. १० प्रविशतः for प्रविशतः
C. E.; B. om. उभौ परिक्रामतः, उभौ प्रविशतः C.

लवङ्गिकामदयन्तिके । सहि मालदि । सहसावलोक्य । दिदिआ
पुनो वि एदे^२ अणाहदा महाणुभाभा दीसन्ति । (क)

८० माधवमकरन्दौ । भवत्यौ क् मालती ।

उभे । कुतो मालदी पदसद्वेण अस्मे विप्रलङ्गाओ मन्दभाङ्गी-
ओ । (ख)

माध० । भवत्यौ कथं कथमपि सहस्रधैव विभ्रंसते नो हृदय-
भितः स्पष्टमभिधीयताम् ।

८५ मम हि कुलयाक्षीं प्रत्यनिष्टैकमुद्वे-

द्वैतीति हृदयमन्तर्भवतीवान्तरात्मा ।

स्फुरति च खलु चक्षुर्वाग्ममेतच्च कष्टं

वचनमिह मयस्योः सर्वथा हा हतोस्मि ॥

(क) सहि मालति । दिदिआ पुनरप्येतावनाहती महाणुभावो
दृश्यते ।

(ख) कुतो मालती पदसद्वेनावां विप्रलब्धं मन्दभाङ्गीत्यौ ।

१८१-१८८. अत्रनिनावभ्यां समर्थिता मालती । अधुना नुयुवयो-
रवलोकनेनावं वञ्चिते इत्यर्थः । कथमिति वासे । कथमप्यनिर्वचनीयेन रू-
पेण व्रंसते । स्थिति न वज्राति । ममेत्यादि । यतोयं ममान्तरात्मात्यर्थमनुग-
तोत्कम्प एवास्ति । कीदृशस्य । पद्माक्षीं प्रत्यनिष्टैकमतेः । मम वामं चक्षुः

१ लव । सहि मदयन्ति मालदि A.; सहि मालदि twice, N. २ N. om.
एदे; A. B. N. om. अणाहदा. ३ B. om. भवत्यौ; क् मां मालती A. कालो
मालती N. ४ B. om. कुतो; अस्मे for अयो B. ५ A. om. भवत्यौ; E. N.
om. one कथं; कथं । वसि । कथमपि C.; ०त्यौ कथमिव सहस्रैव व्रंसते N.; A.
om. सहस्रधैव; मे for नो A. N. ६ N. om. खलु; A. om. स्पष्टम्, स्फुरति for
स्पष्ट N.; समभिधीयताम् A. ७ बुद्धरविरत्नमनुबद्धोत्तेज एवतिरात्मा N.; नरयति for
नश्यति A. ८ स्फुरति हि खलु चक्षुः स्पष्टमेतच्च वामं A. ९ वचनमपि भवत्यौ; N.

मद० । तां इदं गिरिगदे महानुभावे अवलोइतं बुद्धरक्षितं
 अ भवदीसभासं विसङ्गितं अणमादणिमित्तं विण्णंविहं अज्ज- १
 उत्तं त्ति लवङ्गिआ अणुणोसिदा । तदा उत्तम्ममाणा रूदाए भगं
 अवलोइतुं अगदो पसरिदा । पच्छादो अहं ण तं पेक्खामि । तदो
 अहोहिं जाव विडवन्तराहं विचिणिदाहं ताव तुहो दिड्ढत्ति । (क)
 माध० । हा प्रिये मालानि

(क) तथैतो निर्गते महानुभावैवल्लोकिता बुद्धरक्षिता च भगव-
 तीसकाशं विसृज्याप्रमादनिमित्तं विज्ञापयार्थमुक्तिमिति लवङ्गिकानुप्रायिता ।
 तत उत्ताम्यमानैतस्या मार्गेमवलोकयितुमगतः प्रसृता । पश्चादावां न
 तां प्रेक्षान्वहे । तत्र आवाभ्यां यावद्विदुःप्रान्तराणि विचिन्तानि तावदुवा
 दृष्टाविति ।

स्फुरति च । इह भवत्यार्थचनम् । कष्टमेतदुःखदायि । हा कष्टे । तां वा
 हतोस्मि । अन्तरात्मनोऽशकुनस्य भवद्वचनस्य वैकमत्यादिति भावः ।

१९२-२०२. अत्र पश्चादावां प्रसृते इत्यन्वयः । विचिन्तान्यामि-
 टानि । किमपीत्यादि । मङ्गलेभ्योन्यदनिष्टं किमप्यभिर्वचनायं यदा-
 स्वात्यारिहासादहं शङ्कं स परिहासो विरमत्तु । परिहासेन तत्र निद्रुवेनिष्ठ
 शङ्केतस्तं मुञ्चेति भावः । हे चण्डि कोपने समुत्पुकोरिम पतः । तथा च

१ तथा क्व इति A. ताए ख्खु इति N.; B. om. ताए; ०णुभाए B. ०णुहाए
 N.; अवलोइता बुद्धरक्षिता अ भवे भगवदी C. E. भवलीइता बुद्धरक्षिता
 भगवदी D.; ०रिक्खिआ N. २ भगवदीए सभासं वेहिअ अण० A. N.; अणमस-
 णिमित्तं A. ३ एताए A. ताए N. ४ एताए ५ अलोइतुं N.; परिहिदा A.
 ओसारिआ N. for पसरिदा; पच्छादे अहं ण अ तं पेक्खामि A.; पच्छादी अहं तं
 ण पेक्खामि N.; ण भ तं E. ५ अहोहिं मग्गिदाहं एत्थ विडवन्तराहं जाव तुहोहिं
 ण दिड्ढत्ति N.; एत्थ after अहोहिं A.; ०न्तराणि A.; विचुणिदाणि A. विचि-
 णदाहं C.; ताव for ताव B.; तुहो इति B. दिड्ढत्ति C. दिड्ढत्ति A. ६ तदा
 तवन्तिती Com.; बुद्धरक्षितामवल्लोकितां चोभे भग० Com. ७ लवङ्गिकानुप्रायि-
 Com. ८ तद्वत्तावः C. मग्गिआमग्गिहि तां तावहिं Com

१९५

किमपि किमपि शङ्के मङ्गुलेभ्यो यदन्य-

द्विरमनु परिहासश्चाण्डि पर्युत्तुकोस्मि ।

कलयसि कलितोऽं बहुमे देहि वाचं

अमति हृदयमन्तर्विद्वलं निर्दयासि ॥

उभे । हा प्रियसहि कहिं ति । (क)

२००

मक० । ययस्य किमित्यभिज्ञाय वैकृत्यमवलम्ब्यते ।

माध० । सखे त्वमपि किं न जानासि माधवस्त्रेहर्दुःखितायास्त-

स्याः कातर्यचेष्टितानि ।

मक० । अस्त्येतत् । किं तु भगवतीपादमूलगमनमप्याशङ्क्यते ।

तदेति तैल ताद्यत्यवधारः ।

२०५

उभे० । एवं वि संभावीभदि । (ख)

माध० । एवं नामास्तु ।

(क) हा प्रियसखि कासि ।

(ख) एवंमपि संभाव्यते ।

कोपेनापि निद्रुवं माकुर्वित्वाशयः । अथ गाननेन प्रकारेण कलयसि
 जिज्ञाससे तर्हि कलितो ज्ञातोऽहम् । हे बहुमे वाचं देहि । त्वमेव मे
 बहुमा । अतो वदेत्यर्थः । विद्वलमधीरं सन्मम चित्तमन्तर्धमति स्थिति
 न लभते । अत एव सोपालम्भमाह निष्कारुणासि । वैकृत्यं दुःखित्वम् ।
 कातर्यं कातरत्वं तेन चेष्टितानि प्राणत्यागादीनि ।

१ कथय विकलितोऽहं N. २ N. om. this speech; गदा after कहिं A.
 ३ B. N. om. ययस्य; अवज्ञाय for अभिज्ञाय B. N.; भाळन्त्यते for अवलम्ब्यते
 C. E. ४ दुस्वित्याया; for दुःखितायाः N.; तन्व्याः for तस्याः B. ५ B. om.
 तत्र; गच्छावः for पर्यावः N. ६ एवं वि संभाविभदि N. ७ N. om. नाम; भवतु
 for भवतु A. N.; तौ परिका for A. परिकामति N. after भवतु. ८ एतत् for

मर्कः । विचिन्त्य स्वगतम् ।

161

यासां भवेद्भगवतीभवनं सखी नो
जीवन्मुपेयाति न बन्धुजनप्रियतांरिम ।
प्रायेण तान्भयत्सुहृदिप्रियसंगमादि
सौदामिनीस्फुरणवञ्जलमेव सौख्यम् ॥

२१०

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

॥ मालत्यपहारा नामाष्टमोऽङ्कः ॥

२०८-२११. यातेत्यादि । अस्माकं सखी भगवतीगृहं यदि गता
भवेत्तदा जीवन्ती समागमिष्यति । न वा गता तदा नामभिष्यसौत्याश-
ङ्कितोरिव । तत्र हेतुः । बन्धुजनमित्रप्रियाणां संगम आदौ यस्य तत्सौख्यं
बाहुव्येन विदुस्फुरणवञ्जलमेव भवति । तदिह भगवतीपदमूलेति
साधारणपदोद्देशेन मालत्या भविष्यत्सौदामिनीपार्श्वगमनस्य सूचनेन
नवमाङ्कावतारोपि सूचितः । अत एवाङ्कावतारोपम् । यदाह ।

समाप्यमान एकस्मिन्लङ्केन्यस्य च सूचनम् ।

समाप्ततो हि नाट्यज्ञैरङ्कावतार उच्यते ॥

सुहृन्मित्रम् । प्रियं प्रीतिविषयं मनोज्ञं वस्तु ।

सूते स्म य एतन्धरोतिमान्यो मान्यातिमान्या दमयन्तिवापि ।

जगद्गुर तत्कृतदिष्पणेङ्को गतोऽष्टमोऽयं रसरम्यरूपः ॥

॥ इत्यष्टमोऽङ्कः ॥

१ B. om. मर्कः N. om. विचिन्त्य; आगमनं for स्वगतं A., C. om.
स्वगतम्. २ सदनं for भवनं N. ३ जीवन्मुपेयाति न वैमिश्रङ्कितोरिव A. जीव-
न्मुपेयाति न वैमिश्रङ्कितोरिव N. ४ इति मालतीमाधने A. मालतीमाधने C.
for माल-नाम; N. E. om. माल-नाम.

॥ नवमोऽङ्कः ॥

ततः प्रविशति सौदामिनी ।

सौदा० । एषास्मि सौदामिनी भगवतः श्रीपर्वतादुत्पत्त्य पद्मावती-
मुपाश्रिता । मालतीविरहिणः संस्तुतप्रदेशदर्शनासहिष्णाः संस्त्रायं
परित्यज्य सह सुहृद्भवेण बृहद्गोणीशैलकान्तारप्रदेशमधितिष्ठतो माध-
५ वस्याधुनान्तिकं प्रयासि । भान्तथाहमुत्पतिता यथा सकलं एष
गिरिनगरग्रामसरिदरण्यव्यतिकरश्चक्षुषा परिक्षिप्यते । पश्चाद्विलो-
क्य । साधुं साधु ।

पद्मावतीविमलवारिविशालसिन्धु-

पारासरित्पारिकरच्छलतो विभर्ति ।

१-११. अधुना पूर्वसूचितसौदामिन्या मालतीजीवननिवेदनेन
माधवप्रत्युज्जीवनाय प्रवेशमाह । तत इति । नानासिद्धिस्थानत्वेन देवता-
त्मकतया भगवत्पदं श्रीपर्वते । संस्तुतः परिचितः । गोणी नद्या मध्यम् ।
तथेत्यनेनोत्पत्तयस्य दूरत्वमुक्तम् । व्यतिकरः समूहः । परिक्षिप्यत
इव नेत्रमण्डले प्रविष्टीक्रियत इव । पद्मावतीत्यादि । पद्मावती पुरी गग-
नमिव धारयति । विमलवारिरच्छजला महती सिन्धुश्च पारा च सरितौ

१ B. C. om. एषास्मि सौदामिनी; उत्पत्त्य for उत्पत्त्य A. B. C.; उत्पत्त्य
A. B. C. E. उपाश्रित्य N. for उपाश्रिता, the text उपाश्रिता with G.;
नव before मालती N. २ विरहिणो माधवस्य संस्तु० N. संस्तुतादर्शना० B.;
स्थानं A. संस्तुतं B. संस्तुतं C. for संस्तुतं. ३ बृहद्गोणी for बृहद्गोणी N.
कान्तारप्रदेशे परिभ्रमत्येव माधवस्याधुनान्तिकमुपशसिति A. कान्तारप्रदेशो माधवस्याधुना
नर्दतिकमनुप्रयासति C. E.; B. with C. E. except that it omits
अधुना; कान्तारमुपसंयाधुना नर्दतिकं प्रयासि N.; the text with G. ४ सकल-
गिरिनगर B. ५ N. om. साधु साधु. ६ विपुल for विमल E. सिन्धुगीरोसरित्
N.; पारितर for पारिकर C.

उत्तुङ्गसौधसुरमन्दिरगोपुराद्व-

मधदृपाटितविमुक्ताविधान्तरेक्षम् ॥

अथ च । सैषा विभक्ति लवणा ललितोर्मिपङ्क्ति-

रश्मगमे जनपदप्रमदाय यस्याः ।

गार्गाभिणीप्रियनबोलपमालभारि-

सेव्योपकण्ठविपिनावलयो भवन्ति ॥

अन्यतोक्तेष्वपि । अयमसौ भगवत्याः सिन्धोर्दण्डितसालोत्पन्न-
टप्रपातः ।

यत्रत्य एष तुर्मलो ध्वनिस्त्रुगर्भ-

तयोः परिकरो वेष्टनं तद्भाजात् । उच्छ्रितप्रासाददेवकुलपुरद्रागशालिकानां
घर्षणेनादौ विदीर्णं ततो विशेषेणोभयतस्त्यक्तम् । उत्तुङ्गसौधादय आका-
शं पार्ययत्वा निर्गताः । अथ नदीच्छलेन तदाकाशं पतितविभवर्णाः ।

१२-१७. सैषेत्यादि । सैषा लवणा नदीभेदो विभक्तिः । मन्त्रो-
क्तलोलावलिः । वर्षासु यस्या गवां गर्भिणीनां प्रिया नवा बोलपमाला
तृणविशेषगमिस्ता विभक्तिः ॥ ताच्छील्ये णिनिः ॥ अत एव सेव्याः पतिश्री-
लकसुखदाः समीपवनपङ्क्तयो लोकदृष्याय प्रवर्णीति । सैषेयनेन पूर्वदृ-
ष्टत्वमुक्तम् । अपो विभर्तयिष्यम् । अगति गच्छति वेत्यङ्गम् । अतो वकार-
युक्तं तत् । अयुक्तं चेदं पदमित्यवगम्यम् ॥ सुतुङ्गादो गर्भिणीति समानः ।
उलपो नाम तृणान्तर इति मेदिनीकृतः ॥ मालभारीयवृष्टकवीकामालानां
चित्तुलभारिष्विति दुस्वः ॥ रसातलकण्टः पृथ्वीतटः । तलशब्दः स्वर्ण्ये ।
प्रपातोत्तटम् । यद्वा । तटे प्रपातोत्तरेष्विति पवनम् ।

१८-२६. यत्रत्येत्यादि । यदीय एष महाध्वनिः सिन्धोः पर्यन्तगि-
रिक्लृप्तेषु वर्धमान[नो?]विशेषाल्ध्वनिसाम्यं गच्छति । तस्य गजास्यत्वेन

१ उत्तुङ्गसौधसुरमन्दिरगोपुराद्वत्तम्. N. २ शब्दरक्ष A. ३ वरदा for लवणा N.
४ विभक्ति for भक्ति A. C. E. N. ५ रसातलकण्ट C. तलमापस्य A. ६ तुमु-
लभति B. N.

गभीरनूतनघनस्तनितप्रचण्डः ।

२०

पर्यन्तभूधरनिकुञ्जविजृम्भमाणो

हेरम्बकण्ठैरसितप्रतिमानमेति ।

एताश्च चन्दनाश्वकर्णकेसरपाटलाप्रायतरुगहनाः परिणतमालूर-
सुरभयोरण्यगिरिभूमयः स्मारयन्ति खलु तरुणकदम्बजम्बूवनावनदा-
न्यकारगुलनिकुञ्जगभीरगङ्गरोद्गारगोदावरीमुखारितस्निग्धविशाल-
२५ मेखलाभुषो दक्षिणारण्यभूधरान् । अथ च मधुमतीसिन्धुसंभेदपौ-
वनो भगवान्भवानपीतिरपीरुषेयप्रतिष्ठः शुवर्णविन्दुरित्याख्यायते ।
प्रणम्य ।

गभीरध्वनितात् । कीदृशः । जलपूर्णगभीरनवमेषध्वनिवत्प्रचण्डः ॥ तु-
मुलो महति स्मृत इति विश्वः ॥ चन्दनं रक्तचन्दनं देवदारुर्वा । उपचा-
रात् । अन्यथास्य मलयजत्वविरोधात् । अश्वकर्णो वृक्षभेदः । प्रायःशब्दः
प्रभृत्यर्थो बाहुल्यार्थो वा । परिणतं पक्वम् । मालूरं विल्वफलम् । तरुणो
वृक्षभेदः । अवनदो धृतः । उद्गारः प्रतिशब्दः । गोदावरी नदीभेदः । मेख-
ला नितम्बः । भूधरान्मलयादीन् । सौदामिन्या दक्षिणदेशवासित्वेन स्मर-
णम् । मधुमतीसिन्धोर्नद्योः संभेदः संगमस्तस्य पावनः पाविष्यहेतुः ।
स्वयंभूस्निधानस्य महातीर्थहेतुत्वात् । भूपेरिमिताज्ञाता पुरुषकृता प्रति-
ष्ठा स्थितिर्यस्य । एतेन स्वयंभूत्वमुक्तम् । आख्यानं प्रसिद्धिः ।

१ निकुञ्जविजृम्भमाणहेरम्ब A.; निकुञ्जविजृम्भणेषु हेरम्ब B. C. E. २ रणित for
रसित N. ३ एताश्चन्दनाश्वकर्णकेसरपाटला- A. N. एताश्च चन्दनाश्वकर्णकेसरपा-
टलाप्राय E.; परिणतमालूररु N. ४ N. om. गिरि; स्मारयन्ति B. E.; N. B.
om. खलु; तांस्तरुण N.; अथवद् for अवनद N. ५ अश्वकारि B. C.; गुरुगि-
रिनिकुञ्जगुलनिकुञ्जगभीरगङ्गरोद्गारगोदावरीमुखारितस्निग्धविशाल N. निकुञ्जगुलनिकुञ्जगभीर-
गङ्गरोद्गार B. गङ्गरोद्गारगोदा C.; गभीर A.; गोदावरीरवमुख A.; A. om.
स्निग्ध. ६ संभेदे पाविष्यमवानीतिर C. ७ प्रतिष्ठाविन्दु N.; E. om. इति.

जय देव भुवनभावन जय भगवन्निखिलनिगमनिधि ।

जय रुक्मिण्यश्चन्द्रशेखर जय मदनान्तक जयादिगुरो ॥

गयनमभिनीय । अयमभिनयमेवष्टयामलान्तुङ्गमानु-

र्मदमुखरमयैरीयुक्तसंस्तुतकेकः ।

शकुनिशवलनीडनिकतनिगद्यवर्मा

चित्ररति बृहदशमा पर्यतः प्रीतिप्रवर्णाः ॥

२८-२९. अष्टष्टयै शिवनुतिमाह । गयेति । गयनानां कार्यकारण-
भावन उत्पादक । दीव्यतीति देव स्तुतिपुक्त । भगवन् भगवत्त्वज्ञानं तत्
तथा च रागद्वेषादिरहित इत्यर्थः । स्तुतिफलमाह । अखिलनिगमनिधि
दीन्ददाति तादृशो निगमो वेदस्तन्निधे तत्कर्तः । यज्ञ । निगम
र्भावस्तदाश्रय । तथा च । वेदद्वाराविर्भावेन जगदुपकारक इत्यर्थः
ज्ञचन्द्रभूषण । तथा च । वेदकारणाय कृतशरीरपरिश्रम इत्यर्थः
पौरुषेयत्वाद्देवाप्रामाण्यं स्नादित्यत आह । मदनेति । सर्वदेवानाम्
नाशन निर्दोष । अत एव भगवन् । तथा च नीलदीपः । अ-
दौ गुरो । ब्रह्मादीनामित्यर्थात् । तथा च वेदस्य भगवत्कर्तृत्वम्

३०-३३. अयमित्यादि । अयं गिरिर्नैवगोहर्षं ददाति
नवीनप्रेषष्टयामनुङ्गमानुः । हर्षप्रीतमयूरस्त्रीकृता संस्तुता मि-
मयूरवाणी यत्र सः । शकुनिभिः पक्षिभिः शबलाः कर्बुरा ये
हाः पक्षिवासवशास्तैः स्तिग्धं वर्म शरीरं यस्य सः । तस्मात्
नाशेषपक्षिणो नीड एव वसन्तीति भावः । बृहदशमा विभुत्वप्र-
वाणी मयूरस्येत्यमरः । शबलैताश्च कर्बुर इति च । कुलायो-
मिति च । अनोकहः कुटः शाल इति च । शरीरं वर्म वि-

१ निखिलनिगम B.; अखिल for निखिल A. C.; नैव

२ जयत्रयादिगुरो E. जय जगदादिगुरो A. ३ चक्षुषी for मय-
कह B.

अपि च । दधति कुहरभाजामन्त्र मल्लुकयूना-

३५ १७७

मनुरसितगुरुणि स्यान्मन्त्रकृतानि ।

शिशिरकटुकषायः स्यायते सल्लुकीना-

मिभदलितविकीर्णप्रान्धिनिष्पन्दगन्धः ॥

अर्धमवलोक्य । कथं मध्याह्नः । तथाह्यत्र संप्रति

काश्मर्याः कृतमालमुद्रतदलं कोयलिकटीकते

३४-३७. दधतीत्यादि । अत्र गिरौ गुहावासिनां तरुणमल्लुकानाम-
नानि सल्लुष्मकघूत्कारध्वनयोगुत्तितेन प्रतिरवेण स्थूलानि स्थानं
। दधति । शल्लुकीनां वृक्षमेदानां गजखण्डितविस्तीर्णसंधिपूर्व-
गन्धः स्यायते निबिलीभवति । निष्पन्दः स्पर्शच्छिन्नशिरः शीतो
कटुः कषायः । स्थानमिति भावप्रधानो निर्देशः ॥ अन्वूलतं
मित्यमरः ॥

-४२. काश्मर्या इत्यादि । गम्भार्याः सकाशात्कृतमालनारम्भ-
तपत्रम् । धनच्छायमिति यावत् । कोवष्टिकः कोवा इति ख्यातः
ते गच्छति । गम्भार्या अल्पवल्गात् । यद्वा । कृता संपन्ना माला
त तं प्रदेशं गच्छतीत्यर्थः । तीरस्थोऽस्मन्तकस्तीरास्मन्तकः ।
दिः । अस्मन्तकोल्लकोल्ल इति ख्यात आश्रयको वा
अथ शिम्बिः शिखा लतामेदो वा तस्याश्विम्बिनं चुम्बनकरणं
गदशाः पूर्णिका पक्षजातयोपः धानीयानि धावन्ति गच्छ-
तसारता नीडं विहाय जलमनुगन्धन्तीत्यर्थः । यद्वा । तीरा-
वतिवीरणमपःपूर्णिका कुम्भीरमभिका धावन्ति व्रजन्ति ।
त्यक्त्वा तीरवीरणमिच्छामानुसरन्तीत्यर्थः । यद्वा ।

om. अपि चः । भाजो मन्त्रमल्लुक A. E. २ शल्लु० A. E. ३ ति-

N. ४ N. om. अर्धमवलोक्य; अर्धे before कथं N.; N.

संप्रति. ५ काश्मर्याः B. C. काश्मर्यान् N.

तीराश्मन्तकशिम्बिचुम्बिनमुखा धावनपः पूर्णिकाः ।

४०

दात्यूहैस्तिनिशस्य कोटरवति स्कन्धे निलीय स्थित

वीरुन्नीडकपोतकनितभनुक्रान्त्यधः कुक्कुटाः ।

तद्भवतु माधवमकरन्दावन्विष्य यथाप्रस्तुतं साधयामि ।

इति निष्क्रान्ता । विष्कम्भकः ।

अश्मन्तकं शिशिपावृक्षस्वरूपं शिम्बिचुम्बिनमुखाः । तिनितिशस्मातिपुष्पाण्य-
वृक्षस्य विल्लिवति स्कन्धे प्रकाण्डे क्छायासेवनायै दात्यूहैः पालिभेदैः
कोण्डाडाडक इति ख्यातैर्निलीय स्थितम् । वीरुन्ता सीडं वासां पत्र-
कपोतस्य पाण्डुनामपासिणः शब्दितं लक्षोरुष्य कुक्कुभा अग्रस्तस्य
रुदन्ति । श्रीमतापाकपोता निजनीडवासिनः कुक्कुभाश्च पृषावा-
न्तीत्यर्थः । जातिस्वभाव एवासौ । पट्टा । कुक्कुभाः कन्दनपत्र-
यन्ति । अहो कपोतरुतमिन्धमिलपत्नीत्यर्थः ॥ गम्भारी सप-
काश्मरी मधुपर्णिकेत्यपरः । आरम्भे रात्रवृक्षशम्वाकचतुष्टय-
आरेवतव्याभिधानरुतनालसुवर्णका इति च । कोण्टिकट्टिष्टिभ्य-
आम्नातकेम्लिकायामश्मन्तको वीरणेपि च । शिशिपाश्मन्तक-
धराणि । शिम्बिः शिखा लताभेद इति विष्णुः । नाताचि-
पूर्णिकोति च ॥ पूर्णिका पट्टीति ख्याता फलविद्धेति ख्या-
तः पूर्णिका कुम्भीरमक्षिकेयापि धराणि । दात्यूहः कान्तक-
मरः । तिनितिशे स्पन्दनो नेमी रयद्वृत्तिमुक्तक इति च । अस्त्री
स्कन्धः ख्यादिति च । तिनितिरिः कुक्कुभा उग्र इति च ॥ मा-
पत्नी । तदित्युपसंहारे । विष्कम्भक इति । शुद्धविष्कम्भकोपम्

१ तीराञ्चिकोजिपि C; चुम्बित C. E.; चुम्बन B.; भवः ।
तिनिशस्मातिपुष्पाण्य- २ तिनितिशस्य E. तिनितिशस्य N.
३ यान् for भान् B.; सान्नायमि A. संतायमि C. for सान्नायमि
मः N.

४५

ततः प्रविशती माधवमकरन्दौ ।

मक० । संकरुणं निःश्वस्य ।

न यत्र प्रत्याशाभ्यनुपतति नो वा रहयति

प्रविशितं^१ चेतः प्रविशति च मोहान्मृतमसम् ।

अकिञ्चित्कुर्वाणाः पश्य इव तस्यैव तथ्यमहो

विनातुर्वाप्तत्वाद्विषादे परिवर्तमह इमे ॥

माध० । हा प्रिये मालति किमिति । कथमविज्ञातत्वं मद्भुतं ज्ञातं
व्यसितासि । मन्त्रकरणे प्रसीद सभात्रय माम् ।

प्रियमाधवे किमसि कथयस्वला

ननु सोहमेव यमनन्दपत्न्या ।

शुद्धौ मध्यमपात्रेण संस्कृतीक्या निबध्यते ॥ इति ।

७-५०. न यत्रेवादि । यैरस्याभिस्तादृशां राजसैन्यां जितमिमे
एवमिहादिपुत्तौ पुनःपुनर्वर्त्तमाने । यत्र पिपत्तौ चित्तम् ॥ कर्तुं ॥नानुगच्छति न वा त्यजति । अन्यथाप्यतिरेकानि श्रूयात् । तथा
जिती न वेति न ज्ञायत इति भावः ॥ रहस्यामे स्वार्थे णिच् ॥

पुनःपुनः प्रेरितं सचेतः पुनर्मोहरूपमादान्धकारं प्रविशति ।

निवमिति न जातीम इति भावः । अत एव कामप्यर्थक्रियाम-
पश्य इव ।५७. यत एवाविज्ञातं तद्वमत एवाश्चर्यम् । पूर्ववसिता
ता । संभावयाभासय । प्रियेत्वादि । हे प्रियमाधवे मयि
सि । माधवान्पशङ्कामपनयति । ननु हे अहमेव स यं पूर्वं तवमाधवी मकरन्दश्च A. N. २ निःश्वसन् for संकरुणं निःश्वस्य E.
तस्य. ३ नो रहयति च E. ४ प्रविशितं B. E.; तु for च E. N.६ कसिं प्रयच्छ मे एतेवचनं कथमपि B.; A. om. मद्भुतं; विषे
or मद्भुतं; वास्तवा B. भयकाना N. for पर्यवेतिना

स्वयमागृहीतिकमनधिकङ्कण-

स्तत्र मूर्तिमानिव महोत्सवः करः ॥

यथस्य मकरन्द दुर्लभः पुनर्जयानि तावतः स्नेहस्य संभवः ।

भरतकुसुमक्षामैरङ्गैरनङ्गमहाज्वर-

क्षिरमधिरतान्माथी सोढः प्रतिक्षणस्तरुणः ।

तृणमिव ततः प्राणान्मोक्तुं मनो विधूतं तथा

किमपरमनो निर्व्यूढं यत्कार्पणसाहसम् ॥

अपि च । मयि विगठितमन्याशत्याद्विवाहविधेः पूरा

करः स्वयमनन्दयत् । तथा च मायवान्यशङ्कामपि मा कथा दत्तं ना

नः । आगृहीतनीषद्गृहीतं सात्त्विककामादिना चपलतया गम्यमानः ।

तः । पदः । आगृहीतमभिगृहीतं करसमर्पणात् । अत एव मूर्तिमान्

हृदयमहो महोत्सव इव । सोऽपि गृहीतमण्डनो नन्दकश्च भवति ।

वमिति पाठ उच्चैर्गृहीतमित्यर्थः ॥ कङ्कणं मण्डनं सूत्र इति निष्कर्षः ।

सात्यमनुरमृतिः करप्रहणमहोत्सवानुभवात्तरुणस्यात्तदभ्यासात् ॥

स्यास्थाम्भारसमुत्था श्रुतिदर्शनसंभवानुरमृतिः ॥ इति ।

५८-६२. सरसेत्यादि । तथा कामगृहात्तरुणस्यादशकौ

सोढः । अनङ्ग एव महाज्वर इति वा । ननुपशमशुभ्रङ्गैः ।

संततमर्मव्यथाकारी । अत एव प्रतिमुदूर्तगुन्धनमोचनः । पुन

त्वमुक्तम् । ततः प्राणान्मोक्तुं तथा मनो विशेषेण निरपेक्षम्

अत एव तृणमिव । सारमाह । इतः कार्पणसाहस्यदपरं कि

तु न किमपीत्यर्थः । यत्कारस्यापणं स्वयमेव दानं तदेव साह

निःशेषेण दोषमपहाय वृत्तम् । फलकान्तकानां तान्निषेधात्

१ अयमगृहीत A. E. अयमागृहीत N. २ पुनरसादशस्य स्तो

लकु N. ४ इति for मनो Com.; ननु for यत् R.

विकलकरुणेर्मर्मच्छेदव्यथाभिधुरैरिव ।

स्मरति रुदितैः स्नेहाकूतं तथा व्यतमोदसा-

६५

वहमपि यथाभूवं पीडातरंगितमानसः ॥

साविगम् । अहो नु खलु मोः ।

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा न न भिद्यते

बहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति नेतनाम् ।

वृणमिवेत्यत्र लिङ्गवचनभेदे नोपमादोषो भवति । रसान्तर्गतत्वेन
मितामनुद्वेगात् । यत्रोद्वेगो न धीमतामिति दण्डिवचनात् ।

६२-६५. मयीत्यादि । सखे असौ प्रिया स्नेहोद्भूतं रुदितैस्तथा

स्तारप्रामास यथा पीडाचपलचितोद्भमप्यभूवं मूतोस्मीति स्मरति । इति-

तार्थः । अन्यथा कर्माप्राप्तिः । रुदितस्य करुणजन्यत्वात्करुणहेतुमाह ।

हविषेः पूर्वं माये नैराश्याद्विकलानि स्वविषयव्यावृत्तानि करुणानी-

णि तैर्लक्षिता । अनेन मोह उक्तः । लक्षणे तृतीया । कीदृशैः ।

उद्वेगयोर्दानैरिव । अनेन निःश्वासवचमुक्तम् । निःश्वासेन मर्म-

वचनात् । तथा च निःश्वासरुदितमोहैः करुणरस उक्तः । यद्वा ।

रौर्ध्वतनोद्भुदितैरिव । इतरसयम् ।

-७०. अहो नु खलु मो इत्याश्चर्यं । दलतीत्यादि । मम हृदयं

द्वीर्यते । सखेदनत्वात् । दृढोद्वेगम् । नैव द्विधा भिद्यते द्विधा

वति । स्फुटिते पीडोपशान्तिरिति भावः । तुशब्द एवार्थे पुन-

र्न भिद्यत इत्यर्थात् ॥ भिद्यत इति कर्मकर्तरि तङ् ॥ अथ च

भिद्यत इति विरोधाभासः । एवमुत्तरत्रापि । विड्वलः कायो मोहं

A. N., मर्मच्छेदव्यथामधुरैरिव B. २ स्मरति B. स्मरविलसिते

या for तथा B. ३ तथाभूवं N. ४ B. om. अहो-भो; E.

सखे E. ६ तूवं for मोहं B.

ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसा-

त्प्रहरति विधिर्ममस्छेदी न कुन्तति जीवितम् ॥ ७

मक० । वैयस्य निरवग्रहं दहति देवमिध दारुणो विवस्थान् ।
इयं च ते शरीरायस्था । तस्य पञ्चमलः परिसरं मुहूर्तमास्यता-
म् । अत्र हि

उन्मालवालकमलाकरमाकरन्द-

निप्यन्दसंघैलनमांसलगन्धवन्धुः ।

दधाति न तु चेतनां त्यजति । पुनश्चेतन्ययोगात् । नियरे मोहो दुःखा-
ज्ञानात्कृतार्थः स्यामिति भावः । तदिहाध्यात्मिकाविपद्गुणः । अन्त-
र्दाहः शरीरं दीपयति न भस्मसात्करोति । कास्त्वेन भस्मसात् न च
तीक्ष्णः ॥ सातिः कास्त्वेन ॥ तथात्वे दुःखाज्ञानमेव स्यादित्याशयः ।
नाधिभौतिकी विपदुक्ता । तदिह व्याधिदशायां मोहादय उक्ताः । य-
मनःसंमोहरावाङ्महाहवृक्षादिभिस्तथा ।

शिरसो वेदनाभिश्च व्याधेरभितयो भवेत् ॥ इति ।

इह कायावच्छिन्न आत्मा कायपदेनोक्तः । अन्यथा मोहस्यास-
कावेसंभव इत्यवधेयम् ॥ स्त्रियां कूर्तिस्तनुसानूतिवत् ॥

७१-७७. जडतानिवृत्त्यर्थं माधवमन्यधितं कर्तुमाह ।

इति । निरवग्रहं निष्प्रतिबन्धं यथा । उपवेशनकरमाह । उन्मा-
समीरो वायुरिह त्वां प्रीणयिष्यति प्रीतिं करिष्यति । तशीय
प्रीष्मान्तेल्पोदकतयोद्भूतनाशे चाला ये पद्मसंघास्तेषां पुष्प-
णेन यन्मिश्रणं तेन मांसलः पुष्टो यो गन्धस्तन्निवम् । अग्रे
कल्लोलशीकरैः शीतलो जडो मन्दः । यद्वा । शीकर एव

१ माधव after व्यस्य A. E. N.; दत्त इव for दैनमिव
after विवस्थान् C.; B. om. इयं च—^१वस्था; तदे for परिसरे
अथ N. for अत्र. ४ उन्मालवाल C. E. ५ संघैलन A.

त्वां प्रीतिविप्यति परःपरिवर्तमान-

कल्लोलशीकरतुषारजडः समीरः ॥

परिक्रम्योपविशतः ।

मंक० । सौगतम् । भवत्येवं तावदाक्षिपामि । प्रकाशम् । वयस्य माधव

एतस्मिन्मन्दकलमुल्लिखामि पक्ष-

व्याधूतस्फुरदुदुदण्डपण्डरीकाः ।

वाष्पाभः परिपतनोदमान्तराले

दृश्यन्तामविरहितश्रियो विभागाः ॥

माधवः सौवेगमुत्तिष्ठति ।

इत्यर्थात् ॥ आकरो निवहोत्पत्तिस्थानश्रेष्ठेषु कथ्यत इति मेदिनी-

॥ माकरन्दः ॥ तस्येदमित्यण् ॥

७९-८४. आक्षेपोन्वयमनस्कता । एतस्मिन्नित्यादि । अत्र सरसि प्रदेशा दृश्यन्ताम् । अश्रुपूर्णनेत्रतयादर्शनमाशङ्क्याह । एकस्य लस्य परिपतनमन्वस्योत्थानं तयोर्मध्ये । कीदृशाः । हर्षाव्यक्तमधु-सविशेषपक्षकम्पितवलदीर्घनालपद्माः । नीलोत्पलयुक्ताश्च । पूर्वं पद्ममुक्तमिह तु नीलपद्ममात्रमित्यपौनरुक्त्यम् । यद्वा । पूर्वं श्वेतम् । इह तु नीलं तदित्यदोषः । श्वेतस्यामकमलसंवलनेना-क्ता । अविरहिश्रिय इति पाठे श्रीः शोभा लक्ष्मीर्वा । सरसि तताधिवासात् । तथा च श्रीयुक्ता इत्यर्थः ॥ मलिनैर्मल्लिकाक्षारः ॥ मल्लिको हंसभिरप्येति मेदिनीकारान्मल्लिक आख्या यस्ये- । अनुप्रासश्च नागरागेति समानश्रुत्यापि संभवतीत्यवधेयम् । वातादिदुःसहत्वादिति भावः ।

ति N; पुरा for पुरः A; परिवर्तमानः C. २ इति before परिक्रम्य B. om. स्वगतं; तावदन्यतः प्रक्षिपामि A. E.; B. om. प्रकाशम्. E. मल्लिकाक्षि B. ५ दृश्यन्ता कुवलयिनी भुक्ती विभागाः ap- the reading of Com. ६ सोढेगम् A. B.

मक० । कैथं प्रतिपत्तिशून्यमुत्थायान्यतः प्रवृत्तः । निःश्वस्यो- ८५
त्थाय च । सखे प्रसीद । पश्य पश्य

वानीप्रसन्नैर्निकुञ्जसारितामासक्तवासं पयः
पर्यन्तेषु च यूथिकासुमनसां जालकैः ।

८५-९०. प्रतिवाक्यप्रदानादिश्रुत्यालोकनवर्जितम् ।

तूष्णीमावो विचेतस्त्वं जडतायां भवन्ति हि ॥

इति जडताचिह्नं माधवे सचमत्कारमाह । कथमिति । निरूप्य नेरं
जडता किं त्वनुस्मृतिरित्याह शून्यमिति । शून्यं निर्लक्षणमप्यतो गमने
नानुस्मृतिः । यद्वा । अन्यतः शून्यं मालतीपतिरित्यस्य ज्ञानात्
अत एव प्रद्वेषादन्यकार्योणां कथितानुस्मृतिरिति । अप्रतिपत्तिशून्यमि-
पाठेनयधानेन चैतन्पविरहो यथा तथोत्थायेत्यर्थः । वानीरेत्यादि ।
कुञ्जसंबन्धि नदीनां पयः पश्य । वेतसपुष्पैर्लभसौरभम् । तासां गे-
न्तेषु च यूथिकासुमनसां जालकैः कोरकैर्विकासितम् । यद्वा । यूथय
सुमनसश्च तासां जालकैः । यूथिका जूहीति प्राप्तिदा । सु-
जात्यः ॥ सुमना मालती जातिरित्यमरः ॥ तथा गिरेः सावूनक-
लम्ब्येह प्राग्भारेषु शिखरेषु वर्तमानैर्मधैर्वितानाप्यते । वित-
क्रियते । मयूरनृत्यविधाननिमित्तम् । निमित्तसप्तमीयम् ।
विकसत्कुटजपुष्परूपहासवत्सु । तदिह मयूरनृत्यार्थं मेघैर्वित-
र्हास इति यत्तत्पश्येत्यर्थः । एवं च कुटजवृक्षा द्रष्टारो मयूरा
वितानमिति नृत्यसामग्री । ध्वनिस्तु शिखण्डिपदेन पञ्च-
स्कन्धेन विदूषक उक्तः । प्राग्भारपदेन च प्राञ्जलीति प्राक्-
न्भारो दुःसहो पश्य स मूर्खो द्रष्टोकः । तस्य च हास-

९०

उन्मीलकुटजप्रहसिषु मिहोऽलम्ब्य सानूनिः

प्राग्भारेषु शिखण्डितपण्डकविधौ मेघैर्वितानाप्यते ॥

अपि च । जृम्भाजर्जरडिम्बदम्बरघनश्रीमन्कदम्बदुमाः

शैलाभोगमुवो भवन्ति ककुभः कादम्बिनीश्यामलाः ।

यद्वा । शिखण्डपदेन त्रिशिखण्डयोगितया बाल उक्तः । तस्य च नये मूर्खो हसत्येव ।

वालानामपि कर्तव्यं त्रिशिखण्डविभूषणम् ॥

इति बालानां शिखण्डत्वे मानम् ॥ वानीरवज्जुला इत्यमरः । शारको जलकं क्रीडे कलिका कोरकः पुमानिति च ॥ वितानमाचरतीत्यर्थे ण्डन्तादिकि वितानाप्यत इति रूपम् ॥

९१—९४. जृम्भेत्यादि । सखे शैलपर्यन्तभूमयो जृम्भया विकासेन रितः पृथग्भूतो यो डिम्बो गोलकस्तस्य उम्बरेणारम्भेण व्याप्ता अत एव पन्तो नीपवृक्षा यत्र तादृश्यो भवन्तीति यत्तत्पश्येत्यर्थः । एवं सर्वत्र मेघमालाश्यामा भवन्ति । यद्वा । कादम्बानां कलहंसानां स्त्रियः स्यस्ताभिः श्यामाः । नदीप्रवाहानां कच्छाः कूलान्युद्विर्विकन्दलैर्नवाकुरैः कान्ता मनोज्ञा ये केतकवृक्षास्तद्धारका भवन्ति ।

यन्कन्दलः कन्दो यस्य कान्तकेतकस्येत्यर्थः । यद्वा । उद्यन्यः लीवृक्षस्तं कान्तकेतकं च विश्रुतीत्यर्थः । वनानां माला-
व्यक्तीभवत्सौरभानि यानि शिलीन्ध्रलोत्रकुसुमानि तैः स्मेरा मनोज्ञा वा ॥ शिलीन्ध्रं कन्दलीपुष्पमिति विश्वः ॥
ल [सून] इति ख्यातम् । वनमिह पद्मं जलं विपिनं वा ॥
प्रजम्भयोरिति विश्वः । डिम्बोण्डेपि च गोलक इति धर-

उद्यत्कन्दलकान्तकेतकभूतः कच्छाः सरिस्त्रोतसा-
मौषिर्भूतशिलीन्ध्रलोधकुसुमस्मेरा वनानां ततिः ॥

माध० । सखे पश्यामि किं तु दूरालोकरमणीयाः संप्रत्यरण्यगि-
रिभूमयः । तत्किमेतत् । सास्रम् । अथवा किमन्यत् ।

उत्फुल्लार्जुनसर्जपासितवह्न्यौरस्वश्यामरू-

प्तेङ्गुलेखलितेन्द्रनीलशकलस्तिग्माभुदश्रेणवः ।

णिः । उम्बरोस्त्री समारम्भ इति विश्वः । कादम्बिनी मेघमाला कादम्ब-
स्त्री च कथ्यत इति शाश्वतः । कन्दलः कलहे कन्दे मत्स्यामदुरसंघ-
योरिति मेदिनीकारः । पुंसि कच्छस्तथाविध इत्यमरः । वने नीरम्बुजे
श्रीवं काननेप्यालये वनमिति मेदिनीकारः ॥

९७-१००. उत्फुल्लेत्यादि । अधुना त एते दिवसाः प्राप्ता
मनोराज्येन मया धृता इत्यर्थः । इह त एत इति सर्वनामभ्यां दिनानां
त्युत्कण्ठाहेतुत्वं ध्वनितम् । कीदृशाः । उत्फुल्लाम्यामर्जुनशालाभ्यां वारि
सुरभीकृतो वह्न्यौरस्वः प्राच्यो यो सञ्ज्ञानिलः प्रचण्डवायुः प्राच्येण्य
वा तस्य प्रेङ्गुले आन्दोलनं तेन खलिताः स्वस्थानच्युता इन्द्रनी-
लखण्डा इव इयामा मेघपङ्क्तयो येषु ते । अर्जुनग्रहणेपि द्विर्
सर्जस्य ग्रहणं कदम्बाद्युपलक्षणार्थम् । तथा श्रीधोषतप्तमहीसे
भवन्तः । ईषदृष्टौ तदुद्गमात् । घर्मस्य श्रीधस्य विगमोपग-
आगम आगमनं तयोर्व्यतिकरः संबन्धस्तेन श्रियं शोभां वे-
लं येषां ते । यद्वा । घर्माग्मसः स्वेदजलस्य यौ विगमागमौ
तिकरः संभेदः । वर्षारम्भ इत्यर्थः । तस्य श्रीः संपत्तिस्तद्वा

१ B. has lost the part from उद्यत्कन्दल to कि
२ मणिर्गोशिली० N. ३ दूरालोक E.; संप्रत्यरण्य N.; A. N
४ सर्ज C.; सञ्ज्ञानिल A. E. ५ प्रेङ्गुलखलि० N.; तेदृश
C.; निवय for शकल E.

धारासिक्तवसुंधरासुरभयः प्राप्तास्त एतेधुना

१०० धर्माभोविगमगमयतिकरश्चोद्वेदिनो वासराः ॥

हा प्रिये मालति

तरुणतमालनीलबहुलोन्नमदम्बधराः

शिशिरसमीरणैवधुतनूतनवारिकणाः ।

कथमवलोकयेयमधुना हरिहेतिमती-

र्यः ॥ पौरस्य इति पुरसस्यक् ॥ झञ्झा ध्वनिविशेषे स्यादिति मेदिनी-
कारः ॥ तदन्वितोनिलो झञ्झानिलः । यद्वा । झञ्झानिलः प्रावृषेण्य
श्रुति रत्नकोशः ॥ अत्र वास्यमानेति कर्तव्ये संपूर्णक्रियत्वपरनिष्ठाप्र-
यान्तवासितपदोपादानात्मस्तपुष्पसौरभसंकान्तिर्वायोर्ध्वनिता । अत
। मलयानिलाञ्जझानिलोत्कर्षः कटाक्षितः । उन्मादावस्थो माधवः ।
मादश्चेष्टवियोगात् । यदाह ।

इष्टजनस्य वियोगादुन्मादो विभवनाशाच्च ।

०२-१०६. तरुणेत्यादि । कथमधुना दिशोहमवलोकयेयम् । त-
लानीलास्तद्वद्वा नीलाः प्रचुरा उद्गच्छन्तो मेघायासु ताः । शी-
तनवजलकणाः । हरैरिन्द्रस्य हेतिरस्त्रं धनुस्त्वद्वतीः । मदकलमयू-
लैः शब्दवतीः ॥ कलहं कलकलेपि चेति विश्वः ॥ सरित इति
तैविम्बेन मेघवत्त्वम् । हरेः रुष्णस्य हेतिश्चक्रं तन्नामकपक्षियुक्ताः ।
ईशानं दुःखमयत्वेनैव । यदाह ।

तून्पश्यति दुःखार्तः सर्वान्दुःखसमाश्रितान् ॥ इति ।

प्रबन्धेन वर्षाकाल उक्तः । यदाह ।

ध्वनीषकुटजैः शाद्वलैः सेन्द्रगोपकैः ।

मन्दकलनीलकण्ठकलहैर्मुखराः कुकुभः ॥ १८

शोकाति नाटयति ।

मक० । कोऽसिदारुणो दग्धाविपाकः संप्रति वयस्यस्य । सात्वम् ।

मया पुनर्वज्जायमानेन विनोद आरब्धः । निःश्वस्य । एवं च पर्य-

वसितं प्राप्यैव नो माधवं प्रति प्रत्यागा । समयं विलोक्य । कथं

प्रमुग्ध एव ! आकाशे । मालति मालति किमपरं निरनुक्रोशासि ।

अपहरिततैवान्धसे त्वया विहितं साहसमस्य लक्षणा ।

तदिहानपराधिनि प्रिये सखि कोयं करुणोद्विग्नक्रमः ॥

कथमद्यापि नोच्छसिति । हन्त मुषितोऽस्मि दैवेन ।

मेघवतैः सुखस्पर्शैः प्रावृद्धानं प्रदर्शयत् ॥

शोकेति । मूर्च्छितः पततीति भावः ।

१०८—११३. विनोदश्चित्तस्वास्थ्यम् । प्रमुग्धः संज्ञाशून्यः

अनुक्रोशानुकम्पा तद्विपरीतासि । अपेक्षादि । अभाणितमात्रादिकं हे त

अस्य लोभेन त्वया साहसं कृतम् । तदिह प्रिये प्रीतिं निरपराधेति निर्-

क्रमः कोयम् । केयं परिपाटिस्तवेत्यर्थः । कथमीदृशं पति त्व

निर्दयासीति भावः । उच्छ्वासः संज्ञालाभः ।

१ इतिः C. सरितः noticed by Com. for कुकुभः. २ इति B. शोकाति C. ३ कथमति C. कोऽसिदारुणो B.; C. om. सं after संप्रति N. ४ वज्रमयेन A. E.; वज्जायमानेन पुन विनीदनाया पुनर्वज्जानेन वज्रमयेन किल विनीदनं आरब्धं N.; कोणि before विनीद निश्चय A. C. E. N.; A. E. om. च. ५ प्राप्यैव माधवप्रत्या नी माधवप्रत्याशा N. ६ वयस्य after एव C.; N. om. आका E. and रा N. before मालति; A. E. N. om. one मा निरनु N. ७ साहसमण्यलक्षणा N. ८ उद्विग्नः क्रमः B. ९ E. om. भस्मि; N. om. दैवेन.

मातर्मातर्दलति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः

११५

शून्यं मन्ये जगदकिरितज्वालमन्तर्ज्वलामि ।

सीदन्नन्वेतमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा

विष्वक्मोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥

कष्टं भोः कष्टम् ।

बन्धुताहृदयकौमुदीमहो मालतीनयनमुग्धचन्द्रमाः ।

१२०

सोयमद्य मकरन्दनन्दनो जीवलोकतिलकः प्रलीयते ॥

हा वयस्य साधव

गात्रेषु चन्दनरसो दशि शारदेन्दु-

रानन्द एव हृदये मम यस्त्यमासीः ।

११४-११८. मातरित्यादि । मातर्मातरित्यावेगः । द्विधा भवति
ददयमिति पीडा । अवयवसंधिः शिथिलीभवतीत्यस्वस्थता । विश्वं शून्यं
न्य इति बाह्यासंवेदना निर्वेदः । अविरतज्वालं यथा तथान्तर्ज्वलामीति
ान्ताजनितो दाहः । अन्तरात्मा निरालम्बः सीदन्नवसादं गच्छन्गाढान्य-
मज्जतीवेति ग्लानिः । विष्वक्सर्वतो मोहश्छादयतीति मोहः । मन्द-
हो किं करोमीति दैन्यम् । किमित्यर्थः । सर्वनामत्वान्ता-
॥ विष्वगित्यत्र सुषमादित्वात्त्वम् ॥ परिदेवितमाह । कष्टमिति ।
१९-१२५ बन्धुतेत्यादि । सोयं बन्धुसमूहश्चित्तकार्तिकयुत्सवो
नेत्रबालचन्द्रो मकरन्दहर्षजनकः सर्वजनतिलकोद्य प्रलयमाप-
त्यः ॥ मह उदय उत्सव इत्यमरः ॥ गात्रेष्वित्यादि । यस्त्वं मम काये
आसीः । सुखस्पर्शत्वात् । नेत्रे शरत्कालीनचन्द्रः । आनन्दजन-
ित आनन्द एव साक्षाद्वर्ष एवासीः । तं त्वामतिक्रान्तमकस्मादेव

तं त्वां निकामकमनीयमकाण्ड एव

कालेन जीवितमिषोद्वरता हतोस्मि ॥

स्युशन् ।

अकरुण वितर स्मितोज्ज्वलां दृशयतिदृशण देहि मे गिरम् ।

सहचरमनुरक्तचेतसं प्रियमकरन्द कथं न मन्यसे ॥

माधवः संज्ञां लभते ।

मक० । सोच्छ्वासम् । अयमचिरधीतराजपट्टस्य मांसलाच्छविर्- १३
वज्रलक्ष्मस्तोयसीकरासारेण प्रियवयस्य मे जीवयति । दिष्टया समु-
च्छसितस्तावत् ।

मम जीवनमिषोद्वरतोन्मूलयता कालेन समयेन यमेन वा हतोस्मि ।

यथा जीवनोद्वरेहं हतस्तथा त्वद्वद्वारेपीति भावः ।

१२७-१३०. सोन्मादो विलपति । अकरुणेत्यादि । हे निर्दय
हासमनोज्ञां दृशं देहि । हासपूर्वं परस्परार्थः । यद्वा । स्मितेन विकासे-
नोज्ज्वलां विकसितामित्यर्थः । वचनादानादतिदारुण हे मे वार्षं देहि ।
मित्रमनुरक्तचित्तं हे प्रियमकरन्द कथं न मन्यसे । कथं नाङ्गीकरोषि
इहावेगादीनां सत्त्वात्करुणो रसः । यदाह ।

इष्टनाशधनापायबन्धुव्यसनताडनैः ।

शापह्नेशोपधातैश्च जायते करुणो रसः ॥

अश्रुतिश्वासवैषम्यस्वस्ताङ्गैश्च स्मृतिसपैः ।

परिदेवितशोकादौरभिनेयः स सूरिभिः ॥

अचिरधीतत्वेन राजपट्टस्य नीलवस्त्रिगन्धवे उक्ते । राजपट्टं
ख्यातम् । रुचिरा दीप्तिमती मांसला घना च्छाविः कान्तिर्यस्य

१ तत्त्वा A. तं ता B. E. २ माधवस्य स्युशन् C. ३ प्रियं for
४ सहचरलक्ष्मस्तोय N.; श्रीकरा° E. N.; °सरवर्षेण B.; A. E. o.
om. मे; संजीवयति N.; दिष्टया जगदुच्छसितस्तावत् A. यदुच्छसि° fo
C. E., उच्छ° for समुच्छ° B.; माधवः after तावत् B.

माध० । तत्कमत्र विपिने प्रियावार्ताहरं करोमि । विलोक्य ।
साधु साधु ।

११९

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-

खलिततनुतैरङ्गामुत्तरेण स्रवन्तीम् ।

उपरि विघटमानः प्रीढतापिच्छनीलः

श्रपति शिखरमद्रेनूतनस्तोयवाहः ॥

सर्भसमुत्थापोन्मुखः कृताञ्जलिः ।

११२-१२९. वार्ताहारो दूतः । अतिप्रवृद्धकालतया दूतप्रेषण-
म् । यदाह ।

प्रसह्यमानकानातो बहुस्थानसमुत्थितः ।

स्वावस्थादर्शनार्थं तु प्रेषयेद्दूतमात्मनः ॥

फलेत्यादि । नवमेघो गिरैरग्रं श्रपति । फलभारपाकश्यामजम्बूनि-
कुञ्जात्खलनेनाल्पकल्लोलां नदीमुत्तरेण नद्या उत्तरसमीपे ॥ एनया

द्वेतीया ॥ कीदृशः । उपरि विघटमान उर्ध्वस्थानं त्यजन् । विका-
सितमालपुष्पानीलस्तद्वद्वा नीलः । उपचितघनमालेति पाठ उप-

ता घना च माला येषामित्यर्थः । घने नूतनत्वेनातिश्यामता । यदा ।

निमुपरि विघटमानो विविधप्रकारेण श्रपन् । उत्तरेणोत्तरदेशे ॥

ते विभक्तिप्रतिरूपको निपातः ॥ किञ्चिदेवोत्तरेणेतिवत् । आ-

तया घटेः सकर्मकता ॥ स्रवन्ती निम्नगापगेत्यमरः ॥ कृता-

त्यनेन विनय उक्तः । विनयपूर्वकश्च संदेशः कार्यः । यदाह ।

संदेशं चैव दूत्यास्तु प्रदद्यान्मदनाश्रयम् ।

स्येयं समवस्थेति कथया विनयेन हि ॥

यव A. B. तत्कमित्राव N.; E. om. विपिने; प्रियाया वल्ली C.;

२ परिणामश्याम N. ३ तनुशरीराम् N.; स्रवन्ती C. E. ४ वशि-

A.; ५ सामकोट N. ६ सारं for सर्भसं A. E. उन्मुखं E.

कच्चिसौम्य प्रियसहचरी विमुदालिङ्गति स्वा-
भाविर्भूतगणयसमुत्वाश्वातका वा भजन्ते ।
पौरुष्या वा सुखयति प्रसूताधुसंवाहनाभि-
धिर्ष्वगिधश्चसुरपनिधनुर्लक्ष्मीं तनोति ॥

आकर्ष्य । अथ प्रतिरवधरेतकन्दरानन्दिताः कण्ठनीलकण्ठकलकेका-

१४०-१४३. कच्चित्त्वादि । प्रार्थनाचितं सुभगप्रभमाह । हे
सौम्य सुन्दर प्रिया वल्लभा सहचरी सततानुगता विमुदालिङ्गति क-
च्चित् । कथयेत्यर्थः ॥ कच्चिकांमप्रवेदन इत्यमरः ॥ विरहित्वेन कान्तापि-
लाषाप्रथमं कान्तसंगमप्रभः ॥ चारुचन्द्रजयोः सौम्य इति शब्धतः ॥
प्रियालिङ्गने सुखं तद्विरहे दुःखमिति त्वमपि जानासीति ध्वनितम् ।
यद्वा । कच्चिदेवमभिमतं ममेत्यर्थः । उत्पन्नस्नेहेन सुभगाः सुप्रवाश्वात-
कास्व । सेवन्ते । वा समुच्चये । अनेनार्धिसंपत्तिरुक्ता । पुरोवातश्च मूढ-
प्रेरणाभिस्त्वां सुखयति । अन्योपि सहायश्चरणमुष्टिग्रहणादिरूपसंवाहनां
कुरुत इति ध्वनिः । अनेन सहायसंपत्तिरुक्ता । विष्वक्त्वतो लक्ष्मीं
शोभां विभ्रदिन्द्रधनुः ॥ कर्तुं ॥ लक्ष्म चिह्नं तव तनोति । अनेन प्रसाधन-
मुक्तम् । विश्वं विभ्रदिति पाठे हे विश्वं विभ्रदुवनं दधानम् । वर्षेण सस्वा-
दिसमृद्ध्या जगदुपकारकत्वमुक्तम् । प्रसाधनमाह । इन्द्रधनूर्कं चिह्नं
तव शोभां तनोति । विम्बं विभ्रदिति पाठे तु विम्बं मण्डलं शोभां तनो-
ति । कीदृशम् । इन्द्रधनुश्चिह्नं विभ्रदधानम् । तद्विह जगदुपकारकतया
ममाप्युपकारं करिष्यसीति भावः ।

१४४-१५०. गर्जितेनानुमतिमाह । अये इति । प्रतिशब्दभ-
रितकन्दरत्वेनानन्दिता समृद्धोक्कण्ठा यस्य सः । यद्वा । आनन्दिता

१ सहचरी A. २ मुखराः B. E. सुभगाः Com. for सुभगाः.
३ विभ्रदिन्द्रधनुः B. विभ्रद्वीचं सु. १. १ विभ्रन् and विं विभ्रन् n. added
by Com. ४ कथ किमयं प्रतिरव B.; अये for अये Com.

१४५ नुबन्धिना मन्दं कृतेन मामनुमन्यते । यावदभ्यर्थये । भगवन् जीमूत
 दैवात्यर्थेर्जगति विचरन्निच्छया मत्प्रियां च-
 दैवशास्यादौ तदनु कथयेर्माधवीयामवस्थाम् ।
 आशातन्तुर्न च कथयतात्यन्तमुच्छेदनीयः
 प्राणत्राणं कथमा करोत्यायताक्ष्याः स एकः ॥

१५० सहर्षम् । अथे प्रचलितस्तदन्यतः संचरामि । परिक्रामति ।

दृष्टा उत्कण्ठा उद्धृता इत्यर्थः । मन्दं गभीरम् । अनुमन्यते स्वीकरोति ।
 आर्तिवशाद्देवत्वारोपणेन भगवन्निति । अवधारणे यावत् । जीमूत मेघ ।
 दैवादित्यादि । इच्छया जगति विचरंस्त्वं मत्प्रियां यदि दैवशास्त्रपद्वेद-
 क्षसि तदा प्रथमं तां प्रबोध्याथ माधवदशां कथयिष्यासि । अवस्थानि-
 वेदनेन तन्मरणमाशङ्क्याह । कथयता त्वयाशा पुनःसंगमप्रत्याशा सैव
 तन्तुः । जीवनवन्धहेतुत्वात् । नैवात्यर्थमुच्छेदाः । चैवार्थे । अत्र हेतु-
 माह । स आशातन्तुरेकस्तस्याः प्राणत्राणं कष्टाकष्टया करोति नाहमि-
 त्यर्थः । इह तावत्कालं सा जीवति न वेति संभावना दर्शनस्य दैवादित्य-
 नेनोक्तम् । प्रसङ्गतो मत्कार्यमिति जगति विचरन्मित्रेनोक्तम् । मत्प्रि-
 यामित्यनेन सुकुमारत्वादिना विरहदुःखात्तद्विष्णुतोक्ता । आदावाश्वासनं
 वार्ताश्रवणपटुत्वार्थम् । अत्यन्तमित्यनेन मध्यमविधया दशाकथनम् ।
 तेन च तन्नैराश्यनिषेध इत्युक्तम् । कथमपीत्यनेनाशातन्तुमात्रं तद्रक्ष-
 णाय कल्पत इत्युक्तम् । आयताक्ष्या इत्यनेन कटाक्षादिस्मरणेन गुण-
 कीर्तनम् । माधवस्येयं माधवीया ॥ वृद्धाच्छः ॥ उन्मादावस्थेयम् । असंबद्धप्र-
 लापात् । सहर्षत्वं मद्बचनमङ्गीकृत्य प्रचलित इति ।

१ A. E. om. मन्दः मन्थते इदमेव तावत् B.; यावदभ्यर्थये A.; जीमूत
 N. २ दैवात्यर्थेर्जगति तां मत्प्रियां मालतीं चेदाश्रयादौ B.; मालतीं for इदं
 च N. ३ दैवशा E. N.; माधवस्यावस्थाम् N.; तावन्त्यच्छेद C. ४ तावत्
 B. स च C. ५ अथे for अथे A. E.; B. om. अथे; प्रचलितस्तावदयं तद०

मक० । साकृतम् । कथमिदानीमुन्मादोपरगो माधवेन्दुमा-
स्कन्दति । हा तात हा अम्ब हा भगवति परिव्रापस्य परिव्रापस्य ।
पठ्य माधवस्यावस्थाम् ।

माध० । विषप्रमादः ।

नवेपु लोभप्रसवेषु कान्तिर्दृशः कुरङ्गीषु गतं गजेषु ।
लतासु नम्रत्वमिति प्रमथ्य व्यक्तं विभक्ता विपिने प्रिया मे^३ ॥
हा प्रिये मौलति ।

मक० । सुहृदि गुणनिवासे प्रेयसि प्राणनाथे
कथमपि सहपांसु क्रीडनप्रौढसख्ये ।

१५१-१५६. उपरागो राहुग्रासः । शैशवे संकटप्रदेशे पितादीनां
स्मरणस्य स्वप्नस्ततया विरहसंकटेऽपि तदाह हा तातेति । प्रमादोऽपि यत् ।
नवेष्टित्यादि । नूतनलोभपुष्पेषु कान्तिः पाण्डिमा गौरत्वं वा । इह नवमद-
न स्निग्धतोक्ता । दृशो विलोकितानि हरिणीषु । गमने हस्तिषु । नम्रत्वं ल-
तासु । इति शब्द आद्यर्थे । हेला लीलेषामी हावा इति वत् । प्रमथ्य मारयित्वा
मे प्रिया विपिने विभक्ता खण्डखण्डीकृत्य धृता । यदा । इतिः प्रकारार्थः ।
तेन लोभप्रसवादिभिर्मे प्रिया विभागीकृता । कान्त्यादिविभागद्वारा प्रिया-
विभाग एवोन्नीयत इत्यवधेयम् । विपिन इति प्राणिवधस्थानाभिप्रायम् ।

१५८-१६४. सुहृदीत्यादि । हे हतहृदय कथमपि विदीर्य द्विधा
त्वं न प्रयासि । इतेति निन्दायाम् । मित्रे गुणनिधानेति प्रेमवति जीवेश्वरे
सहधूलिक्रीडागाढमैत्रे कान्तावियोगमनोव्यथाव्याधिमन्तर्दधाने सति । सुहृ-

१ सङ्गेऽपि A. N. स्वयत् B. for साकृतम्; °राग एव माध० C. N. २ A.
E. om. हा; त्रापस for परिव्रापस्य B; B. N. om. ono परिव्रापस्य. ३ मध-
वस्थो A. E. माधवस्थामवस्था N. ४ विपिनकथं सर्वेनोक्तोऽपि after माध० A.
५ लोभप्रसवेषु C; दृशो कुरङ्गीषु N; कुरङ्गीषु गजेषु वा A. C. E. ६ विपिने
A. C. E.

१६०

प्रियजनविरहाधिक्याधिषेगं दधाने

हतहृदये विदीर्य त्वं द्विधा न प्रयासि ॥

माध० । सुलभानुकारः खलु जगति वेधसो निर्माणसंनिवेशः ।
 भवत्येवं तावत् । उच्यैः । अयमहं भोः प्रोणपत्य भूधरारण्यवासिनः
 सत्त्वान्विज्ञापयामि भो मुहूर्तमवधानदानेनानुगृह्यन्तु भवन्तः ।

१६५

भवद्भिः सर्वाङ्गप्रकृतिरग्रणीया कुलवधू-

रिहस्यैर्दृष्टा वा विदितमथ वास्याः किमभवत् ।

वयोवस्थां तस्याः शृणुत सुहृदः यत्र मदनः

दित्यादौ हेतुहेतुमद्भावः ॥ शूलः स्त्रियां पांसुर्नेत्वमरः ॥ प्रियाविभागाशङ्क
 निरस्तीति सुलमेति । संनिवेशः प्रकारः । अनुकारः सादृश्यम् । तथा च लो
 भप्रसवादीनि प्रियाकान्त्याद्यनुकारीणि न तु सा विभक्तेति भावः । सत्त्वा
 न्प्राणिनो विज्ञापयामीति सानुनयं वचनम् ।

१६५-१६८. भवद्विरित्यादि । भवद्विरिहस्यैः सर्वाङ्गेषु स्वभावर
 म्पां सा कुलवधूर्दृष्टा वा । अथवास्याः भवद्भिः किं विदितमभवत् । शुभ
 मशुभं वा किं विज्ञातामित्यर्थः । ननु तस्याः किं वय इत्याह । हे सुहृद
 स्तस्या वयोवस्थां शृणुत । यत्र वयोवस्थायां हृदि मदनः प्रगल्भग्यापारं
 वपुषि भुग्धो बालश्चरति । एतेन वयःसंधिरुक्ता । सर्वाङ्ग्येनेनाभिज्ञान
 प्रकाशनम् । कुलवधूत्वेन चाञ्चल्याभावः । इहस्यैरित्यनेन परिचयचात्
 री । वाकारद्वयेन दर्शनवृत्तान्तयोः सफलत्वं दर्शयति ।

१ व्याख्येयं N. २ हृदयं विदीर्य किं नि [दि?] वा किं न वसि C.; विदीर्य for विदी
 E. ३ आहवस्येत्याप after माध० A.; B. om. खलु. ४ B. N. om. उच्यै
 भयमयं भोः E.; वारिणः for वासिनः A. C. E. ५ ते before मां A. C. E
 अवधानेमान् C. E.; A. C. E. om. भवन्तः. ६ खलु वधू B. विदितम
 R. मदनः यत्र E.

प्रागल्भ्यापारश्चरति हृदि मुग्धश्च यषवि ॥

कष्टं भोः कष्टम् ।

केकाभिर्नीलकण्ठस्तिरयति ध्वजं ताण्डवादिच्छलण्डः ।

कान्तामन्तःप्रमोदादभिसरति मद्भ्रान्तताण्डकोरः ।

गोलाङ्गुलः कपोलं छुरयति रत्नला कौमुदेन प्रियायाः

कं याचं यत्र तत्र ध्रुवमनवसरश्चरति यथाविभावः ॥

अयं च । दन्तच्छुदाहणिमरन्ति तन्मन्तदन्त-

मुन्नम्य चुम्बति वलीवदनः प्रियायाः ।

कामिण्युक्कप्रसवपाटलगण्डपाटी-

पाकारुणस्फुटितदाडिमकान्ति यकजम् ।

सुरते निःसाध्वसता प्रागल्भ्यं समुदाहृतम् ॥

इति भरतः ।

१७०—१७३. केकाभिरिति । किं यत्र तत्र याचं । अपि तु न किमपि प्रार्थये । यतोप्रस्तावप्रस्तोधिभावोर्थित्वम् । अनवसरणम् । नृपादुद्गतापिच्छभारो मयूरः केकाभिर्वचनं छादयति । चकोरः पद्मिभेदो मत्ततया भ्रमत्तारकः संश्रित्तर्हर्षाप्रियामभिसरति । गोलाङ्गुलः स्वाममुखो वानरः पुष्पजधून्वा कान्तायाः कपोलौ चित्रयति । अतः सत्त्वानामन्यत्रासक्ततयार्थित्वानवसर इति भावः । ध्रुवङ्गुलीशध्रुवमगोलाङ्गुलवलीमुखा इत्यमरमाला ॥ कं याचं इति पाठे कं प्राणिनं प्रार्थय इत्यर्थः ।

१७४—१७८. दन्तत्पादि । वलीवदनो वानरोयं कान्ताया मुखमुक्षिप्य चुम्बति । कीदृशम् । अधररागेण रक्ता मनोज्ञा दशना यत्र तत् । का-

१. A. N. om. कष्टम्. २. स्वययति for निरयति N. ३. कान्तामन्तम्. B. C.; ० हभिरसति C. ४. कौमुदेन B. ५. किं याचं B.; यत्र तत्र N. ६. रत्नदन्तकान्ति N. ७. कान्तिव्यक्त N.; पाठे A. B. C. ८. यकान्तरम्. Com.

एष प्रियतमास्कन्धविश्रान्तकरः करो । कथमन्नाप्यनवसरः ।

कण्डुकैर्द्वलितेक्षणां सहचरीं दन्तस्य कीटया लिख-

न्प्रायव्यतिर्कीर्णकर्णपयनैराह्लादिभिर्धौजयन् ।

जम्घार्धैर्नयसैलकीकिसलयैरस्याः स्थितिं कल्पय-

न्धन्यो धन्यमतद्भुजः परिचयप्रागल्भ्यमभ्यस्यति ॥

अन्यतोवलोक्ष्य । अयं तु ।

नान्तर्वर्तयति ध्वनत्सु जलदेष्वाभन्दमद्राजिते

नासन्नात्सरसः करोति कथलानावर्जितैः शैवलैः ।

म्पिलो रोचनीवृक्षः ॥ स्वार्थे कन् ॥ तस्य प्रसवेन पुष्पेण फलेन वा रक्त-
गण्डप्रदेशः । पाकान्तरमान्तिमपाकस्ततः स्फुटितं विदीर्णं पदाङ्गिमफले
तत्कान्ति । तत्तममित्यर्थः । रोहिण्यनवसर एव ॥ शाखामृगवली-
मुखा इत्यमरः । काम्पिलः कर्कोशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्वपीत्यमरः ॥
रोहिणानो कर्को रोहणवृक्षः ।

१७९-१८२. कण्डित्वादि । अयं सुकृती धन्यहस्यस्याः प्रिया-
याः परिचयप्रागल्भ्यं सुरतानिःसाध्वसतामनुतिष्ठति । कीटशः । कण्डूतिमु-
दितेक्षणां प्रियां दन्ताप्रेणालिखन्नीषदुल्लिखन् । कण्डूयनित्यर्थः । अत एव
कण्डूकाले कुङ्कलितेक्षणायं ति । पययिण क्रमेण निक्षिप्तौ कर्णौ तयोर्धौतैः
सुखदैर्धौजयन् । कवलितार्धैर्नयसैलकीकिलवैरस्याः प्राणधारणं कल्पयन् ।

१८३-१८७. नान्तरित्यादि । अयं स्तम्भेरमो हस्ती ताम्पति
ग्लानो भवति । नूनं निश्चितं प्रेयसीविश्लेषेण विह्वलः । जलदेषु ध्वनत्सु

१ अन्यतोवलोक्ष्य । अथ एष प्रियतमा B; अथ अयं च रोहिणानो कर्कोश N;
विश्रान्तकरः C; रोहिणानो कर्कोशस्कन्धविश्रान्तकन्धरः before करो A. E.; अस्य
for भव B. २ कुङ्क A. N.; °क्षणामनुचरी A. E. ३ लोचयन् C. ४ शङ्करी
A. E.; किशल E.; कारयन् for कल्पयन् N. ५ मन्वे for धन्ये B;
क्रम for प्रागल्भ्य N. ६ A. E. om. अन्यतोवलोक्ष्य. ७ कालान्याधितिः A.

दानज्यानिविषादमूकमधुपव्यासङ्गदीनाननो

नूनं प्राणसमावियागविधुरः स्तम्भेरमस्ताम्यति ॥

अलेभ्येनायासितेन । एष सानन्दसहचरीसमाकर्ण्यमानमधुप-
भीरकैः^३गर्जितध्वनिरपरो मत्तमातङ्गयधुपालः प्रत्यप्रविकसित-
दम्बसंघातमुभि शतिलामोदबहलसंवलितमांसलकपोलनिष्यन्दकद-
न्तिकषायै^४मदूलितकमालनीखण्डे^५प्रकीर्णपुष्पकमलकेसरमृगालवि-
सम्बोषद्रम्भोरमुद्रतकण्ठगर्जनं नान्तर्वर्तयति न करोति संपापस्य-
त्सरस आवर्जितैर्मिलितैः शैवलैः कवलान् करोति । मदहान्यो विषा-
दस्तेन मूकानां भ्रमराणां व्यासङ्गेनान्वचित्तया शोच्यमुक्तः । यद्वा
व्यासङ्गे विशेषेणासङ्ग इत्यर्थः । तदिह मदहानिश्चिन्तया संतपात्
दीनत्वमधोमुखचिन्तनात् । एतेनानुस्मृतिसंजाता विषयव्यावृत्तिरुक्ता

१८८—१९५. अहमिवायमपि कान्तातिरिक्तमन्यत्र वृत्तित्वेन
आह । अलमिति । रतौसुक्यान्मधुरकण्ठगर्जितश्रवणाद्वा सानन्देति
मातङ्गो हस्वी । संपातः संपर्कः । संगलितो मिलितः । मांसलः प्लिनः ।
निष्यन्दो मदः । कषायः सुगन्धिः । करदो गण्डदेशः ॥ सुरमौ च
कषायः स्यादिति शाश्वतः ॥ समुदूलितमुन्मूलितम् । पर्णं पत्रम् ॥ तालो

१ योगमधु^० E. २ तदलम्^० C.; मेनायाग^० N.; अन्यतः सान्तराम ।
निलोत्प । before एष A. सानन्दं before एष N.; सानन्दं मह^० C. ३ गम्भीर-
भीरकैः^३भनेः प्रवृत्तनवयौमेनामप्रस्तुतामेदसतर्पप्रस्तुतमकरदमुद्रमदवर्तिरसंसादस-
चिसौमन्तानुरेकेन्द्रनिकरक्षणद्वारायमानरणकरश्रेकारसंभारश्रवणालिप्तिकर्णो योदावरी-
योवरवासितामेदमकरदमुद्रिलमलयानिलोत्पलसिनामलविहितललितकमलपरपरपुष्पपरिमल-
प्राग्भारध्वजसुखिनैर्द्विध्वययोगेरोन्मत्तमातङ्गयधुपालः प्रत्यप्रविकसित B.; ४ रपरोत्तमभातेग
०.; ५ रपरोत्तम मत्तमातङ्गयधुपालकः पत्यप N.; विकशिप्य A. E. ४ संगत C.
तौ N. for संगत; बहुल for बहल A.; संकलि [त] E. संगलित B. for
पवर्जित; ५ मादमेदुरकपोल N. ५ कषायं समुद्र^० C. कषायकरदः समुद्र^० A. कर्ष-
यतकरदः समुद्र^० E. वेदप्रकीर्णकेसर N.; प्रकीर्ण A. प्रकीर्ण C. for विषकीर्ण;
पत्र for पर्ण C.; B. om. मृगाल; N. om. विम.

सर्वान्नुलोमलाङ्कुरनिकरमनवरत्नप्रवृत्तकमनीयकर्णतालताण्ड वप्रचल-
जैर्जगि जलतरंगविततनीहारमुत्तस्तकुररसारमं सरोवगाह विहरति ।
भवन्नाभायं । महाभाग नागपते श्लाघ्ययौवनः खल्वसि कान्तानुव-

११६ विचार्यमप्यस्ति भवतः । किं न । सापवादम् ।

लीलास्वातमृणालकाण्डकवलच्छेदेऽप संपातितः

पुण्यपुष्करवासि ५ परमगण्डूयसंक्रान्तयः ।

सेवः सीकरिणा कणे विहितः काम विराम पुन-
नं स्नेहादनरालनालनलिनीपत्तातपत्रं धृतम् ॥

गितक्रियामाने मध्यमाङ्गुलिभित्त इत्यमरमाला । नीहारस्तु कुहेलिकति
शरावली ॥ कुररः पतिभेदः । अनुवृत्तिः सेवा । सापवादं सदोषम् ।

११६-२००. लीलायादि । श्रीडोन्मूलितनिसदण्डकवलसमा-
प्तिषु विकसत्पद्मसुरमितस्य जलस्य गण्डूयसंक्रान्तयः संवन्धाः संपादिता
दत्ताः । पुष्पादिति पाठं पुष्पीभवदित्यर्थः । अम्भःकाण्वता स्थूलहस्तेन सेकः
कृतः । तदिदं द्वयं कामं युक्तमेव । दोषमाह । विरामे सरोवगाहविरतौ गम-
नकाले पुनरकुटिलनालपद्मपत्रच्छत्रं न स्नेहादृतम् । एतदपुक्तमित्यर्थः ।
अतः कान्तानुवृत्तिं न जानासीति भावः ॥ पुष्कराभोरुहाणि चण्डमरः ॥

गण्डूयपदेन स्वयं पीत्वा जलदानं ध्वनितम् ॥ नलिनी पद्मिनी पद्म

१ N. om. क्रोमक; २ रमनोहरमं C. ३ रतिकिरमं B. for ३ रतिकिरमं
० लाङ्कुरमाहरत्ननवरत्न A. E.; N. om. कमनीय; A. E. om. कर्ण; प्रचलकं
जगैरि A. B. E. सङ्घटनजगै ० C. २ जगैरितरलजल N.; नीहारसमुद्र
A.; नीहारसमु ० E. नीहारं समु C.; कौजलि for विहरति B. N. ३ ० ताम्र
B.; ० तैरसमाये A. ० तैरसमाये E.; A. om. महाभाग. ४ A. E. N. ०
किं न; न after सापवादम् N. ५ खंड for काण्ड B.; संवर्तिनाः A. E.
६ त्रिक A. E. N. ७ न for न N. नाल for नाल A. B. E.;
for पद्म N.

कथमवधारणातीतसं व्रजति । इत्तं मूढ एवास्मि योस्मिन्वनेचरे ।
वयस्यमकरन्दोचितं व्यग्रहराज । हा प्रियवयस्य

धिगुच्छसितैर्वैशासं मम यदिःधमेकाकिनो

धिगेव रमणीयतां त्वदनुभावभावादृतं ।

त्वया सह न भाति योत्र दिवसोपि स न्यसता

मित्यमरलता । अगलः कुटिलं मत इति मेदिनीकारः ॥ आतपात्वायत
इत्यातपत्वमित्युचितं पदम् । चलच्चित्तत्वेन पार्श्वस्थं मिवमपश्यन्तलेद-
माह कथमिति ।

२०२-२०५ धिगित्यादि । इत्येकाकिनो मम पदुच्छसितवैशा-
सं प्राणधारणदुःखं तद्विवृथा । एकाकिरमम इहेतु । धिगेव रमणीयवस्तु-
भवान्मृगामाविन इति मुख्यपाठः । रम्यपदार्थविषयानुभवान्निष्कलोत्पादशी-
लान्धक् । रमणीयवस्तुमवादिति पाठे वृथाभाविनोऽनुभवान्मृगवस्तु धिक् ।
निष्फलं तज्ज्ञानमित्यर्थः । धिगेव रमणीयतां त्वदनुभावभावादृतं इति पाठे
मम सौन्दर्यादिकं धिक् । कुतः । तवानुभावः सहमानस्तत्र भावोभिप्रायस्त-
विना । पट्टा । अनुभावे वागङ्गसत्त्वाभिनये भावः सत्यं तं विना ।

वागङ्गसत्त्वाभिनयेनुभावस्तु मृदो वृषेः ॥

इति भरतः । भावादित्युक्ते योगे पञ्चमी ॥ त्वया मकरन्देन तया मालत्या च
सह यो दिवसो नास्ति सोऽपि दिवसो विनोयताम् । अन्यत्र मालतीमकरन्दा-
भ्यां या प्रमोदमृगतृष्णा मम जायते तामपि धिक् । युक्त्या विना दैवान्मे

१ निरूप्य before कथम् B.; व्रजति B. जयति for व्रजति E.; मूढ
एवास्मिन्वने ° A.; वनेचरेति वयस्य N. २ न before वयस्य ° E.; A. E. om.
प्रियः मकरन्द after ° वयस्य N. ३ पदुच्छसित N. वैशासं समपरीत्यो ° E.
४ (2nd line) - धिरोऽपि रमणीयवस्तुमवादनुभावमिति N. धिगेव रमणीयवस्तुमवाद-
नुभावमेव G. धिगेव रमणीयवस्तुमवादनुभावमिति : Com. ° नुभावदृष्टा ° noticed
by Com.; त्वदनुभाव E. ° न वयस्य च दिवसः स विनोयता A. E. N.; योत्र
for भाति C.

१०५

प्रमोदमृगतृष्णिकां विगपरत्र या जायते ॥ ३६

मक० । अये उन्मादमोहान्तरितोपि मां प्रति कुतश्चिद्भङ्गना-
त्यबुद्ध एवास्थ सहजस्नेहसंस्कारस्तैदसनिहितमेव मां मन्यते ।
पुरः स्थित्वा । एष पार्श्वधर एव ते मकरन्दो मन्दभाष्यः ।

माध० । प्रियवयस्य संभावय परिध्वजस्व माम् । प्रिया तु मालती
११० प्रति निराशः परिश्रान्तोऽस्मि । इति मूर्च्छति ।

मक० । सैर्हर्षम् । एष संभावयामि जीवितेश्वरम् । विलोक्य
तकरुणम् । हा कष्टम् । अविर्भूतमपरिध्वङ्गात्कण्ठ एव निश्च्यतनः
संवृत्तः । तत्कर्तृमिदानीमाशाव्यसनेन । सर्वथैव मे नास्ति शयस्य
इति युक्तः परिच्छेदः । हा वयस्य

११५

यत्स्नेहसंज्वरवता हृदयेन नित्य-

भावद्वेषयु विनापि निमित्तयोगात् ।

हर्षोप्याभासीभूत इति भावः । अत एव प्रमोदस्य मृगतृष्णाया रूपके-
णालोक्तव्युक्तम् ।

२०६-२१४. उन्माददशायामनिश्चयावतः कुतश्चिद्व्युक्तम् ।
व्यञ्जकासंस्काराभिव्यञ्जकात् । प्रबुद्ध उद्बुद्धः । संभावय पालय । श्रमा-
द्वैराग्याच्च मूर्च्छेत्येतदर्थं निराश इत्युक्तम् । जीवितेश्वरमित्यनेन तुल्या जी-
वनसामर्थ्युक्ता । निश्चेष्टः प्रलययुक्तजनाकातेः । परिच्छेदो निश्चयः ।

२१५-२१८. यदित्यादि । स्नेहरूपसंतापवता हृदा विनापि भय-

१ प्रमोदमृग N.; या मानुषे A. E. का मानुषे N. for या जायते. २ ०तीपि संप्रत्यय
मां प्रत्ययप्रतिकूलः यतः कुतश्चिद्भङ्गनात्यबुद्धः A. ०तीपि मां प्रत्ययप्रतिकूलः यतः कुतश्चिद्
C. ०तीपि संप्रत्ययं यतः कुतश्चिद्भङ्गनात्यबुद्धः E. ३ तस्सनिहितमेव मां न मन्यते N.
४ स after ते N.; ते वयस्यमकरन्दो सर्वदैवः B. ५ परिध्वज्य संभावय मां N.; B.
om. तु. ६ प्रति निराशपरिश्रमसंतृप्तोऽस्मि B. निराश एव संतृप्तोऽस्मि N.; मूर्च्छितः पतति
for इति-०ति B., E. om. इति, N. om. इति-०ति. ७ A. N. om. सर्वथैव;
स्थान एव N.; एवं for एव A. E. ८ कटं कथमाविर्भूत N.; निश्चेष्टः संवृत्तः B.;
वृत्तः for संवृत्तः A. E. ९ तत्किमिदानीमां A. E.; B. om. एव; प्रियवयस्य;
C.; सर्वथा नास्ति प्रियवयस्यो भय N.

त्वद्यापदो गणयता भयमन्वभावि

सत्सर्वमकपद एव मम प्रेशान्तम् ॥

सखे वरं ते एवातिक्रान्ता मुहूर्तास्तथाविधमपि भवन्ते येन
चेतयमानमनुभूतवानस्मि । इदानीं तु

भारः कार्यो जीवितं वज्रकील काष्ठाः शून्या निष्फलानीन्द्रियाणि ।

कष्टः कालो मां प्रति त्वत्प्रयाणे शान्तालीकः सपत्तो जीवलीकः ॥

कारणेन सकर्षं भयं नित्यमन्वभाष्यमनुभूतं पतन्त्यै मम भयं त्वदीयवि-
पत्तीर्गणयतः संभावयत एकस्मिन्क्षणे परिसमाप्तम् । कदा ते किं
स्वादिभ्यादिभयं प्रकृतदशया प्रशान्तमिति भावः । एतत्पक्षे गणयतेति
पाठे विधिनेत्यर्थात् । यद्वा । त्वद्यापदो गणयता हृदा यद्वयमनुभूतं तदधुना
गतमित्यर्थः । तथा च त्वन्मित्तमधुना तु सहेतुकैव विधादिति भावः ।

२१९-२२२. वरं मनामिष्टे ॥ मनामिष्टे वरं यत्तु कश्चिदाह
तदव्ययमिति शाश्वतः ॥ अव्ययतामनेकार्थत्वादुक्तोक्तः सुखम् एव । से-
तयनानं चेतनावन्तम् । भार इत्यादि । कार्यो भारो धर्तुमशक्यः । भा-
रणाशक्पतया व्याधिः । जीवनं वज्रकीलकमनुच्छेदनात् । यमेन यर्मच्छे-
दः । यर्मच्छेदेन चिन्ता । दिशः शून्या इति जडता । इन्द्रियाणि नेत्रादी-
न्यफलाणि कार्याशमाणि । वातादिपयाग्रहादैन्यम् । कालः कष्टो दुःखदः ।
दैन्येन जीवनाक्षमता । संसारः सर्वत्र प्रशान्तदशेतः । तथा च त्वां
विना न मज्जीवनमिति भावः । त्वत्प्रयाणे तव गमने विनाश इति
भावः । सतिसप्तमीयम् । मां प्रतीति सर्वत्र योज्यम् । यद्वा । पृथिव्यादि-
ब्रह्मन्तरेके प्रधानद्रव्यदूषणेन दोषमाह । तत्र काय इति पृथिव्या जीवन-

१ त्वद्यापदो A. E.; गणयता भय B; ख्य for गण N. २ प्रणष्ट for
प्रशान्तम् N. ३ तेषन्त for त A. E.; भयता परतो for सखे वरं त एव N. अति-
क्रान्तवन्तः C; दिवस before मुहूर्ताः B; C. om. भवन्ते; चेतयतम् N;
भयं for शान्तम् C; B. om. भयम् and has मयेदानीं तु. N. om. इदानीं
तु—जीवलीकः. ४ जीवितं शक्यम् E. कीलः C.

विचिन्तय। तर्हि नु खलु माधवास्तमयसाक्षिणा मया भवितव्यमिति
जीवामि । भवत्वमुष्माद्विरिशिखरात्पाटलावत्यां नियत्य माधवरथ
२२५ मरणोपेतो भवामि । किञ्चित्परिकल्प्य सकरुणं निवृत्त्यावलोक्य च ।
कष्टं भोः कष्टम् ।

तदेतदसितोत्पलद्युतिसरीरमस्मिन्मम-
नैर्ममातिदृढपीडनैरपि न तृप्तिरालिङ्गनैः ।
यदुल्लसितैरिस्मया वत निपीतवत्यः पुरा
१३० नवप्रणयविभ्रमाकुलितमालतीदृष्टयः ॥

मित्यात्मनः काष्ठा इति दिश इन्द्रियाणीतीन्द्रियाणां काल इति कालस्य
लोक इति विषयाणां दोष उक्तः । शाब्तायेकोनुपभोग्य इत्यर्थः ।

२२३-२३०. अस्तमयो विनाशः । व्याधिशायामयम् । यदाह ।

निर्वैदश्वैव चिन्ता च दैन्यं ग्लानिः श्रमस्तथा ।

अस्तम मरणं चैव व्याधौ तु करुणैश्च ॥

प्रादव्यवहरी नदीभेदः । प्रियदर्शनार्थं निवर्तनम् । मूर्छां दृष्ट्वा सकरुणम् ।
तादृशं दृष्ट्वा सखेदमाह । तदित्यादि । सखे यत्तवाङ्गं नीलनलिनश्यामं
तदेतत् । अस्मिन्ने गान्धासञ्जनैरप्यालिङ्गनैर्मम तृप्तिर्नाभूत् । यदङ्गं न-
वस्नेहविलासव्याकुलमालतीदृष्टय उपचिताद्भुताः पूर्वं निपीतवत्यो मि-
त्यादरेणावलोकितवत्य इत्यर्थः । वत खेदे ।

१ A. B. E. om. विचिन्त्य; C. om. खलु; B. N. om. मया; E.
om. इति जीवामि; °मित्यतो जीवामि N. २. E. has lost भवत °—भवामि; वतव्याद-
for भवत्वमुष्माद् N.; एव before विरि A. E.; °आवर्तौ N.; B. om.
पाटलावत्यां; N. om. माधवरथ. ३ °मरुतो N. साधनमरणमप्योपेतो B.; भवि-
ष्यामि for भवामि C.; A. E. N. om. किञ्चित्परिकल्प्य; परिकल्प्य for किञ्चित् N.;
माज्जोपय A. E.; A. E. N. om. च. ४ °समाति ° B.; °विद्वेष्टो B. N.;
°अलिङ्गिते B. ५ °सिन्धुविभ्रमं सधु निर्मित ° B. E. N.

आश्चर्यम् । एतस्यां नानावचरमे वयसि तावतो गुणसमाहारस्य
संनिवेशः कथमिवामूत् । सखे माधव

आपूर्णश्च कलाभिनिन्दुः को वातश्च राहोर्भूलः

सजातश्च घनाघनो जलः । त्वेवात् ।

निर्यतश्च फलेग्रहिद्विभे

त्वं चूडामणितां गतश्च जः

ततोऽपि तदेव तावदेव गतमपि वयस्यम् । अतएव त्वेन संसारेण
मर्थः । परिष्वज्य । हा वयस्य विमलविद्यानिधे गुणगुणे मण्डली-

२३२-२३६. अचरमे नूतने । समाहारो मेलकाः । आपूर्ण
इत्यादि । सखे त्वं संसारस्य चूडामणीनूतश्च मरणं मातश्च । अत्र
तुल्ययोगितया दृष्टान्तमाह । निर्मलश्चन्द्रः कलाभिः पूर्णश्च राहोर्भूलः ।
मेघो घनाघनो वर्षाकाण्डश्च वातयोर्भाद्रिशकसितश्च । एवमेष्टः फलेग्रहिः
फलमारतानिर्वृत्तो जातश्च वनामिता दम्भश्च । यथा वनपीतायः ॥ भ-
नाघनो मत्तमने वर्षाकाण्डमहेन्द्रयोस्त्वामरमया ॥ मया । घनाघनो वि-
निविडः । घनशब्दस्यैवावस्था । ययोर्भाद्रशक इतिवत् । फलेग्रहिर्यथा-
तनात् । फलानि गृह्णाति धारयतीति फलेग्रहिः ॥ एवादन्यथः फले-
ग्रहिरित्यमरः ॥

२३७-२४८. एवं गते गृहितम् । अयमर्थः आलिङ्गनरूपः ।
मया सहैति शेषः । अपाश्चर्यो दुर्लभः । पत्न्यमावस्था शेषावस्था । आज-
न्मेत्यादि । हे पद्मास्य जन्मन आरभ्य यथैव तमे तुल्यगृहतया मातुः

१ आश्चर्यम् twice C; एकस्यावयवे A. एकस्यां वयो वयसि B. एकवाचरमे
E. तनावेनावयो N.; वयसि विधेयस्य गुण D. २ स एव मातुः स एव मातुः for
सखे मातुः B. ३ "यदिहम् A. C. ४ जगतां B.; प्रातिसि सुखी A. E;
सुखं for वशे B. C. ५ तिचन्व before तन् A.; A. E. N. om. अहं;
एनं for तावत् B.; प्रियवयस्य N.; एव for च N.; संसारेणैवार्थः N. ६ C. om.
हा; प्रियवयस्य N.; हा before तु°, मा°, का° N.

स्वयंप्राहजीवितेश्वर कामन्दकीमकरन्दानन्दनमुखचन्द्र भाष्य
२४० अथमन्त्रं ते जन्मन्यपश्चिमः पश्चिमावस्थाप्रार्थितो मकरन्दबाहुपरि-
ष्यङ्गः । संप्रति मुहूर्तमपि मकर जीयतीति मैव संस्थाः ।

आजं

मयैव

मा

निधीय ।

धृतया निरस्त-

२४० मेको निवापसलिलं पिबसीत्युक्तम् ॥ ४०

सकुर्यं विषुच्य परिक्रम्य च । इयमधस्तात्पाटलावती । भगवति
आपगे प्रियस्यैव सुहृदो यत्र मम तत्रैव संभवो भूयादमुष्य भूयापि
भूयासमनुसंहरः । इति पणितुमिच्छति ।

प्रविश्य सौदामिनी । वारयित्वा । वत्स कृतं साहसेन ।

स्वर्गं पीत्वाधुनात्वमेको निवापसलिलं प्रेतोदकाङ्गलि बन्धुसमुद्देन दत्तं
पिबसीत्येतदयोग्यम् । सहसानार्थमद्रमप्यागच्छामीत्यर्थः ॥ निवापः पितृदेये
स्यादित्यमरः ॥ आपगा नदी । प्रियस्येत्यारि । मित्रस्य संभव उत्पत्तिर्यत्र
समापि तत्रैव भूयात् । अमुत्रापरस्मिँल्लोके पुनरप्यस्यानुचरो भूयात्-
मित्यर्थः ॥ भूयादित्यादौ प्रार्थनायां लिङ् ॥

१ जीवितेश्वर हा सौन्दर्यविनिर्जनरतिरमणच्छाय हा कामिनीहृदयमन्त्र हा वा-
न्धवधो.नविशारचन्द्र हा कामन्दकी° A. E.; °नंदचंद्र B.; °नंदनचं-
द्रमुख C.; °नंदमुखचंद्रयः N. २ स for अत्र B.; B. om. आक्षिप्तः;
N. om. अत्र and जन्मन्यपश्चिमः; °वस्थां पणितो मक° A. B. E.
३ स एष A. E. for संप्रति; सखे before संप्रति C. N.; मैव A. एवं मा C.;
B. om. एवं; कुतः after संस्थाः N. ४ °वासतया A.; सदैव for सदैव B.
५ निषिक्तं N. ६ तत् for तं N. ७ N. om. करिक्रम्य च; भगवन्गौरिपते for
भगवति आपगे A. E. ८ प्रियसुहृदो A.; अमुत्र for अमुष्य A. ९ सहसा after
प्रविश्य A. B.; वारयितो for वारयित्वा B.; वत्स वत्स C.; कृतं कृतं N.; गच्छ for
कृतं A. E.

मक० । विलोचय । अवि^१ कामि । किमहं त्वया प्रतिविद्धः । ३०

सौदा० । आयुष्मन् किं त्वं मकरन्दः ।

मक० । मुञ्च स एवास्मि मन्दभाष्यः ।

सौदा० । वत्स योगिन्याश्च मालव्यभिज्ञानं ते भास्वामि ।

इति वक्रकुमालां दर्शयति ।

मक० । सोच्छ्रुत्वा सकरुणम् । अयि अपि ज्ञियसि मालती । २०

सौदा० । अथ किम् । अपि च वत्स किमन्यादित माधवस्य व-
दनिष्टं व्यवसिनोतीत्येकम्वितास्मि । अथ माधवः क ।

मक० । अयि तमहं प्रमृग्धमेव वैराग्यवत्परित्यज्यमानस्तद्वहि-
र्लूनीं संभाषयावः । इति त्वरितं परिक्रामतः ।

माध० । आश्वस्य । अये प्रतिबोधित एवास्मि केनापि । निधि- २६

२२६-२६४. अत्याहितं प्रमोहोभूत् । प्रमृज्जतो वायुः ।
उभयोर्मधवमकरन्दयोः ।

१ अयि B. चत्त A. E. for अयि; किमहेम^२ for त्वया? B. N.; प्रति-
तः A. E. कारितः B. for प्रतिविद्धः २ न before कि B.; N. om. आयु-
ष्मन्; अयि for कि N. उं मुन मां स B. मुन युव त C.; अयि after अस्मि
E. ४ C. om. च; चावधारयामि A. चावधारयति E.; ५ जान च जानमि ।
इति B.; N. om. इति. ६ सोच्छ्रुत्वाकरुण्य C. मकरन्दं च N.; A. E. N. om. अयि;
अयि for अपि A. E. ६ A. E. N. om. अयि च तद्वदेमे चत् after वत्स
B. ७ १ तमेतिवात्रकिनास्मि B. ७ तसि भोक्तृयोग्यास्मि C. A. E. om. तया-सिय;
C. N. om. अथ-क. उभयस्य for अयि B.; E. om. अयि; B. om. वैरा-
ग्यान्; N. gives तद्वदि &c. to शीत^४. ८ त्वरितं for त्वं B.; A. E. N.
om. इति; उभयस्य for परिक्रामतः N. १० द्विपदेकम् before आश्वस्य B.;
N. omits this speech here and puts it before मग्नन् गौरस्य;
आश्वस्य for आश्वस्य N.; अयि for अये A.; आश्वसित B. वञ्चित C. for प्रतिबोधित;
प्रतिबोधितानस्मि N.; अत्यापेक्षितस्य त्रिकोण before निधिय B. A. E. om.
निधिन्य.

न्य । नूनमस्यार्थमभिनवजीमूतजलविन्दुवाहिनः प्रभञ्जनस्यानपे-
क्षितारस्मदर्थस्थो व्यापारः ।

मक० । ^३ विलोक्य । दिष्ट्वा पुनः प्रवापन्नचेतनो वयस्यः ।

सौदा० । विलोक्य । संव्रद्ध्युभयोर्मालतीनिवेदितः शरीराकारः ।

१६५ माध० । भगवन् पौरस्यपवन ।

अभय जलदानम्भोगप्रतिप्रमोदय चर्तिका-

क्ललय शिखिनः केकोत्कण्ठान्कठोरय केतकान् ।

विरहिणि जने मूर्च्छां लब्ध्वा विनोदयति व्यधा-

मकरुण पुनः संज्ञाव्याधिं विधाय किमीहसे ॥

२६४-२६९. मूर्च्छयैव तं सोपालम्भमाह । भगवन्निति । पौरस्ये-
त्यनेन भिन्नदेशकथनम् । तेन सहजरुत्रिमवैरशङ्का निरस्ता । तत्र विर-
हिदुःस्वेव न कृत्यम् । अपि त्वन्यदपीत्याह । भ्रमयेत्यादि । जलपूर्णान्मे-
घांश्चलय । कोकिलान्दृष्य । केकयोत्कण्ठान्ध्वगलान्सेच्छन्वा मयूरा-
न्क्ललय नर्तय । कलेरनेकार्यत्वात् । केतकान्केतकीवृक्षान्कठोरय को-
रकिटान्कुरु । कोरकितत्वेन निम्नोन्नततया कठोरत्वं । केतक्यामपि
केतक इति शब्दभेदः । अत एव केतकाधानहेतोरिति मेघदूते । यद्वा ।
केतकीपुष्पाणि कठोरय विकासय ॥ तत्करोतीति णिच् । अस्मिन्पक्षे
लिङ्गमशिष्यम् । लोकाभ्रयत्वालिङ्गव्यत्यय इत्यवधेयम् ॥ विरहिजने
मूर्च्छां प्राप्य व्यधां स्काटयति सति पुनः संज्ञाव्याधिं चेतनारूपं
रोगं रुवा किं नमिच्छाति । महता दुःखितदुःखशान्तिः कियते । त्वं
प्रबोध्य दुःखयसीत्यनर्हम् । अत एवाकरुण इत्युक्तम् । प्रमोदय चातका-

१ A. E. om. अभय ; बहल before जीमूत B; A. E. om. विन्दु.
२ ० वरश्रीयं व्या० A. E., नूनमयमस्य नवजलधरपवनस्थानवैक्षितारस्मदर्थस्थो N. ३ दृष्टु
शोच्यते for विलोक्य B, A. E. om. विलोक्य. ४ संभवत्युभ० B; अनयोः for
उभयोः N. ५ वायो for पवन N. ६ कोकिलान् or कोकिलान् N. ७ केतक N.

मक० । सुकृतमखिलजन्तुजीवनेन सातरिचना ।

२

माध० । देवै वायो तथापि भवन्तमेवं प्रार्थये ।

विकसत्कदम्बनिर्कुम्भपांसुना सह जीवितं वह मम प्रिया यतः ।

अथ सौ तदङ्गपरिवासशतिलं मयि किञ्चिदर्पय भवान्हि मे गतिः ॥

कृताङ्गलिः प्रणमति ।

नित्यपि पाठः । प्रथमपाठे तु कोकिलप्रगोदो वर्णश्चपि कविसंप्रदाये
वर्ण्यते इत्यवधेयम् ।

२७०-२७३. सातरिचा वायुः । वातीति वायुरिवाधितपदस्या-
सेन जीवनयोग्यतोक्ता । तथाप्यनिष्टकरणादपि । विकसतित्वादि । मम
प्रिया यतो यत्र तं देशं मम जीवितं प्रकुलकदम्बसमूहभूषण सह प्रापय ।
घटय मे इति वा पाठः । सा विरहदीना प्रियेतातस्तस्मैजीवनाय ममजीवितं
नयेति भावः । पांसुना सहैवनेन परमाणुरूपं मे मनोपि तत्समूहे
गमिष्यतीति न मे प्रपत्तोपि स्यादित्युक्तम् । नो वा प्रियाङ्गसदायसिद्धि-
रिति यत्किञ्चिद्वस्तु मयि तदर्पय दोहः । ईरयेति पाठे ईरयेत्यर्थः । तदेव मे
तापशान्त्यै स्यादिति भावः । अत्र हेतुमाह । यतो मम भवान्याविराश्र-
यः । आश्रयस्याश्रितजीवनं युक्तमेवेति भावः । अपि वेति पाठेपिः
संभावनायाम् ।

१ नूनमनेनखिलजन्तुजीवनेन कृतं जीवनं for सुकृत—यना B. सुकृतमेव स.
कलजन्तु N.; after सातरिचना N. adds,

आपि च । एते केतकसूनसौमित्रपुत्रपरिदमभावागताः-

व्याल्लोलाकृतकराविकुण्डलपाञ्चजीवमुक्तमेनाः ।

किं चीनिद्रकवकुलकुटीसूजीकुलपद-
ग्रहव्यवहितिहारिणी विरहिणः कर्षति वर्धनिताः ।

२ भगवन् before देव B. N.; एतावत् for एता B. ३ °राम A. B;
पांसुना A.; जीवितं फल्य मे प्रिया N. ४ अपि वा B.; किञ्चिदीरय भवान् मे ग-
तिः A. E.; भवान् मे N.

२७५ सौदा० । सुसमाहितः खल्वभिज्ञानार्णस्यावसरः । भञ्जलो मा-
ला मुञ्चति ।

माध० । साक्रेतविस्मयहर्षम् । कथमियमस्मद्विरचिता प्रियतमा-
स्तनोन्नाहदुर्लभितमूर्तिरनङ्गमन्दिराङ्गनवकुलप्रसन्नमाला । निरुप-
सहर्षम् । कः संदेहः । तथा हि । स एवायमस्याः ।

२८० मुग्धेन्दुसुन्दरतदीयमुखावलोक-
हेल्यविशुद्धलकुतूहलनिद्रुवाय ।

२७५-२८३ समाहितो युक्तः । वायुप्राप्यनाप्रकरणात् । प्रियाङ्ग-
साङ्गिमालालोकात्सहर्षत्वम् । यदाह ।

माध्वे वाप्यप्राप्ये लब्धेयं प्रियसमागमे वापि ।

हृदयमनोरथलाभे हर्षः सजायते पुंसाम् ॥

उन्नाह उत्तरेषु उपरिवहनं वा । दुर्लभितवतिप्रिया । अनङ्ग एव मन्दिर-
मनङ्गस्य वा मन्दिरम् । मुग्धेत्यादि । अस्या मालायाः स एवायं
भागो यो लवङ्गिकाया अपि संतोषमकरोत् । अपिपदान्मालया अयो-
त्यर्थः । निषण्णं ग्रथितं ग्रन्थना यत्र सः । निषमण ग्रथित इति वा ।
अत्र हेतुमाह । मुग्धं मनोज्ञमिन्दुकान्तं यन्मालतीमुखम् । यदा । विरहा-
क्षामत्वादिना बालेन्दुकान्तं यत्तदास्यं तदालोके सति हेलया जृङ्गार-
चोष्टया विशुद्धलं सर्वतः वर्तमानं यत्कौतुकं तद्रोपनाय दुर्न्यस्तैः पूर्वग्र-

१ सुसमाहितः C; °ज्ञानस्वार्थावसरः B. °ज्ञानरक्षणस्य ° A. E; माधवस्याभ-
जौ भुक्तमाला B. भञ्जलौ भुक्तमालामर्षयति N. २ विज्ञेय before साकृत B;
विस्मयसहर्ष C; साकृतं सविस्मयं सहर्षं च N.; प्रियतमायाः स्तनो ° C; प्रियायाः
स्तनोद्वेददुर्लभित A. E. स्तनोद्वेदनदुर्लभित N. ३ °राग्य A. °राग्य N.
°राग्यवालप्रसन्न E; यदाकुतूहलं for प्रसन्न N.; समग्रनिरुप्य N. सत्वरं निरु-
प्य B. ४ B. N. om. सत्वरं; B. om. अपि; एवमस्याः for स—मस्याः N.
५ लोका for हेला C. २६

दुर्न्यस्तगुणैरचितोपि लघुङ्गिकावा-

स्तोषं ततान विषमग्रभिन्नोपि^२ भागः ॥

सहस्रोन्मादनुत्थाय । प्रिये^३ मालति इयं जीह्वसे । सकोपमिव ।

अथि मदवस्थानभिन्ने

प्रधान्तीव प्राणाः सुतनु हृदयं ध्वंसत इयं

त्वलन्तीषाङ्गानि प्रसरति भयन्तादिषु तयः ।

धनादन्वया दसैः पुण्यै रचितः । एतत्तु प्रथमाङ्क एव गान्तम् । ननु
हेला स्त्रीविषया । यदाह भरतः ।

गौतमे विदश स्त्रीणां विकारा नेत्रपातकाः ।

आदौ त्रयोङ्गनास्तेषां दश स्वाभाविकारूपाः ॥

तत्राङ्गजेषु हावहेलालक्षणम् ।

अक्षिभ्रुवोर्विकाराद्याः शृङ्गारस्य च सूचकाः ।

समोवारेचका भावा हावास्तेभ्यः समुत्थिताः ॥

य एव हावः सैवासी शृङ्गारससम्भवा ।

समाख्याता बुधैर्हेला ललिताभिनयात्मिका ॥

अतो माधवे हेलेत्युक्तम् । मैथुनम् । स्त्रीणामित्यर्थोपलक्षणत्वात्पुरुषेपि
कायावस्थासाम्याद्विलासवचनात् । यदाह ।

हेला हावश्च भावश्च व्याजो विश्रम्भभाषणम् ।

चाटुः प्रेमाभिसंधानं चक्रित च विलासितम् ॥

तत्र रागतः सहसा प्रवृत्तौ हेतुश्चित्तोत्थासो हेलीति । यदा । अवलो-
क्यत इत्यवलोकः ॥ कर्मणि चञ् ॥ इन्दुसुन्दरमालतोमुखेवलोक्या दृ-
श्या या हेला तथा विशृङ्खलं गन्माधवस्य कुतूहलं तद्रूपेनाप्येत्यर्थः ।

१ पुष्परत्नोपि A. C. E. २ ग्रथितभागः A. E. प्रथितौ विभागः G.

३ चंडि for प्रिये N.; ननु before इयं B.; विह्वल्यसे for जीह्वसे N. ४ मद-
नावस्था B.

स्वराप्रस्तावोयं न खलु परिहासस्य विषय-

स्तदक्ष्णोत्तनन्दं वितर मयि मा भूरकठणा ॥ ५५

२९० सर्वतो दृष्टा सानिर्वेदम् । कुतोत्र मालती । बकुलमालामुद्दिश्य ।
अयि प्रियाप्रणयिनि बकुलमाले उपकारिण्यसि । अतः स्वागतं भवत्याः ।

निष्प्रत्यूहः प्रियसखि यदा दुःसहाः संवभूव-

देहोर्दाहव्यसनगुरवो मन्मथोन्माथवेगाः ।

२८४-२८९. संकल्पलिखितप्रियादर्शनादर्थः । दर्शनाप्राप्त्या-
पुनराह । नन्विति । अत्राप्यलामादुपालभ्यतेपीति । परिहासाददर्शनमा-
शङ्क्य तदनवसरमाह । प्रयान्तीत्यादि । प्राणाः प्रयान्तीव सर्वतः शून्य-
त्वात् । हे सुतनु मनो व्यसत इव । मोहात् । अङ्गज्वलनमतिदाहात् ।
एतेन व्याधिरुक्तः । सर्वतस्तमः प्रसरतीव । अनेन जडता । सकले-
न्रियापामग्रहात् । जडतानन्तरं मरणशङ्कायामाश्वास एव युक्त इत्याह
तरोति । खलु निश्चये । यत एव ततो नेत्रपीतिं देहि । स्वं दर्शयित्वैः ।
मद्विषये निर्दया मा भविष्यसि । यद्वा । अकरुणा मा भूर्न भवसि ॥ याडि
लुडिति कालसामान्ये लुङ् ॥ पूर्वकरुणेदानीमपि निर्वाहतामित्यर्थः ।
इवशब्द उत्प्रेक्षायाम् ।

२९२-२९६. निरित्यादि । यदा मालत्याः पद्माक्ष्याः कामोन्मा-
दोद्देगा निर्विघ्ना अत्यर्थं दुःसहा अङ्गदाहदुःखमहान्तस्तद्दुःखोपदेशकाराः
संवभूवुः संभूयोद्गतास्तत्र काले तस्यास्वदालिङ्गनमेव शीघ्रं प्राणरक्तकम-
भूत् । अत एव मदालिङ्गनतुल्यः । उन्माथ उन्मथनमुद्देग इति यावत् ।

१ प्रिये for त्वरा B. २ भूदकठणा N. ३ इति दिशंवलोक्त्य for सर्वतो दृष्टु
B; प्रति for उद्दिश्य B. N. उपविश्य बकुलमालामुद्दिश्य C. ४. N. om. अयि
प्रिया-भवत्याः; अये for अयि C; यतः before अतः A.; B. om. अतः; C.
om. अतः स्वामनं भवत्याः; ५ निष्प्रत्यूहं A. ६ देहे दाह E. देहोन्मादप्रथनगुरवो
B. व्यसन for व्यसन noticed by Com.; ७ उन्मादवेगाः N.

तस्मिन्काले कुशलपट्टशस्वत्समाश्लेष एव

प्राणत्राणं प्रगुणमभवन्मृगणिवृत्तकल्पः ॥

सकलं निवर्णम् ।

आनन्दमिश्रमदनद्वयदीप्तानि

गाढानुरागरसदनित तदा तदा च ।

स्नेहाङ्गनानि मम मुग्धदृशश्च कण्ठे

कष्टं स्मरामि तव तानि गतागतानि ॥

इति हृदये निधाय मूर्च्छति ।

मक० । उपसृत्य वीजयन् । सखे समाश्वाससि समाश्वाससि ।

माध० । आश्वस्य । मकरन्द किं न पश्यसि कुत्रापि सहस्रं मा-

प्रगुणमिति पाठे प्रकृष्टगुणमित्यर्थः । क्रियाविनिर्णयं वा । कामदुःखोद्दिग-
स्य प्रियतङ्गस्थालाभादविभ्रतम् । मालतीप्रणयिवाधिरसति इति । दुः-
सहत्वनधृतिकरणात् । उदाह उद्धतदाहः । व्याजस्यापि व्यथन इति
पाठे व्यथनं पीडा । अधुना मालां विनाश्याः कथं जीवनं भविष्यतीति
माधः । निर्वर्णं निरूप्य ।

२९७-३०६. आनन्देत्यादि । मम मालत्याश्च कण्ठे तव तानि
गतागतानि स्मरामि । स्मरणस्यातिदुःखदत्ताकष्टम् । तदा तदा तस्मिन्त-
स्मिन्काले । तत्र चौरिकाविवाहापूर्वं मालतीकण्ठवर्तेति गतं लवङ्गिका-
बुद्ध्या माधवकण्ठमागतेलाभतायेत्येकम् । चौरिकाविवाहे मालत्या माध-

१ प्रगुणमभवन्म० A. E.; वृत्ति मरितमभवन्म० B. २ आनन्दमदनमदन B.
आनन्दनानि मदन N. ३ तदा च तस्याः E. ४ स्नेहाकराणि मम A. E. स्नेहाकमि-
श्रितममुग्ध B. स्नेहाद्वनानि मम G. ५ A. E. N. om. इति; विधाय E.; मू-
हितः पतति B. ६ वीजयति B.; वयस्य for सखे B. ७ निधायैवविधाय । सखे म-
करन्द B.; वयस्य for मकरन्द N.; त्वं after पश्यसि B.; कुत्रापि मालतीस्नेहस्य
इत्यलामः A. E. मालतीस्नेहस्य इत्यलामः N. मालतीस्नेहस्य इत्यलामः C.

लतीस्नेहं वहतो वकुलदास्यो लामः । तत्कथं नु मन्यसे कुत एतदिति ।

३०५ मक० । वैतस्य इयमार्या योगीश्वर्यस्य मालत्थभिज्ञानस्योपनेती ।

माध० । विलोक्य सैकरुणं कृताञ्जलिः । आर्ये प्रसीद कथय जी-
यति मे प्रिया ।

सौदा० । वसन्त समाश्वसिहि समाश्वसिहि जीवति सा कल्याणी ।

मार्धवमकरन्दो । समुच्छ्रय । आर्ये यदोषं तत्कथय क एव वृत्ता-

३१० न्त इति ।

सौदा० । पुरा किल करालायतने मालतीमुपहरन्नधोरघण्टः कर-
वालर्पणमर्धवेन व्यायादितः ।

वकण्ठभीतातो गतमथ तन्मुखदर्शनात्स्वकण्ठोपेतित्यागतमिति द्वितीयम् ।
पुनस्तत्र प्रणयवशान्माधवेन सालस्ये दत्तेति गतप्रिदानीं तु सौदामिन्या
मालतीसकाशादानीय दत्तेति त्रीणि गतागतानि । अत एव बहुवचन-
म् । कीदृशानि । तदशायामन्तरान्तरा हर्षलाभादानन्दमिश्रितकामतापप्र-
काशनानि । दृढानुरागरसयोगीनि । स्नेहस्याकरो येषु तानि । स्नेहं प्रीति-
माकुर्वन्ति व्याकुर्वन्तीति स्नेहाकराणि ॥ क्वचि हेतिव्यादिना टप्रत्ययः ॥
तदा तदा चेति चकारात्कालान्तरपरिग्रहः । आर्या मान्या ।

१ न for नु A.; तत्कथं मन्ये B. तत्किं मन्यसे N.; किम् for कुतः A. N.
२ B. om. वयस्य; योगेश्वरी A. B. C.; N. om. अस्य; नेत्री for उपनेत्री A.
३ B. om. सकरुणं, सकरुणमञ्जलिं वद्वा N.; प्रसीद प्रसीद B.; N. om. प्रसी-
द; अणि before जीवति B. ४ प्रियतमा for प्रिया C. ५ वसन्त नन्वाश्वसिहि
जीवति E. वसन्त नन्वाश्वसिहि C.; कल्याणीनि for कल्याणी A. C. E. ६ मा-
ध० । आर्ये यदोषं B.; दृष्टोच्छ्रय for समुच्छ्रय A. E.; N. om. आर्य and
तस्य; सतिः C. सर्वं नः N. after कथय; कथम् for कः A. E. ७ A. E.
N. om. किञ्च; पुरा हि किञ्च B.; आहरन् for उपहरन् N.; कृपाण for करवाल
N. ८ शोणित माधवेन A. E.

माध० । सौवेगम् । आर्ये धिरम् विरम् विज्ञातो वृत्तान्तः ।

मक० । सखे क इय ।

माध० । सखे किमन्यत् । सकाभा कपालकुण्डलेति ।

मक० । आर्ये अख्येयम् ।

सौदा० । एवं यथा विदितं^३ वन्देन ।

मक० । भाः कष्टम् ।

कुमुदाकारेण शरच्चन्द्रचन्द्रिका

यदि रामणीयकुण्ठार्थं संगता ।

सुकृतं तदस्तु कृतमन्ययं विधि

यदकालमेवपि^४तिव्ययपुनत् ।

माध० । ह्रीं प्रिये मालति कष्टमतिवीमत्समापञ्चसि ।

कंथमिव तदाभवस्त्वं कपलमुखि कपालकुण्डलाधस्ता ।

३१५-३२२. सकाभा मदपकारेण सिद्धप्रतिज्ञायाः । कुमुदस्या-
दि । कुमुदसमूहेन यदि शरच्चन्द्रचन्द्रिका सौन्दर्यगुणार्थं संगता प्राप्ता
तत्सुकृतं शोभनकरणमस्तु । द्वयोरपि रम्यत्वात् । अथ पुनः कः प्रकारः
कुस्तितप्रकारो वा यदकालमेवपि^४तिव्ययपुनत् द्वयोरपि समाप्तं विच्छेदं कृत-
वतीत्यर्थः । ध्वनिनाच कुमुदाकारो माधवश्चन्द्रिका मालती मेवसेततिः
कपालकुण्डलेत्युक्तम् ।

३२३-३२५. अतिवीमत्समिति । उद्वेगहेतुकपालकुण्डलादर्शना-
द्धीमत्तः । यदाह ।

१ सखेयं A., E. om. सखेय; अय for अयि N.; A. E. om. one वि-
रम्; परज्ञातो A. जातो N. for विज्ञातो २ A. E. om. सखे. ३ निवेदितं
for विदितं A. E. ४ कष्टं मोः कष्टं A. E.; कष्टं मोः twice N. ५ गुणैः
N. ६ सुकृते पदम् C. ७ विनतिं न्ययपुनत् N. विनतिव्ययपुनत् B. ८ B. om.
स and कष्टमति. ९ कथमपि तदा° B.; तदा भवेत्त्वं C.

३२५ उत्पातधूमलेखाकान्तेषु कला शशधरस्य ॥

भगवति कपालकुण्डले

निर्माणमेव हि तदादरलालनीयं

मा पूतनात्यमुपगाः शिवतातिरेधि ।

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा

३३० मूर्ध्नि स्थितिर्न मुंसलैरवताडनानि ॥

उद्वेजनैश्च बहुभिर्बीभत्सरसः समुद्रवति ॥

कथमित्यादि । तत्कवलिता इ पद्ममुखि तदा त्वमपि कथमभवः । भयात्कथं त्वमासीः किं त्वथोक्तं कस्ते आताभुदित्यादिज्ञापनाय कथमिति सामान्यनिर्देशः । केतुकवलिता चन्द्रकलेव । एतदुपमया बीभत्स-जविपादसंभवा ग्लानिरप्युक्ता । यदाह ।

अपस्मारस्तथोन्मादो विषादो मद एव च ।

मृत्युव्याधिर्भयं चैव आवा बीभत्ससंभवाः ॥

३२६-३३०. स्त्रीवालं नैव घातयेदिति निजधर्मं जानत्वा त्वया सा घातितेति सोलुण्टमाह भगवति इति । निर्माणमित्यादि । तन्निर्माणं मालतीरूपादिकमेव तदादरेण रक्षणीयं भवति । रम्यत्वादेव । पूतनात्वं राक्षसीत्वं तज्ज्ञानेन मोपगा मा गमिष्यसि । यद्वा । मांसं मे ततो भक्षयितव्यं किमिति चिन्तकत्वं पूतनात्वं । पूतनत्वमिति पाठे राक्षसत्वमित्यर्थः ॥ पूतना राक्षसीभेदे हरीतक्यां च पूतनेति विश्वः ॥ शिवतातिः कल्याणकर्षेधि भव । शिव इत्यवधीरिति पाठे तन्निर्माणं शिवे कल्याणानिमित्तमित्यज्ञासीः । शिवतामुपैतीति पाठे तन्निर्माणम् ॥ कर्तृ ॥ शिवतां कल्याणत्वं गच्छति । अतः पालनमस्य । भद्रवस्तुपुरस्कारः स्वभावादेवेत्याह । मनोहरस्य

१ रेखा for लेखा N.; लेखाभ्रान्तिव B. २ तदा तव माननीयं A. E. तदा तव लालनीयं N. ३ पूतनत्वम् G. शिवतातिरेधि A. C. E.; *मुपगाः शिवतातिरेव N.; शिव इत्यवधीः and शिवतामुपैति noticed by Com. ४ चरणै-रवताडनानि A. चरणैरवताडितानि C.

सौदा० । वत्स अलमधिगेन ।

अकरिष्यदसौ पौपसतिनिष्ककृण्वैव सा ।

नमविष्यमहं तत्र यदि तत्परिपान्थनी ॥

उभौ । प्रणम्य । अतिप्रसन्नमार्गपादैः । तत्कथय का पुनस्त्वमस्माक-
मेवंविधा बन्धुः ।

सौदा० । ज्ञास्यथः खल्वेतत् । उत्थाय । इयमहमिदानीं

गुरुचर्यातपस्तन्त्रमन्त्रयोगाभियोगज्ञाम् ।

इमामाक्षिपिणीं सिद्धिमातनोमि शिवाय नः ॥

इति समाधवा निष्क्रान्ता ।

ख्यातस्य सुगन्धस्य वा पुष्पस्य मस्तके धृतिः स्वभावसिद्धा । न पादैः
पीडनानि स्वभावसिद्धानीत्यर्थः ।

३३२-३३४. अकरिष्यदित्यादि । असौ कपालकुण्डला शर्पं तद्व-
धरूपमकरिष्यदेव । अतिनिष्करुणा यतः सा । यदि तत्र स्थाने तथे वा
तस्या विरोधिनी नाहमविष्यम् ॥ क्रियातिपत्तौ लृङ् ॥ बुद्धिप्रत्यक्षतया
साविति । अतिप्रसन्ने प्रसादः कृतः ।

३३६-३३८. ज्ञास्यथः । पुत्रागित्यर्थात् । गुर्वित्यादि । गुरुचर्या
गुरुसेवा गुर्वी चर्या विशिष्टमनुष्ठानम् । तपश्चान्द्रायणादि । तन्त्रं मण्ड-
लवर्तनादि । मन्त्रस्ताराप्रभृतिदेवीनां तन्त्रस्य वागमस्य वा मन्त्रः । योगः
समाधिः । एष्वभियोगादभ्यासाज्जातामिमामाकर्षणीं सिद्धिं युष्माकं
कल्याणाय विस्तारयामि ।

१ N. om. वत्स. २ पापं यतो निष्ककृण्वैव B. ३ मा मविष्यमहं A. ४ माभवग-
करन्तौ for उभौ A. E.; यद् before अति N.; चरणैः for पादैः A. E.; तत्कथय
कथं पुनस्त्वमस्माकमेवंविधा बन्धुः A. अस्माकमकारणचंभुः B.; N. om. विद्वा. ५ ज्ञास्यथ
C. E.; ज्ञास्यथे N. ६ मंत्रचर्याभियोगतः C. मंत्रसिद्ध्याभियोगज्ञा N. ७ °क्षिपिणीं
विद्यां विदधामि शिवाय B. °क्षिपिणीं विद्यामातनोमि A. E. इमामाकर्षिणीं सिद्धिमा
N. & N. om. इतिः सौदामिनी after समाधवा N.

३४० मक० । आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च
क्षणमुपेहतचक्षुर्वृत्तिरुद्धय शान्तः ।

विलोक्य समयम् ।

कथमिह न वयस्यस्तैतिकमेतत् । विचिन्त्य । किमन्य-

३४५

प्रभवति हि महिम्ना स्वेन योगीश्वरीयम् ॥

सवितर्कम् । किमयमर्थोनर्थ इति संप्रति प्रमुग्धोऽस्मि ।

अपि च । अस्तोकविस्मयमपस्मृतपूर्ववृत्त-

भुज्जतनूतनभयंज्वरजर्जरं नः ।

३४१-३४६. व्यतिकर इत्यादि । मालतीवातीया अप्यज्ञानादयं
तामसोन्धकारजः । अत एव भीमः । तज्जीवनज्ञानाद्वैद्युतश्चायं विद्युत्संव-
न्धी । व्यतिकरः संपर्कः । अत एवानन्दाश्रुसंभारेणोपहतनेत्रवृत्तिः । कीट-
शः । क्षणमुद्धूय शान्तः । अत एव विद्युद्विद्योतो वितर्कः । कथमिह स्था-
ने वयस्यो माधवोपि नास्ति । तत्किमिदं क गतः केन वा स नीत इति
विचिन्त्येत्यर्थः । निर्णयमाह । अन्यत्किम् । यत इयं योगीश्वरी निजतयः
प्रभावेण प्रभवति । अनया नीत इति भावः । संश्लेषाद् किमयमिति ।
सौदामिनीनयनेर्नः प्रयोजनं कपालकुण्डलानयनेनर्थ इति भावः ।

३४७-३५२. अस्तोकेत्यादि । अस्माकं चित्तम् ॥ कर्तृ ॥ हर्ष-
शोकाभ्यां शबलत्वं मिश्रत्वं गच्छाति । कीदृशम् । अनल्पाश्चर्यम् ।
एकदैव नानारससंभवात् । अपस्मृतं विस्मृतं पूर्ववृत्तं मालतीहरणरूपं

१ N. om. one आश्चर्यम्. २ मुपगत N. ३ तैतिकमेतद्वचनम् । विचिन्त्य ।
प्रभवति B. ४ हि किमन्यस्वेव योगी E.; योगेश्वरी A. B. ५ तत् before किम्
B.; किमयमर्थ इति A. E.; C. om. संप्रति; मुग्धोऽस्मि A. संमुग्धोऽस्मि C. मुदो-
ऽस्मि N. ६ किं च N.; विचिन्त्य after अपि च N. ७ यमपिस्मृत N. ८ मय for
... D. ... N

१०४

एकक्षणत्रुटितसंघटितप्रमोह-

मानन्दशोकशवलत्वमुपैति चेत् ॥

३८

तदत्र कान्तागमहन् सहाभ्रदुर्गेण प्रविष्टां भगवतीमन्विष्य त
स्या वृत्तान्तमेव कथयामि । इति निष्क्रान्तः ।

॥ सौदामिनीदर्शनी नाम नवमोऽङ्कः ॥

यत्र । अत एवानन्दः । उद्धूतं नवं भयं माधवापकारणकृतं तेन
ज्वरेण जीर्णम् । अत एव शोकः । यद्वा । माधवानवलोकनेनोद्धूत-
नवशङ्काज्वरज्वरतया शोकः । एकक्षण एव त्रुटितो वदितश्च प्रमोहो
यत्र तत् । मालतीलाभसंभावनया त्रुटितो माधवापकारसंभावनया
घटित इति भावः । अत एवात्माश्रयम् । स्तोकशब्दोत्पत्त्यायः ।
अस्मद्वर्गेण यदयान्तिकालवृत्तिकाम्भ्याम् । विप्रनष्टमिति कस्मिंश्चित्पुस्तके
पाठो दृश्यते तत्रादृश्यमानमित्यर्थः । भगवती कापन्द्वतीम् । अनेना-
भिप्रायकृतारस्यापि सूचनादङ्कावतारोपम् ।

प्रासूतं यं रत्नधरोतिविद्यो विद्योतिविद्या दमपणितोषि ।

जगद्गरं तत्कृतादिप्यजङ्गुं गलन्धनीने नवमोऽङ्कः ॥

॥ इति नवमोऽङ्कः ॥

१ संघटितप्रमोह N. संघटितप्रमोह B. २ तद्वर्गे A. E.; विप्रनष्टं for प्रविष्टं
noticed by Com.; वरस्य for अन्विष्य N.; मालतीलाभ for तस्याः B.,
N. om. तस्याः. ३ कथयामि A. E. निवेदयामि B. for कथयामि; सर्वे च
after निष्क्रान्तः B.; निष्क्रान्तः सर्वे C. ४ A. C. E. N. om. सौदामिनीदर्शनी
नाम, इति मालतीमाधवे नवमोऽङ्कः A. नवमोऽङ्कः समाप्तिसमाप्त C.

॥ दशमोऽङ्कः ॥

ततः प्रविशति कामन्दकी लघुश्लोका मदयन्तिका च ।

काम० । सकरुणं सौख्यम् । हा यत्से मालति भद्रकालकारिणि

कासि इहि मे प्रतिषेधनम् ।

आँ जन्मनः प्रतिमुहूर्तविशेषस्या-

प्याचेष्टितानि तव संप्रति तानि तानि ।

चाटूनि चारुमधुराणि च संस्मृतानि

देहं दहन्ति हृदयं च विदारयन्ति ॥

१-७. सहास्मद्वर्गेणित्यव्यवधान एव सूचनान्तप्रवेशमाह । तद-
इति । मालतीविश्लेषं श्रुत्वा विलपति हेत्यादि । आ जन्मन इत्यादि । ज-
न्मन आरभ्य प्रतिक्षणाधिक्यमनोज्ञानि तव तानि तानि पूर्वानुभूतान्याच-
ष्टितानि विनयादीनि संस्मृतानि सन्ति मेढ्रं दहन्ति चित्तं च दारयन्ति ।
अनेन बाह्या मानसी च पीडिता । तथा चाटूनि वाक्प्रीतिशालानि स्मृता-
नि दाह्यादिकं कुर्वन्ति । विनयादीनामद्वेषकारितया रम्यत्वम् । चाटूनि
कोटशानि । चारुणि शोभायन्ति मधुराप्यनुस्वणानि च । पदाह ।

सर्वावस्थाविशेषेषु दीप्तेषु ललितेषु च ।

अनुस्वणत्वं चेष्टानां माधुर्यमिति संज्ञितम् ॥

१ प्रविशति कामन्दकीमदयन्तिकाः B. २ A. E. om. सकरुणं; C. om.
सास्त्रम्; N. om. सकरुणं सौख्यम्; हा after मालति N.; मधुराकारकारिणि A.
७ चेष्टितानि

अपि च । पुत्रि

अनियतैरुदितस्मितं विराजन्तकलिययकोमलदन्तकुङ्कुमाग्रम् ।

यदनकमलकं शिशोः स्मरामि खलदं स मञ्जुसमुग्धजल्पितं ते ॥ १०

इति । सासम् । हा पिबसहि सुषसणमुहअन्दसुन्दरि कहि
गैदासि को वा सिरीसकुसुमसुखास्स दे सरीरस्स देवदुत्तिणअप-

९-१०. अनियतेत्यादि । बालायास्तवात्पदा स्मरामि । कीद-
शम् । अस्थिरे कन्दनहास्ये यत्र तत् । शोभमानकिञ्चित्पुद्गलानकलि-
काग्रम् । सम्पक्स्थानप्रयत्नाभावात्स्थलत् । तत्तद्वात्पासमञ्जुसं संख्या-
तिक्रमादज्ञानाद्वासमञ्जसम् । मुग्धमर्याभावात् । जल्पितं मनोरन्ध्रि-
तत् । सर्वत्र शैशवमेव हेतुः ॥ कमलकमित्यत्राल्पायै कम् ॥ सम्पसञ्जसा
तत्त्वेन वर्तते इति समञ्जसमिति ॥ अञ्जसा तत्त्वतूर्णयोरिति विश्वः ॥
मञ्जु जल्पितमिति पाठे मञ्जु मनोहरम् ।

११-१८. अत्रैकाकिन्या एकमात्रस्वरूपायाः । आदायुषस्त्रिवो-
यास्तमितो महोत्सवो यत्र सः । अभिनवेत्यादि । अभिनवे रागेनुरागे
रस इच्छा यत्र । यद्वा । अभिनवरागो नूतनासक्तो रसः शुक्लरो यत्र । क्वं
कौतुकं हर्षो नर्मोत्सवो वा यत्र । सोयं भवतोर्युवयोः परिष्वङ्ग आलिङ्गनं
नियतिर्देवं सैव महावात्पा तथाभिहतः । लवली ललाभेदः । लवङ्गो वृक्ष-
भेदः । तयोः परिष्वङ्गः संपर्क इव । अभिनवौ लौहित्यरसौ यत्र सः । रस

१ आकाशे before अपि च A. E.; C. N. om. पुत्रि २ कश्चि for क-
दिन N.; कुटुम्ब A. N. ३ °दसमञ्जसमञ्जजल्पितं तत् A. °दसमञ्जसमञ्जमु-
जितं ते E. ४ मदयन्तिकालवङ्गिके for इतरे A. E.; इतराः N.; C. N. om.
सासम्; आकाशे after सासम् A. E.; गुहचन्द A. ५ N. om. गदा; सुकु-
सारस्त C.; C. om. सरीरस्स, सरीरस्सार्थं A.; दुदरेण C. शक्ति देव E. को वा
दे सरीरभरणस्त विहिदुनिलासपरिणामो N.

रिणामो एकलिभाए उषणदो । महाभाभ माहव उपस्थित्थमिदम्-
हसभो दे जीवलोओ संवत्तो । (क)

१५ काम० । सविशेषखेदेम । हा वसौ ।

अभिनवरागरसोय भवताः कृतकौतुकः परिष्वङ्गः ।

लललीलवद्वयोरिव नियतिमहावात्ययाभिहतैः ॥

लव० । सोद्वेगम् । हृदास वज्रमय सन्वहा णिसंससि
हिभभ । (ख) इति हृदयमाहृत्य पतति ।

२० मद० । सखि लवङ्गिणं न भणामि क्षणमेतत्तत्रं वि द्वाव सम-
रसस । (ग)

(क) हा प्रियसखि सुप्रसन्नमुखचन्द्रसुन्दरि क गतांसि को वा
शिरीषकुसुमसुकुमारस्य ते शरीरस्य दैवदुर्विनयपरिणाम एवाकिन्या
उपनतः । महाभाग माधव उपस्थितास्तमितमहोत्सवस्ते जीवलोः
संवत्तः ।

[ख] इताश्च वज्रमय सर्वथा नृशंसमसि हृदय ।

[ग] सखि लवङ्गिके ननु भणामि क्षणमात्रमपि तावत्तमाश्वसिहि ।

भार्द्रता । कृतं कौतुकं कुतूहलं द्रष्टृणां येन सः ॥ रागोनुरागे लौहित्य
इति विश्वः । शृङ्गारादौ रवे चापीच्छायामप्ययं रस इति धराणिः ।
कौतुकं त्वमिलाषं स्यादुत्तरे नर्महर्षयोः । कुतूहलेपि तत्प्रोक्तमिति मेदि-

१ अंकलिभाए A. अंकलिभाए E. एकलाए B.; उषणदो A.; हा before
महाभाभ C. N.; महाभाभ B. महाभाग E.; उपस्थि० A. E.; पदस्थिमिद C.
उपस्थिमिदमभमहसो जीवलोओ N. २ B. om. सविशेषखेदेम ३ रागरसोय B.
४ वद्वयोरिव विहतः A. E. N. ५ सखिं B. N.; हा हृदास B.; सन्वहा A. E.;
णिसंससि A. C. निराससि E.; रस before विभभ. ६ सखि before सखि

लव० । सति किं करोमि दृढवज्रलेपपटिवद्गणिचलं विभ जी-
विदे ण मं परिच्छादि । (क)

काम० । वत्से मालति जन्मनः प्रभृति बलुमा तं लवङ्गिका त-
त्किमुज्जिहानजीयितां वराकीं नानुकम्पसे ।

इष्टं हि । उज्ज्वलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते ।

मलीमसमुखी यतिः प्रदीपशिखया यथा ॥

कथं च कल्याणि कामन्दकी त्यजसि नन्वकस्त्रेण भद्रोपवीध-
रोष्मणैव ते प्रगुणीकृतान्यङ्गानि ।

[क] सति किं करोमि दृढवज्रलेपप्रतिबद्धनिश्चलमिव जीविन न
मां परित्यजति ।

नीकारः ॥ तदिहाचेतनोपमया तयोऽपि बालयोर्वृक्षविग्रह इव यया
विवाहोप्यकारि दैवेन स न सोढ इत्युक्तम् । दैसान्वयजनानिजयतेर्वा-
त्यया सह रूपकम् । अत्र नृशंसं नाशकम् ।

२२. अत्र प्रतिबद्धं घटितमत एव निश्चलम् ।

२५-२९. उज्जिहानमूर्ध्वं गतम् । कण्ठोपभवमिति यावत् ।
उज्ज्वलेत्यादि लवङ्गिकामुद्दिश्य । त्वया त्यक्तेऽ न सोधते प्रदीप-
शिखया त्यक्ता यतिरिव दशेव । उज्ज्वल आलोको दर्शनं यस्यास्तया ।
शिखापक्ष आलोक उद्घोतः । स्निग्धा प्रीता । स्नेहवती दैत्यादियोगात् ।
मलीमसं म्लानं मुखमाननं यस्याः सा । मलीमसं दग्धतया श्यामं मुखमग्रं

१ मदर्भात् for सति N.; करोमि A. N.; दृढ for दृढ C.; लेप E.;
पटिवद् B. पटिवद् N.; B. om. विभ, व C. मम A. E. for विभ. २ ० विभ.
N.; N. om. सं. ३ जन्मतः प्रभृति A. आ जन्मतः प्रभृति बलमतमा ते B.; बलम-
तरा for बलमा N. ४ एतां A. एतां C. E. after किम् ; वराकीं नानुकम्पसे
C. ५ A. E. om. न; जहसि A. E. परित्यजसि C. for त्यजसि; नीरोष्म E.
E. नीरोष्मोष्म N.

३०

स्तन्यत्यागात्प्रभाति सुमुखी दन्तपाञ्चालिकेय

क्रीडायोगं तदनु विनयं प्रापिता वर्धिता च ।

लोकश्रेष्ठे गुणवति परे स्थापिता त्वं मयैव

स्नेहो मातृमीये सम्प्रतिकस्तेन युक्तस्तथापि ॥

सर्वैरुच्यम् । चन्द्रमुखि सप्रति निगतास्मि ।

यस्याः सा च । प्रगुणीकृतान्पृगूकृतानि । उत्पन्नानन्तरं नाडीनां शुद्ध-
द्रव्येणर्जकरणात् । यद्वा । प्रगुणता पुष्टिः ।

३०-३३. स्तन्येत्यादि । तेन हेतुना मातुः सकाशादधिकः
स्नेहोयं मयि तव युक्तः । यद्वा । तेन हेतुनायं वियोगस्तव युक्त इति सो-
लुण्ठम् । यतः स्तनपानत्यागादारभ्य क्रीडायोगं खेलम् । यद्वा । क्रीडा
कला योगो विद्याप्रयोगस्तं प्रापिता । ततः पश्चाद्दिनयमनौदत्यं प्रापिता
वृद्धिं प्रापिता च । दन्तपाञ्चालिकेव दन्तमयकविमपुत्रिकेव । जनेषु
श्रेष्ठे शोभादिगुणयुक्ते जामातारि त्वं स्थिरीकृता । परिणयात् । मयैव
न तु पित्रादिनेत्यर्थः । बाल्य एव कान्तिमत्त्वात्सुमुखीयुक्तम् ॥ पाञ्चा-
लिका पुत्रिकापामिति विश्वः ॥ पाञ्चालिकापि क्रीडादिकं कार्यत इति
प्रसिद्धमेव । विद्याभ्यासो बाल्य एव स्त्रीणाम् । यदाह ।

बाल्येधीयीत विद्यां स्त्री कामशास्त्रादिकं पुनः ॥

पुरुषगुणा अपि भरते ।

शोभा विलासो माधुर्यं स्थैर्यं गाम्भीर्यमेव च ।

ललितौदार्यतेजांसि पौरुषेया गुणा अपि ॥

३४-३८. करुणस्नेहादिरुचता । अकारणेत्यादि । विगतभाग्यया
मया तव पुत्रो न दृष्टः । कीदृशः । अकारणेनालक्षितहेतुतया स्मेरमी-

१. प्रभृति लुक्किनो वत B. २. बभूव for मयि B.; तथा for तव E. ३. न चन्द्रमुखि
N. ४. इति

अकारणस्मरमनाहराननः

३५

शिखाललाटापितयोरसर्पः ।

तश्चाङ्गशायो परितृप्तमाश्रयया

मया न दृष्टस्तनयः स्तनधरः ।

लव० । भवति प्रसीद नीसहस्रि संपदं जीविदुःखहणेन । साहं
 इमादो गिरिसिर्हादो अत्ताणभे अवपुण्ड्र निष्पदा भविस्स । ४०
 तदा मे भवति आसितं करोतु जगत्तन्तरेषु प्रियसखी प्रेक्षिष्यस् । (क)

[क] भवति प्रसीद निःसहस्रि संप्रतं जीविनादुःखेन । साहम-
 स्वादिरिशिखरादात्मानमवपुण्ड्रं निर्वृता भविष्यामि । तथा मे भवत्य-
 शिवं करोतु येन जन्मान्तरेषु प्रियसखी प्रेक्षिष्ये ।

पदसत्तं मनोज्ञं मुखं यस्य सः । शिखायां ललाटे च दत्तमेतसर्पः ।
 एतसु रक्षायै । कोटि सुप्तः । स्तनपायी च ।

३९-४४. अत्र जीवितेति । तां विना जीवन्मनहंमिति भावः ।
 निर्वृतेति । मरणे तद्वियोगदुःखापनयादिति भावः । उत्कण्ठेति ।

१ शिखाललाटा० C; शिखरः for सखा C; २ तवाङ्गशायो E. तवाङ्गशायो A.
 ३ मद० for लव० N; ग सहस्रि B. N. असमस्याधि C. for नीसहस्रि; जीव-
 पुण्ड्रहणे A. जीवपुण्ड्रहणस्स E. जीविदुःखहणसहस्रेण C. जीविदं दुःखहणं N; या
 for साहं A. ४ शिखरादो C. गिरिसिर्हादो E. गिरिसिर्हादो N; अत्ताणं B.
 N; अवपुण्ड्रं N. ५ ता before तदा C; तथा E; आसितं करोतु A.
 आसितं प्रसीदकरोतु B. आसितं करोतु C. E; N. om. तदा मे-प्रेक्षिष्यस् and has
 instead प्रयातादात्मानं क्षेपुकामा; वि for नि E; दा after नि C. E; ६ तदा
 A. B. C. N. ६ प्रसीद twice Com.; ७ मेन तदस्याङ्गिरे Com. ८ पातयिष्या
 for भवपुण्ड्र Com.; आशीःप्रसदं for आशिवं Com. ९ तथा for येन Com.

काम० । ननु लवङ्गिके कामन्दक्यपि नातः परं वत्सावियोगेन
जीविष्यति समश्वायमुक्तपात्रेण आवयोः ।

४५ किं च । संगमः कर्मणां भेदाद्यदि न स्यान्न नाम सः ।

प्राणानां तु परित्यागे संतापोपशमः फलम् ॥ ७

लव० । जहा तुझे आणवेथ । (क) उत्तिष्ठति ।

काम० । सर्वस्य वीक्ष्य । वत्से मदयन्तिके ।

[क] यथा यूयमाज्ञापयथ ।

जन्मान्तरे तां द्रक्ष्यामीत्युक्तपट्टा ममापीत्यर्थः । तत्कथं यथापि स्वतो-
सिद्धतया स्वप्याशीर्दातव्येति भावः ।

४५-४६. संगमेत्यादि । कर्मणां वैचित्र्यादस्माकं मालत्या सह
संगमो न स्यात् । अनागमो निर्युक्तिको यतः सः । मालत्या मम च
कर्मणां साम्यं मानाभावाज्जन्मान्तरे संगमो निर्युक्तिक इति भावः ।
तर्हि प्राणत्यागेनालमत आह । प्राणत्यागः पुनस्तापशान्तिफलकः ।
तथा च तदर्थं स क्रियत इति भावः । संगमाभावे तु मानम् ।

मृतेऽपि मानुषः शक्तो नानुगन्तुं मृतं जनम् ।

जायावजं च सर्वस्य याम्यः पन्था विभिद्यते ॥

इति स्मृतिः ।

४९-५६. भाविवाक्यमुन्नीयाह किमिति । अत्राग्रेसती मरणे
प्रथमा । अवहिता मर्तुम् । [लव० वा०] अत्राहं भ्रिय इत्याशयः । अत्र वशं-
वदायता । ते वचो न करिष्यामीत्यर्थः । निश्चितं निश्चयः कृतः । स्वगतं

१. N. om. काम० । ननु लवङ्गिके-आणवेथ । उत्तिष्ठति; B. om. ननु; काम-
न्दक्यपि A. E. २ जीविष्यति A. E.; समानश्वायसप्तयौद्धकं प्राप्स्यः B. उक्त्वापि-
योगः C. ३ न स्यादनागमः A. कर्मणां योगात् हि सः स्यादनागमः B. न स्यात्तत्तुस्तु मा
C. तत् for सः E.; text with G. ४ संतापोपशमः फलं A. E. संगताप-
शमः फलं C. ५ उत्तिष्ठति B., E. om. उत्तिष्ठति. ६ मदयन्तिके for तदर्थं B.

मद० । किं, आणवेध । अग्रेसरो ऽप्येति । अवदिदस्मि । (क)

लव० । सहि प्रसीद विरम एतो अस्यो वावादानां । मा एहं ५०
जनं विसृज्यसे । (ख)

मद० । सकोपाभिर्न । अपेहि जस्मि दे वसंगदा (ग)

कौम० । हन्त निश्चितं वराक्या ।

मद० । स्वगतम् । गौह मभरन्द जमो जमो दे । (ग)

लव० । भवति अय उज्ज्व मधुमतीसीतसंज्ञादिपथितमहलो ५५
महीधरविटङ्को । (ङ)

[क] किमाजापयथ । अग्रेसरी भवेति । अवाहनास्मि ।

[ख] सहि प्रसीद विरमैतस्मादात्मनो व्यापादनात् । मैत जनं
विसृजसि ।

[ग] अपेहि, नास्मि ते वसंगता ।

(घ) नाथ मकरन्द जमो नमस्ते ।

(ङ) भगवति अयमेव मधुमतीसीतसंज्ञादिपथितमहलो
महीधरविटङ्कः ।

गुरुतमीपे प्रियस्मरणस्थायुक्तत्वात् । अय जन्मानन्दरेण्यः प्रियः स्यादिति
तत्कालेस्य स्मरणमिति भावः । अय मधुमती नदी । सुदानितं वदन् ।
विटङ्को निम्नोन्नतप्रदेशः ॥ विटङ्क उज्ज्व देश इति राजकोशः ॥

१. होटु चि ता जाव अवदिदस्मि A. अग्रे सकामा हायि चि N. ; E. divides
this speech as follows:—मद० । किं आणवेध । काम० । अग्रेसरी भवेति ।
मद० । अवदिदस्मि । २. ए० A. ; विरम twice N. ; N. om. एतो, एतो C.
E. ; अज्ञानअवावादानां B. अज्ञानो अणधववादानां N. ३. २ मु C. ४ B. om.
इव ; अपेहि N. ; देणास्मि for जस्मि दे E. ; वसंगदा A. E. ५. भगत after काम० ।
A. E. ; हन्त आत्मपथे निश्चितं C. निश्चितं B. इव व्यसितं किं वराक्या N.
६. नाथ मभरन्द B. ; जमो दे twice N. ७. एव for उज्ज्व N. ; मधुमती B. ;
८. निम्नोन्नतप्रदेशः A. E. ९. विटङ्को A. विटङ्को B. विटङ्को E. १०. इयमसहितस्मि Com.
११. प्रसीद twice Com. ; मा सज्जनं जन विसृजसि Com. १२. वराक्या Com.

काम० । कर्तृमिदानीं प्रस्तुतान्तरायण । सर्वाः प्रतितुमिच्छन्ति ।
नेपथ्ये । आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च

क्षणमुपहृतचक्षुर्यत्तिरुद्रय शान्तः ।

६०

काम० । विलोक्य । साहुतद्वयम् ।

कथमिह मम वसस्तत्किमेतत्

प्रविश्य मकरन्दः । किमन्यत्

प्रभवति हि महिम्ना स्वेन योगीश्वरीयम् ॥

६५ नेपथ्ये । कथमिति शरणा जनसमर्पे वर्तते ।

मालत्यपायमधिगम्य विरक्तचेताः

सांसारिकेषु विषयेषु च जीवितेषु ।

निश्चित्य वद्विपतनाय सुवर्णविन्दु-

मभ्येति भूरिवसुवित्यधुना हताः स्मः ।

६६-६९. सकरुणः कश्चिदनेचर आह । मालतीत्यादि ।
भूरिवसुनिश्चित्य निश्चयं कृत्वा वद्विपतनायाभिं प्रवेष्टुं सुवर्णविन्दुं शिर्व
लक्ष्मीकृत्यागच्छति । कीदृशः । मालतीमरणं ज्ञात्वा संसारविषयेष्वैश्वर्यादिषु
जीवितेषु प्राणधारणेषु च विविकं विवेकशालि । निर्विण्णमिति यावत् ।
चेतो यस्य सः । विरक्तति पाठः सुगम एव । जीवितेष्विति बहुवचनं
प्राणधारणक्रियाणां बहुत्वात् । अधुना भूरिवसुनियोगे सति हताः स्मः ।

१ मुकुट० C.; इति सर्गः B. २ ० भुगवत् N. ३ B. om. तिजोन्य; साहुते
सर्व्वं च N. ४ पुनर्नेपथ्ये before कथमिह A. ० मिह न वयस्यस्तत्कि० A. ० मिह
वयस्यस्तत्कि० B. ५ योगे A. B. E. ६ समर्पे for समर्पे A. E. जनसमर्पेस्तः
७ जीविते च N. ८ इत्यादि; E.

मदयन्तिकालवज्रिके । अस्ति मालतीमाधवाणं दंशणमुदयो ७
अस्ति अच्चाहिदं भ । (क)

कामन्दकीमकरन्दी^३ । दिष्टया । हा धिक्कष्टम् । आश्चर्यमाश्च-
र्यम् ।

किमयमसिपत्रचन्दनरसच्छटासौगण्यगदशपातः ।

अनलस्फुलिङ्गकालितः किमयमनभः सुधावर्षः ॥

संजीवनीषधिविषकथतिकरमालाकलमिरसंभरम् ।

अथ विधिरशनिशशधरमयूखसंवलनमनुकुरते ॥

नेपथ्ये । हा ताद विरम विरम दंशणमुदयो दे वअणकमलस्स ।

(क) अदिति मालतीमाधवयोर्दंशनाभ्युदयो इदित्युत्पादितं च ।

७१-७२. अत्रात्पादितं महाभीतिः । किमित्यादि । अतयः खड्गाः
पत्राणि यस्य वृक्षस्य । दारकत्वात् । चन्दनरसच्छटा आश्चर्यात् ।
आसागे वृष्टिः । तपोरेकदावपातः पतनं किमयम् । भूरिवसुमतानर्थ-
श्रयणादसिपत्रपातः । मालतीमाधवयोर्जीविनाञ्चन्दनरसासार इति भावः ।
किमयं मेघहीनोमृतवर्षोमिस्फुलिङ्गमिश्रः ।

७६-८१. समित्यादि । संजीवनीषधिविषस्य च व्यतिकरं
मेलकं तेजसस्तिमिरस्य च मेलकं वज्रस्य चन्द्रकारस्य च मिलनं

१ अच्चाहि before अस्ति C; A. om. आचि; सहि for अचि B; सध^० C;
महसतो for ०म्भुदयो A. ०म्भुदयो N; आदो before अस्ति E. २ B. om.
आचि; B. E. om. आ. च for अ C. ३ सधर्व after ० रन्दौ A. E.; A.
E. om. दिष्टया; कष्टं भीः कष्टम् for हा धिक्कष्टम् N. ४ कयमयम् for किमयम् B;
कष्टमिसावयुग C. ०सारकैरुम A. B. E. ५ अति च before संजीवनी^० B.
६ A. B. om. one विरम; विरम अनुभादि दे वअणकमलदंशणं संभावेहि मे पसीद
कहं सह साज्जणादो N. दंशणमुदयो B. दंशणमुभादि C. दंशणमुभादि E;
७ महीसवी for भाणवयो Com.

पसीद सभावोहि मं । कथं मम कारणादो समस्तलोभालोभन्तराल-
० विवेकादाणिमलकुलेकमङ्गलपदीपभूदं असाणशं परिचुभसि । मय
उणं अण्डनाए गिरणुकोसा तुह्ये त्ति संभाविदं आसि । (क)

काम० । हा वत्से

जन्मान्तरादियं पुनः कथमपि लब्धसि यावदयमपरः ।

उपराग इव शशिकलां कैवल्यितुमुपस्थितोनुग्रः ॥

इतरे । हा पिअसहि । (ख)

[क] हा तात् विरम विरम दंशनीतुकास्मि ते वदनकमलस्य । प्रसीद
संभावय माम् । कथं मम कारणात्समस्तलोभालोभान्तरालविख्यातनिर्मल-
कुलेकमङ्गलपदीपभूतमात्मानं परित्यजसि । मया पुनरनार्यया निरनुको-
शा पूयामेति संभावितमासीत् ।

[ख] हा भियसखि ।

विधाताद्य सदृशीकरोतीत्यर्थः । आर्याच्छन्दः । अत्र लोको जगत् । भूलोकाः
स्वर्गः । तयोर्मध्य इत्यर्थः । मङ्गलं श्रेयः । अनार्यया बालया । निरनु-
कोशानिर्दयाः । नन्दनाय दानोपक्रमात् ।

८३-८९. जन्मेत्यादि । उपरागो राहुग्रहः । यथा
कुष्णपक्षाज्जन्मान्तराच्छन्दस्यैका कलोपलभ्यते तां च कवलयितुं राहुप-
स्थितस्तथा वाचकीनमिदं वृत्तान्तस्वरूपमिति भावः । प्रमुग्धां पितृशोकज-

१ पसीद twice C; कथं A. E.; च after कथं B.; समथ A. C. E.;
लोभालोभन्तराल A. लोभाभन्त E. २ विख्यात B. विमलस्य C. विद्विष्य N. for
विख्यात; निमलकुलगल N. निमलकुलगल C.; पदीप A. E.; असाण N.
३ जालिदं after उण C.; अण्डनाए for अण्डनाए C. N.; गिरणुकोसा तुह्ये
परिचुभसि for गिर-असि N. ४ रादियं E.; लब्धसि भीरु प्रवदय A. C. E.
५ कैवल्यितुमु B. N. कलपितुमु C. for कलपितुमु. इलव. ६ for इतरे
A. E. इतरे B. N.; E. om. हा; पिअ B. ७ संदर्शनसमुत्तुकास्मि Com.
निमलकुलगल for विख्यात Com.

ततः प्रविशति प्रमुखा मालती धारयन्माधवः ।

माध० । कष्टं भोः कष्टम् ।

एषा प्रवास कथयत्यतीत्य याता पुनः संशयमन्यथैव ।

को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तुद्वाराणि देवस्य पिश्यातुमीष्टे ॥

मक० । सहसोपसृत्पमाधवं प्रति । सखे अथ सा योगिनी क्व ।

माध० । श्रीपर्वतादिहाहं सत्वरमपत्तं तथैव सह सद्यः ।

करुणवनेचरवचनादनन्तरं तां न पठयामि ॥

कामन्दकीमकरन्दौ । सप्रणयमाकाशे । प्रहासोऽपुनश्चायस्य नः
किमर्थमन्तर्हिवासि ।

लवङ्गिकामदयन्तिके । सहि मालदिणं भर्णामि सहि मालदि चि ।
सौत्कम्पम् । भवद्वि परिज्ञाहि चिरगिरुदणीसासणिष्करं
नितमोहाम् । अनर्थपरंपरायोगादतिकष्टम् । एषेत्यादि । इयं मालती
प्रवासमतीतापि रावसीहस्तमतिक्रान्तापि पुनरन्यथैव कथं संशयं प्राप्ता ।
पि वृशोकात् । अत्रोपपत्तिमाह । फलदानाभिमुखस्य भाग्यस्य द्वाराणि
मुखदुःखोपनयनानि निवारयितुं को नाम जन्तुद्वारेण समर्थो भवति ।
अपि तु न कोपीत्यर्थः ॥ प्रवासः परहस्ते च परदेशेऽपि कथ्यत इति
नानार्थः ॥ नामानवच्छ्रुतौ । द्वाराणीति बहुत्वेन निवारणेशक्यतोका ।

९१-९६. श्रीपर्वतादिति । श्रीपर्वतादहमिह सत्वरमतिशीघ्रम-
पतमागतोस्मि । तथा मालत्या सह । करुणाप्रधानवनेचरवचनादनन्तरं

१ मुखा B. N. २ का नाम A.; जन्तुद्वाराणि B. C. ३ सहसोपेत् ।
क्व सा योगिनी B. मक० । सखे क्व सा योगिनी N. ४ श्रीपर्वतादहं सत्वरमापतितस्तथैव
A. E. श्रीपर्वतादिभागममेवरवात् तथैव C. श्रीपर्वतादुपगतामनुयातौनथैव सह N.
५ ० नादन्तरं तां न N. ६ N. om. सद्य-सद्यः; पुनः परित्रावयमेनं किमर्थमन्तर्हिवासि
दिवासि B.; C. om. पुनः; A. E. om. नः. ७ किमर्थमन्तर्हिवासि N. ८ भर्णामि
N.; A. C. E. om. सहि; C. om. चि. ९ सौत्कम्पं for सौत्कम्पम् A. E.;
परिज्ञाहि twice C. परिज्ञागहि for परिज्ञाहि N.

से हि अश्रं । हा अमच्च हा पिशसहि दुबे वि तुझे परस्परवसाणस्स
कारण जादा । (क)

काम० । हा वत्से मालति ।

१०० माध० । हा प्रिये ।

यक० । हा प्रियसखि । सर्व मोहमुपगम्य पुनः संज्ञां लभन्ता ।

काम० । उर्व्वमवलोक्य । तत्किमेव श्रुति पाठ्यमानादिवाचु-

दादर्शुनिवहः परिस्खलन्नस्मान्प्रीणयति ।

माध० । सोच्छ्रुत्वा । अये प्रत्यापन्नचेतना मालती । तथाहस्याः

भवति विततश्वासान्नाहप्रणुन्नपवाधरं

१०५

हृदयमपि च स्निग्धं चक्षुर्मिर्जप्रकृतौ स्थितम् ।

(क) सखि मालति ननु भणामि सखि मालति इति । भगवति परि-
वायस्व चिरनिरुद्धनिश्वासानिःस्फुरमस्या हृदयम् । हा अमात्य हा प्रिय-
सखि द्वावपि युवां परस्परवसानस्य कारणं जातो ।

तां मालतीं न पश्यामि । मालत्यपायमधिगम्येत्वादि करुणवने-
श्चरवचनम् । आर्याच्छन्दः । सखि मालति ननु भणामि सखि मालति
ति प्रलापक्रमोयम् । अत्र निःस्फुरं चलनगून्पम् ।

१०२-१०८. सौदामिनीप्रभावकृतवृष्ट्याश्चर्यमाह । किमिति ।

मेघाभावाद्दृष्टेराश्चर्यहेतुतयेवकारः संगच्छते । प्रत्यापन्नं पुनरायातम् ।
भवतीत्यादि । अस्या नासा दीर्घश्वासा भवति । चलनादेव । प्रसन्नस्तन

१. वि B; पश्य० E. परोप० C; परस्परवसाणस्स N. २ जादं B. ३ B.
om. ह. ४ इति before सर्व C; ० मुपगम्य B; A. E. om. पुनः. ५ C.
N. om. उर्व्वमवलोक्य; B. om. तत्; कथम् for किम् C; तत् for एष N;
श्रुतिनि पठ्यमान इति N; ० इवुवहः परि B; परिस्खलन्नस्मान्प्रीणयति A. E.
भवति विदितः श्वासे नासा प्रणुन्न B

तदनु वदनं मूर्च्छाच्छेदात्प्रसादि विराजते

परिणतमिव प्रारम्भेऽङ्गः श्रिया सरसीरुहम् ॥

नेपथ्ये । अविगणय्य नृपं सहनन्दनं

स्वरणयोनतमप्रिमूखे पतन् ।

सपदि भूविषसुदिनिर्वर्तितो

मम गिरा गुरुसमदविस्मयः ॥

माधवमकरन्दौ । उर्ध्वमवलोक्य सैर्हर्षम् । भगवति दिव्या यधसे ।

सा योगिन्यम्बरतो विद्यटितजलदाभ्युपेत्य यस्याः ।

वागमृतजलासरो जलदजलासारमतिशते ॥

कामः । प्रियं प्रियं नः ।

हृदयमपि भवति । चक्षुश्च स्निग्धं सन्निजप्रकृतिस्थिरं भवति । तदनु तत्प-
श्चान्मुखम् ॥ कर्तृ ॥ मूर्च्छाभगमात्प्रसन्नं शोभते शोभया सर्वतो व्याप्तं प-
द्ममिव । परिणतामिति पाठे विकसितमित्यर्थः । विततश्चासौ नाहप्रणुनपयो-
धरमिति पाठे दीर्घश्चासस्योन्नाहेनोद्गमेन प्रेरितौ रतनौ यत्र सदित्यर्थः ।

१०९-११७. अवीत्यादि । तत्क्षणं गद्गाण्यामात्यो निवर्तते । की-
दृशः । नन्दनसहितं नृपं पादनतमपि तिरस्कृत्यामिसमूहे पतन् । गाढ-
हर्षाश्चर्यश्च । सहभावस्य विकल्पात्सहनन्दनमिति । सेत्यादि । सेयं यो-
गिनी भिन्नमेघा संप्रत्यायाति यस्या अयं वागमृतजलासरो वचन-

१ परिणतमिव noticed by Com. २ अवग° C.; नृपं ससुहृदं C.
३ °मप्रिचये पतन् N. ४ विनिवारितो B. विनिवर्तते E. N. ५ सविस्मयं for
सहर्षम् A. E. ६ सा योगेभरीयं विष° B. सा योगेभरीयं विष° C. सा योगिनी-
यन्तिरसविष° N.; भुपेत्याः B.; नी for अयं N. ७ °मप्रिचये E. ८ सारं
प्रियं नः C. प्रियं नः प्रियं A. प्रियं नः प्रियं नः N., E. om. one प्रियं.

माल० । दिष्टिवा प्रपुञ्जीवितास्मि । (क)

काम० । सेहर्षं सबाण्यं च । एहं हि पुत्रि मालति ।

माल० । कथं भवददी । (ख) इति पादपोनिपतति ।

१२०

काम० । उत्थाप्यालिङ्गं मूर्च्छाप्रार्थं ।

जीवं जीवितसमाय जीवितं देहि जीवतु सहजनश्च ते ।

अङ्गकैरुद्दिनसदृशीतलैः पुत्रि मां प्रियसुखीं च जीवय ॥

नाथ० । वयस्य ब्रह्मरन्ध्रं संप्रत्युपादेयो माधवस्य जीवलोकाः संवृतः ।

मक० । सहर्षम् । एवमेतैर्न ।

(क) दिष्टिर्वा प्रपुञ्जीवितारिम् ।

(ख) कथं भवती ।

मृतजलधारा जलधरजलधाराप्यनिकामति । सौहृद्यादिना ततोन्व-
यिका भवतीत्यर्थः । अत्र चिरस्य बहुकालेन ।

१२१-१२२. जीवित्यादि । हे पुत्रि त्वं जीव । ततो बहुभाय जी-
वितं देहि । त्वं जीवनादन्त्यतोपि ते जीवन्तु । प्रशस्ताः ॥ प्रशस्तार्थं
कन् ॥ हिमसंबन्धशीतलैर्मां लवाङ्गिकां च जीवय । अत्रातिवृत्तमति-
क्रान्तम् । सभायम् योग्यम् । कपालेन्यादि । अनया सौदामिन्या कपाल-
कुण्डलोपाहृत्याहं मालत्यपहरणरूपं तज्जनितविपत्तेः सकाशात्कृत्वा त-
कटाभिवन्धेनातिप्रयत्नेन वयमुद्धृताः ।

१ मकजलधरः A. B.; निरुक्त after दिष्टिवा C.; *रहा A. B. *मति
N. २ सहर्षकम् C. N.; E. om. सहर्षं च; मालतीं वनि । एहि पुत्रि E.; न
before पुत्र C.; A. N. om. मालति. ३ कथं B. N.; A. B. om. इति;
लोकमिदं रम्यं B.; B. breaks off here; सौहृदी पत्नी A. E. ४ *मा-
य च G. मूर्च्छाप्रार्थम् N. ५ एहि for की A. O. G. E.; C. om. जीवित-
समाय, जीवितं for जीवितं G. ६ A. E. om. कपालेन ७ *जीवतु G.
जीवतु जीवतु जीवतु Cam.

मदयन्तिकालवज्रके । पिभसहि मनोरहातिकन्तदर्शने संभावोहि १२
भेदो परिस्सङ्गेण । (क)

माल० । हा पिभसहिभो । (ख) उभे भालिज्जति ।

काम० । वत्सो किमेतत् ।

माधवमकरन्दो । भगवति

कपालकुण्डलाकोपदुत्ततिजनितापदः ।

वयमभ्युदृताः कृच्छ्रान्निबन्धादायमानया ॥

काम० । कथमधोरघण्टवर्धविजृम्भितमेतत् ।

मदयन्तिकालवज्रके । भदो भञ्जरीभं पुनरुक्तदारुणस्य परि-
णामरमणोज्जत्तणं विहिणो । (ग)

प्रविश्य सौदामिनी । उर्पसृत्य । भगवति कामन्दकि स एष १३
शब्देरन्तर्नान्तेयासी जनः प्रणमति ।

(क) प्रियसखि मनोरहातिकान्तदर्शने^१ संभावयावं परिस्सङ्गेण ।

(ख) हा प्रियसख्यो ।

(ग) भदो आश्चर्यं पुनरुक्तदारुणस्य परिणामरमणीयत्वं विधेः ।

१३२-१३३. अत्र पुनः शब्दाकारितया पुनरुक्तदारुणत्वम् । प्रावि-
लस्यैव विधेरधुनानुकूलत्वमित्याश्चर्यम् । एहीत्यादि । मालतीरसणेन बहु-

१ इतराः for मद-क्रिके N.; माज्जि after पिभसहि G.; °रहातिरिदं-
ने A. °रहातिरिदंरसणे G. रहातिरिदंरसणे E. रहातिरिदंरसणे N.; कंत C.
भय C. भदो G. ३ C. G. om. हा. ४ कपालकुण्डलाकोपदुत्ततिजनितापद-
त्तति भगवति E. ५ वयमभ्युदृताः A. G. N.; कृच्छ्रान्निबन्धा^० N.; निर्वन्धेनाय-
A. ६ E. om. वय, वय for वय N. ७ A. om. भदो; भञ्जरीं twice
; भञ्जरीं twice N.; पुनरु^० A. E. N.; रमणीयं (प्राप्ते) विहितं A.
N. om. वत्सुय; C. has lost वत्सुय-सौदामिनी. ८ G. om. ९; °रहा-
N.; °रहातिरिदं A. G. १० रसणेन Com.

काम० । अये भद्रा सौदामिनी ।

माधवमकरन्दौ । सविस्मयम् । कथमियं भगवत्याः पक्षपातस्थान-
माश्रयिण्या सौदामिनी । तत्सर्वमपुना संगच्छते ।

१४० काम० । एहोहि भूरितनूजोवितदानपुण्य-

संभारधारिणि चिरादसि हन्त दृष्टा ।

दत्तप्रमोदमपि नन्दय मे शरीर-

मालिङ्ग्य सौहृदनिधे विरम प्रणामात् ॥

अपि च । वन्शा त्वमेव जगतः स्पृहणीयसिद्धि-

१४१ रंघविधेर्धिलसितैरतिबोधिसत्त्वैः ।

जनरक्षणजन्यपुण्यनिबन्धधारिके हे चिरेण त्वं दृष्टासि । अतो हेतोस्त्वमे-
ह्यागच्छ । हन्त हर्षे ! यमाङ्गमालिङ्ग्य हर्षय । शरीरं कीदृशम् ।
दत्तानन्दमपि मालतीदर्शनेनेति भावः । हे सौहृदाश्रये नतैर्विरम ।
त्वमेव जमस्या यतः ।

१४४-१४७ तदेवाह । वन्द्योपादि । त्वमेव संसारस्य नमस्या ।
एवंविधैर्विलसितैराकाशक्रमणरूपैर्वा श्लाघनीयसिद्धिस्त्वं यतः ।
कीदृशैः । बोधिसत्त्वा जीमूतवाहनादयः । तावप्यतिक्रामन्ति तैः ।
तेषामेकैकजीवनाच्चया त्वनेकजीवनादतिशय इति भावः । यद्वा । बोधिस-
त्त्वो बुद्धविशेषः । तदतिक्रमवर्तिभिः । अनेकपुण्यकारिणात् । यस्या-
स्तव विजृम्भितं चेष्टितं पूर्वापरिचयेन प्रतिबद्धमङ्कुरितं बीजं करणं यत्र
तत् । उद्भूतप्रचुरफलयुक्तं च भवति । तथा च त्वदुपकरणेन कृतार्थास्मीति

१ भद्रे N.; ०मिनि N. २ N. om. सविस्मयम्; C. om. कथमियम्; स
after ०मियं N. ३ आद्या जिपका A. ०मग्राश्रय्या C.; यत् for तत् E. N.;
G. om. this speech. ४ भूरितनु A. C. N. ५ चिराय मयसि दृष्टा A.
E. ६ जगता A. जगति C. ७ ०रविशेषोऽस्ते E. ८ रतिरतिबिसत्त्वैः G.

यस्याः पुरापरिचयप्रतिबद्धबीज-

मुद्रतभूरिफलशालि विजृम्भिते ते ॥

मदयन्तिकालवृद्धके । इमं सा अञ्जा सौदामिणी । (क)

माल० । बाढं । इमाए वलु भवदीसंन्ययकखशादिणीए निउभ-
न्तिअ कपालकुण्डलअत्तणो आवसथं उवणीअ भवदीसिण्ह १५०
निविसेसं समासासिदस्सि । किं च केसरावलीसाहिण्णणहत्थए इह
आगत्तूणं सज्जे तुल्ले संधारिदा । (ख)

(क) इयं सर्पिा सौदामिनी ।

(ख) बाढम् । अनया खलु भगवतीसंबन्धप्रस्तापित्वा निमग्नं
कपालकुण्डलामात्मने आवसथमुपनीय भगवतीस्नेहनिर्विशेषं समाधा-
सितार्थम् । किं च केसरावलीसौमित्रानहस्तपेहामन्य सर्वे यूयं संधारिताः ।

भावः । अन्यदपि कलमाद्यङ्कुररूपं विजृम्भितं पूर्वप्रतिबद्धबीजमुद्रत-
प्रचुरफलशालि भवतीति ध्वनिः ।

१५१-१५३. अत्र समासादिता प्रापिता । केसरावली बकुल-
माला सौमित्रानं प्रत्ययचिन्हं हस्ते यस्याः । तथा संधारिता रक्षिता

१ बोध G. बंध E. for बद्ध. २ विजृम्भिते N.; नः for ते G. ३ सौदा०
G. N. ४ इमाए G.; E. G. om. वलु; A. E. om. संबन्धः भवदीणि-
भिसिंसे बद्धफलवादाए N. ५ कुण्डली A. उवणीअ G. उवणिअ N.; भं after
उवणीअ A. C. E.; N. om. मय-सेसं; A. E. om. सिण्ह. ६ सादिदस्सि
G.; भ for च N.; ० वलीअदिण्णा० A.; एत्थमदुभ for इह आगत्तूण G. इराग०
N. ७ सावसेसं भारिदा E. ० भारिदां C. सर्वे संधारिता तुल्लेणि G.; A. C.
E. om. तुल्ले; after संधारिता A. has मरणादी सा एसा जीविदथदाहणी सौदा-
मिणी, E. with A. but has सौदा० for सौदा०, C. has मरणादी ता एसा
तादृज्जीविद &c. as in A. E. ८ Com. om. सा. ९ मात्मनोवसथ०
Com.; Com. om. स्नेह; समासादिताभिः Com. १० वयमभिज्ञान Com.;
सर्वे संधारिता मरणादयं Com.

मदयन्ति कालवज्रिके । सुषसण्णा णो कण्ठिटा भववदी । (क)

माधवमकरन्दौ । अहो नु खलु भोः ।

१५५ अपि चिन्तामणिश्चिन्तापरिश्रममपेक्षते ।

इदं त्वचिन्तितं मन्ये कृतमाश्रयमायया ॥

सौदा० । स्वगतम् । हन्त लज्जयति मामत्यन्तसौजन्यभेषाम् ।

प्रकाशम् । भगवति एतत्प्रहृष्टनन्दनाभिनिन्दितेन राज्ञा पद्मायताश्व-
रेण भूरिवसोः प्रत्यक्षमभिलिख्य पत्रमायुष्मतो माधवस्य प्रेषितम् ।

१५६ लेखमप्ययति ।

काम० । गृहीत्वा वाचयति । स्वस्त्यस्तु वः । परमेश्वरः समाज्ञा-
पयति यथा

(क) सुप्रसन्ना नः कनिष्ठा भगवती ।

मञ्जीवनेनेति भावः । अत्र त्वज्येष्ठा कामन्दकी यथास्माकं सुप्रसन्ना
तथा त्वमपि भवेत्पर्यः । सौदामिनीज्येष्ठत्वादपि भगवत्या गुरुत्वात्तस्या-
भत्यादरसूचनम् । यद्वा । सौदामिन्या एव भगवतीकानिष्ठत्वेनादर उक्तः ।

१५५-१५६. अपीत्यादि । चिन्तामणिरपि चिन्तारूपं प-
रिश्रममपेक्षते । अचिन्तितप्रदाने चिन्तामणित्वव्याघातादिति भावः ।
इदं पुनराश्रयं मन्ये यदार्थया सौदामिन्याचिन्तितं कृतमिति ।
तथा चानुकारोपि नेति भावः । अत एवात्यन्ताश्रयम् । नन्दने प्रहर्षो
मकरन्दमदयन्तिकानुरूपघटनात् ।

१६३-१६८. वरगुणानाह । श्लाघ्यानामिति । यदिह त्वयि जा-
मातर्यत्पर्यं प्रीतोस्मि तेनेयं मदयन्तिका तव प्रीत्यै त्वत्प्रीतिं कर्तुं भवतः

१ इतराः for मद-जिके N. २ परिग्रह [or भ्रम] अपेक्षते N. ३ इदं लकु-
तमन्येन कृतमाश्रयमचिन्तितं A. E. इदं त्वकृतमन्येन कृतमा० G. ४ मामेवं श्लो-
ज० A. E. ५ A. E. om. यत्रम् ; भस्मजो for भगवन्मते E. ६ इति पत्र-
मप्ययति A. लेखपत्रमप्ययति E. इति लेख० G. ७ N. om. स्वस्त्यस्तु-यथा.

श्लाघ्यानां गुणिनां धुरि स्थितवति श्रेष्ठान्वये च त्वयि

प्रत्येस्तव्यसने महोयसि परं प्रीतोस्मि जामातरि ।

तेनेयं मददन्तिकाद्य भयतः प्रीत्यै तव प्रेयसे

१६५

मित्राय प्रथमानुरागजटितौल्यस्माभिरुत्सृज्यते ॥

माधवमुद्दिश्य । वत्स श्रूयताम् ।

माध० । श्रुतम् । ईदानीं सर्वतः कृतार्योस्मि ।

माल० । दिडिभा दानिं अवहदं दिभभस्स आसकु-

सल्लं । (क)

१७०

लव० । संपदं निरवसेसं माहयसिरिणो मालदीणं अ फलिदा

मणोरहा । (ख)

(क) दिष्टवेदानीमार्द्धतं हृदयस्याशङ्कशाल्यम् ।

(ख) साम्प्रतं निरवसेसं श्रीमाधवस्य मालव्याश्च फलिता मनोरथाः ।

प्रेयसे मित्राय सुहृदे मकरन्दायाद्यास्माभिरपि दीयते । पूर्वमनुरागेण दत्ता ।
प्रीतिहेतुमाह । सञ्चारितानां गुणिनां च गणनीये स्थिते प्रशस्तवंशे ।
पाठान्तरे स्वातवंशे । प्रत्यस्तं क्षितं व्यसनमशुभं यत्र तत्र । सा-
त्तिशये । प्रत्युत्पन्नमताविति पाठेभिनयोत्पन्नबुद्धौ प्रतिभाषर्तात्यर्थः ।
कृतार्थता नृपनन्दनाविरोधात् ।

१६९-१७९. अत्रैतादृं इदानीम् । आशङ्क्य विरोधादिविषया ।
मर्मभेदिताच्छल्यम् । अत्र श्रीमाधवस्येति प्राकृते पूर्वनिपातानियमत्वात् ।

१ ० न्वयि तापि A. E. श्रेष्ठान्वये तापि N. २ प्रत्युत्पन्नमनी noticed
by Com. ३ वदिता यावमा० E. ४ सर्वे after वदिता N.; भुनं
भुनं for वत्स श्रूयताम् N. ५ इदानीमेव कृतार्यः सर्वतोस्मि G. ६ एतादृं
A. संपदं E. for दानिं, C. om. दानिं; अवहदं A. गदं E.
वनगदं G. for अवहदं; दिडिभा एदं वि दाव अवगमं दिभभस्स N.; पी before
दिभभस्स A. E.; संका for आसङ्का G. ७ निसेसं for निरवसेसं C. E.; C.
om. भ; समं after भ A. and before भ E.; फुरिदा for फलिदा E.;
० रहा G. निरवसेसा माहास्स मणोरहा पुरिता N. ८ ० वृत्तं नी हृद० Com.

भक० । पुरोवलोक्य । कथमवलोकितानुद्धरक्षिते कलहंसकेन सह प्रमोदिनिर्भरं नृत्यन्त्यावित एवागच्छतः ।

७५ ततः प्रविशतोवलोकितानुद्धरक्षिते कलहंसकश्च । विविधं नृत्यं कृत्वा सर्वं उपसृत्य सप्रणामं कामन्दको प्रति । जय भगवदि कञ्जनिहाणे । माधवं प्रति । जय मभरन्दण्डण माहव पुण्णचन्द दिष्टिआ वट्टसि । (क) सर्वे सस्मितं पश्यन्ति ।

लव० । को वा इमस्मिं संपूरितसव्यभारमहूस्वे न परिहा-
८० ससंपुण्णो होइ । (ख)

(क) जय भगवति कार्यनिधाने । जय मकरन्दनन्दन माधव पूर्णचन्द्र दिष्ट्या वर्धसे ।

(ख) को वास्मिन्संपूरितसर्वप्रकारमहोत्सवे न परिहाससंपूर्ण-
भवति ।

फलिता मनोरथाः । एतयोरापतिशुद्धविवाहादिति भावः ।
[सर्वथा०] भगवति कार्यनिधाने । अत्र जयेति शेषः । [लव० वा०]
अपि तु सर्वोपात्यर्थः ।

१ G. om. सह; सुप्रमोदं A. सप्रमोदं G. for प्रमोदिनिर्भरं, E. om. प्रमोदि-
निर्भरं; N. om. पुरोवलोक्य and has कथं बुद्धरक्षितानुद्धरक्षितकलहंसाः दूरतः
समुदितानरुमान्नीभ्य तत्रैव हर्षनिर्भरं प्रनृत्ताः for कथमवलोकितानुद्धरक्षितः. २ N. om.
ततः प्रविशतो-पश्यन्ति; ततः प्रविशति अवलोकितानुद्धरक्षितकलहंसाः G.; प्रविशतो
यथानिर्दिष्टे अवलो० C.; कलहंसश्च A. ३ E. G. om. सर्वं उपसृत्य; कञ्जनिहा-
णे C. ४ पुण्णचन्द C. G. ५ सर्वं before सर्वे A.; इति सर्वे सतिस्मयं पश्यन्ति
G. ६ इमस्मिं परिपूरितसज्जमहूस्वे न जच्छदि A. इमस्मिं सव्यभारपरिपूरितमहूस्वे [ने]
न सपरिहाससंपुणो होइ E. को नाम इमस्मिं महूस्वे न जच्छदि N.; परिहासपुणो
G. ७ नृत्यति for परिहा-यति Com.

काम० । एषमेतत् । 'अस्ति वा कुतश्चिदेवं महाद्भुतं विचित्रम्-
णीयोऽब्जं महाप्रकरणम् ।

सौदा० । इदमत्र रमणीयतरं यदमात्ययोर्भूरिवसुदेवराजयो-
श्चिरात्पूर्णविभितरेतरापन्यसंबन्धात्मा मनोरथः ।

माल० । स्वगतम् । कइं विभ । (क)

१८५

माधवमकरन्दौ । सकौतुकम् । भगवति अन्यथा वस्तुवृत्तमन्यथा
वचनमायायाः ।

लव० । जनान्तिकम् । भवति किं पडिवज्जिदेवं । (ख)

काम० । स्वगतम् । संप्रति मदयन्तिकासर्वभान्तनोवपहात्प्रत्य-
स्तशङ्काः खलु वयम् । प्रकाशम् । वत्सी न खल्वन्यथा वस्तुवृत्तं यतः १९०
प्राधकाशस्यापामरमत्सौदामिनीप्रत्यक्षमनयोर्धृत्तेः प्रतिज्ञावश्यमा-
धाभ्यामपत्यसंबन्धः कर्तव्य इति । प्रधानप्रकृतिकोपस्तेवं परिहृतः ।

(क) कथमित्र ।

(ख) भगवति किं प्रतिपत्तव्यम् ।

१८९-१९५. अद्भुतमित्यादिनोपगूहनमाह । यदाह ।

अद्भुतस्य तु संप्राप्तिर्भवतादुपगूहनम् ॥ इति ।

प्रकरणं मालतीमाधवाख्यम् । कथमिव । अत्र पित्राशनुमत्या नाहं
दत्ता तत्कथमिषमेवमाहेति भावः । अन्यथेति । चोरिकया वृत्तं वस्तु वि-

१ E. om. अस्ति वा; भूय A. भूतमत्यंत N. for महाद्भुतं; वित्र for विचित्र
C. २ रमणीयन्तरं for रमणीयतरं A. E.; इदं कुत्र रामणीयकं यद० N.; अमा-
त्यभूरिवसु C. G. ३ G. om. चिरात्; चिरात् संपूर्णाय० N.; सम्बन्धान्मनोरथः
A. संबन्धान्मनोरथः G. संबन्धादिपूर्वको मनोरथः N.; G. ends here. ४ एव
after किं A. ५ अपतार्य N. तथैव E. for स्वगतं. ६ संबन्धेन नंदनारपहात् N.
७ नन्वं for वृत्तं E.; अन्यथावचनमायायाः after वृत्तं N.; यथा for यतः N.
८ सौदामिनीसमक्षं तथैवैतत् N. ९ C. om. प्रधान; प्रतिपत्तः for परिहृतः A. E.
१० किमत्र प्रतिपत्तव्यं Com.

माल० । अहो संवरणम् ।

माधवमकरन्दौ । आश्चर्यम् । जयन्ति महतां संस्तुतापलापित्यः

९५ कल्याणिन्यो नीतयः ।

काम० । वासं

यत्प्रागेव मनोरथैर्वृतमभूत्कल्याणमायुष्मतो-

हतपुण्यैर्मदुपक्रमैश्च फलितं क्लेशोपि मच्छिष्ययोः ।

निष्णातश्च समागमोपि विहितस्त्वप्रेयसः कान्तया

०० संप्रीतो नैवमन्दनौ यदपरं प्रेयस्तदप्युच्यताम् ॥

माध० । सहर्षं प्रणमन् । भगवति अतःपरमपि प्रियमस्ति ।

तथापीदमस्तु भगवतीपादप्रसादात् ।

वाहरूपम् । आर्यायाः सौदामिन्या वचनमन्यया । अमात्यागोचरेणेत्यर्थः ।

[लव० वा०] अत्र सौदामिनीवचनं किरूपमित्याशयः । श्रावकति

पाठकदशायाम् । प्रकृतिः शिष्टः । [माल० वा०] अहो संवरणम् । अत्र

मन्त्रिणो मत्पितुरिति शेषः । कल्याण्यो मम संपन्ना यत इति भावः ।

१९७-२००. यदित्यादि । यदायुष्मतोर्बुवयोः कल्याणमन्यो-
न्यलाभरूपं पूर्वं मनोरथैरेव वृतमाकाङ्क्षितमभूत्तपुण्यैर्मदुपक्रमैश्च निःसृष्टा-
र्थदतीकल्पकपटैः फलितम् । मच्छिष्ययोरवलोकितसौदामिन्योः क्लेशोपि
फलित इति । लिङ्गविपरिणामो योग्यत्वात् । क्लेशेनोपि पाटे ताम्यामेव

१ अहो for अहो N. वगभस्त after संवरणम् C. २ आश्चर्यं जनयति खलु
महतामविसंवादिन्यः कल्याणनीतयः N.; महतां विसंखलप्रतीपन्यः कल्याणिन्यो A.; म-
हतमिव संस्तुतप्रज्ञापिण्यः E. ३ वत्स माधव A. E. ४ मायुष्मता तत् E. ५ क्लेशोपि
A. क्लेशोपि or क्लेशोपि N. ६ संपूर्णश्च or निःसर्पश्च for निष्णातश्च N.; च
for अपि A. E. ७ रघु for नृप N.; किम् for यद् A. E.; श्रेयः for प्रेयः
A. E. ८ प्रणमति A. E.; N. om. प्रणमन् भगवति; किम् before अतः N.
अतोपि परं A. अतोपि परमं E.; N. om. अपि. ९ A. E. om. वाह; भरतवा-
क्ये for भग-दान् N.

सन्तः सन्तु निरन्तरं सुकृतिना विध्वस्तपापोदया
 राजानः परिपालयन्तु वसुधां धर्मे स्थिताः सर्वदा ।
 काले संततवर्षाणि जलमुषः सन्तु स्थिताः पुण्यतो
 भोदन्तां धेनवन्धवान्धवसुहृद्गोष्ठीप्रमोदाः प्रजाः ॥

फलितमित्यर्थः । तथा त्वन्मित्रस्य मकरन्दस्य मदयन्तिकया सह संवन्धो-
 पि निष्णातो निःशङ्कं विहितः । नृपनन्दनावातिघातौ विहितौ । अत-
 एव निःशङ्कता । अपरमतः परं यत्प्रेयः प्रियं कर्तव्यमस्ति तदप्युच्य-
 ताम् । तत्करोमीत्यर्थः ।

२०३-२०६. सन्त इत्यादि । सज्जना निरन्तरं धार्मिकाः
 सन्तु । अत्र हेतुः । विनष्टपापोद्वेकाः । तथा च सतां पुण्यमुज्जृम्भता
 पापं नश्यतामित्यर्थः । राजधर्मे रक्षणादौ सदा स्थिता नृपा भुवं
 रक्षन्तु । वसु धनं दधातीति वसुधेत्यनेन विपुलधनवत्त्वं भुवं उक्तम् ।
 काले वर्षादौ सस्याविरोधि सम्पत्तये व्यापकं यथा तथा वर्षणशीला
 मेघाः सन्तु । अकालवृष्ट्या सस्यानाशात्काल इत्युक्तम् । अत्र हेतुमाह ।
 प्रजानां लोकानां पुण्यात् । प्रजा हृष्यन्ताम् । धनवदौ निरन्तरकृतौ
 बान्धवानां संबन्धनां सुहृदां मित्राणां गोष्ठाषु प्रकृष्टहर्षो याभिस्ताः ।
 तदनेन प्रशस्तिरुक्ता । काव्योपसंहारोप्यनेनैव कृतः । यदाह ।

वरदानस्य उक्तिर्या सा काव्य उपसंहृतिः ॥ इति ।

लब्धे दुर्लभशासनं सुरगणग्रामश्च कैवर्तिका-
 द्विद्यावंशविभूषिते अपि शुभेच्छने उभे धारिते ।
 येनायं समभूद्भिजातितिलकश्चण्डेश्वरः पण्डितो

१ क्षिती for स्थिताः C. २ धन for वन E.; वद for वसु A.; मेग for
 गोष्ठी C.; instead of this stanza N. has the following :—

धीरन्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।

दंष्ट्राः प्रयातु शान्तिं सर्वत्र सुखो भवतु लोकाः ॥

काम० । एवमस्तु । इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

मालतीमाधवे दशमोङ्कः ॥

॥ इति मालतीमाधवं नाम प्रकरणं समाप्तम् ॥

मीमांसैकरहस्पतश्चहृदयो दातावदाताशयः ॥ १ ॥

दिवेशं सप्तसूत सोयममलं मीमांसकं सत्कविं

सौप्यच्चैरजनिष्ट जैमिनिमते रामेश्वरं सद्गुधम् ।

सूतं स्मायमापि प्रतीपजयिनं मीमांसयालंकृतं

शुद्धं धीरगदाधरं कविवरं पुत्रं पवित्राशयम् ॥ २ ॥

विद्याधरं वरमजीजनद्वेष धीरं

हीरं जनेषु जयिनं गुरुणोक्तशास्त्रे ।

प्रासूत सोयममलं गुणिनं सुपुत्रं

तं रत्नपूर्वधरमेष जगद्धरं च ॥ ३ ॥

येनापाटि कठोरमोतमाणं [तमगणेः ?] वैशेषिकं खण्डनं

येनाश्रावि सकोषकाव्यनिबद्धं तत्पाणिनीयं मतम् ।

छन्दोलंकरणं च भव्यभरतं येनाध्यगामि श्रुति-

स्तस्यामुष्य जगद्धरस्य कवितुष्टीकैयमुज्जृम्भताम् ॥ ४ ॥

असूत यं रत्नधरोतिभव्योतिभव्यरूपा दमयन्तिकापि ।

जगद्धरं तत्कृतटिप्पणेङ्कः समाप्तिमापदशमोन्वदः ॥

इति श्रीमन्महोपाध्यायपण्डितराजमहाकविराजधर्माधिकारिश्रीरत्न-
धरपण्डितात्मजश्रीजगद्धरविरचितायां मालतीमाधवटीकायां दशमोङ्कः ॥

१ N. om. काम० । एवमस्तु; परिक्रम्य after इति C. २ E. N. om.
मालतीमाधवे. ३ समाप्तञ्चैवं मालतीमाधवप्रकरणम् A.; नाटकं for प्रकरणं C.; स-
माप्तिमगमत् for समाप्तम् E. इति श्रीभवभूतिविरचितं समाप्तमिदं मालती N., N.
om. समाप्तम्

READINGS OF N.—PPL.—168

ACT I.

The Numbers indicate the lines.

३ ककुभो नर्तने शूल. ४ पातु फीकारतयः. ६ शिखा for पुट.
 ७ कटोरकैतकाशिखा. ८ adds the stanza with A.; शाकारि for
 झङ्कारि. ९ अलमलं for अल-रण. १० प्राचीमवलोक्य; मनु-
 दितभूयिष्ठ एव भगवानंबरमणिः । तदुपनिष्ट. १२ om. प्रणम्य.
 १३ देहि for धेहि. १७ अयं after वास्तव्यो. १८ तत्कि-
 मत्र प्रतीक्षते after समाजः; om. च; विदग्ध for जय. १९ °दपूर्व-
 ण प्रयोगेण वयं विनोदनीया इति; om. तत्किमि-भाव. २० तत्परिष-
 नि०; प्रबंधमवगच्छामः. २२ प्रविश्य नटः for सूत्र०; भाव for मा-
 रिष; om. तत्र; पाननुवर्तते भगवंत आर्यविदग्ध. २३ om. भग-
 देवाश्च. २४ सूत्रधारः for नटः. २५ चित्वा; नटः । भाव कतम-
 स्मिन्प्रकरणे after विदग्धता च. २६ विचिन्त्य before स्मृतं; om.
 तर्हि. २७ om. नटः । भाव; क इव. २८ om. विदर्भेषु; पद्मनगरं
 नाम; ब्राह्मणाः after तत्र. २९ तैत्तिरीयाः for तैत्तिरीयिणः; यापा-
 काराः before पञ्चाशयो. ३१ om. स्म. ३२ तत्तन्निर्णयाय भूरि-
 ३४ om. सुगृहीतनाम्नो. ३५ °कंठस्यात्मजः श्रीकंठः; पदवाक्यप्र-
 माणज्ञो before भवभूति. ३६ °तिर्नाम; om. जातूकर्णीपुत्रः; नि-
 सर्गसौहार्देन भरतेषु वर्तमानः स्वकृतिमेवं प्रगुणभूषी°. ४० °त्यते
 मम च कोपि. ४१ after पृथ्वी the following:—तदुच्यतां
 तत्प्रख्यापनाय सर्वे कुशीलवाः यथा संगीतकप्रयोगे वर्णिकापारेगृहे च
 वर्ततामिति । कविवर्णनं प्रति तु तेनैवोक्तम् ।

गुणैः सतां मम न को गुणः प्रख्यापितो भवेत् ।

यथार्थनामा भगवान्यस्य ज्ञाननिधिर्गुरुः ॥

४२ om. अपि च. ४६-४९ om. अतो-प्रवर्तन्ताम्. ५० स
एष for एवं; तावद्रूपिकाः सर्वाः for कितु-खलु. ५२ च
for तु. ५४ ततः for किं. ५७ कलहंसमकरंद. ५८ प्रबंध
after तत्. ५९ om. बाढे. ६०-६२ om. इति-ततः; रक्तपटिका-
नेपथ्ये उपविष्टे प्रविशतः; प्रस्तावना । ततः प्रविशति कामंदकी after
प्रविशतः. ६५ om. तयोः; °गिनोरनयोर्भूरि°. ६६. om. वामा-
यित्वा. ७० महं खु; °खेपो. ७१ मेत्त after चीवा; पाथ for वाद;
पाणउत्ति. ७२ °वदि ईरिसेसु आपासेसु अमच्च; णिभोजेदि; अ after
काहिं. ७३ °वग्माहोहिं; om. पि; णिखिखवीअदि for णिउल्लीअदि.
७४ om. ब्रूहि. ७७ om. अयि; यदैव नो; om. वासिनां. ७८ om. च.
८० राजस्य मंत्रिणः. ८१ कुतः after सुविहितम्. ८४ om. ति. ८८
खु for ह. ८९ णिरपेख्ख. ° ९० om. हि. ९४ श्रेयानस्माक. °
९७ °मतिसंप्राय. १०४ सा for यत्. १०५ लुलितलुलितैः. १०६
तदो for जदो; om. अत्तणो; उक्कंटाविणोदकालणं माहव. १०७
°न्दयं; om. तं; om. अज्ज; मंदारिआहत्ये णिखिखत्तं दाव. १०९
om. विचिन्त्य; om. यतो. ११० °इंस्ततां; om. मंदारिकां; om.
घटेत. १११ °मुपोदाताय माध°. ११२ महोसवं. ११३ om.
अज्ज; पहादे. ११४ होदि for होदु. ११६ मत्पूर्वशिष्यां. ११७
om. सौदामिणी अहुणा; °सादिअच्चारि°. ११८ कावालिभावदं. १२४
एत्य for रत्तिविहारिणो. १२५ साहसिअस्स for साहअस्स; अहो-
र°; °हेअस्स. १२६ अंदेवा°; °हावा; आअच्छइ for समाअच्छ-
दि°. १२८ सर्वं हि. १२९ एसो वि. १३० णंदणमहणि; °अंतिअं
अदि सम्वहेदि. १३१ तं वि; अहिअं for दुदीअं; om. किदं; होदि.

१३२ हि सा for तत्र; तस्याः for मन्. १३४ om. विचिन्त्य. १३६
 इति for उभे. १३७ om. तत्. १३८ तत्तयितव्यः. १४१ गरीपान°. १४३
 मिश्रविष्क°. १४५ °रदभावलेवरुवविडभमाखित. १४७ इद
 for इमस्मि; खणं for मुहुत्तं; मअरदसहअरं पेखिव°. १४९ om. इति
 —इति. १५० प्रविश्य for तत्रः प्रविशति. १५१ कथितमेवावलो°. १५२
 om. तत्रैव; इति before परिक्रम्य. १५३ इति निरूप्य. १५८
 om. यथानिर्दिष्टो. १५९ om. माधव । स्वगतम्. १६३ आश्चर्य thrice.
 १६४ °ममृताल्लवनादिवासीत्. १६७—१६८ om. मक°—मकरंदः
 १६९ om. माधव; धर्माशुः for तपनः. १७१ om. माध°—विशतः.
 १७२ om. दृष्ट्वा; कहं णु मअलंद; om. इदं उज्ज्व; om. वडल. १७३
 om. से; विधुर for विज्जुरंत. १७४ om. मुहुत्तं. १७५ होदु. १७६
 om. एव. १७७ कांचनपादप°. १७८ om. माधव; om. तिल;
 om. जन. १७९ कामदेव for मदन; °दृशमिव भयंत°. १८० अपि-
 त्वमवतीर्णो°; गोचरतां. १८१ माधव । न हि न हि for माधव—इति.
 १८२ om. विहस्य; तत्किमिव नम्रमुग्ध; om. पश्य. १८३ जंतुषु च
 यस्त°. १८४ अपि for च. १८७ ते after कथयामि; om. श्रूयताम्.
 १८८ इतस्ततश्च for तत्र चेतस्ततः; om. अवलीक्ष्य च. १८९ मधु-
 रमदिरामोदपरिमला°; कल after सकल. १९० om. वकुल;
 मरणस्य रमणीयांगन. १९३ om. अस्मि; मकरकेतनस्य. १९४ बाल
 after मुग्ध. १९५ इत for तत. १९८ कला for सुधा. २०१
 om. सा; om. अधिरल—°दिनीभिः. २०२ तदा before
 तस्याः; om. च. २०३ कस्मिन्नापि महा°. २०५ om.
 अस्याः; मृणाल. २०९ om. पुनर; om. प्रयम. २१० °मंतःकरणमु-
 पसंहृतवती. २११ सर्वथा after बहुना. २१६ om. माधव; सम्य-
 पेक्षश्च. २२१ रश्माबुद्धान्ते. २२२ om. one ततः. २२४ °मिती-

व नाम. २२६ अन्योन्यमेव चतुरेण. २२८ om. स्वगतम्; ततस्ततः
 after नाम. २३० संचरणरणणायमानमंजीरमंजु. २३१ om. कल;
 किंकिणीरणरणत्कार; प्रतिनिवृत्त्य for परिवृत्त्य. २३२ कोपि कस्या अ-
 पि बल्लभः तिष्ठ°. २३४ om. स्वगतम्; प्रिया for प्राग्. २३५ om.
 आकर्ण्य; एदाणं for कथं; रमणिज्जा°; इत्यिआकृहा. २३७ वातिवर्ति.
 २३८ विधममायताद्व्याः. २४५ किं for तैः. २४९ om. एवं; रसेन
 संनिधिना विधेयी°. २५० पारिप्लवमा°; °पद्मेतु°; वकुलपुष्पदाम्नी.
 २५१ om. मिलित. २५२ वेवतारवर्षवेरः om. पुरुष; २५४ om.
 तदा च. २५९ सकलकरणानामविषय. २६८ एव; हवे. २६९
 अधिपंगः. २७२ यस्मिन्कामश्च. २७६ काचित्तत् for महतः; अन्या
 for अन्यतमा; om. बाल. २७८ om. वः सुमनसां. २७९ तस्यां.
 २८० अस्य after कृतार्थता; कलतु निर्माणं रमणीयतायाः. २८१ om.
 विधातुः; नो after एष. २८४ °युक्तयाख्यात°. २८५ एकापत्य-
 रत्नं for प्रसूतिः; इति after नाम; धात्रेयी. २८७ om. सहर्षम्;
 दिङ्मिर्जिदं देवेण भवदा. २८८ om. ता. २९० स्वगतं before
 तां. २९१ याचत for प्रार्थयत; प्रकाशं । ततस्ततः after श्रूयते.
 २९२ अनुपाच्यमानः for अनुसूच्यमानः. २९३ °दवर्तीय. २९४
 विहस्तताविषमरचितैकभागामपि. २९५ om. प्रति; प्रसंग for भंग.
 २९६ महापौर; संकुले विध°. २९८ om. हि; प्राक्प्रबंधस्तस्याः;
 °धंगः. २९९ om. एव. ३०० om. कुमार्यः. ३०३ कोप्येष इती-
 रितं च. ३०४ अ for चित्तं; चित्रं दर्श°. ३०६ कलहंस; माधवस्य
 रूपमभि°. ३०७ एव. ३०९ अह. ३१० तर्कः for वितर्कः. ३११
 om. कलहंसक. ३१२ मह for मए; °रिआहत्यादो; om. वि. ३१४
 °लेख्येन प्री° . ३१५ विणोअणं ति. ३१६ om. माधव. ३२१
 इष्टव्यरूपा भवतो; om. मालती. ३२२ om. तदुपनय-उपनयति.

३२५ दशावुद्रतो. ३२६ °कर्मोपनतजडिम. ३२९ तथाप्य-
वहितोस्मि । ३३० om. विलोक्य; °बंगः. ३३१ निर्माय लिखित;
om. श्लोकः । वाचयति. ३३६ पदाक्षेपेण for सत्वरं; पोरभ for
कलहंसभ; पदानु०; om. उव. ३३७ om. माध—रदौ; सद्बर्ष
for सलज्जम्; कर्ह; महाभावा; एव for इह. ३३८ एव; om.
उपसृत्य; प्रणमति for पणमामि. ३३९ मक° for उमौ. ३४०
कलहंस. ३४१ गेह इमं. ३४२ गृहीत्वा before विलोक्य; om.
कलहंसभ; om. उण. ३४३ अहिलिहिदा. ३४४ जी एव जं णिमित्तं.
३४५ दिष्टिअं दंसिदं भत्तणो सफलं विष्णणं एवा वड्या. ३४७ सखि
before मन्दारिके. ३४८ तह तह for महा—इ. ३५० फणादि वादा-
अणं गदेत्ति. ३५१ om. ननु. ३५२ एव before एतत्. ३५३ °म
ण्णावु; °भावो; om. एदं. ३५४ आभरिदं for सुचरिदं. ३५७ मथ्या-
ङ्गो वर्तते for खरतर—मङ्गः. ३५८ प्रविशामः for गच्छामः; om.
इति. ३६२ रेखा. ३६५ प्रच्योत°. ३६८ स्वगतं before अभिद्वति.
३७२ तत्रभवती for तद—ती. ३७३ आश्वमेतं; om. आश्वर्यम्.
३७४ तागित इतश्च पुरश्च पश्चा°. ३७५ एव च वर्तमानां. ३७७
°मासंग. ३८४ श्रीमन्नालतीमाधवीयनाग्नि नाटके for वकु—नाम.

ACT II.

१ एका for प्रयमा; सहि for हला; दुदीआ भभवदी किं वि मंत°.
(आसी. ३ हि for किल. ४ om. ज्जेव्व. ५ om. प्रथ°—किं. ६
om. भभवदीए. ७ मए वि ताव कहिदं जहलवंगि°. ८ om. विविस्ते;
वरिअलिदं before वड्ढि. ९—१२ om. प्रथ°. । हला—समारुढा.
३ °हावरस संगमकदाए अन्नाणं १० om. विअण्णं ११ ३. १२

से. १६ अ for च. १७ कालणादो; दारिआं. २० तदो खु for
 ता जादो. २१ om. कखु; ताए after कखु. २३ किं वि; एत्थ दसेदि.
 २६ om. परिक्रम्य. २७ om. उपविष्टा. २८ om. हुं सहि. २९ सहि
 केण for तदो तेण; °हावेण; om. मे. ३० om. इति मालाम्. ३१ कुदो
 after सहि; विसमं. ३२ om. कखु; इअं for एता. ३३ om. दाव;
 ऐव्व अवरादासि. ३४ कहं. ३५ om. मुद; तह. ३६ om. पिअ;
 सब्बहा. ३८ मंदमारुअप्पचलिअपफुल्ल; पुदमा. ° ३९ वित्थारिदोहिं.
 ४० विडंभमाण; °मिअ; परिअंतणाविलासुलसिअम्. ४१ विभाविदा°
 for विडंविदा; सरसंरंभ for सारङ्ग; विअह्म आलोअंतो पच्च. ° ४२
 एव्व. ४३ आम पिअसहि आम किं दाव. ४४ om. महाभावस्स; एव्व;
 संणिहाइणो. ४५ विप्पलंभआ विलासा होदु जहा. ४६ सहावेण्व. ४७
 °गीद; °विदा एव्व. ४८ विहस्य after सलज्जम्. ४९ पडिणिवत्तमा-
 णजणदासंकले तस्सिं. ५० °रिआघरं; om. कखु. ५३ एदं खु;
 °हंसो. ५४ भिवेदइत्तआ. ५५ तेण वि. ५६ पडुणो; हावस्सदि; ते
 पिअं. ५८ °आसधज्जन्त; प्पडिच्छंदअं. ५९ om. इति. ६० सह-
 लोच्छासं for स-र्ण्य; वि; अणासासो. ६१ एदं वि; लंभं; om.
 ति; संभावीअदि; कहं एत्थ अख्ख°. ६२ वि; दिस्सदि after वि;
 संस्सुतमाभ्रिय for इति-ति. ६३ °जयिन इत्यादि पठति. ६४ महुर-
 दाए. ६५ om. लक्खीअदि; मणहरं अ after दारुणं. ६६ अधण्णा
 दाओ इणियआओ जाओ. ६७ om. वा; हिअअस्स वा ण प्पहवादि. ६८
 om. कि; वि दे. ६९ om. सहि; कहं विअ. ७० कालणादो; om. विअ;
 ककेलीपल्लवं विअ हिअअं धारंती किलंतणोमा. ° ७१ णीसहा तुमं कु-
 तुमाउहेण परिहिज्जसि सो वि. ७३ सहि before कुसलं; °हावस्स होदु
 मइ उण. ७४ om. वित्से-सहि. ७६ रोग; for रागं; विसर्पअविरतं.
 ७७ निधूमं. ७८ अत्त इतो. ७९ प्रभवति च नांका च भवती. ८० एदं

for जेव; वरोख्ख. ८१ होंदि; पिअसहि after अवि अ; °अणंदर.
 ८२ संदंत्तेण वि सुसमिद्धहुद°; पुण्ण for पुण्णिमा. ८३ वावार;
 एव्व संपदं सविसेसदंत्तणादो. ८४ om. भविअ; एत्थ for ता; om.
 पिअसहि. ८५ सिलाह; जीवलोअस्स ज गरुआणुराअस्स. ८६ सारिंत्तो
 महाभाअ. ८७ °सिणो. ८८ ऐअ; विलोअंदी दुख्खप्पडिदाविद.
 ८९ दूरं विलीअमाणलज्जादुज्जिणअलहू एत्थ. ९० अयग्दम्मि; ता
 for तथा; om. वि. ९१ om. भूय. ९२ विआस्पतः. ९३ om.
 अथ. ९८ भअवई. १०० विलंखे°. १०२ चिचिमाच्छा°. १०५ om.
 सखे; निजकम्पका. १०६ उत्तरं for वचनं. १०७ पदमोद्धान;
 विधेरप्पनु°; वकुलमालाचिच. १०८ संविधानं तु गमान्पद्दतमुखास-
 यत्ति. १०९ om. अंगिरसा. ११० चक्षुषोर्निबंधः. ११५ दहनो-
 न्मादविधुरा°. १२१ om. अथवा; निर्मितप्रिय. १२४ भसृणुबुल-
 केसर. १२७ om. इति. १३० काम०। वत्से महाभाभयेयमन्मतायाः
 फलस्य भाजन. १३१ एदं पवित्तं for सुविहिदं; om. एत्थ—वदी.
 १३६ वाहभरय्यम्भ; प्पडिलग्गणिग्गमं अण्णा°; विअ for जेव्व.
 १३७ कालणं हवि°. १३८ om. ननु. १३९ कहं. १४० त्वमावि
 after अयि. १४३ वैचित्र्यं. १४४ एव्वं एदं अं णंद; °तोभेण; om.
 अमच्चेण. १४५ पडिण्णादा; जुउल्लुइ. १४६ कहं. १४७ आश्चर्यम्
 twice. १५१ सभवाचंदन. १५२ णो for ण. १५४ सच्चं for एवं
 जधा; अण्णहा. १५६ समुपथ्यदा°; पदणा. १५८ पसीददु भअवदी;
 परित्ताअहि; om. इमादो; जीववर°. १५९ तुह वि; एव्व. १६० om.
 मया. १६१ om. किल. १६२ पुक्खरवसं चारमतेत्था°. १६४ तदपि
 साहसकम्पमनुपदेष्टव्यमेव. १६९ om. सासं; वि मह; ति. १७०
 सव्वहा. १७१ माहवो before णं; अस्सथ्यच्चित्तो सो महाणुभावो ति.
 १७३ मां गमनाय. १७४ om. संपदं; °वदीए सआ°. १७५ °हावस्स.

१७६ om. अपवार्य; एत्थ before मे. १७७ जस्ति; एवं after भवदी. १७९ अग्रस्तावनीया मह°. १८० तद्वि आचखितभदु. १८१ विदमधिपतेर°; om. धुर्य. १८२ om. चक्र. १८३ सातीर्थ्या-
 त्पितैव. १८९ जनातिकं before सहि; om. कसु; °वदीए गहि°;
 सत्वहा. १९१ किल भवदीए तित्तसआसादो विग्जा°; कदो; तक्काल-
 वेदिणो मंतअंति. १९५ हवे. १९७ °चंद्रवदनः. १९८ °मुहामतरलैः
 २०० तदव; om. सह; °न्वीसकीमधीते. २०१ नामेति. २०२
 लवंगिए after सहि; सुदं कहं महाउलप्पसूदो सो महाभाओ. २०३
 जनातिकं before सहि; महोअहि; °जाअस्त. २०४ om. ति.
 २०५ om. ने--नंत. २०८ °मुमात्ती°. २११ वत्ते सुखं स्थीयता
 for तदु--न्तीति. २१२-२१४ सानंदं स्वगतं for अपवार्य; om. कथं
 --सानंदं. २१५ कहं महाउलप्पसूदो सो; मुहुभागेदं. २१६ महोअहि;
 °जाअस्त. २१७ उणो पेखे. २१८ अव° for लव°; om. अव-
 इदो इदो; एदेण सोपाणमगेण. २१९ अवलोकिते before सधु.
 २२० निसृष्टार्थदोत्तस्य लघू°; कुतः for तयाहि. २२१ रुतो for
 वरे. २२२ वृत्तोद्गातैरापे. २२३ स्तुतं महाभायं यद°. २२४ खलु
 for विधि. २२५ om. परिकम्प. २२६ om. ध-म.

ACT III.

१ om. परिकम्प; णाम after आवि. ३ om. उपसृत्य. ४ वि-
 लो; पिडपाणवेलं विसज्जिअ मालदि. ६ om. हुं; गच्छति for पथि-
 दाति. ७ माहवस्त सआसं. ८ om. अ; om. जथा; संकरपुरसंबदं;
 कुसुमाबरुज्जाणं गदुअ. ९ कुज्जणि°; चिट्ठेहि. ११ अवलोइदे
 before किं; तथ्य for तहिं; गओ for अनुप्पेसिदो. १२ कियण;

जणणीए for भअवदीए; संकरउरं ममिस्सदि. १३ एव्वं; वट्टदि for वट्टदि. १५ एव्व; आणेइस्सदि. १६ होदि ति; पथ्थिदासि. १७ संकरपुरं एव्व. १८ अदो for तदो; om. ज्जेव्व. २० पओजणे. २१ उत्ततो. २२ विस्संभकहासु. २३ ईदिओ तादिसो; उवारि. २४ मदअन्तिआए परोख्खाणुराओ तह विदूरं आरोयिदो जह से मणोरहो. २६ साधु; साधु. २७ सहि मञ्जुमि for एहि—अ. २८ om. परिक्कम्प. २९ प्रविअय for ततः—ति. ३१ कतिपयाहेभिः. ३२ संपति हि. ३३ वाचं for दायं. ३९ om. मायव. ३० with D. ४१ om. स्वगतमू; has the whole passage as on p. 99 with the readings there noticed except पुणो here for उणो. ४४ कोइलकुलकलकुलकुलिद. ४५ वइअरुहलिअदल; मणहरो; om. मंसल. ४६ ख्खालअचरणसंचरणोवणीद. ४७ बिंदुज्जलंतमुद; मुहअंद. ४८ पपरितो for कसो. पपरिज्जदि विअ कुसु°; ता इदो परिक्कमामो for ता—अ. ४९ om. शित. ५४ om. वट्टा; दिट्ठा for अये. ५७ जात्येन. ६२ कुम्भणि°. ६३ मयावलम्बते. ६७ विअवरहिंस. ६८ अइ. ६९ om. तथा हि. ७० खंसयति for संश्रयति. ७४ लज्जां नाटयति for लज्जते. ७९ चुवुकुम्°. ८१ om. मया. ८२ द्वितीयं बंधनं. ८४ मदनेशानं. ८९ सामसामं. ९० एदं वि; तुवरावतीए. ९१ उदीरिअं आसी जह अरुह°. ९२ पावदहमशू°. ९३ कुतः after निश्चयः. ९६ °न्वासविद्युदिः; मयि after अहो. ९७ शास्त्रे प्रतिष्ठा. ९८ कालानुरोधप्रति°. १०० तथा for असौ. १०३ मात्रांतरीयस्ता°. १०५ om. मायव. १—पमक्कया. १०६ अविदु°. १०७ om. कुमारः. १०८ °स्तपस्वी अनुकंपनीयः । तदिदमधुना. १०९ om. तस्स. ११० तहस before कि; वि for पि; आसंकती मूढाविट्ठा विअ ण आगामि किं पटिवज्जिस्सदि ति for आसकन्तीए—°ज्जिस्स. ११३ वि for पि. ११४ om. मुह; एव्व. ११५ रावि-

अरासिलि०. ११६ विभाविआणंगवेअणावइअररमणीआ; दुणोदि for
 दुम्मेइ. ११७ णाहिणंदइ कलाओ केवलमिलाअंतहध्ववल्हध्वमुध्वगं-
 डमंडला दिअहाइ गमेइ. ११९ दलिअकुंद. १२० °ममइ. १२१ अ-
 ण्णं अ for जं च; om. जत्ता; °सवट्ठमुदअपडिवण्णरूपस्स. १२२
 om. भअवदो कामस्स; °लंकारिणो भअवदो मअणस्स तस्स. १२३
 विभमाणुराआणुबंध. १२४ विणिपाअ; °वसस्सत्तलिअचित्त. १२५-६
 कोदूहलुडसिअसडस्स; पडिहलिअसेअपुलअकंपाणदिअसहोजणं पर-
 पुरा°. १२७ °दिअ; दूतहमअणविअंभणुदामदारुणं. १२८ अणु-
 हंती; om. मेत्त. १२९ पणिल्लामदि. १३० तहवि; om. अ; हिअ-
 आणिहिदणिणिअंत. १३१ मइणी. १३२ जेण पप्फुरिदवअणचंदुज्जलं-
 तदंतमेत्तिअपेत्तिंकांति. १३३ सोहिअं; °ल्लसिअ; om. कत्त; कपोल-
 घुण्णंतसत्त°. १३४ ईसिअसमणि°पंदमंथरतारमसिणमुउलाअंत. १३५
 सुंदरणिडालचंदलेहामणहरं. १३६-७ कोमारभावा मोइ. १३८ किं
 च; om. सिसिर; चुंविअ. १३९ दारहारिणी. १४० दंदुरिअवालक-
 दलीदलसअणा संवाहणादिवातार; सध्याणिरंदरोव°. १४१ om. सअ-
 णीए; उणिह्वा एव्व रअणिआं गमेदि. १४२ कहं; णिदासुहा अपइजा-
 लिअपादपल्लउदमंत. १४३ मूलपासविसंघाडिअणीवीवंधा उक्खु°. १४४
 णीसासविस्समोससंतपुलअपसलपओइरोअणिहिद. १४५ °सज्जिआ-
 वग्गिदिट्ठि १४६ °णिपाअविण्णाद; संजाअमोइ. १४७ om. अण; °ग-
 लिअ; णीसासज्जिअजीविआसा. १४८ किंकादव्वदामूटं पुडमप्पध्विअ-
 णिअ. १४९ देव्वदुध्विलसि°; वावारं सहीजणं करेइ. १५० एसा for
 इमेसु; परिपेसलेसु. १५१ दारुणं विअंभअस्स कोच्चिरं; om. भविस्सदि.
 १५२ अण्णं for कथं; पल्लविद. १५३ °लुब्बेलविमल; चंदिउदामवि-
 दलिअ; विभावरी. १५४ om. अ; °सिअदुद्धधारापूर; om. जल;
 पक्खा°. १५५ °लिअणहंक्का; °लिअपाडलवउल; om. बहल;

°प्यीदसंकलणमंसला° १५६-७ मारुदधूमाविददसदिसामुहा अणव्य-
कारिणो होति रअणीपरिमाणा अवि विभसडीए १६२ विदार्यते.
१६३ अहो स्थाने खलु द्विदयस्योल्लापो भग° १६९ अ for च;
होतु; अ after एदं. १७० om. दर्शयति, १७१ एव्व; °ग्विभा;
संजीवणं. १७२ om. ति; श्रुति अकुलमालां दर्शयति after °सहीए.
१७४ भुवने. १७५ विसदंडकांदपांडुस्तन. १७९ om. पुन-°थ्ये;
रेरे संकराहिवासवासिणो जाणवदा. १८०-१ om. गव्व; संमरिअ;
विचिदिअलोहपंजमपरिलग्गसंगलिअणिअलीला. १८२ °व्वेलव-
हलुत्तुमं; वैजअंतिआविसमडामरुदाम. १८३ अणक्कमिअ; °तिण्य-
कवलिआणिअ. १८४ °राधिसंड; कटकटाअनकरपत्तकटिण.
१८५ कंदयो विभडविइंभणुहामदारुणचपेडामोडिअपडिदमिलिदाणेअ.
१८६-७ मरिअ; मग्गरोगल्लिगल्लूरणसंदम्मपूरिअमअणअलो भअ-
णडविदाविअणिद्वाविदासेस. १८८ खुरंप for कसम; पिदालिअग्गि-
दुअंतुगन्तावरोवितवरंगिदरत्त. १८९-९० om. कुविअ; वा पाडिट-
ख्वह गहासत्तिए अत्तणो जीविअं ति; संभ्रांता after प्रविश्य; om.
सत्तासम्. १९१ om. परिता--अध; मइणी. १९२ सहूल्लेण हदविदा-
विअपरिअणा. १९४ सहि before लव°. १९५ om. ससंभयम् ;
१९६ om. माधवं दृष्ट्वा; सहवै सताव्वणं च; om. आत्मगतम् ; om.
वि. १९७ एथ्य एव्व for इह-°व्व. १९९ °हसितयानया. २०३
°ममृतवर्षणेव. २०४ एसो खु after °भाअ; वाहिअरच्छामुहे. २०६
om. the line. २०७ om. जनात्तिकम् ; °झिके; om. इदी इदी-
२०९ om. the line. २१० कामदकीमाधवो for माध° ।; om.
अग्गे दृष्ट्वा. २१२ वृत्तमुंडखंड; २१५ om. the line. २१६ विदूरगाः.
२१९ तदवपा°; संभमात् for पूरुपात्. २२२ om. सभयम् ; हतो.
२२३ om. the line. २२४ om. काम-इर्षम् ; व्यसुरसौ कृतश्चा-

मुना for प्रम-युधः. २२५ om. सानन्दम् ; अच्चाहिदं जादं for
दिहृिआ-ज्जादं २२६ व्याघ for व्याल; °हारविनिस्तव. २२८
°बितोयं ताप्यति वत्सो; om. मे. २३१ om. कामन्दकीं प्रति. २३३
om. वत्स; °रोसि वत्स नन्वेहि पश्यामः. २३४ om. परिक्रम्य.
२३५ °भाषवीयजामि नाटके तृती°.

ACT IV.

१ °यंतिका मालतीम्यामव°; मकरंदमाधवौ. २ ततश्च after
संभ्रांता; लवंगिका for मालती. ३ °रित्ताअहि; °रित्ताअहि. ४
णिमिसं; विवण्णानुको°. ७ om. वत्सो; बीनयध्वं. ८--९ अपि after
वयस्य; ननु स्वस्य &c. given to माधव. १० om. सहर्षम्; अस्महे;
पुण्णचदेण. ११ om. सहि लवङ्गिए. १२ om. पाडि°-वअस्सो.
१३ om. मअरन्दो. १४ निश्चस्य; om. वयस्य; om. इति. १५
जीवद्वत्तास्मि. १६ om. पिअं; सर्वे. १७ सहि for हला; एव्व. १८
सहि before जाणिदं; एव्व; जह; एसो; वि for पि. २० अपि. २१
हु for कखु; ण अलारिसेसु optional for अण्णारिसेसु. २२ °धवमा-
ली°; om. वि; °णिओ. २३ महाभावे. २४ इति मकरंदमेव सस्नेहं
पश्यति. २६ °दद्या संदर्शनं; पुनरस्मिन्°. २७ हेतोदैवेन. २९
°स्वरिततरमव°. ३० गोचरामिमामभिजा°. ३१ om. अस्मि; स्वगतं
before विमृशतः. ३३ om. सुहृदुदया. ३४ सोयम° for तदयम°;
°दानस्य for °दायस्य. ३५ om. इयं हि. ३७ कारुण्याद्विहितवती.
४१-२ जाणादि महाणुमाओ अअं जणो रमाणिअं मंतिदुं. ४५ om.
the line. ४९ संभावयावः प्रमो°. ५१ सहर्षं मालतीमाश्लिष्य. ५२
°अराहिवासेण पंसुकीलादो; om. मे; om. आसी; मइणी असि for

बाहि—अ. ५३ खु for उण; अज्ञाणं before घररस; जाभाति. ५४
om. दिष्ट्या. ५५ आसिषाणं पसादेण; भरिया for फलिदा. ५७ om.
सहि किं; वि for पि; om. अन्य. ५८ om. सहि; "सखिखण एहि
दाणि; om. विवाद; संभाव्य. ५९ om. the line except उत्तिष्ठ
तः. ६० जह हिअअभरिअउप्यडिवावेड". ६१ सुंदरपोखविदधीरपेसं
तमणहरा पळय्येति. ६२—३ कंदोदृमंसाळच्छविणो दिट्ठिसंभेआ तह मण्णे
मणोरहणि वुत्तसमाअया एदं वि. ६४—५ om. दिहय्य; मन्विमी परस्य-
रमानससंमोहनमनुभवतः. ६८ "मोहानु० for "मोहानु"; मसूणस्य
स्वनिष्कंय. ७१ अपवार्य after मद०; "गळिणण; om. ति; एसो;
जाविअप्यआई. ७३ जादि; "णुळलइस्सादि for "णुळलं—ति; om. पुरु-
ह. ७३ निष्कामति for निष्कान्ते. ७८ "मय्यावां वज्जु. ८१ om.
माधयो; च after वत्सा; om. च; om. प्रकाशम्. ८६ प्रकाश after
"युद्धन्तम्; अथ किं for अपि; om. यथा. ८७ दास्वतीति. ८८—९१
om. the four lines. ९२ किं तु before नन्दनाय. ९५ स्वयमेव
मालती दत्तेति संप्रत्येवावेदितं पुरुषेण. ९६ "विष्टाणि देहिना. ९७
"हेतवो व्यवस्थास्सर्वया जनानामायतंते सा च. ९८ "नुदायकेव; महा-
राजस्य कन्यका मालती । निजकन्यकाप्रदाने च. १०० "स्वस्मादव्यव-
स्थितमेवैतत् । कथं च. १०५ सर्व before सुष्ठु. ११० om. जया.
१११ घेत्तण for घेत्तण; तुरिअ आअल्लु ति. ११२ सर्वा उत्थाय परि-
क्रामंति. ११३ अन्योन्यम्. ११४ om. स्वगतम्; "वती हि माधवस्य
मालत्या सह लोकयात्रा. ११६ सुखप्रदां ११७ दारुणः परिशिनाष्टि.
११८ अपवार्य for स्वगतम्; महानुभाव लोअ" ११९ एव्व. १२१
om. स्वगतम्; om. मे. १२२—३ om. वि; परिशिष्टिदो देव्हद-
अस्स दारुणसमारम्भपरिणामो वा कं उवाळभाभि मंदभाइआ. १२५
परिक्रामति for इति—निष्कान्ते. १२६ "मात्रमेव माधवस्य. १२७ स-

व्या after इन्त. १२८ om. इदानीं; १२९ °दन्त्यदुपायांतरं पश्यामि.
१३० मदयंतिकायां. १३६ न दुर्लभा for सुलभैव; om. भक्तः
१४१ om. मक° and gives the speech to Mādh.; वरदा
for पादा. १४२ परिक्रामतः for परिक्रम्य. १४३ मक° for माध°;
व्यतिकरः for संभेदः. १४५ स्नातमात्रो°. १४९ om. शार्दूल-नाम.

ACT V.

११ उद्धृत for उल्लोल. १५ ग्रंथिवद्भोपि. १८ पताकां. १९ अधो
विलोक्य for परिक्र-च; om. गन्धमाघ्राय; इदं च तत्पुराण. २० रसो-
नरसंगंधि°; धूमैरधस्ताद्विभावितस्य महाइमशान. २२ om. मया. २३
हि for च; om. अद्य मया. २४ om. नगरे. २५ om. तद्विचिनी-
मि; om. अग्रे. २८ दधत्परिधूसरं. २९ विकट for चरण; मृगांक-
समाननः. ३२ om. अये स; पणयिता. ३३ om. भवतु; यथासमी-
हितं; om. च. ३४ om. तथाहि । संप्रति. ३७ वात्सासंगेन विष्णु°.
३९ om. परिक्रम्य; शुद्धविष्कम्भकः. ४४ बाह्यविषयव्यापार. ४६ अ-
पि for किं; °मुक्तकग्रथित. ४९ तदंगपरिवृत्तिमा°. ५० °मेव ताव-
त्प्रा°. ५१ संभूयैव. ५२ रतिं प्राप्नोति नेत्रो°. ५३ °यादपचितैः. ५५
om. तत्; संदर्शनं नेति स्वप्नोपि न हि विशेषः. ५६ om. साविश-
यः; °लंभितसंभावित्वात्मनः संस्का°. ५७ °द्विसदृशैः प्रत्य°. ५८ क-
रोति कृत्ति°. ६५ आकर्ण्य before अही; संप्रति वर्धमानकोण°.
६६ इमशानस्य रौरता । अत्र हि. ६७ मेदुरघनरूपानं.

NOTES.

Act I.

L. 1.—सानन्दम् adv. to विशति. J's other constructions do not appear to be good.

L. 2.—रन्ध्रस्यायममरन्ध्रम् = "the opening of the nostrils," would be the best way of taking such a compound. But since there is no authority for it, it is usual to take it as अयं च तदन्धं च though the sense is the same (see Mallinātha on Māgha. VII. 29).

LS. 5-8.—This stanza consists of eight grammatical forms or padas. Hence this नान्दी is अष्टपदी.

L. 7.—Comp. Vikr. Act III. भूषेर्जातौ निःसृज्यैकमयःसंदिग्धपारतन्त्र्यम्. The sense is:—the resemblance between the two leads to one of them being mistaken for the other. This is an instance of what is called सन्नायोपमा by Daṇḍ. and संदेशलंकार by more modern writers.

L. 8 Note.—Synt. con. तडितो कृत्स्नः समूहो यस्य पद्मलोपिच्छुल्लिखः कप इव यस्मिन्कालयन्वा.....तत्पुरारेस्तार्क्ष्यिकं लोचनं वीवतु । आर्चिषा निष्टप्तो यश्चूडा. शशी तस्माद्भक्तितो यः सुभासारस्तेन शंकरिणौ कौणौ यस्य । "The flame proceeding from the fire in the third eye heated the crescent-crest of Ś'iva and hence drops of nectar fell from it over the corners of the eye and coming in contact with the fire made a hissing noise, पुगारि so called from his having destroyed the three towns of gold, silver, and iron erected by a demon named Māya in the heavenly, ethereal and earthly regions presided over by himself, Vidyaumālīn and Tārakāsura. (See Mātaya P.) तर्क्ष्यिकम् means the same thing as तर्क्ष्य (Vart. on Pā. V. 3. 46). The fire

from the third eye of S'iva burned the god of Love. The story is common enough. (See *Mātsya P.*, Kum. S.). Hence the epithet *सदनक्षेत्रणम्*. *Kāla*, (time, death or destruction) is the sacrificer, the universe is the offering and the sacrificial fire that in the third eye of S'iva. This stanza is quoted by S'ār. as from *Bhavabhūti*.

L. 10.—*उदितभूयिष्ठ*. Comp. such expressions as *अभिरूपभूयिष्ठा परिवर्त्त* S'ak. Prologue.

L. 13.—*भुर्यो लक्ष्मीम्* "the power or resources of a leader." Stanza quoted in the K. Pr. to show that the correlative need not be repeated though the relative may be so in the previous clause.

L. 17.—The affix *तस्य* signifies the agent in the word *वस्तस्य*. (*Vart.* on Pāp. III. 1, 96).

L. 25.—"Bold or adventurous deeds (lit. boldness or adventurousness) intended to assist the progress of love (lit. in which is introduced the thread of love)," such as Mak.'s killing the tiger at the end of the third Act and rescuing Mad., and Mādh.'s encounter with Aghor. and saving Māl., both of which strengthen the love of the ladies for the young men and give the latter a sort of claim over their hearts (see pp. 212, 214, 215, 267 &c.). This way of taking it seems preferable to J.'s.

L. 27.—*किमिव* renders the sense of the preceding interrogative somewhat indefinite. *किमिव* "what like" "what sort." Comp. l. 314 p. 341 &c.; *किमिव न प्रेयसिचित्तमवहरितम्* Kād.

L. 28.—J. is wrong in identifying *Padmapura* or *Padmanagara* with *Padmāvati* the scene of the play. *Bhavabhūti*'s native place appears from the description to have been somewhere near *Chandrapura* or *Chāndā* in the *Nāgapur* territories where there are still many families of *Marāṭhi Des'astha Brāhmins* of the *Taittirīyaśākhā* of the *Black Yajurveda* with *Āpastamba* for their *Sūtra* and in the country to the south and south-east of which there are families of *Tailānga Brāhmins* following the

same Veda and Sātra. The river Godāvari must have been at or near his native place, from his description of it as by one familiar with it in the 9th Act of this play (p. 302) and in the Utt. R. Ch. In the former place it is introduced without much natural connection, thus evincing the partiality of a native.

L. 39.—“They know something that is inexpressible” (cannot be described). Inexpressible it may be on account of its being very great or little or nothing. Both the senses seem to be intended, and the expression is used ironically, the poet really meaning to say they know nothing while in appearance he extols their superior knowledge. किमपि, कोपि &c. mean “something unknowable,” “indescribable,” or “unknown,” often on account of its greatness or excellence. Comp. Utt. R. Ch. प्रकृत्यपरिपाकोपादानः कोपि महिमा स्यात् Act VI. कोप्यमिन्द्रादिपरोतके वैश्वपतिरकः Act VI. कोप्येव संप्रति नवः पुरुषावतारो Act V. किमपि हृदये कृता मन्त्रयध्वन् Sak. Act I. किमप्यन्तरात्मना स्मरन्निव Kad. Pt. II. &c. &c. Also *infra* pp. 45, 48, 55, 298 &c. Stanza quoted in the K. Pr. to show that both the relative and correlative may be omitted if the context is plain (य उच्यस्यते तं प्रत्येय यत्तः).

L. 42.—Upanishads are the theosophic portions of the Vedas. The term has in recent times been extended to mystic compositions pretending to be ancient but in reality very modern extolling the importance of particular popular gods such as Mallāri or Khandobā. There is extant an Allopanishad or the Upanishad of Allā. The Sāṅkhya is a very ancient system of philosophy which considers the whole universe to be a development of an inanimate principle called Prakṛiti. Puruṣa or the soul is however distinct from Prakṛiti and its effects but the properties attributed to the Puruṣa are purity and intelligence, and all the feelings of the heart are regarded as the products of the inanimate principle. There are as many souls as individuals, and they are eternal. The system does not admit God as the creat-

or and controller of the Universe. It is attributed to Kapila. Yoga is a system which borrows its theoretic portion from the Sāṅkhya with the addition of the doctrine of the existence of God as the deliverer of mankind. In its practical portion it enjoins certain mortifications and processes to which the human body should be subjected with a view to the acquisition of miraculous powers and final emancipation. Its author is Patanjali. (For further information, see notes on ls. 2-5 and 7-8 Act V.).

L. 44.—“Felicity and richness of expression and depth of meaning.”

L. 51.—The caus. of वद् governing two objects, one of them is made to agree with the pass. part. पठिनाः and the other is put in the acc. case.

L. 55.—“The assumption of the character or mask.”

L. 62.—“With red garments on.” नैराय is “dress” here.

L. 65.—The expression अपि नाम denotes “likelihood” and is often used when the speaker wishes that the thing would take place. It is therefore equivalent to “Is it likely?” “How I wish it were so,” “How nice it would be if—.” *Infra*, pp. 54, 97, 100, 105 &c. अपि नाम कुलपतेरियमसवर्णैश्चित्रसंभवा स्थात्. S’ak. Act I. अपि नाम दुरात्मा पक्षसे गृहीत. Mudrā R. Act I.

L. 68.—आन्तरज्ञ is “knowing the interior or hidden secret of things” rather than of Kām.; because the eye does not tell what passes in Kām’s mind but what the result will be.

L. 69.—There is a double *entendre* on the word वामक, which means the “left” and “unfavourable;” and on दक्षिण्य meaning “the quality of being the right” and “favourableness” “courteousness,” “kindness.” There is a two-fold *virōdhā* (Dand. p. 298, K. Pr. 10th Uch.) or *virōdhābhāsa* (Kuv.) here;—“Though left the eye becomes right” and “though unkind it becomes kind.” The inconsistency is to be removed in the first case by taking

दक्षिण to mean *favourable* or *kind*, and in the latter by taking वामक to mean the *left*.

L. 80.—आन्वीक्षिक्यात्मविद्या स्यादक्षिणात्सुखदुःखयोः । ईक्षमाणस्तथा तत्त्वं दर्शयित्वा ।
अनुद्वेष्टति ॥ Kāman. II., 11 ; प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामीक्षितस्यार्थस्यानु पश्चादक्षिणमन्वीक्षा सा
प्रयोजनं यस्याः सान्नीक्षिक्यनुमानविद्या न्यायदर्शनेष्वैश्वर्यादिका । Com. on Kāman.
II., 7. 1. इमास्तु चतस्रो विद्याः पृथक्प्रस्थानाः प्राणभूतामनुग्रहायोगादिद्व्यन्ते यासां
चतुर्थीयमान्वीक्षकी न्यायविद्या । 2. सेयमान्वीक्षकी प्रमाणादिभिः पदार्थैर्ब्रह्मण्यमाना प्रदीपः
सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्माणाम् । आश्रयः सर्वभर्माणां विशोदोश्च प्रकीर्तितः ॥ Vāts. on
Gautama's Nyāya S. I., 1.

L. 81.—The scene of the play is laid at Padmāvati. The poet gives us a clue to its position at the end of the fourth Act (p. 153), and again at the beginning of the ninth (pp. 300-302). From these passages it appears that the town was situated at the confluence of the rivers Pârâ and Sindhu, that another river named Lavaṇâ flowed close by and that a fourth named Madhumati joined the Sindhu in the vicinity. General Cunningham identifies Padmāvati with the Modern Narvâr in Mâl-vâ situated on the river Sind corresponding to the Sindhu. There are other rivers in the vicinity of the names of Pârâ or Pârbati, Lun or Nup Nadi, and Mohvar or Malhuvar which answer to the Pârâ, Lavaṇâ and the Madhumati of Bhavabhûti, (Arch. Report 1862-65 Vol. II. pp. 307-308). The identification appears to be generally correct but Narvâr could hardly have been the ancient Padmāvati since it is situated about 25 miles above the confluence of the Sind and Pârbati. The site of the ancient town therefore must be looked for somewhere nearer.

L. 83.—परोचनार्थम् “that he may be seen and liked” (by all people) or with J. “that he may be acquainted with the world.”

L. 84.—कृते need not be understood. The gen. is often used for he dat., or is often governed by such verbs as प्रतिगदयति and in he Prâkrit there is no dat.

L. 89.—निरिच्छतया—“by his indifference” as regards Mâdh.

L. 91.—“Whose hearts are open (who can keep no secret) in consequence of their youthfulness.” भाव may be taken as “heart,” “thought” or “feeling.”

L. 105.—J. takes गाढा-लुकिने: as one compound word. It may be divided however as in the text and गाढाकण्ठ may be taken as a Bahuvrīhi. लुकिने यथास्यात्तथा लुकिने: “unnerved or spiritless in a manner to be charming.” लुकिने लुकिने येन तानि “whose spiritless or unnerved condition is charming” is also admissible and then the idea would be similar to that in पियायः सत्तम तदपि कमनेन रगुरिदम्. Śāk. Stanza quoted in the D. R. to illustrate the rule that youthful persons are the causes (विमर्शः) of the love which serves as the basis of शृङ्गाररस. लुकिनलुकिन is the reading there. Also quoted in the K. Pr. as an instance of the doctrine that even terminations sometimes indicate or suggest (व्यञ्जयन्ति) good meaning. Here the termination क् applied to भङ्ग expresses by Pap. V., 3, 76 “sympathy” or “pity” (भङ्गकृपा) and indicates that the limbs have become emaciated, and this emaciation in its turn indicates the greatness of her love-anxiety. लुकिनलुकिन is the reading here, but the commentator Kamal. has noticed लुकिनलुकिन also.

L. 106.—“It must be so since she has drawn” &c. if we read जदे after नद with D. Then the sentence would end with अरिलिखितं and न would begin another. We should have to take these as two different sentences even if with B. C. we should omit जदे; but then नद would have no syntactical connection with the following.

Ls. 110-11.—“That it might happen that the picture should go up to Mādh. by this channel, finding an occasion for it” (उपोद्धानेन) i. e. “there would be an occasion for taking the picture” to Mādh. &c. With उपोद्धानेन as our reading, the sense would be “that it might happen that the picture should find its way to Mādh. to begin the work, to bring out or develop the introduction to the work.” It is the reading of B. C. N. which certainly should have been admitted

207

into the text according to our general principles, since it makes good sense. भूमिप्रायः, rather of Lav. than of Aval.

L. 117.—समासादिन आक्षेपों मन्त्रसिद्धि प्रभाती यया ।

L. 118.—S'ri-parvata or S'ri-S'aïla as it is often called is a holy mountain in the Karnul Zillah near the river Krishna about six days' journey, i. e., about 120 miles from Haidrâbâd. The shrine of Mallikârkjuna, a form of S'iva, exists on another hill-lock in the vicinity, and the two together were probably designated by the name of S'ri-S'aïla. It is still resorted to by pilgrims. S'ankarâchârya is mentioned by Mâdhava as having gone to the place and worshipped the shrine :—शमितमकान्तरमानः शनकैः सनकोपमोगमच्छेदौघम् ॥ ..... समाधिष्टगङ्गे प्रहृतान्नरङ्गे तमास्य तुङ्गे ददशैः शक्तिङ्गम् ॥ प्रथमद्वयकोजमर्जनं प्रणिपत्यामृतसंतदार्जनम् । प्रसुप्तोद स मङ्गलकार्जुनं नमरा-ग्नासहिनं नतार्जुनम् ॥ (S'ank. Vij. X. 7-12). कार्पाळिकव्रतम्—the vow of a Kâpâlîka. There was a sect of this name (scattered remnants of which still exist) which worshipped Bhairava and Chândikâ, i. e., S'iva and Devi in their terrific forms, and sometimes offered even human sacrifices to propitiate them. The members of the sect renounced the world and gathered round themselves things of the most ugly and revolting nature. They wore garlands of human skulls. S'ri-S'aïla appears to have been the principal scene of their religious feats; though Ânandagiri brings S'ankarâchârya in contact with them at Ujjayint where a discussion takes place in the course of which the followers of the orthodox teacher use muscular arguments. To put down these, the Kâpâlîka invokes Bhairava who presents himself, but S'ankarâchârya succeeds in pacifying him and is commissioned by him to put down heresies. On seeing this, the Kâpâlîkas yield to S'ankarâchârya and submit to be taught by him. Bhavabhûtti as well portrayed this sect in the 5th Act. (See S'ank. Vij. nand. p. 188 and Wilson's Religion of the Hindus, Roast's Ed. vol. I. p. 233 Aphenis.)

L. 121.—चामुण्डा a name of Chandika, the terrific Devi.

L. 122.—साहसिक = *dasperadoes*.

L. 126.—“She comes every evening”; from S’ri-S’aila it would appear, for she had miraculous powers.

L. 132.—तद्विषयसङ्गी is perhaps a better reading. See p. 152, l. 136.

L. 138.—सूत्रयितव्यः = “Should be planned and systematized.”

L. 145.—तुलितो मकरध्वजो यस्मिन् येन वा । एतादृशो यो रूपारकेष्वस्तस्य विभ्रमेण
as in the Com. or, तुलितो मकरध्वजरूपारकेषो येन (मानवेन) स चासौ
विभ्रमावधि-माहात्म्यम्. This latter is supported by the reading
of B. C.

L. 153.—अभिर्वर्तते = “comes hitherwards.”

L. 154.—शरीरमसौख्यम् “his person is not lively or in good trim.”

L. 155.—किं क्षेत्रम्यात् is the reading of all the Mss. But I followed the commentary because तु here makes no sense. I have since found तु in N.

L. 156.—“Youth is susceptible.” Stanza quoted in the D. R. as an instance of नयस्फोट i. e. a partial exposition of the feelings of the hero.

Ls. 159-60.—J.’s reading is अचिरम् which is not supported by any of our Mss. सुचिरम् is better. इन्दुरिव सुन्दरं मुखं यस्याः सा ought to satisfy us. We need not have recourse to an unidiomatic Bahuv. to make her more beautiful. व्यपवर्तते = “comes away” “returns;”—व्यपवर्तते एव बालनीरः पुनर्नानिर्गमनात्सौवर्ततः (Utt. R. Ch. Act V.) Comp. न च निष्ठादिषु सङ्कलितं निवर्तते मे ततो हृदयम् S’ak. Act III. निवर्तः = “breeding,” “manners.”

L. 163.—Stanza quoted in the D. R. as containing an instance of निवर्तयितुम् or working of the विम or the main principle i. e. its causing pain or pleasure to the hero in a manner to advance the story.

L. 164.—विपश्यति Comp. the Marathi विपश्यति “to pine away.”

L. 180.—*अपि* hardly means *समुच्चय* here. This use of the expression is similar to that in l. 65, but since it introduces a question and is followed by a verb in the indicative instead of the potential, it cannot indicate the speaker's wish but simply denotes his belief in the probability of the thing. "May it be (Is it not true) that you have &c."?

L. 183.—The Sāṅkhyas and Vedāntins acknowledge the three principles of *Sattva*, *Rajas*, and *Tamas*. Life, knowledge, joy, happiness &c. i. e. every thing that is good, is the effect of *Sattva*; exertion, energy &c. i. e. the active powers, arise from *Rajas*; and death, ignorance, sorrow, misery &c. i. e. all evil, is the result of *Tamas*. The qualities and character of a thing depend on the proportion in which the three principles are blended in it. The gods have *Sattva* in a pre-eminent degree; in man the three contend for mastery; the lower animals have the two latter, and in inanimate things *Tamas* is triumphant. विश्वस्य भावसि समः &c.—Comp. शम्भुस्येभुहरयो हरिणेष्वनां येनाक्रियन्त सततं युक्तकर्तृदासाः &c. Bh. II. S'r. 1.

L. 189.—*कलसितो* यो मरिचामोदवन्मधुरः परिमलस्तेनाकृतं यस्यकलं मित्राणिपटके तस्य संकुलेन &c.

L. 194.—*मुग्ध* = "pretty" or such as befits children or virgins. The word often means "child-like," "childish," "little" or "pretty."

L. 195.—*महानुभावमकृति* = "of a noble form." *प्रकृति* "form" or "make."

Ls. 199-200.—Comp. स्त्रीबद्धं मनसाविधिना कृतं नु S'ak. Act II. and भयः सतीविधौ प्रजापतिरभूजन्तो नु कान्तिप्रदः शृङ्गारिकरसः स्वयं नु मदनी मासौ नु पुष्पकरः | Vikr. Act I.

Ls. 203-4.—*महद्भाग्येन यत्र* | *स्तादृशं जन्म यस्य* | or *सक्ता मागभयेन सत्यं यत्र* | "I discovered the effect on her of the anguish of love for some very fortunate [youth], effect that had been increasing for many a day."

L. 205.—*A new piece* (i. e. newly cut off) of the back of an

phant lessons (teaching) of Love." Stanza quoted in D. R. as containing an instance of विलस which is a सबजसभावजभावः. भाष्यताः is the reading here for उत्पलभ्याः.

Ls. 241-4.—"I became the object of her varied glances, steady and expanded, with the brows up-turned, glistening and half-closed, stretched at the corners, and somewhat contracted when they met my eyes." Stanza quoted in D. R. as containing an instance of the charming movements consequent on the awakening of Love. Instead of लिलि रूपम् J. ought to have said लिलि रूपम्.

Ls. 245-6.—"By the side-glances which were slow, quick, pretty, affectionate, steady, dull, and in which the pupils were dilated in consequence of the increasing internal wonder." भलसरलिन may also be interpreted as "cast slowly."

Ls. 254-7.—The idea in the first two lines is very common. Comp. दमस्त्रेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे . . . . . आसीद्विचक्षणता च विमोचयन्ती &c. S'ak. Act II.; प्रियमाचरितं जने तथा मे . . . . . यदियं . . . . . परिचक्षते मुखो मयाय द्रुप Vikr. Act I.; सलज्जं सानुरागं च नायकं विरिषाश्नन्ता नामसहिता निष्कान्ता Nāg. Act I.; आवृत्तेन सितसिनेक्षणदृष्ट्या . . . . . यद्विष्टोऽस्मि &c. Nāg. Act II. Stanza quoted in D. R. as containing an instance of विधान (see note, I. 163) and again in another place as an instance of mutual love necessary for the development of S'ringāra-rasa.

Ls. 259-62.—परिच्छेदार्थः "transcending all definition or determination," "cannot be defined or determined." जडयति &c. "stupifies and afflicts." Stanza quoted in the K. Pr. Ullāsa IV., to show that sometimes a preposition suggests (अनुपपत्ति) some charming notion, as ए does here, which shows that the destruction of विक्र was complete and consequently that the effect of love very deep. Quoted again in Ullāsa X., as containing an example of the figure Virodhā. The virodhā or opposition is between "stupification" and "affliction" but the depth of Mādh's love and the consequent anxiety render both constant. See अनुपपत्तिः. ; अनुपपत्तिः. ; Kamal. on K. Pr.

L. 264.—तथा भावः परमाभिभावः "the real condition" or "reality." न तथाभावेतथाभावाः "unreal condition" or "unreality."—"Unpleasant on account of its unreality," i. e., his remembrance was not accurate.

L. 266.—निष्ठाशून्यम् "devoid" of निष्ठा, i. e., fixity (of attention on any particular thing). It cannot fix itself on any object, there is nothing that interests and engages it and thus it "rambles." आलङ्कृति "draws lines." A person whose mind is busy in the contemplation of something not present has often his fingers or toes mechanically engaged in drawing lines. The external activity shadows forth the real internal activity. आलङ्कृति has, thus, the sense of "being only mechanically employed about things before oneself but being really occupied with something else, i. e., being absent." Mādh.'s mind was thus absent and contemplating or hovering about something he himself cannot discern or describe. किम् may be taken as an acc. governed by आलङ्कृति or किमिति as an adv. in the sense of "somehow or other."

L. 269.—"What then"? Shall I forbid my friend? (to proceed any further in the affair).

L. 276.—The termination तम in अन्यतम has the same sense as that taught in Pan. V. 3, 93, i. e., "one of many" though the word अन्य is not included among those to which that Sūtra applies. अन्यतरा(न्यतराशब्दात्)न्यतरात् स्वभावाद्भुवःविषये निर्वात्ये वर्तते | Sid. Kaum. अन्यतमम्—"some one of them."

Ls. 278:81.—सुष्ठुः गुणो यत्र and सुष्ठु गुण यत्र | तत्र भावसत्ता | गुण "a string" in the one case and "virtues" in the other. सुष्ठु "well placed" and "befitting each other." सुमनसम् "of flowers" and "of good hearted" (persons). "Wonderful and varied are her dealings with flowers," in the one case. Hence अत्र as capable of being easily construed in both ways is the best reading. विधातु "Mādh." as the weaver of the garland and "Brahmā" as the creator of Mādh. and Mādh. सत्तः "loving"

L. 287.—दिष्टा निक्षिप्तम् "the flower-armed god has played or acted fortunately."

L. 289.—[Her] "respectability or greatness is unbounded because she is the daughter of the Counsellor Bhûrivasu.

L. 290.—N. reads स्वयम् before ताम् which seems to be preferable.

Ls. 293-4.—अभिनिविष्ट "ardently, fondly, uncontrollably fixed," (on Māl.). अभिनिवेश is the ardent longing or devotion of the heart; its being uncontrollably fixed upon something. पल्लवाश्वत्थु मेभिनिवेशः Śāk. Act III., ईदृश एवाभिनिवेशः Vikr. Act II. &c. Also *inf.* p. 187, l. 176, "Appreciating it highly just because it was irregularly woven in one part."

L. 297.—मात्स्या अपि &c. "This fits, is easily explainable, from your having observed Māl's love." तन्निबन्धनस्वनिमित्तकः ।

Ls. 300-1.—"Such noble ladies do not fix their hearts upon one person and cast loving glances on another."

L. 304.—Kal.'s speech is so introduced as to make it go in with the preceding Stanza:—कस्यापि कीर्तिनि निवेदिनं प्रागनुसमं च यो यो पिकायाश्चतुरं वचक्ष [प्राग-न्धम्] इदं चित्रं च [प्राग-न्धम्]. "This picture is also an index to (proof of) her previous love." This interpretation is confirmed by the reading of N. एदं अ-इदं च "and this."

L. 310.—पुल्लज "plain." [The truth of] "thy conjecture is almost plain."

L. 318.—मनीषयन् "the tie or make of her desire." वन्धु "friend" (who satisfies the desire).

Ls. 332-3.—Stanza quoted in D. R. to illustrate the observation that "love is some joyous feeling." Also quoted in the K. Pr. as containing an instance of the fault called व्यतिरेकम् or व्यतिरेकः "self-contradiction." Moon-light and such other things are of little worth to Māl., and still he speaks of Māl. as निवेदिनः "the moon-light of his eyes;" that is, in order to extol Māl.

charming appearance he compares her to moon-light which however does not stand high in his estimation. भवेन्नुक्तादयो यं प्रत्यप्रशस्त्यथायः स एव चान्द्रकालमुत्कर्षयिमापेयनीति स्पष्टतन्त्रम् ।

L. 337.—J. has made a curious mistake here. Translating the Prākṛit plural by the Sanskrit plural, he says that that number is used here to denote respect. But if Kal. could speak of his lord and master in the singular without diarespect, surely Mand. might do so. The Prākṛit not having the dual, the plural is used to signify *two* as it does in all languages resembling the Prākṛit in this respect. In Sanskrit, however, the dual should be used.

L. 344.—भलिखितस्तेन तेनैव निमिन्नेन मालत्यालिखितेति शेषः ।

L. 345.—“The skill of the Creator [in creating two such persons as Māl. and Mādh. so worthy of each other,] has shown its fruit here.” दक्षितं फलं येन यस्य वा । The fruit is that they should love each other and be united in marriage.

La. 360-3.—Notwithstanding J.'s remark मालत्याः कन्यत्वेन पला-
दस्यभावापरिजनेत्युक्तम्, it would be better to construe the Stanza
thus:—सुभवायाः कण्ठकुङ्कुमानि परिजनवारसुन्दरीणां तस्यावर्ष-
नैरिवर्षा व्रजन्ति । For it does not at all look well that Mādh. should
be thinking of Māl.'s attendants instead of Māl. herself. And
J. has given no authority for his statement. Besides, the
patra-lekhas mentioned seem to have been drawn on the cheeks
and not on those parts of the body on which married women
are generally represented to have them. “By the rolling about
[or movements] of the water of perspiration the saffron paint on
the cheeks of the charming-eyed [one] loses [leaves no trace of]
the skill of her female [courtesan] attendants, [shown] in the
variegated pictures drawn in the morning.”

La. 364-7.—Comp. भाविहृदये गुणवति मया ते सुवारादिवाताः पुनं दृष्टं यदि
तां भविष्यन्मिमांसते ॥ Megha D.

L. 365.—N. has तस्य after मयाः । This reading seems pre-
ferable. J. does remark that the speech ought to be तस्य.

L. 370.—It would be better to take the first part of the compound as a Karmadh.:—*वैकृतमेव विवर्तः*. *विवर्त* is "change" simply. *वैकृत* "woeful plight," "miserable condition," "suffering." *अन्विरेण* should be taken with *वैकृतविवर्त*.

L. 377.—*आसक्ता च तिर्यगपवर्तिता च दृष्टिरस्य यत्र वा* is also admissible.

Ls. 381-2.—*विभ्रदावर्तिगात्रं* is by no means a good reading. The body cannot be said to be "wandering" [restless] or "bearing increased love or affliction." "My heart bearing increased affliction, and being restless, burns (is feverish) internally."

Act II.

Ls. 11-2.—J.'s reading is *परावन्तीम्* for *परावन्तीम्* or *परावन्तीम्* and he explains it by *सत्वरमागच्छन्ती*, observing that it is natural for all creatures to come back in haste when they have succeeded in accomplishing a certain purpose. The reason is hardly satisfactory enough to make the reading preferable to that of the Mss. *परावन्तीम्* &c. "taking hold of her hand even as she was coming &c.," i. e., she did not allow her to rest herself or do any thing else. *उपर्यलिन्दकम्* J. would dissolve the compound as *अलिन्दकस्योपरि*; but in this case *उपरि* would be superfluous *अलिन्दकं समाहृता* meaning the same thing as *अलिन्दकस्योपरि समाहृता*. *उपर्यलिन्दकः* therefore must be taken to be equivalent to *उपर्यलिन्दकः* "upper terrace" or "the terrace on the upper story"; and that Māl. did go there, is shown by Lav.'s speech at p. 100.

L. 25.—"Whose wish is chimerical." *असंयुक्त* "unconnected," "absurd."

L. 35.—*विह्वलीकृतः* | *विगतो हस्तो यस्य सः* "whose hands are cut," "powerless," "overwhelmed," "borne down." Comp. *वर्तमानः*

315.

L. 36.—*आसक्तवर्तिता* "one whose disposition is to..."

or cheer up the spirits of another." Māl. not believing in her good fortune is sceptical about Mādh.'s being attracted by her charms, and thinks Lav. told her so only out of a desire to cheer up her spirits.

L. 38.—*पुण्डरीकस्य इव विभ्रमो ययोः* | विभ्रमः = "charm," "grace," "beauty."

La. 40-1.—*विद्वग्ममाणो यो विस्मयस्तेन स्तिमितो दीर्घपर्यन्तपरिवर्तनाविलासः* | दीर्घ-
श्च ते पर्यन्तश्च तेषु परिवर्तना तस्यां सैव वा विलासः | स्तिमित must be understood
in its usual sense of "slow," "immovable" as in l. 163 p. 37 and
l. 241 p. 49, and not as equivalent to स्तिम्ब which does not make
the sense natural and for which there is no authority. The
pupil of the eye being rendered immovable or slow by wonder
like a man's being struck dumb with wonder is what one can
understand, and a similar fact is alluded to once in l. 163 p. 37.
but that the movements of the eye should become affectionate
through wonder is not natural or usual. पर्यन्तः = "skirt," "border";
see l. 67 p. 168, and l. 20 p. 302. J.'s अनिदीर्घ is unauthorized.
"Looking cleverly, on account of his brow imitating the graceful
motions of the bow of Cupid, made to dance, as it was, in the
play of the movements up to the borders which were slow by
reason of rising wonder."

L. 45.—*विपलमभिवृत्ताः* "misleading" is a better translation of
विपलमभिवृत्ताः than *विपलमभिवृत्तकाः* and yields a better sense than
that or than *विपलमभिवृत्ताः*.

La. 46-7.—It is not necessary to understand मन्मथेन here; for
what Lav. says in answer to Māl. who has asked whether Mādh.'s
graceful gestures were natural or were due to the cause assigned
by Lav. is, "you also were made to dance without a musical
accompaniment by nature;" i. e. if your playful gestures were
not natural but were produced by some cause, so must Mādh.'s
be considered to be; they were no more natural than yours.

L. 59.—The reason for translating तस्य by तस्याः in preference to तस्य will be apparent from Lav.'s speech below. स तस्य दर्शयिष्यतीति तस्या इत्थीकृतम् । “That she may show it to him” is a statement of a nature fit to become a reason for another person to deposit the picture with her and not for herself to take possession of it.

L. 57.—Mādh. is afflicted (संतापित) and he afflicts (संतापकारिणः) Māl.

Is. 76-9.—S'loka quoted in the K. Pr. as an instance to show that *alankāras* (*Upamā* in the present case) by adding force to the sense heighten the *rasa* or sentiment. The comparisons of poison and fire intensify the actions of spreading and burning, which, in their turn, heighten the *vipralambha S'ringdra* or sentiment of love-grief.

L. 85.—“The end or fruit of desire difficult to be attained in this world of the living” or “by the living.”

L. 87.—“O thou, to whom Māl.'s life is dear” but not her good name. Comp. Is. 129-30 p. 214.

L. 89.—J. takes अवटम् to be आरोप “ascribing” or “assigning,” but the authority does not appear. अवटम् is support (comp. I. 227 p. 135) धीरत्वमेव धीरत्वेन धीरत्वस्य वावटम्. From the reading of C., D. and N. it appears there are two things here, लज्जा and दुर्विनयः. Perhaps the reading of one of these should have been preferred to that of B. adopted in the text. दूरविजयलज्जतेन दुर्विनयलज्जो D. दूर-विजयमानलज्जतेन दुर्विनयलज्जो C. दूर विजयमानलज्जा दुर्विनयलज्जः N. दूर विजयमान-माणी यो दुर्विनयस्तेन लज्ज | तेन | or दूरविजयमानो दुर्विनयो यत्र | एतादृशं च तज्जु च | B. लज्जतेन in C. is somewhat awkward, though by no means inexplicable.

Is. 92.5.—Stanza quoted in D. R. as containing an instance of the virtue called वैश्या consisting in the absence of unbecoming restlessness (चञ्चल) and silence as regards one's own virtues.

L. 91.—The Prasthāri's speech extends up to आशुत where the syntactical connection is complete, but is broken in the middle.

that the part ending with कामन्दरै may fit in with the preceding, and serve as an answer to the question, "what remedy is there now in this case?"

L. 98.—"What Her Reverence," appears to be the true sense. J.'s किमर्थमागता does not seem to be well grounded.

L. 108.—अतिरुक् etymologically "being spread or thrown amongst each other," "being connected," "connection," "affair." It is a word frequently occurring in Bhavabhūti and is equivalent to "matter," "affair."

L. 109.—N. om. अतिरुक्ता and reads निबन्धः for अनुबन्धः. Perhaps this is the true reading; for the passage quoted occurs in Āpastamba's Gṛhyasūtra, where we have निबन्ध and not अनुबन्ध. Vijnānes'vara also quotes it as from Āpastamba. कान्तां कमनीयां वेदुर्भनो-नयनानन्दकारिणीं यस्यां मनश्चक्षुर्भेदिबन्धस्तस्यामृद्धिरित्यापस्तम्बरमरणात् । Mīṭa-ksarā I. 3.—बन्धुशीलच्छक्षणसंज्ञामरोगामुपयच्छेन । बन्धुशीलच्छक्षणसंज्ञः श्रुतवान-रोग इति वरसंघः । यस्यां मनश्चक्षुर्भेदिबन्धस्तस्यामृद्धिर्मेनरादियेनैत्येके ॥ Āpastamba Gr. S. Vijnānes'vara in explaining कान्ता as वेदुर्भनो-नयनानन्दकारिणी and quoting Āpastamba in support of the explanation must be understood to take यस्यां &c. in the sense of या मनीनयनानन्दकारिणी. निबन्ध or अनुबन्ध is therefore, "tie," "partiality," "attachment."

L. 114.—कलाशेषा "of which one कला only is left," equivalent to "the moon of कृष्णचन्द्रशैवी," rather than of द्वितीया. Comp. प्राचीमूलं तन्मूर्ध्नि कलामात्रशेषा हिमांशोः । Megha D.

Ls. 117-8.—Comp. परिपाण्डुवृक्षकपीठसुन्दरं दधती विलोककवरीकमाननम् । Utt. R. Ch. Act II.

L. 119.—रमणीयजननि lit. "whose birth is pleasing." Her being born is a pleasing thing; her creation, existence, is a delightful matter; because she possesses such rare qualities of the mind and the person.—Comp. सुजनम् I. 140, p. 33 and सुजनम् I. 317, p. 61.

L. 121.—संजनिता "created by a mental act," "imagined," "realized in the mind."

L. 134.—इय is introduced to qualify कुशलम्; and the expression is equivalent to "something like," "yes, well enough," the meaning to say "it is not quite right with her."

L. 136.—"Your Reverence's voice is quite unusual; the breath being hindered [sticking, being not free] in the throat rendered dull or hollow by the obstruction of [the flow of] heavy tears." Comp. कण्ठःस्वमितवाप्यगुञ्जिकलुप्तः Sak. Act IV.

✓ L. 150.—J. takes ऐदंपर्यम् to be equivalent to इदं परम्. According to him the termination एवम् which usually forms abstract nouns, here signifies nothing, as in the word सावुर्वैष्यम् = स्वतन्त्रो वर्णः &c. But the gāṇa or group चतुर्वर्णीदि to which he refers इदं परम् does not contain that word and is not an आकृतिगण. The use of ऐदंपर्यम् in this sense is not to be met with elsewhere while the analogy of तत्पार्य from तद्वत् would show that the termination has an abstract sense. इदं परम् = "meaning this;" ऐदंपर्यम् = "the state of meaning this," i. e., "substance," "scope." इदम्, therefore, does not refer to यदुक्तान्तिम् but the clause beginning with यत्.

La. 154-5.—तस्मिन्परे &c. loc. absolute. किमिति "for what reason."

L. 164.—सहस्रभासम् "looks like [ill-bred] wantonness." सहस्रकल्पम् "almost wantonness" gives nearly the same sense, though the first seems to be better. It has the appearance of an unbecoming wanton deed but is not so really. Therefore Kām. means to insinuate that such a step may be taken. See l. 222 p. 100.

L. 169.—एवम् "thus" i. e. unkind.

✓ L. 173.—इदं गमने is like अयं गच्छामि in which अयं is not the nom. of गच्छामि, the persons being different, but qualifies the nom. भवम् understood. इदम्, in the same manner, is not the nom. of गमने which is impersonal, but is an adjective to the भाव or action which गमने as an impersonal verb denotes. The expression is equivalent to इदं गमनं भवति.

L. 177.—यत्. It is not necessary to understand क्व after this.

Act III.

Ls. 3-4.—**कौषिकाली**. J. translates this expression as **कौषिकालः** and explains **भकालः** by **निषिद्धकालः**; meaning "she has been with Māl. even at improper times"; lit. "she has been attending on Māl. some indescribable (a great deal of) improper time." But the adjective "improper" seems unnecessary and the expression **कौषिकाली** does not look natural. I have very little doubt it ought to be translated **क इव कालः**; the **भ** in the Prākṛit word being made part of the preceding word so as to make it **विभ**, and not of the following. **विभ = इव**. **क इव &c.** "what like," "what-sort," or "what a time has she been attending," i. e., for a long time. The same expression occurs in Ratn. Act III. (1st speech.); **कौ विभ भाली ताए आभच्छिभ मदाए**. "How long a time is it since she came and went"; i. e., a long time. It would not do to take it here as **कौषिकालः**. My view of it is confirmed by another reading of the text both here and in Ratn. which is **कौ वि काली = कौवि कालः**; i. e., "an indescribable [long] time." The expression has hardly an interrogative sense, like the Marāṭhi **क्याला जाऊन केवरा वेळ झाला !** when it is spoken in answer to a question.

L. 12.—**कुणचतुर्वशी** is sacred to S'iva. See Mātsya P.—जनन्या for मज्जन्या the reading of B. N. is perhaps more correct. She will go to the temple with her mother and from thence be carried to the garden by Kām.

L. 13.—**एव किं** "verily in this way," i. e., by worshipping the deity with flowers gathered by one's own hand, "prosperity [happy condition] is enhanced."

Ls. 23-4.—"By [telling her] he is this sort and that sort of man, I have rendered her love for him strong though [he is] unseen."

L. 20.—**निमग्नया** "bowed down with modesty," "humble with modesty," "and hence would not express the feelings of her heart freely to me, and did not act familiarly towards me".

L. 31.—कविशर्माभिः is a deviation from Pāṇ. though J. tries to explain it. It is the reading of three Mss. and of J. I have chosen that of B. C.

L. 45.—मल्लस्य मांसलः ।

L. 47.—सुभाविन्दुयमान must properly be explained as सुभाविन्दुवत् इवाचरन्तः or sing. सुभाविन्दुरिवाचरन्, in which sense it cannot be taken as an adjective to चन्द्र; for what looks like drops of nectar is the perspiration and not the moon. The moon has drops of nectar and her face has drops of perspiration and as the latter is compared to the moon, the perspiration on it must represent nectar. The expression fits well as an adjective to खेदकोकर but as such it ought to precede it. But this difficulty may be got over by taking it as a Bahuv. under Pāṇ. II., 2, 37 or as a Karmadh. under Pāṇ. II., 2, 38, in the cases intended by which, the adjective may follow the noun. With the reading of C. and N. there is no difficulty. खेदकोकरा एव सुभाविन्दुवत्त्वत्तो मुग्धमुखचन्द्रः ।

L. 52.—प्रथमं in the first line corresponds to पुरस्तात् in the second, therefore, the first half of the line ought to be interpreted as "appearing before my beloved." J. takes प्रथमम् with करोति, which does not make good sense; and his objection as to the genitive does not seem to be sound. If प्रथम in the sense of an adverb is thus to be connected with a noun, no other case but the genitive could be used. The ablative may be, but the sense would be a little different. It must be allowed however that प्रियाणः प्रथमस्य विस्तन्ती does not look a very classical expression.

La. 57-8.—Synt. यम मनसा महीधरस्य चन्द्रमणिनेव द्वयमपि विकासः लोकादने । मयः corresponds to चन्द्रमणि and अहम् to महीधर.

La. 63-4.—Comp. महजगामः प्रविभूतिका कदम्बश्रीः सुखकोदेव. Utt. R. Ch. Act III.

L. 68.—अप्रीयेयममरं मय. "Exceedingly wonderful is the teaching of Her Reverence."

L. 70.—The reading संसृष्टि mentioned by J. and found in N.

looks better. "Exhaustion slackens, renders nerveless, every one of thy limbs."

L. 73.— $\text{वज्रमस्पर्शोक्तकनम्} = \text{वज्रमकर्मकमाश्लोकनम्}$, when the sense is "exhaustion acts on thee in the same manner as the sight of (thy seeing) thy beloved would," and $= \text{वज्रमकर्तृकाश्लोकनम्}$, when the sense is "exhaustion acts on thee at the same time as the observation of (thy being seen by) thy beloved."

L. 75.— आज्ञप्ति and विज्ञप्ति or आज्ञापयति and विज्ञापयति do not mean "command," "solicitation" alone, but are applied to the whole speech, of whatever nature, of a superior to an inferior and of an inferior to a superior. See p. 91, l. 154 and a great many other instances. By आज्ञप्तम् , Lav. means all that Kām. has said in the previous s'loka and not विरम्यताम् alone, as J. takes it. Simple command to stop can hardly be ज्ञप्ति , but the drift of the whole stanza is certainly ज्ञप्ति or graceful, and Lav.'s remark refers to it as well as Mādh.'s in the next speech does.

L. 85.—By bodily ailment or fever he has been "vanquished," "overwhelmed," "rendered helpless."

LS. 86-7.—It is difficult to find authority for taking एव in the sense of तथा "as well as," or "in the same manner." It makes no bad sense to take it as answering to $\text{एव} = \text{"since,"}$ as is natural.

L. 88.— अपि shows antithesis here, and hardly विरम्य ; or अपि may be taken as a compound expression as J. proposes.

L. 92.—When यवद् expresses अवधारणम् , it is equivalent to "as many or as much as," and hardly to एव or "alone". Perhaps यवद् must be understood before the second clause. $\text{यवद्वत्पुनरपि तादृशमाश्लेष्येव}$ &c. This use of the word implies unexpectedness or wonder and is similar to the use of जै or तौ (मै or तै) corruptions of यवद् or तावद् in Marāṭhi, in such expressions as अपि पाहें तौ (or जै पाहें तौ) मुझगा पळाल.

L. 96.— व्यक्तव्यक्तिः may be translated "clearness or force of statement."

Is 105.—अन्य एव “unparalleled.” अनुपमः “not used or resorted to by any body else,” “unusual,” “unapproachable,” “unimitable.”

L. 110.—भीषयिषा. क्यङ् which usually denotes भञ्ज् or “acting like one” must be taken here to show करण or “making one to be” as in Pāṇ. III., 1, 17. भीनं करोति भीषयते. But a truer explanation of भीषयिषा is that it is the past pass. part. of the denominative in भय or शिच्, the sense being “doing,” “making” or “rendering.” In Sanskrit, it would be भीषयति = भीनं करोति; and in Prākṛit भीदवेइ (Var. VII. 27) which corresponds to भीतापयति. The augment अण् which, in Sanskrit, is taken by such words as सत्य, अर्थ &c. (सत्यापयति, अर्थीपयति) and is of the same nature as the ण of रथापयति, दायति &c. is generalized in Prākṛit and applied optionally to all causatives and denominatives signifying “doing” or “making.” भीदवेइदा ought therefore to have been translated by भित्तिता or भाषिषा. The reading भीदवेइ for भीषिता conveys the same sense, though according to the grammarians this last form is used when the agent of the verb is the object of fear.

L. 121.—निजमहोत्सव एवमुदयो महोत्सवस्याभ्युदयौनुष्ठानं वा तस्य दर्शनार्थं प्रति-
पन्न रूपं येन सः ।

L. 123.—अनुबन्ध lit. “binding after,” “an accompaniment,” “a succession,” any thing composed of successive parts, “course” or “career.” अनुबन्धानुबन्ध may be translated as “uninterrupted course of love.”

L. 124.—आश्रयेत्स्याम्योन्मिस्यन्ता वृष्टेः विभित्तावस्तस्य वञ्चना तस्यावहारस्तस्मिन्-
निश्चयमानं यच्चिन्नं तेन तरमाणं कैवल्यं यत्र तत् । (यत्राश्रयलोकावस्थानम्) &c. तस्मिन्-
निश्चयमानं चिन्नं यत्र । तत्र तरमाणकैवल्यं च. “The avoiding of each other’s glance,”—i. e. they had to avoid the crossing of each other’s glances; in other words, Māt. had to cease looking when Mādā’s glance was turned towards her and vice versa. When they had to do so, their hearts were uneasy and their curiosity or desire to look at each other again, increased or rendered them im-

patient. These several adjectives may also be taken as adverbs.
—अभिरामं यथास्यात्तथा;—सहायकृते योवनारम्भो यस्मिन्कर्षणि यथा स्यात्तथा;—
नरमायं कौतूहलं यस्मिन्कर्षणि यथा स्यात्तथा &c.

L. 127.—सविशेषो दुःसहो य आयासस्तेन &c. आयास is "affliction,"
"suffering."

L. 128.—J.'s first two interpretations of मुहूर्तमात्र &c. appear to be good. But the explanation of विरोध given in connection with the second looks artificial. It may be said that the analogy extends only up to the fact of the fading away of both (*viz.* Māl. and the lotus plant) and the विरोध is here अविवक्षित.

L. 130.—J.'s निर्माय is not supported by our Mss. मुहूर्तमात्रे हृदयविनिहितनिर्मायमाणवक्रभसमागमो यस्याः । हृदयविनिहितो निर्मायमाणः । एतादृ-
शो वक्रभसमागमः lit. "the company of the beloved created as placed in the heart," "conceived in the mind or imagination."

LS. 136-7.—कुमार्यो भावः कुमारिभावः । Her virginity is called in question or is an object of suspicion. With the other reading कुमारमेव भावः.

L. 138.—निकुरम्भेन चुम्बितोतएव प्रवृत्तनिःस्यन्दः, or, as J. takes it.

LS. 140-1.—दन्तुरित "besmeared." विरचित उग्रनीतश्च or अग्रतो विरचितः पश्चादुपनीतः ।

L. 148.—किंकर्तव्यम् is an expression used as a noun and is similar to इतिकर्तव्यम् किंकर्तव्यमूढता "being at a loss what to do."—किंकर्तव्यता. मुहता is also a good reading. It was Māl.'s friends and not Māl. herself that did not know what to do in this condition of hers. And this is confirmed by the reading of N. which is किंकर्तव्यतामूढम् to be taken as an epithet of जनम्.

L. 150.—जातय्यं मूषिष्ठं यच्च यस्य वा । एतादृशं यन्निर्माणं तेन परिप्रेक्ष्यमाने । निर्माण is "make," or "form." Comp. l. 64 p. 79, l. 327 p. 342 &c.

L. 152.—पल्लविन "made like a tendril" which is red.

L. 164.—अतो प्रलयः Oh calamity! J. explains प्रलय as अन्तिमः p. 321 l. 154. The word occurs elsewhere in the same sense, p.

131 l. 194, p. 134 l. 215, p. 182 l. 145. See also Ut. R. Ch. Act III. Vāsanti's 1st speech.

L. 177.—“The flag [celebrating or proclaiming the excellence] of the charms of her fullgrown, expansive breasts.” Comp. such expressions as विमपनता.

La. 179-83.—“The form of whose body was fierce on account of the pomp of the dreadful banner [in the shape] of a thick and long tail, waiving in the exercise of his natural sport [freedom] regained by breaking the bond of the chain [with which he was] tied in the cage which was forcibly broken open in consequence of the union of unbearable anger and fury increased by the pride of budding youth.”

L. 187.—नदी [यथाभवेनया] निद्रावितः “made to run away so as to disappear.” J. has explained the other reading निद्रावित (“one whose firmness is put to the test or exhausted.”)

L. 200.—Mādh. dawns upon Māl.'s sight unexpectedly, wherefore she looks at him steadfastly with her eyes dilated. The white portion of the eye, when it is thus stretched, is prominent, wherefore it is compared to a white lotus, and the continuous or uninterrupted gaze forms a garland of white lotuses. In the same manner, it is compared to a quantity of milk, and the steadfast gaze to a stream of milk. On the other hand, the glances in which the pupil is unsteady and directed again and again to the object looked at are compared to blue lotuses on account of the colour of the pupil, and such glances succeeding one another quickly, form a garland of blue lotuses, (see l. 62 Act IV.) There is a similar idea in the Nāg. where the uninterrupted glances are compared to the skin of an antelope, which is both black and white.

L. 222.—मृग, because Mak. was attacked by the tiger.

L. 224.—मृग, because the tiger was killed and not on account of a marriage between Mak. and Mad. being rendered possible as it takes it.

L. 227.—“Motionless,” being supported by the blade of the sword that stuck into the ground.

Act IV.

L. 1.—N. reads Māl. for Lav. and, at first sight, this would appear better, for each of the ladies would then be supporting her lover. But Māl. has on all occasions been represented as shy, and Lav. does every thing for her and serves as her mouth-piece. Neither would it be very consistent with Indian notions to make Mad. boldly step forward and hold Mak. in her arms. But she does not know him to be the person Buddh. spoke to her of, and being the nearest to him when his encounter with the tiger took place, she might, very well, out of gratitude, be expected to look after him. The reading in the text, therefore, is better.

L. 11.—Māl. intends her speech for Mādli. but it would be hardly consistent with the character of a well bred girl to address herself directly and unreservedly to the man for whom she has conceived a passion, and must on that account make her open advances as slow as possible, especially as she has not been yet given to him by her father. She, therefore, looks at Lav. and directs her speech to her. N. omits सहि उवाचि but the reading of the text is certainly better.

L. 17.—“This is he,” i. e., the youth I spoke to you of.

L. 33.—सहस्रं वदन्ति “congratulated on your friend’s recovery” [from the swoon.]

L. 57.—“What should this be told to us?” The reason is given by J. उवाचि उवाचि &c. The other hidden senses mentioned by J. may or may not have been intended, but one or

two of them are hardly good and look very improbable. In the last, he takes मानन्दम् = मन्त्रिद्वयम्.

L. 61.—Our reading being सुन्दरम्, the compound must be taken as an adverb to पश्यन्ति.

L. 62.—For the reason of their being compared to a *garland* of blue lotuses, refer to the note on l. 200 Act. III.

L. 63.—मनोरथेषु मनोरथैर्वी निर्वृतः संवन्धो ययौ: "they have formed a connection with each other in or by their wishes"; i. e. conceived a desire for each other.

L. 68.—J. takes स्तम्भ as qualifying पद्म, but the compound may be dissolved as स्तम्भेन निष्कम्पे पद्मणी यत्र !

L. 78.—"Let the yoke of restlessness fix itself undisguisedly on me."

L. 89.—You are not then worse off or in a worse condition than before (as regards the acquisition of Māl.).

L. 90.—दत्तपूर्वा, the reading of A. C. D. and also of G. sanctioned by J. might have been preferred. It yields a good sense. "He entertains doubts (about the acquisition of Māl.) because she is now दत्तपूर्वा i. e. given to another before" (i. e. before Mādh. could endeavour to secure her for him). अदत्तपूर्वा also gives a similar sense. "He entertains doubts because she was अदत्तपूर्वा not given before but now she is दत्ता given."

L. 95.—वाचि प्रतिष्ठा=वाक्प्रतिष्ठा | वाक्प्रतिष्ठा निबन्धनं येषाम् "depending on their support in speech," i. e. they have their basis in the words one utters.

L. 98.—The words of Bhār. were true in themselves but untrue if applied to Māl. Hence they were not applicable to her.

L. 100.—अविचारितम् and निमित्तम् are the two readings, apparently opposed to each other. But the former means "should not be thought of" i. e. no importance should be attached to it. And the latter like the expression निमित्तम् used with regard to

a statement which one refutes, means "is a matter for thought," is "to be thought about" and is not *seen* or *found* to be true.

L. 114.—"Alas! so far only is (here ends) Mādh.'s career (dealings) in the world with Māl." लोकायात्रा "course or career in life."

L. 116.—एकी रसो यत्र "in which there is only one taste" i. e. of one kind, even, equable. This stanza occurs in Utt. R. Ch. Act IV.

L. 121.—निर्व्यूढम् "proved true," "tested," "vindicated," "carried out faithfully." Comp. निर्व्यूढस्तेष्वस्नेहः | Utt. R. Ch. निर्व्यूढ (or निर्कीटः) प्रणिपन्नवस्तुषु सतमेकं हि गोचरतम् Mudrā R. See also p. 282 l. 77.

Ls. 122-3.—"An end worthy of the pitiless beginning (or working) of cruel fate is now ensured, rendered certain, settled." Fate rendered her passion so strong and unbearable that it made a havoc on her constitution, and now the end is in keeping with this, in as much as she is not to be happy but miserable for ever, and perhaps to die.

L. 134.—This line occurs in Utt. R. Ch. Act III. वस्तैकहय-नकुरङ्गविलोकावृष्टस्तस्याः परिरुक्वितगर्भभरालसायः &c.

L. 136.—बुद्धरक्षितासखी must be taken to be a हेतुगर्भनिरोधणम्. "Easy to be got because she is the friend of Buddh. who will influence her in your favour, and induce her to marry you."

L. 140.—अ्यक्तो यः स्नेहस्तेन स्तिमितः &c.

L. 146.—आभोग is "extent." Stanza quoted by S'ār. under the heading धीमत्समयस्वभावाख्यानम्.

Act V.

Ls. 2-6.—The propriety here of the expressions पञ्चभिक-ला, भक्ति-नाम &c. will be understood from the following extract from the Yogarasya occurring in S'ār. यस्मिन् यस्मिन्मयात् सर्वेभ्यः परात्परम् ।... यस्मिन्मयात् सर्वेभ्यः परात्परम् । निवृत्तिः तत्र कीदृशी नदीकृत्यम् । निवृ-

सुखं भुगमयो तस्या बुद्धिरजायत । ज्ञानशक्तिरिति एवमा किंवाशक्तिश्च सा स्मृता ॥ बुद्धिरेह
 सतश्चिंतं शक्तिसत्तरायाः सदाशिवः । नभोरूपी तवो वायुराश्वरः समजायत ॥ ईश्वरात्ममभू-
 दुदो कथोनिर्मय उमातिः । रुद्राद्विष्णुर्मूढापरस्त्रीलोकवपरिपालकः ॥ विष्णुनाथस्यो जातो
 [सतिष्णोरन्जजानो हि another Ms.] ब्रह्मायं पृथिवीमयः । तदर्थमभक्तपूर्वं ब्रह्माण्डं क-
 नकथमभम् ॥ तेषां सृष्टं स्वशक्त्या त्रैलोक्यं सत्त्वाचरम् । Then follows an account
 of the way in which all things were created and of the manner of
 the conception and birth of a human being, after which we have
 the anatomy of the human body in the following words:—अक्षय-
 यः प्रजायते सतः पिण्डः प्रजायते । चर्मणाच्छादिताः सप्त भातवः श्वरनुक्रमात् ॥ पिण्डे मन्त्रा-
 सुष्पणीनामस्तेना षष्टिः शनैस्त्रिभिः । हासति सस्त्राभिर्नाडीभिः पञ्चोक्तनम् ॥ कि-
 यश्चक्रा विना क्वपि ज्ञानशक्तिर्न दृश्यते । तेनेदं ज्ञानशक्त्यर्थं कृतं वेदम क्रियामयम् ॥
 चतुर्भिर्नाडीभिस्तस्यैः क्रियाशक्तिरचेतना । ज्ञानशक्त्या युता वापि लभ्यते चेतनावती ॥ सर्व-
 ज्ञाति शिवस्तत्र शक्तिसंज्ञेन मोहितः । नामानेन न परं वेत्ति विवेचयति तदिच्छया ॥ प्राणापा-
 नमया शक्तिः पट्टकाभारसेयुता । शान्ते शिवं वक्षीकृत्य वर्तते कामका[चा?]रतः ॥ आश्वरः
 कन्दमित्युक्तं स्वाभिधानं च जन्मभूः । नाभिस्तु मणिपूराख्यं हृदयं विदग्धनाहतम् ॥ विशु-
 द्धिः कण्ठ इत्युक्तमात्राचक्रं भ्रुवोन्तरे । आश्वरी हि चतुर्भिर्जः स्वाभिधानं च पट्टकैः ॥
 दक्षीमणिपूराख्यं ह्रदशैस्तु अनाहतम् । विशुद्धिः षोडशैर्भिर्जै [त्रा ?] राजाचक्रं हृदये
 तु ॥ काजामिन्द्र आश्वरी शक्तिः कुण्डलिनी तथा । आनन्दाख्या स्वाभिधानं शक्त्या कामाख्य-
 या सह ॥ नाभौ ब्रह्म हृदि श्रीशः कण्ठे रुद्रो व्यवस्थितः । ईश्वरो लग्निकायां च तदर्धे च सदा-
 शिवः ॥ व्योमतेः स्थानानि चैतानि पट्टकाणि जमुर्बुधाः ॥ ..... हासति सस्त्राणि
 कन्दमन्त्रादयो विनिर्मिताः । प्रविश्य नामदेशेषु सर्वाङ्गेषु ततो गताः ॥ Then follow the
 names of the ten nādis after which we have, एताः प्राणवहा ज्ञेयाः प्रजाना
 दश नादिकाः ॥ इयं नासगुटे वामे पिङ्गला दक्षिणे भवेत् । सुषुम्णा तालु मित्सेव ब्रह्माद्वारं प्रव-
 र्तिता ॥ सरस्वती च जिह्वायां गान्धारी वामकर्णके । दक्षिणे हस्तिजिह्वाख्या पूषा शोमे
 च लीचने ॥ अज्यवता दक्षिणे स्याद्द्वारं कुर्मवेत् । आब्रह्मरन्ध्रान्नामार्गेण ब्रह्मरन्ध्रस्य
 शक्तिनी ॥ सदा विन्दुवहा ज्ञेया लिङ्गद्वारं च शक्तिनी ॥ From this we see that
 according to the Yoga philosophers, there first existed the Su-
 preme indiscriminate cause of all. Then, to that Supreme Being
 called शिवः or परः शिवः as will appear from the 9th line of the
 second extract and from another s'loka not here quoted, a शक्ति
 called ईश्वरी was born, and from it sprang क्रियाशक्ति and ज्ञान-
 शक्ति, and from these sprang the god सरस्वती, the representative of

the element of ether, from him ईश्वर, the representative of wind, from him रुद्र, the representative of light, from him विष्णु, of water, and from him ब्रह्मा, of earth. Then followed the rest of the creation. From the second extract we see that the human body consists of six parts or चक्राणि, the names and positions of which are given there. The whole body is presided over or tenanted by the supreme S'iva who is represented as being deluded by the s'aktis and especially the पाण्डुरात्मनोऽक्षि, and the five other gods dwell in five different parts of it. Of the 72,000 nādis whose function it is to bear the wind, the ten named there are the principal. The S'aktis, therefore, alluded to in the Stanza are इच्छा, ज्ञान and क्रिया. The supreme S'iva is begirt with these and is also their lord. पञ्चभिरङ्गनाडी &c. is, I think, thus to be taken:—पञ्चभिरङ्गनाडी यद्भिरङ्गनाडी च तत्र स्थित आत्मा यस्य सः । The six chakras and the ten nādis are those mentioned above, and they composing the whole body, the supreme S'iva whose habitation the body is, resides in them. The ten nādis together are spoken of as constituting a चक्र in the Yoga Chudāmaṇi Upanishad. इडा च &c.....शक्तिनी दशमी स्मृता ॥ एवं नाडीमहाचक्रं ज्ञातव्यं योगिभिः सदा ॥ हृदि विनिर्दिष्टं रूपं यस्य “whose form is placed (realized) in the heart” i. e. who is the subject of deep meditation; or, “whose form exists in the heart,” “whose abode is the heart of men.” (ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे &c.). Stanza quoted in the K. Pr. to show that the use of words unintelligible to the ordinary reader, which is usually a fault in a composition, is a merit when the speaker is one acquainted with the S'āstra of which the expressions are technical terms, and speaks to himself. In the second sense of पञ्चभिरङ्गनाडी given by J. he does not give the names of the six remaining nādis. They are given by Kamal. thus:—लोकोत्तमसुभाषिता च विजया कामदा परा । भद्रता पुरुषात्मनः साधनी वायुसमीरिता ॥

Le. 7.8.—यस्य is what every Brāhman who goes through his

संध्यवन्दन (twilight devotions) ought to understand. Of course, he goes through it mechanically, without any attempt at meditation or associating any idea with it. It consists in repeating a Mantra (portions of the Gāyatri in the case of the संध्यवन्दन) and touching the six parts हृदय &c. mentioned by J. Or, the six *anga-chakras* here alluded to, are very likely those mentioned in the note to the last stanza, in which case the whole expression means "placed or residing in the six parts of the body which have been touched mystically by me." लय or "absorption" is consequent on समाधि, a state of mind in which the Yogin is conscious of one thing only, that on which, in a previous process called ध्यान, he has concentrated his mind. Kapāl. owes her power to move in the sky to Yoga, which is said to confer this and other miraculous powers. Yoga consists of eight processes ; यमनियमासनप्राणायामप्रत्यहारधारणाध्यानसमाधि एतेष्टवङ्गानि । Pat. Y. S. II. 29. आर्त्तिसात्त्विकस्तेष्वब्रह्मचर्योपरिग्रहा यमाः । II. 30. शौचसंनोषताः स्वाध्यायेश्वरप्राप्तिः ध्यानानि नियमाः । II. 32. स्थिरमुखमासनम् । II. 46 तदध्याना-पदान्तरं वीर्यासनं भद्रासनं &c. &c. तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोगोतिविच्छेदः प्राणायामः । II. 49. स्वविषयसंशयो विचक्ष्यस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्यहारः । II. 53. When the mind does not operate on its objects, the other organs of sense, the eye, the ear &c. imitate the mind i. e. cease to perform their functions. This is प्रत्यहार, from whence follows a perfect control over the senses. देशबन्धोक्तस्य धारणा । III. 1—concentration of the mind on a particular point the navel, the heart, the head &c. or any external object. तत्र प्रत्यैकतानता ध्यानम् । III. 2. An uninterrupted perception of the object on which the mind is concentrated is ध्यान. तदेवायमवनिर्भासं स्वरूपज्ञानमिव समन्वयः । III. 3. When the meditator loses his own identity in the thing meditated, the perception of which is the only state of his mind, he is in the state called समाधि. Then, according to the object on which the Yogin, having gone through the previous processes, fixes and concentrates his mind and enters into Samādhi, he acquires miraculous powers

of various kinds. The last three processes are called संयम, मुरनज्ञान, संयं संयमान् । III. 25. चन्द्रे तराव्यूहज्ञानम् । III. 26. ध्रुवे तद्वतिज्ञानम् । III. 27. नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् । III. 28 &c. &c. कायाकाशयोः संयन्संय-
मान्पुनस्तुल्यमापत्तेश्चाकाशमनसम् । III. 41. One is able to move in the sky
when he becomes light after having performed संयम on such light
things as cotton or on the relation of the body to space.
स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमादुत्तजयः । III. 43. ततोणिमादिप्रादुर्भावाः &c. III. 44.

L. 9.—The first sense given by J. appears to be the best.
When the wind is retrained by प्राणायाम and remains confined in
the nādis, the five elements are drawn off from the body.
Ordinarily, when the wind moves, the five elements also move
and perform their functions ; and when it stops, they also stop.
This seems to be what is meant. मयैकं पञ्च तत्त्वानि नादशोश्च तद्वतः ।
वह्न्यहर्निशं तानि ज्ञानव्यापानं यत्तात्मभिः ॥ ऊर्ध्वं वह्निरवस्तापं निरक्षीनः समीरणः ।
भूमिम[र] र्थगुटे व्योम सर्गं प्रवहन्तुनः ॥ वयोर्वह्निरप्युपस्थं व्योमस्वत्त्वं विद्वक्तव्यम् ।
वह्न्योक्तमवोर्नादशोर्ज्ञानव्योमं यथाक्रमम् ॥ &c. Sarv. Pāt. Darś.

L. 12.—संघट्टनं कण्ठिताः कण्ठाः किङ्किण्यो येन यत्र वा । "The harsh bells
rang in consequence of the garland of skulls striking against
them." This interpretation looks better than J.'s. कण्ठित is hardly
a proper word to express the sound of the skulls striking
against each other.

L. 22.—पूजासंभार "collection of the things necessary for worship."

L. 29.—चरणन्यास "movement of the feet."

vs. 42-3—J.'s संभोगे चम्पनादयो &c. is unwarranted. "Movements,
bland through regard, proceeding from love, and in which is
seen, deep affection generated by familiarity;" i. e. first of all,
a regard springs up in the mind of a person, it then grows into
love, and afterwards ripens into strong affection. Mādh. wishes
himself to be the object of these several feelings in Māl. and to
witness her behaviour under their influence. Stanza quoted in
the K. Pr. as an instance of that kind of Vipralambha Bhāṅgīnā
(i. e. love sentiment in circumstances when the lovers are either

not united to each other by marriage, or are separated after it) which is called *abhilāṣha* i. e. desire for union.

L. 47.—With *परिवर्तम्* as our reading, अनि...स्वनम् should be taken as an adj. to परिवर्त and not adv.

L. 49.—मियथ should be construed with विनिवेशित.

L. 52.—प्रस्तौति "begins, and goes on with it." प्राप्तेति, the reading of N., renders the sense clear.

L. 54.—मङ्गलगृहम्. The first and third of J.'s interpretations of this appear to be good. The second is far-fetched and hardly graceful.

L. 55.—आतिषङ्गोति &c. lit. "there will not be even a slight difference (in my condition) by seeing her;" i. e. my condition cannot be different from what it is, even if I see her personally; for, in my existing condition, she is present in my heart, and I have as vivid a knowledge of her as if she were bodily present before me. Seeing her, therefore, is superfluous. I do see her even now, my whole soul being full of her.

La. 56.9.—It is necessary to remember some of the definitions given in the Tarka S. to understand this fully. बुद्धि or knowledge is of two kinds, अनुभव and स्मृति. संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः "the knowledge produced by an impression alone (created by an object of which one had direct cognition before), is स्मृति or recollection." There are three kinds of *sanskāras*, and the one with which we are here concerned is भावना, which is defined as अनुभवज्ञाना स्मृतिहेतुर्भावा. यस्य means "knowledge" or "cognition." निवृत्तयः—ज्ञानः is "the continuation of the generation of the cognition in the shape of a recollection of my beloved," i. e. the recollection or recalled cognition of her, her image, starts up in the mind every moment. Now the cognition recalled, image, or recollection must be संस्कारजन्यं. संस्कारजं—ज्ञानं, therefore, is equivalent to "the continuous recollection (recalled cognition) extended, unobscured, not, or caused, by the constant archiving of the *Sanskāra* or im-

pression." The संस्कार viz. भावना in this case, is itself अनुभवजन्य, ज्ञानम् means अनुभव or direct cognition, which is of two kinds प्रत्यक्ष or perception through the senses, and अनुमान or inference. Here प्रत्यक्ष only is to be taken. सन्निधयः-जन्मनः, therefore, means "the Sanskāra or impression which has derived its birth from the former close perception" (direct cognition). Now "the flow of this continuity of the recalled or recollected image is undisturbed by any other cognition at variance or inconsistent with it" (नद्विसदृश....इ.). अन्तर्दृष्टि-तः "on account of the resemblance of the internal or mental state to her." My mental state bears likeness to her, hence the whole soul has assumed her form. This sentence and the following stanza are quoted in the D. R. as containing an instance of स्मृति (recollection), which is one of the thirty-three subordinate feelings (व्यभिचारिणो भावाः) attendant on the principal feelings (स्थायिनो भावाः which constitute the *rasas*). It is referred to, in another place, in illustration of the definition of a स्थायिभाव, which is that it is the predominant feeling, that which is not thrown into the shade by any other. रति or love which constitutes the S'ringāra-rasa is such a feeling in the present case, and predominates over the Bibhatsa sentiment.

L. 69.—The last interpretation of संसक्त—यः given by J. does not appear good.

L. 73.—तुम् in the sense of छिन्नम् is unauthorized. The other interpretations are good.

L. 86.—ज्ञायुनां ग्रन्थिभिर्वनानि would perhaps be better.

La. 91-4.—This stanza is the मूर्धाभिनिर्दिष्टमुदाहरणम् (stock instance) of नीमसरस, and as such is quoted in the D. R., the K. Pr. and S'ar. भातः पर्यस्तनेवः for भात-वः is the reading of the first in the Bibl. Ed. and of the second (Benares and Maheshchandra's Ed.); स्तेषु for उच्छेद in Mahes'. Ed. of K. Pr. and जगत् therefore in the Benares Ed. S'ar.'s readings are the same as in the last though the Mas. are corrupt.

Ln. 95.—Though there is a grammatical objection to मृतः, the other reading मृतः is open to the objection that there could be no blood in the dead bodies. It is not unlikely that the poet may not have remembered the rule when he used the word. The ablative does not look plausible.

L. 97.—It is better to take मचलम् as an adj. to अङ्गानलकम् than to मचि; for "the moving of the joint" is hardly an intelligible expression. J. himself takes मचलम्, given by him as an optional reading, in this way.

Ls. 100-3.—Stanza quoted in the D. R. The doctrine laid down is that two sentiments though represented as independent of each other and not mutually related as principal and subordinate, do not affect the beauty of a composition if one of them contributes to heighten the other, or both to the development of a third. This is an instance in which the *S'ringāra* and *Bībhatsa* contribute to develop a third viz. *Hāsyā*. S'ar. quotes it as an instance of *Bībhatsa*. The reading सरस does not yield a satisfactory sense, though J. has given a reason why the ghost-damsels should have been in haste. The other readings too, as they are in the Mss., are hardly better. शिरसी or शिरसा सिन्धु would be satisfactory, if interpreted to mean "tying or wearing on the head, in the hair, garlands of the heart-lotuses;" as ordinarily Hindu ladies wear garlands of flowers. The reading of B. upsets the whole and makes the garlands to consist of heads and to be worn on the heart-lotuses of the ghost-damsels, in which case the comparison of the heart to the lotus is without purpose. G. reads शिरसा and S'ar. शिरसा. The last makes pretty good sense.

L. 105.—J. gives no authority for taking शिरसा in the sense of शिरसा. Besides, there is no reason why शिरसा &c. should be read dependently, if it means "the place is all full or filled." The sentence of the after also cannot serve as a reason for the

statement. G. reads विविनः which means "known" for विविन- and interpreting the expression in this light, the sense is "I have searched, seen, wandered over this cemetery on all sides, no more remains to be gone over, for here lies before me its boundary, the river. I have gone over the whole without meeting with any being who would take this flesh from me and promise me the fulfilment of my wish." Hence the despondency. The root वि with वि means to "search," to "look for."

L. 110.—पयःसरोष would perhaps be a better reading. कर्करेकः पयःसरोषस्तेन कूलंकषः (or-कषं स्तेनः) | The current dashed against the banks, because the free course of the water was obstructed by the pieces of skulls that had fallen into it. तरःसरोषि may also be similarly interpreted. तरसः सरोषः | सारवास्ताति तरःसरोषि (स्तेनः) or-भी (निर्गमः). "The current, the speed of which was obstructed by the skulls, was कूलंकष." तरसरोषि cannot, I think, be well taken in any other than the manner J. does. In this case, however, the epithet is almost without any purpose.

L. 116.—श्रोत्रसंवादमेति lit. "comes up to an agreement in the ear" agreement with a voice heard before, i. e. is recognized by the ear. संवाद is "agreement." संवदन्त्यक्षराणि Mudra. R. Act V.

L. 126.—कन्याण्यस्य साधनमेवैकम् | तस्मिन्स्वदये वा मुक्तः सकलौ व्यापारौ यथा | The reading of A. is thus to be taken :—कन्याण्यस्य साधनमेवैकं गुणम् | तस्मिन्स्वदये वा सकलौ व्यापारौ यथा : |

L. 130.—"I will then go up to her (wait upon her, succour her) while she is alive." अवि नाम shows "wish."

L. 136.—प्रचलित &c. is in a metro called *danḍaka*. It is a stanza of four lines, each composed of two १ ganas followed by sixteen ८ ganas and thus consisting of 54 letters, and belongs to that species of *danḍaka* which is known by the name of *चण्डिका*. प्रचलित-नखायन, While she was dancing, the hide of an elephant that was wrapped round her body moved upwards, and the ends of her hands protruded from its displaced skirts and arms.

the moon on the head. To take बहव-यन्त as a Bahuv. and to connect it with the rest in a Karmadh. compound is not satisfactory.

L. 140.—सद is J.'s reading for सन.

La. 164-5.—J.'s interpretation of these lines is not satisfactory, except the portion introduced by his first *यद्*. These two lines must certainly be taken to refer to the open and unrestrained manner in which, when about to be killed, Māl. remembered Mādh. (Is. 152-3) and made confession of her love. The meaning, then, is, "Here before thee is that friend of thine, for whom at the time of death thou didst show thy affection in words freely spoken (lit. with thy speech unfettered)," having thrown off all hesitation. She never before spoke so freely about her love for Mādh. प्रलापे निरर्गलं यथा स्थानया | प्रलापनिरर्गलः or-रिजम् does not make good sense. प्रलापनिरर्गलप्रकटित has the same sense as the reading in the text.

L. 173.—The acc. उपर्यलिन्दकम् is to be explained by the Vart. कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा द्यकर्मणाम् ; or, as explained in the Sidh. Kṛm., धर्कर्मकालाभिमर्शे देशः कालो भावे गन्तव्योऽथ कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् । The instances of देश given in the Mahābhāṣya are कुरुक्षेत्रमिति and वसुधाकर्मणि. For the sense of उपर्यलिन्दकम्, see note 1: 11-2, Act II. उपर्यलिन्दके presents no difficulty.

L. 184.—It is not necessary to go so far as J. does, for an explanation of the rise of आपत्ति or fear in the heart of a brave man like MARI. It may be regarded as consequent on the danger in which the beloved of his heart stood. He was afraid she would be killed before he could be on the spot to save her.

L. 185.—"How should my heart fare!" "In what condition must it be?" It is distracted by a variety of feelings.

L. 134. — अर्थः कर्मणः, Comp. सत्त्वोपणीतं देवस्य धर्मस्यैतदेवमसौ जगत्तित्वा
 L. 135. इत्यसौ भवत्यस्यैवैतदेवमसौ, p. 59. कर्मणः कर्मणः, Comp. सत्त्वो भवत्यस्य
 कर्मणः सत्त्वो देवस्य धर्मस्यैतदेवमसौ जगत्तित्वा, | S. 4. 4. 11.

LS. 197-200.—Metre—नंदटक. इयदशभिनेजौ भजनका गुप्त नंदटकम् | Stanza quoted in the K. Pr. as containing an instance of the figure called *Kāvyaṅga*. काव्यलिङ्गं हेतुविवक्षार्थता | When a word or words or a sentence denote, by implication, the reason of some thing else, the figure is *Kāvyaṅga*. Here the words शस्त्र-मुपक्षिपन्: express the reason or cause of the fall of his arm.

L. 203.—“Protect me, turn away from this risk of evil.” His diverting himself from the risk is the way to protect Māl. An evil chance to Mādh. would be the same thing to her as death. Though the Chhâyâ in the Ms. of the Com. omits परि-याम्, J. must have had the words before him, as will appear from his explanation.

LS. 206-9.—The second of J.’s interpretations is not satisfactory.

L. 212.—अप्रतिहतप्रज्ञामतिः is certainly a better reading than अप्रतिहतप्रज्ञा which J. adopts. The first means “the operation of whose intellect knows no impediment;” i. e. its capacity is wide, it is able to grasp any thing. Hence it is she has been able to find out that Aghor. must have carried away Māl.

LS. 214-5.—The similarity of construction between the two lines (नायोरपराध &c. and न करालेय &c.) would show that this is the true text. “No other end or object (in taking away Māl.) appears than a sacrifice to Karālâ.”

LS. 223-4.—“[My] sword that will make noise when it strikes against the hard knots of thy bones, and whose speed will be impeded for a moment when it has to cut tough muscles.”

Act VI.

L. 10.—नामावचननिर्वाहः. "Let divers movements be made by the use of a variety of words or songs, for auspicious purposes."

L. 14.—यथा to be connected with आदिवाग्निः, अग्न्यादिवाग्निः यथा &c.

L. 21.—To be यात्राभिमुख is "to start on a journey." यात्राभिमुखं प्रवृत्ता is "started on a journey." Here, the journey is the procession to the temple.

Les. 39-41. "Here appear collections of white umbrellas bearing the beauty of white lotuses with prominent stalks, thickly set in the lake of the wide extent of the sky, the lake which has for its waves the rows of banners, moving by the wind fanned by the Chowries pleasant [to the sight] because of [their possessing] the beauty of flying royal swans."

Les. 48-51.—मयूखानां मेघकास्त्रेषां चयः । मेखन्तो भूरयो मयूखमेघकचयाः (कर्म) । तैरिव । मयूर for मयूख renders the sense plain and is, perhaps, a better reading, though it may be objected to, as involving a repetition, since मेघक itself means "the eye on a peacock's tail." G. reads मयूरचन्द्रकनियैः. The first two compounds contain two *Utprekshās* on the collections of rays, and the word च must be connected with both. विवर्तिभिः must also, from its position, be similarly taken, i. e. as involving another *Utprekshā*. "The rays which appear as if they were a collection of the eyes on the tail of a peacock moving about, and as if the colour of the wings of *cadaha* birds flying about were mixed up with them." यथा-काः and वदिव-काः contain two *Utprekshās* on the quarters of the sky. These appear as if they had rain-bows or were covered over with carpets of China cloth with pictures prominent on them.

L. 52.—The staves or wands in their hands were mounted in gold leaves of gold or silver, which formed their outer covering. (The 11. for 12. the staves must be understood to have been gilt.

LS. 54.5.—उपरक्तं मुखं यथा: | J.'s reading is given in foot-note 8. The she-elephant being likened (in a *rāpaka*) to the night, and the सिन्दूर to the twilight colour, this सिन्दूर must be understood to have been rubbed over her face, in order that it may correspond with the twilight colour which is the colour on the face of the night, संध्या or twilight being the face or beginning of the night. Hence, the reading in the text is truer than J.'s. नक्षत्रमालाचारिणी applies to both in the way explained by J. This is an instance of what is called by Dand. सकलकल्पक. (See II., 69-70.) The she-elephant is the night, on account of her dark colour.

L. 57.—A beautiful woman in distress is often compared to the moon with only one digit enlightened.

L. 76.—J.'s interpretations are unsatisfactory. भयुकूल इष्टासन-संप्रेक्षित्वायादकतया वा विप्रलम्भो वञ्चना | She is led into the belief that she is now going to be married to Nand. and brought to the temple of the city-god to perform worship, that the affair may terminate successfully. This विप्रलम्भ or delusion is भयुकूल or favourable, because the end is to be her marriage with Mādḥ., or it is the means of bringing about that end.

L. 83.—आभरणसंयोगाः "sets of ornaments."

L. 86.—ओम् "yes," "all right."

L. 87.—The Mss. have प्रती० | तथैव निष्क्रान्ता. The तथा in this must be the speech of प्रती०, but it is somehow not in Prākrit. It ought to be तद्.

L. 100.—निन्ददुःखम् "in a manner unbearable on account of despondency." Every thing that you say on the point makes the feeling of despondency keen, and hence it is unbearable.

L. 102.—दुर्लभमिदं निवेदो यस्य | एतादृशमनीरथेन विसर्गद्वयानुशेषेण यस्य | J.'s reading appears to have been विसर्ग for विसर्गद्वय.

LS. 113.6.—The first two lines occur in a Śloka in Utt. II. Ch. It is best to take भयम् = विषय.

L. 119.20.—"So managa that he will, in consequence of the"

departure to the other world, at no time grow indifferent as to his career in life, by making it to consist simply of remembrances and talks about me."

L. 125.—वासव्येन यो मोहस्तेन "through infatuation produced by kindness (for me)." Her kindness is so great that it has rendered her almost mad and hence she cries. मोह is not to be taken separately and interpreted as "being despondent, though there is hope;" for Mādh. must also be expected not to take a very hopeful view of the prospect before them.

L. 127.—The अमङ्गलम् is the death she is speaking of.

L. 129.—"Māl's life and not Māl. is dear to you (all)"; i. e. you want Māl. to live, but you do not want her to live happily. You care for her life but not for herself, i. e. for her happiness.

L. 131.—"Why is it so said?" "Why dost thou say so?"

L. 135.—परोक्षगुणकनिवेनानपराद्धमात्मानं परित्यजामि is about the reading of A. B. C. E. and it is a reading which, to my mind, makes no satisfactory sense. "I will destroy myself while I am sinless by extolling his virtues in his absence" is hardly intelligible. I have therefore adopted the reading of N. "I will destroy myself who have sinned against him on account of my being dependent on others." "Sinned against him," because, she has gone over to another person, since she now regards herself as given to Nand. Though, morally, this is no fault of hers, she being not her own master (परस्वयं), still, she thinks herself polluted or tainted by being married to Nand., and consequently not worthy to live. The taint is brought on her by her being dependent. The reading of G. is परभनस्येय भनस्येय भनस्येय=परभनस्येयनपराद्धमात्मानम्. This apparently means "I will kill myself, being sinless as against him, because of my being in the hands of others." But sinlessness, consequent upon her being an involuntary agent, is no reason for killing herself. This is, therefore, to be understood as "while I have

not sinned in consequence of my being in the hands of others" (परायत्तत्वेन यावद्वपरादा न भवामि). "I will destroy myself while my soul is sinless, because if I lived, being in the hands of others, I should sin against Mādh. or taint myself by going over to Nand. परायत्तत्वं must, thus, be taken as a reason for अपरादा and not for अनपरादा ; and she is to be understood as not considering herself to be yet fully given to Nand. Or, the reading in the text may be thus interpreted :—"I will destroy myself who have sinned against him, am tainted by belonging to another," i. e. to Nand. to whom she regards herself as given ; and that of G. thus :—"I will destroy myself while I have not sinned by belonging to another," i. e. to Nand. to whom she thinks herself about to be but not yet given. G. has also the reading of the other Mss. in the margin. The Prākṛit word केर, केरओ or केरओ occurs frequently in dramatic plays, and from the manner in which it is used, would appear to mean "property" or "possession." See *infra* p. 267 l. 184 where it is explained by J. as कृयकरवाची. जो सो वेस्साजणकेरओ भळंकारओ सो अवहो । *Mrich.* Act III. तवदिशणीए केरका भळंकारा । *Ib.* Act IX. &c. &c. Hemachandra gives केर as a termination having the sense of "belonging to" and corresponding to the Sanskrit ईय. इदमर्थस्य केरः । इदमर्थस्य प्रत्ययस्य केर इत्यादिशो भवति । युष्मदीयः । तुम्हकेरो । अस्मदीयः । अहंकेरो । It appears that the word originally signified "a possession," and being compounded with other words, came to be regarded as a termination.

L. 141.—पकृति "nature."

Les. 144-5.—The words are so chosen that they may be the same in Prākṛit or S'auraseni and Sanskrit. Under this view, किं स in l. 147 must be considered to be a more correct reading than किं त्वाम्.

L. 150.—उत्थीर "overflow." Comp. पुरीरुति तज्जायस्य परिवारः पति-
किश ॥ अन्नकीनस्य दुःखाद्विद्योहायं स्वलिप्पतः । उत्थीर इव धूमस्य भवः पापपूणी-
नो नाम ॥ *But. R. Ch.* See also l. 48 p. 278 *infra*.

L. 167.—निर्भेद has the same sense as that given by J. for निर्भिन्न viz. "pressing against each other."

L. 174.—संकल्पसंगम "union created by imagination," "imagining oneself to be united to her or his beloved." See l. 121 Act II.

L. 178.—संविधान is "arrangement of incidents in a plot."

LS. 184-5.—आपि: संभावनायाम् "Will this person who, verily, at heart does not dislike the hazard of a choice-marriage, think of or wait for a hand holding or wearing the wedding string-bracelet," i. e. let Mādḥ. take her hand even now. The wedding ceremonies need not be waited for. According to the marriage ritual, several ceremonies have to be gone through, before the hand of the bride is actually taken hold of by the bridegroom. One of these is the tying of the string-bracelet, in the following manner:—ततो दुग्धाक्तं द्विगुणशुक्लसूत्रेण दंपती कण्ठदेशे कटिदेशे चैशानामारभ्य पञ्चद्वारं चतुर्वारं वा प्रदक्षिणं वेष्टयेत्पुत्री वा एतैर्मन्त्रैः ..... ततः कण्ठदेशस्थ-सूत्रमधो निष्कास्य कुकुमाकमूषण्युक्तं कृत्वा तेन हरिद्राखण्डं बद्ध्वा तद्वत्प्रवामहस्तपक्षौष्ठे वरी वक्षोपजीवकौटिलिनि मन्त्रेण (Rv. 10-85-28) | कटिदेशस्थसूत्रमुपरि निष्कास्य तद्वत्शो कृत्वा वरहस्तपक्षौष्ठे बभूवर्धयान् || Nārāyaṇa Bhaṭṭa.

LS. 195-6.—निर्वर्तिनी विपसी व्यसयो येन | निर्वापितं चण्डं वाखण्डस्य प्रचण्डयो-
देष्टुणोः साहसं येन | Then a Karmadh. of both. कृष्णचतुर्वर्क्षोरज्जन्म इमं शान-
संचरणेन निर्धेनि &c.

L. 205.—It is usual with or natural for Hindu mothers to weep, when their daughters are made over to their husbands at the time of marriage, since thenceforward they are separated from them. Kām. looks upon Māl. as her daughter and has a parental affection for her; hence her weeping.

L. 216.—"Oh, through affection the event transgresses all limit!" Out of affection for Māl. she is about to prostrate herself before Mādḥ., in order to induce him to bind himself to give Māl. a kind and considerate treatment for ever. प्रसङ्ग is "the event or occurrence" viz. Kām.'s conduct, and भविष्यतीति "goes

beyond," "transgresses." मर्यादाम् is of course to be understood.

L. 244.—उद्यानवाटः nom. to गम्यताम् pass. उद्वाहमङ्गलार्थम् "for the performance of the auspicious rite of marriage."

L. 254.—This seems to be addressed to Kal. who has spoken as if sceptical about the success of the scheme.

L. 258.—Whence J. gets his अवशिष्यामहे, I cannot say with certainty. But it makes good sense, since Lav. must then be understood to say that she is not going away but left behind, and Māl. herself is going away with her lover. G. reads उच्चरामी for तुवरामी. If the च in this and in the reading of A. is really व carelessly transcribed, a thing not seldom observable in Mss., and the तु of तुवरामी is व, which also is highly probable, the true reading is उववरामी, उच्चरामी, or उवरामी which answers to our modern Marāṭhī verb उरणे "to remain behind," equivalent to the Sanskrit अवशिष्य्. We have the word in भरिदुच्चरन्त the reading of A. B. C. in note I p. 257, which is equivalent to the Marāṭhī भरुन उरणारें or भरुन उरे इतकें. But as it is, the तुवरामी of B. C. and E., the अवसरामी of N. and the उच्चरामी of G. all mean nearly the same thing viz. "we go away in haste in this state of things," i. e. clear the place, in order that you and Mādh. may be left alone, to enjoy each other's company.

Act VII.

LS. 5-6.—मद्वधा गृहप्रवेशेन निमित्तेन विरचितः &c. J.'s second explanation of अकाळ is artificial.

L. 10.—सरोजभासी निर्भरं दुःखितम्।

LS. 12.—"in connection with this matter." "This will serve as an occasion for her being brought."

L. 16.—"Gone to," "entrusted to" Buddh.

L. 20.—मदुसरोव उदयं यस्य "looking like one asleep."

L. 25.—अपवित्रम् may be taken in its usual sense of *मर्यादितः*, *वामशक्तिः* "cross," "perverse."

L. 38.—"It may be 'on the contrary' or not 'on the contrary'".

La. 40-1.—The ७ after जणी read by four copies does not appear proper. For Buddh. constitutes herself, in appearance, an impartial judge; so that, she must, in appearance at least, lay the blame on Māl. also. Besides, if we should read न, विप्रतीपम् in l. 38 would not be accounted for; and after बुद्धेति or युक्तिनि it would be necessary, by the rules of construction, to supply नोपलम्भनीयम्, which would make no sense. The वि for अपि equivalent to "also" read by C. and E. before and after बुद्धेति would, in the same way, show that in the first part of her speech, Buddh. finds fault with Māl. G. agrees with the text. "This person is reprehensible on account of the defect of bashfulness." While thus she apparently declares her guilty, she makes the guilt to consist in bashfulness alone, i.e. in effect, she absolves her.

La. 42-3.—साक्षेन य उपक्रमस्य स्वकृतेन यद्वैयर्थ्यं तेन विच्छेदितं महानुभावसं वयम् "Whose gentility or gravity was marred by the embarrassment consequent on the unsuccessfulness of his forcible advance. अपरिस्थानम् "improper," "unfit."

L. 44.—The Sanskrit spoken by Buddh. is meant as a quotation from a work on love; and consequently the words are not hers. उपक्रम "advance."

La. 48-9.—G. reads अदुह = अदुह for ऊवह, and परमहि for परमाहि "Burns by the fire of words, because he is her master" (परमहि) or "thinking 'I am her master'" (परमहि), i. e. because she is perfectly in his power.

L. 51.—अपवित्रम्, "great indignities" or "insults." "Dislike the birth of female children." अपवित्रम् अपवित्रम् मातुः and not that an ill-disposed girl be not born, as J. takes it.

L. 54.—अपवित्रम् is a question.

यानि नयनेत्यङ्गानि तेषां यो बह्वङ्गो विज्ञासस्तेन मसृणी च; संचारस्तेन कारवस्तेन मसृणः
 संचारी यस्तां ता अत एव चारव इति वा यास्तारकास्तासी विराजन्मना विभक्तं यत् । अनङ्ग-
 नदृशाचार्यस्य यः सर्वोकारोद्देशस्तेन निर्मितं यद्वैदग्ध्यं तेन मुग्धाश्च ते मनोहराश्च
 "Their mutual glances, which were pretty and charming in con-
 sequence of the cleverness or skill arising from the thorough-
 going instructions of that Dancing-master (teacher of gesticu-
 lations), Love." Love was the master who taught them the
 several gesticulations of the eye which rendered their glances so
 charming. दृष्टिसंभेद is "the meeting of the glances," Comp. अन्त्यो-
 न्यसंभेददृष्ट्या p 60 l. 202.

L. 97.—निष्कारणवान्धव is "a disinterested friend."

L. 99.—जराटजर्जरितज्जगदिङ्गारिणा "wearing a garland of tattered,
 full grown Japā or Javā flowers." The flowers of Japā (दाखन
 Marāṭhi) are red. Therefore, on account of the scratches of the
 tiger's nails on his bosom, Mak. appeared to have, as it were, a
 wreath of Dāsavanta flowers round his neck. J. takes the word
 to be जराटजर्जरिणा, and hence, is in some difficulty as regards the
 sense. The scratches on the bosom could not make him appear
 like a wreath of Japā flowers, as the commentator explains it,
 though the scratches themselves might appear so.

L. 106.—By वयम् she means Māl., since, as her friend and
 attendant, she identifies herself with her.

L. 109.—विशुद्धमुग्ध "pure and simple," or "pure and inno-
 cent."

L. 113.—नाममद्वयानि च समरञ्जानि च | J.'s remark स्वेदोदिकं मकरन्दे-
 न्मद्वयानि is groundless.

L. 118.—"[My] dear friend's body has determined itself," i. e.
 determined to love Mak., though her mind has not yet done so, or
 declared itself if it has. The body has shown this deter-
 mination by the perspiration and other affections observable
 on it. अनासक्तो निश्चयः ।

॥ ११३ ॥ नांमद्वयानि च समरञ्जानि च ॥ "condition" ॥ "condi-

dence," confidence generated by Buddh.'s partiality for him. Comp. पादमरुतं मुदं वशाप्रत्ययेन . . . . . अस्य इस्तथाश्रमपमता । S'ak. Act. V. अन्यथा कं सिद्धिदं प्रत्ययमाश्रितया । Ratn. Act I. (सिद्धिदिशजनितप्रत्ययमाश्रितया; Another reading) &c.

L. 129.—For भरिदुश्चरन् or भरिदुश्चरन्त, the former being not unlikely a transcriptural error, see note on l. 258 Act VI.

LS. 133-5.—प्रत्याज्ञावेमोक्षमात्रेण सुखं यन्मृत्युत्वं निर्वाणं तस्य प्रतिकूलं यद्दुःखरक्षितावचने तेन वर्धितस्योगस्य व्यतिकरेण विसंभुजा । "Death, my deliverer (from all troubles), was easy to be had, for I had simply to give up hope of union; but that was averted by Buddh.'s holding out hopes, and hence my suffering (in consequence of love) increased and has rendered me shaky, unsteady, or put me in a disturbed condition of mind." जीवलोकपरिवर्तने "changed condition of life." Comp. तदीदृशी जीवलोकस्य परिवर्तः । Utt. R. Ch. Act III. न शकास्मीदृशं जीवलोकपरिवर्तमनुभवितुम् । Ib. Act II. परिवर्तं or परिवर्तं is "change," "vicissitude," and जीवलोक "world of life," used in this sense, and also indirectly, as referring to one's own life. एषामदस्य गदुनरकयो जीवलोकः । Utt. R. Ch. Act III. विपर्यस्तः समन्ति जीवलोकः । Ib. Act I. see also *infra* 329 l. 222. and p. 348 l. 14, p. 360 l. 123. J.'s explanation of this here is not good.

LS. 137-9.—मुहूर्तं निर्युद्धो यो विस्मयनेन विसंभुले उद्वेगे विस्तार्यमाणे च ललितनेत्रगुण्डरीके तथोस्ताण्डवोलीडङ्गरस्तस्मिन्प्रतिरुद्धो मेरेयदर्शो यस्मिन्कर्मेण यथा तथा । "By the increasing wonder, his graceful lotus-like eyes were unsteady, moving, and expanding, and in this course of dancing (i. e. varied movements), they were as if affected by the influence of wine." प्रतिरुद्ध "grown," ताण्डवोलीडङ्गर lit. "the extent or course of the flow of dance." निर्युद्धनि "sees closely or intently." Comp. विद्यावरदारिका तेन राजविष्णो क्षणं निर्युक्ता Vikr. Act IV.

LS. 142-3.—Taking hold of the end of the upper garment was a *परिव्रज* "transgression" or "a kind of violence" *अपरीति* "leaving," "parting"; *धमधमयमान* "beating very fast."

L. 144.—"Having thrown off the upper garment, he went to

held me by its end, I ran away and concealed my bosom with my arms," since it was laid bare after the garment had been cast off. अवसृत्य must be connected with अवसारित. The reading of A., the same as J.'s, is clear.

L. 145.—The girdle was displaced from its position by her hasty movements, and hardly by रोमाञ्चसंचय. विकट = विषम "obstructing."

LS. 147-8.—Her "heart was rendered stern by the ill-feeling consequent on anger brought on by the most careful efforts," i. e. she liked the advances of her lover, but it was necessary to appear as if angry, and this she could do only with great efforts. It was apparent to him that her displeasure was affected, and the loving nature of her glances was not required to tell him that; hence it was पुनरुक्त "superfluous." पुनरुक्त meaning "repeated" is used with reference to a thing that is considered superfluous, and not in the sense of simply "doing a thing again and again" as J. takes it. Comp. द्वयोरपि युवयोः स्नेहः प्रत्यक्षः सखीस्नेहस्तु मां पुनरुक्तता-दिनीं करोति S'ak. Act III. आशारयमन्त्रपुनरुक्तभूम्नं श्रियांसि सर्वाण्यभिजग्मुषस्ते Raghu. Canto V. इदमुक्ताय सरःसलिलममृतरसमुत्पादयता वैभवा पुनरुक्ततामिव नीनां खसृष्टिः । Kād. &c. स्निग्धस्य स्नेहस्य पुनरुक्ते पुनरुक्तिस्तथा पर्यस्तं लोचनम् । स्निग्धं च तत्पुनरुक्तं च । or स्निग्धं पुनरुक्तं यथा स्यात्तथा पर्यस्तं लोचनम् । पर्यस्त "cast." Comp. गह्वर्यन्ति = पर्यस्त्यन्ति p. 143 l. 61.

LS. 149-50.—औरम्भ is "a hard and rough scratch," the word being allied to the Marāṭhī verb औरणें. प्रकटो यः शार्दूलस्य कटोर-करहृष्टाण्यौरम्भः स एव विकटा पञ्चाली तदेव प्रसाधनं यस्य । एतादृशं यदुक्तां पञ्चाल्युक्तं तत्र विह्वरी दिवहास्तेन निःसहा । The scratches of the nails of the tiger on Mak.'s breast had grown (प्रकट), i. e. left their marks. Or, if we read गौर, the scratches were large. These, in particular, she remembers, because her love for Mak. was rendered firm by his fight with the tiger in order to rescue her from his grasp. J.'s explanation appears curious. He clasped her firmly to his bosom, so that she was unable to move.

L. 151.—साधैर्गो विभुतं मदयन्तिकपितृर्यागन्मरतक्रं तत्राविद्धा या कवरी तत्र निहि.
 ती यः करो मकरन्देन मकरन्दस्य वैनि भावस्तस्य परिग्रहस्तेन पुञ्जीकृता उन्नमिताश्च ये
 मुखावयवा मदयन्तिकाया इति ज्ञेयं तेषु स्वच्छन्दविकासेन विदग्धं वदनकमलं यस्य । ओ
 वगिद may be equivalent to अववगिन; अववगितं यथा तथाववगिनेन
 वीज्जामिताः, i. e. her face was raised in a bounding fashion or at
 once by Mak. पुञ्जीकृतम् is explained by J. as लम्बितम् i. e. "stretch-
 ed." It should rather mean "contracted," "pressed to-
 gether."

L. 154.—उद्धमिता शरीरशोभा परयाः । The beauty of her person
 was, as it were, made to "fly about" or "whirl round"; i. e. the
 hairs on the body at once stood on their ends, and this gave
 it that appearance. Her "eyes were rolling and dull on account
 of the phrenzy caused by the alarming confusion consequent on
 the rising fear and joy."

L. 161.—Something indecent is here meant. The words and
 manner of expression in N. are more becoming.

Ls. 164-5.—I. e. "She must have seen such things in the case
 of Māl. and hence her question to you."

L. 178.—का प्रविपत्तिः "what step would you take?" "What
 would you do?"

L. 183.—J. does not read मरु; but without it, it cannot be
 made out that the night was far advanced, as evidently the
 poet means to represent it. (See the last speech of Mak. p.
 271.) गडिका is पटिका. The expression then means:—"The drum
 showing the lapse of the *Ghatikā*s of the second *prahara*." Or
 गडिका may be taken in the sense of "a division" and गडिकाविच्छेदपट
 as a compound expression meaning the drum [indicative of
 the lapse] of the *Ghatikā*-divisions i. e. an hour-drum or some-
 thing like a gong. The sense of the whole would, then, be
 "the hour drum [indicative of the end] of the second मरु is
 being beaten." A मरु = 3 hours. It is therefore mid-night.

first case the meaning of the line is "Having reproved Nand. and begged [of him] to fall at *her* (Māl.'s) feet," because he had insulted her; in the second, "Having &c. and begged *of him* to fall at *the* feet (of Māl.)."

L. 208.—प्रतिपद्यस्व गृहाण ।

L. 217.—परिणतो यः सुरागन्धसंस्कारः स गर्भे यस्य । "Charged with a strong scent of the odour of wine."

Act VIII.

L. 7.—At first sight, the reading निशीथेनीनायस्य "of the moon" would appear preferable. For, the moon is the usual friend of the god of Love, and in the following Śloka it is the moon-light that is described. The expressions निर्वर्तितदिवसावसानमस्कन्ना and प्रत्ययसायननरनान &c. would also show that it could hardly have been midnight at the beginning of the scene. On the other hand, it will be seen that at the end of this conversation, enter Mad. and others, when it must have been past midnight; for, they left Nand.'s house at that hour. The conversation cannot be supposed to have lasted for six hours or even more. When Mad. and others started, it was intensely dark, as will appear from the expression गौतमः &c. used by Buddha in the last Act, which it could not be if the moonrise described by Mād. took place at the beginning of the night. निशीथ is the reading of four good copies unconnected with each other and of G. For these reasons, it appears to be the true reading. निशीथ may be spoken of as the great friend of Love, because that is the time for enjoyment and revelry (see l. 161); and the expressions निर्वर्तितदिवसावसानमस्कन्ना &c. and प्रत्ययसायननरनान &c. may be explained

for a long time, or even if called the "evening bath," it need not have been taken just when the night began.

L. 12.—माकरन्दः "full of or mixed with honey," and consequently heavy, and thus going up slowly. मन्दमन्दम् conveys the same idea, directly. The comparison of the light of the moon rising after midnight to the dense pollen of the Ketaka flowers, moving up lazily into the air, is very happy. The pollen of these flowers is very abundant.

L. 21.—निरनुरोधा "unacquiescing," "unyielding."

Ls. 22-3.—S'loka occurring in Utt. R. Ch. where the reading for समूहसाधन is ससाधनसधन. संविभाग "participation," "share."

L. 27.—तु has the senso of "as to," and in this sense it often occurs in argumentative style. यनु आसनशब्दस्यासन्नान्देश इति काशिकायामुक्तं तत्प्रामादिकम् । Sid. Kaum. न चाज्ञोपस्य स्थानिवत्त्वं दर्शयिष्ये तन्निषेधात् । बहिरङ्कारिभाषा तूक्तन्योयन न प्रवर्तते Sid. Kaum. &c. यनु स्वयं भूमादग्निमनुमाय परं प्रति बोधयितुं पञ्चावयवावयं प्रयुङ्क्ते तत्प्रार्थानुमानम् । Tark S. निर्वर्तितं तु न नाम "as to cooling the body by an embrace, well, let it not be;" but let my ear drink &c. The second तु then, means "but."

L. 33.—द्विगुण आवेष्टो यत्र ।

L. 36.—सर्वतोमुखम् "of all kinds," "in every way," उपपन्न हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी । S'ak. Act V.

L. 42.—अनवसिदमन एवर्षि मय्यरम् । "Unfinished and therefore unintelligible," lit. "slow as to the sense," i. e. not conveying the sense at once, not plain.

L. 59. मालदीर्घ should be translated by the dat. as observed on a former occasion; or even the gen. would do, the sense being संन्यस्तमात्र In either case, it is neither necessary nor good to understand कृते.

L. 60.—वर्षयति; "congratulates by the expression वरुणः ५३३." See note on l. 53 Act IV.

"... taking notice of," "showing regard for."

"treating with regard," "honouring" as by entrusting one with an important commission. This last is the sense here intended. "Buddh. has discharged the important commission entrusted to her." Comp. सिध्यन्ति कर्मसु महत्सवणि यन्निग्रोक्त्याः संभावनागुणमयेहि तमेभ्रान्तम् । के वाभविष्यदरुणस्तमसा विभेत्ता तं चेत्सहस्रकिरणौ भुरि नाकरिष्यत् ॥ S'ak. Act VII.

L. 92.—It is difficult to say whether J.'s reading of this line was the same as in the text; but it is certain that अतुलकाकस्य must be taken as an epithet of हरि and not of कर.

L. 96.—विक्रान्तं पुनं यस्मिन्कर्मणि यथा तथा | J. gets over all difficulties by making विजसतः as a trans. part., for which there is no authority. "Shining with a valorous, bounding gait."

L. 107.—Four good copies give the speech स्फुरितं &c. to Mad. But there can be little doubt that the reading of N. adopted in the text is the true reading. For, in order that Māl. may be found alone and in a place to be taken away by Kapāl., it is necessary that she should go out from their place of shelter, and be represented as sitting alone on the road. The stage-direction उपविशति answers to the first परिक्रामति, wherefore, both refer to the same person, viz. Māl. But उपविशति is out of place in the case of Mad.; for, she remains at the old place, and has not been represented as going out. She goes out only after the speech in l. 117. J.'s reading वाममगमिण &c. curiously enough, agrees with N. while it disagrees with the northern copies.

L. 122.—दूरनिक्षेपेण दूरनिक्षेपे वविक्री यो विक्रया उद्धृज्यो नाभ्यां निहुरं यथा । निक्षेप is "the placing of the footstep," "treading;" आविक्र "darted forth," "cast with force;" निहुरम् "fiercely."

L. 132.—J. understands पसुना after भवम् and makes न तं &c. a separate sentence. But the sense intended seems to be, "Even at first (immediately), she went out to see if you were coming. Since that I have not seen her." i. e. पसुना &c. is to be

taken as one sentence. The same words occur in L. 192, where it would clearly not do to understand प्रसूने after आवाम्; for, Mad. alone went out, Lav. having been absent and come in afterwards. So that, there we have to connect आवाम् with प्रेष्यते, and make the whole one sentence.

L. 136.—J.'s explanation of ननु by अहम् will not do, the doctrines अव्ययानामनेकार्थत्वम्, भानुनामनेकार्थत्वम्, and such others, not being acceptable to us.

L. 138.—संघट्ट is "close meeting," and दुर्गम, "something impassable;" संघट्टेन दुर्गमम् "impassable on account of the close encounter."

L. 140.—परिस्फुरित "dispersed," "reflected on all sides." प्रति-फलित, the optional reading, means "reflected."

L. 140.—How Balarāma under the influence of intoxication called out to Yamunā to come up to him, and when she did not, dragged her by his weapon, the ploughshare, is related in the Vishnu P. V. 25, the Bhāgavata and the Harivansa. मदलोत्थया क-
लितः कामपालस्तस्य विकटभुजदण्डेनाविद्धो हस्तस्तेन हेलया विश्रुमिमत एवेद्विजितास्त-
रंगा ययैनादृशं कालन्दतनयास्तोतस्तेन संनिभम्। कलित is "influenced,"
"overcome."

L. 142.—किं कटं विशृङ्खलं च यथा स्यात्तथोत्पतितः ।

L. 143.—समस्तं गगनमेवाङ्गनं तस्यावकाशस्तत्रावसरन्कलको यत्र । अवसरन्
"spreading."

L. 145.—जर्जरितगञ्जरा य उदसज्जाः सुभगास्तैषां हस्तेभ्यः । उदसज्जा उपनना
उपस्थिता वा "those who came up to fight him." तस्मै स विद्राव्यसज्जाय
सम्यक्.... प्रेषाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् । Mupdaka Up. अवसरित्=अवसृत
is the reading of A. and J. But it was hardly possible for Mādhi.
to snatch weapons from the hands of the soldiers that had fled
away; and for them to fly away, when their bones were shattered.
Besides, their flying away cannot be mentioned here, since
in the latter portion of the compound, Mādhi. is represented

to have driven them away. G. reads भासन, the sense of which is similar to that of the reading in the text.

LS. 148-9.—अन्तरितः “hidden or placed at a distance from them, by his being on the top of the palace.” Hence, the प्रतीहार was sent to quiet them. सीमाशखरान्तरितो एवावतीर्णस्य प्रतीहारस्य प्रतीहारेण वा विनयोपन्यासेन प्रतिशामितं विरोधसंकटं येन सः । The king caused his attendant to avert or pacify the evil of hostility by the use of humble or mild words. The attendant spoke mild words to Mādh. and Mak. and thus conciliated them. स्थित for अन्तरित also yields a good sense. संकट “an evil”.

L. 152.—In the translation of महाल्लिङ्गमुद्दे भूरिवसुणन्दणे, the Chhāyā in the commentary and another by Mudgala or Koṇḍadeva, a very old Ms. copy of which I possess, have been followed. But भूरिवसुणन्दणे can only be the nom. or acc. dual or the loc. sing. of the Samāhāra-Dvandva of the two. But a Samāhāra-Dv. of the names of two persons is not to be met with and is unidiomatic. Besides, as such, it cannot have the dual, and the construction will not admit the loc. भूरिवसुणन्दणे, therefore, is clearly to be taken as the Prākṛit acc. plural, (Var. V.-12, Hemach. III.-14 दाणशस्येन ।) and is to be translated by the Sanskrit acc. dual भूरिवसुनन्दनौ । The syntactical connection is भूरिवसुनन्दनौ पविबोधय गतः ।

L. 153.—नवर्देशन “a fresh, blooming, or youthful look.” अभिजन “race,” “family,” for नव is a good reading.

L. 158.—प्रेयसी माधवस्येय्यैः ।

L. 160.—अनुत्प “having fallen upon them.” प्रागनुत्प वीरानुममनतः पश्चात्तत्पहरणान्याच्छिद्य विक्रामतः । or प्राग्वीरानुममनतोनुत्प तत्पहरणान्याच्छिद्य विक्रामतः । J.’s reading for अनुत्प appears to have been the same as or similar to that of C. These two lines express the same thing as ls. 145-6.

L. 164.—“Wine, on which, fell and sparkled the rays of the moon.”

Ls. 171-2.—He expects Māl. to smile when she should hear the story of Mad.'s elopement, and hardly on account of the fight, and Mad. to bend her head down through modesty.

L. 175.—अस्मत्संबन्धेन य उद्वेगस्तेन पर्याकुलत्वं तस्मात् ।

L. 178.—Mistaking the noise of footsteps to be that of Māl., they call out सहि मालदि; but on a closer inspection, they find Mādh. and Mak. coming.

L. 185.—अनिष्टैकबुद्धेः because अतिस्नेहः वापराङ्गी S'ak. Act IV.

L. 186.—“My heart is melted within me through fear, and my internal soul is faded, gone.”

L. 192.—आशम् is to be taken with प्रेक्षयिष्ये, as remarked in the note on l. 132.

L. 200.—“Why dost thou resort, give way, to dejection, without knowing” what has become of her. Why should you suspect evil; for aught we know, she may be all right and safe, and may have gone to Her Reverence. There would be some reason for this dejection, if you knew certainly that she was to be found nowhere, and had met with an evil fate.

Ls. 208-9.—J.'s way of taking this is not satisfactory. सखी नो भगवतीभवन् यता न वा जीवन्त्युपैष्यति न वेत्युपशङ्कितोस्मि । न वा is to be repeated, and the doubt is as to whether she has gone to the house of Kām. or not, and whether she will come back alive or not.

L. 211.—The use of the word सीदामिनी seems to be intentional. The appearance of the Holy lady of that name in the next Act is thus suggested.

Act IX.

L. 4.—द्रोणी is a valley. “The extensive forest in the valley and the mountains,” or a Dvandva of the three, “the large valley, mountains, and forest.”

Ls. 23-4.—तस्याक्ष तं कदाश्च तस्याक्ष कदाश्चनेति वा जगत्वं तेषां वनं तेषां वनद्वयो-
न्वकारो यत्र । एतादृशा मुदनिकुञ्जा यत्र । एतादृशोभो गामारगञ्जस्य उद्वेगोभो

यस्यान्तर्नि ॥ गोदावरी मुखरिताः क्षिप्त्वा विशालाश्च मेखलाभुवः येवाम् । क्षिप्त्वाः,
on account of the thick wood growing there. This word is
often used by the poet in this way. See below अयमभिनव &c. Comp.
अभिरलानोऽकशनिवहनिस्तस्मिन्निष्पन्नीलपरिसरारण्यपरिणद्धगोदावरीमुखरकन्दरः....जन्-
वधानमध्यगो गिरिः प्रसवणो नाम । Utt. R. Ch. Act I. एते ते कुशरेषु गह्वरनवः
श्रीदावरीवारयो मणालाभिनभौलिनीकाशिखराः क्षोणीभूतो दक्षिणाः Ib. Act II.

L. 26.—अपौरुषेयी प्रतिष्ठा यस्य “not placed there by man.”

L. 28.—निखिल &c. “source or store of all the Vedas.”

L. 31.—संसक्त “mixed” “confused.” Comp. the use of the
word in l. 69 p. 169. कलिन्दकन्या मधुरां गतां गङ्गामिसंसक्तजलेन भाति ।
Ragh. VI.-48.

LS. 34-7.—Stanza occurring in Utt. R. Ch. Act II. and Vir. Ch.
Act V. विकीर्ण “torn open.”

LS. 48-9.—प्रविक्षिप्तम् “harassed,” “troubled by doubt.” तस्यम् =
मालतीविषये.

L. 55.—अयम् for स्यम् read by three copies would do very
well in Utt. R. Ch., where Rāma addresses Sītā sitting near
him in these same words,—समनन्दयन्मुखि गीतमार्तितः । अयमगृहीतकम-
नीय &c.—but not here, since Mal. is absent. The आ in आगृहीत
does not seem to convey any special sense. The कङ्कण was
worn at the time of marriage. (See note on ls. 184-5 Act VI.)

LS. 68-5.—विकलकरुणैः adj. to रुदितैः. विकल is “helpless,” “over-
whelming” and करुण “piteous,” “overwhelming and piteous
cries.” The other reading विकलकरुणैः is to be understood as
विकलानि करणानि यत्र, cries “which overwhelmed, destroyed the
power of her senses;” “languishing cries.” Comp. जनस्थाने शून्यै वि-
कलकरुणैरप्यचरितैः Utt. R. Ch. करुणकरुणैः is another reading for
the विकलकरुणैः occurring in this. विभुर “overpowered,” “over-
whelmed,” “helpless.” Comp. कः संनद्धे विरसन्विभुरा तस्युर्वेलेन जायते ।
Megha D. विभुरां बलनान्निसर्जनाज्ञनु मां पापय एत्युद्विगम् । Kum. IV.-82.
अङ्कनं समनङ्कसागविभुराप्येकोद निनोपय । Rata. Act III. See also *supra* p.
294, l. 167 and *infra* p. 316 l. 116. Cries, “helpless or overwhelm-

ing as if on account of the pain resulting from a cut in the vital or tender parts." भाकून् is अभिप्राय "feeling" or "state of the heart." भाकून् स्वादभिप्रायः Hal. चूडामण्डलवन्दने तरलवत्भाकून्जो वेपथुः Utt. R. Ch. Act VI. इदमस्मकमाकूतकरम् । *Ib.* Act IV. साकूतम् "feelingly" occurs as a stage-direction in several plays. See *supra* l. 226 p. 135. हृदयनिहितं भावाकूतं वसद्विरिचक्षणेः.....कोपं...तयाय निजंक्षये । Amara. रनेह एव स्नेहस्वरूपं वाकूतं "the internal feeling of love."

Ls. 67-70.—Stanza occurring in Utt. R. Ch. Act. III.

L. 79.—आक्षिपामि "divert his attention."

Ls. 80-8.—Stanza occurring in Utt. R. Ch. Act I. There, the last line is संदृष्टाः कुवलयिनी भुवी विभागाः. J. had this reading before him with the exception of दृश्यन्ताम् for संदृष्टाः. His explanation of the two terms पुण्डरीक and कुवलय is to be considered as *विन्य*. There were really पुण्डरीकाणि i. e. "white lotuses," there; but the place *appeared* to Rāma in Utt. R. Ch. as containing कुवलयानि or "blue lotuses," because, the मल्लिकाक्ष birds, whose bills and feet were blue, were sitting on them. The white lotuses could not be distinguished from their blue feet, since his sight was bedimmed by tears, his eyes not being quite free from them though he looked at the place in the interval between the dropping of old tears and the springing up of new ones. So would the place appear to Mādh., and for the same reason. The point is lost when, once being told in the second line that there were white lotuses there, we understand the place to contain blue ones also; and, in this case, the use of the word मल्लिकाक्ष is without purpose, and the third line not quite appropriate.

L. 85.—J.'s first reading seems to be कथं शून्यमुन्मथ्य &c. प्रतिपत्ति is "knowledge," "thought" "apprehension". प्रतिपत्तिशून्य "without thought" or "apprehension" and consequently, like one in an insane condition of mind, who does not apprehend what is said to him.

Ls. 89-90.—The कुवलय flowers are white and, hence, compared

to a laugh. सन्तु is "a peak" and प्राग्भार the "summit" generally.

L. 91.—Comp. स्थितमुपगतजुम्भागभोवन्निः कदम्बैः | Vir. Ch. Act V.

L. 110.—इतीपरम् "after this."

L. 112.—कक्ष्यग्रीष्मिनी विरहितः | कर्म: "course" of conduct.

Ls. 114-7.—Stanza occurring in the 3rd Act of Utt. R. Ch. where Rāma is addressing Sitā, whom he thinks to be absent, says हा हा देवि instead of मातर्मानः.

L. 119.—कौमुदीमहोत्सव occurs on the full moon day of Ās'vina and not Kārtika.

Ls. 135-7.—Comp. फलभरपरिणामश्यामजम्बूनि कुञ्जस्खलनमुखरभूरिस्त्रोतस्तो नि-
क्षेप्यः | Utt. R. Ch. Act II. and Vir. Ch. Act V. स्ववन्तामुचरेण is a
better construction than the other given by J. उचरि is also to be
connected with स्ववन्ताः understood. The cloud resting on the
top of a mountain could not but be "above" the river. विपद्यमान
"distorted into various shapes." It cannot be a trans. part.
The last two lines occur in Vir. Ch. Act V.

Ls. 140-3.—The idea of making a cloud, a messenger, seems
to have been borrowed from Kālidāsa's Meghadūta. It will be
seen that the two stanzas addressed to the cloud are in the
same metre as that used in that poem viz. Mandākrantā. Comp.
also the mode of addressing in Megha D. काञ्चस्तोम्य व्यवसितमिदं
बन्धुकृत्य त्वया मे and मा भूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः |

L. 144.—प्रतिरवेण भरिताः कन्दरा येन | एतादृशक्षासा भानन्दि....नुबन्धी च |

Ls. 148-9.—Comp. आशावन्तः कुसुमसदृशं प्रावक्षी राज्ञानां सद्यःपानि
प्रणयि हृदये विप्रयोगे स्यादिति | Megha D.

Ls. 155-6.—Comp. श्यामस्वच्छं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातम् &c. Megha
D., though there is some originality in Bhavabhūti's idea.

L. 162.—निर्माणसंनिवेश "the form of creation or of a created ob-
ject." The word निर्माण itself, originally signifying "creation"
or "a created object," often denotes the "form or shape of crea-
tion or of a created object." See note on l. 150 Act III.

Ls. 165-8.—From this, follow addresses to the creatures in the

forest as in the fourth Act of the Vikramorvas'i, अथ वार्याः किमभव-
दिति विदितम् । "Do you know what has become of her?" मदन is
प्रगल्भ = फौद "grown" or "developed" in strength and influence in
the heart, but its effects on the body are not to be seen fully,
i. e. her look is girlish.

L. 170.—The peacock drowns my voice by his cries (केकाः),
and thus does not attend to me.

L. 173.—"Whom should I beg of, every where begging
is out of time (ill-timed)", i. e. at all times, when petition-
ers approach, great men are otherwise engaged, and have no
time to attend to them, or do not care to devote time to them.
अनस्रग्रस्त lit. "swallowed up, taken up, by ill-timedness."

L. 176.—J.'s reading must have been कामि...पालिः; for, he
takes this compound as an epithet of वज्रीवदन. But there can be
little doubt that it should be taken as qualifying वक्त्रम्. Then only,
is the sense satisfactory and appropriate. For, the face of the
monkey-lady with the lips open and the reddened teeth expos-
ed, is compared to the pomegranate broken open when complete-
ly ripe, the red shining seeds in it, standing in the place of
the red teeth. The rind of the pomegranate is reddish in cer-
tain parts. To this answers the epithet in the compound. Face,
"the temple region of which was reddish by or on account of
the flowers of Kāmpillaka." कामिकप्रसवपाटलगडपाली is a Bahuv. and
also पाकावपकुटितदाडिमकान्ति, and these two form a Karmadh. Or, if
we adopt पालि the other reading for पाली, which (पालि) is, upon the
whole, better, the first compound is independent of the other.

L. 182.—परिचयप्रागल्भ्यम् "the greatness of familiarity," "close
familiarity."

Is. 190-3.—The compounds ending with कपायम्, निकरम्, की-
शम् and सारसम् are epithets of सरः, or the last three may be
taken as adverbs to अवगाद्य, which perhaps is better. °सुरामिहोत्तकामी-
देन बहलं संवलिनी यो मंसलः कपोलनिषन्दस्तेन कदमितमन एव कपायम् । खण्ड "a

collection." तल्ल is the motion and beat of any thing at regular intervals. उर्वसि गजसूतकर्णतल्लेः.....विनातन्निद्रः | Ragh. IX.-71. करकिसल्लतल्लेर्मृगया नर्त्यमानम् | Utt. R. Ch. Act III. Or, it may mean simply a beat without reference to any interval. सङ्गततल्ले विहरय Mṛich. Act I. कर्णतल्ल, therefore, is the flapping of the ear and its ताण्ड्य is the variety of ways in which the ears are moved and struck or beaten. कर्णतल्लताण्ड्येन प्रचला जह्ररितजलाश्च (Bahuv.) ये तरंगराशौचित्वं नीहारं यत्र यस्मिन्कर्णणि यया तथेति वा ।

L. 194.—आद्ययौवनः, because, he makes proper use of his youth, which is to court and enjoy the company of the fair sex.

LS. 196-9.—The stanza occurs in the 3rd Act of Utt. R. Ch. But the introductory remark is simply कान्तानुवृत्तिचातुर्यमयनुशिक्षितं वसेन, and the stage-direction सावदम् does not occur. Hence, instead of the न in the last line, we have there यत्; and it is proper, since the object of the speaker is not to detect a fault in the elephant's gallantry, as it is here. यन् or तन् is out of place here, and न alone makes good sense.

L. 200.—अवधारणया नीरसं यथा रथाचया "disagreeably, on account of his treating me with disrespect."

L. 203.—विकारी मानसो भावोऽनुभावं भावबोधकः | Am. अनुभावः प्रभावे रयान्निधये भावबोधकः | Med. This is the sense in which the words are used in works on Poetics. कारणान्यथ कार्याणि सकारिणि यानि च | रम्यारेः रयारिणी लोके तानि चैजादगकादयोः | विभाव अनुभावाश्च कथ्यन्ते व्यभिचारिणः || आसी रयारिकी भावः...अनुभावेः कदाक्षमुज्ज्वलप्रभृतिभिः कविः प्रतीतिर्यथायः कृतः | K. Pr. अनुभावं विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः | D. R. IV. उद्गूढं कारणैः सैः स्वेवोद्भावं प्रकाशयन् | लोके यः कारिण्यः संसुभावः काव्यनाट्ययोः || Śhāhitya Darpaṇa, III. अनुभाव, therefore, is "an external manifestation of a feeling" and भाव "a feeling." According to the Poeticians, a certain feeling, such as love, is created by certain causes which are called विभावः, and the external effects of that feeling are अनुभावाः. Here, beauty in Nature is the cause (विभाव) of a feeling of pleasure (भाव), and the pleased or joyful countenance is the effect and the external mani-

festation (अनुभव). The meaning of the line, therefore, is "Fix upon that beauty which is without or unaccompanied by the marks of thy appreciation (such as a pleased countenance) and thy enjoyment (*i. e.* a feeling of pleasure in thee)—a beauty which thou dost not enjoy and express thy admiration of"; that is to say, "I will not enjoy beauty without thee." The student will remember that चिक् governs an accusative. अनुभावभावम् may be taken as a Samāhāra Dv. and interpreted as above; or as a Tatp., अनुभावे भावः as J. takes it, or अनुभावस्य भावः. In this case, the sense would be "the feeling in, *i. e.* expressed in or corresponding to, the external affection."

L. 204.—The sudden introduction of नया for मल-नया in the third line does not appear proper; for Mādh. has been speaking of Mak. alone in the preceding lines. The reading of B. C. and also of G. adopted in the text is, therefore, preferable to the other.

Ls. 206-7 व्यञ्जन or व्यञ्जक is an उद्बोधक *i. e.* "something that awakens an old association," "a reminder." प्रबुद्ध "re-awakened."

L. 214.—For परिच्छेद see l. 259 Act I. and the note on it.

Ls. 215-8.—आवद्धो वैद्युधेय भये | यस्मिन्कर्मणि यथा नयान्त्वभावेति अ | गणयता is to be connected with हृदयेन. "All the fear which my heart, tormented through friendly love and expecting or afraid of (*lit.* counting upon) calamities in thy case, always entertained tremblingly, even without cause, has now disappeared at once," because, thou art now dead. गणयती is a bad reading, for, it can be taken only as an adj. to मम; but its position is in the middle of the adjectival subordinate sentence in which अन्वभावि is the verb, while मम belongs to the principal sentence.

L. 219.—In the last stanza he says 'all his fears are now at an end;' but, here, he observes that the time, during which he trembled with such fears, was even better, because, he could then at least see Mādh. alive, though in a woful and alarming condition. But, now, life to him is a burden &c. व एतान्कान्ता मुहुर्न परं नो वदीमानाः । यन् इदानीं भारः कष्ट इत्यादि ।

LS. 221-2.—“Life is an adamant shaft,” for, it afflicts him as much as the shaft does when it pierces the heart. Comp. *मर्मोपघातिभिः शणिवज्रकीलायितं स्थिरैः* | Utt. R. Ch. Act I. The vital airs (life) have acted like a वज्रकील, because they have been piercing the heart. आलोक is “light.” “The sun of the world of life is set.” Comp. *निरालोकं लोकम्* l. 193 p. 190.

LS. 228-30.—*अनिदृष्टगोडनैः* embraces “in which there was very close pressing” of the limbs. *उद्वसितौ विस्मयो यत्र*, glances which betokened “rising wonder.” *नभमणय &c.* glances “full of (lit. overpowered by) dalliance consequent on dawning love.”

LS. 233-6.—The idea is “It is a great pity that a thing (or person) should be destroyed just at the time when, having received the highest development its nature is capable of, it is in a condition to be of use to the world.”

L. 239.—*स्वयं घटिषि जीविनेश्वरः* “the chosen lord of life.”

L. 240.—*न द्विदने पश्चिमो यस्मान्* i. e. “that after which there is no other,” “which is not followed by any other,” “last.” पश्चिम also means “last.” The expressions are similar to *अनुत्तम* and *उत्तम*, the former of which does not mean “not excellent” but “something not excelled.” अपश्चिम occurs in this sense in several places :—*देवि | अयमपश्चिमस्ते रामस्य शिरांसि पादपङ्कजशरर्धः* | A Bombay Ms. of Utt. R. Ch. Act I. अयं पश्चिमस्ते is the reading of the Calcutta Ed. by Tārākumāra Chakravartī and of a Telugu Ms. *प्रसीदतु महाराजो ममानेनापश्चिमेन प्रणयेन* | Ven. S. Act VI. प्रणमापश्चिमस्य तितुः प्रादयोः | Mudrā R. Act VII. एन पश्चिमयोः तितुः पादयोः is the reading of Bombay Ms. तान अयं अयं मेगपश्चिमः प्रणामः | Nāg. Act V. The word may here be taken both as पश्चिम and अपश्चिम. अन्तिमः is the reading of a Bombay Ms. पश्चिमावस्थाप्राप्तितः “asked for in your last condition.”

L. 257.—*अनिदृष्टं व्यपसितमिति* is like *अप्रमादः* ; but the root *स्ये* does not occur in the list of those the past participles of which are active. *स्ये*, also, does not, but still its past part. is thus used by

Kālidāsa; मधुकर विस्मृतीस्थेना कथम् | S'ak. Act V. एना विस्मृताति | S'ak. Act I.

L. 262.—अनपेक्षितास्माकमवस्थ यत्र | A deed "in which my condition was disregarded." Had the breeze cared at all for my condition, it would not have awakened me, simply to be thus tormented again by thoughts about Māl. I was free from all sorrow while insensible, but am now re-awakened to them.

L. 264.—संवदति "agrees." See note on l. 116 Act V.

L. 278.—दुर्ललित is "fondled too much," so much so, that the person cannot be made to have a liking for any other person than the one who has fondled him. It is applied in this sense to things also by personification. हा वत्स दुःशासन हा मदाज्ञाविरोधित-पाण्डव....हा मदङ्गदुर्ललित Ven. S. Act IV. नोपवनकलासु रम्यविटपासु | चक्षु-र्विभ्राति भृति तदङ्गनालोकदुर्ललितम् || Vikr. स्तनोन्नाहदुर्ललित "fondled on the prominent region of her bosom;" fondled i. e. constantly worn through affection.

L. 280.—J.'s second explanation, अवलोक्यत इत्यवलीकः, will not do for us.

L. 282.—अभि is not to be taken with उवङ्गिका, as J. does, but with रञ्जितः (रञ्जनीति). विषमं यथास्यत्तथा ग्रथितः "woven unevenly." The अभि is repeated after each of the epithets. The reading of A. E. or G. dispenses with one, but अभि is often repeated in this way for rhetorical effect.

L. 288.—वराग्रस्तानः "occasion for haste." प्रस्तान is "the matter in hand," "haste is the matter in hand," i. e. should be used, is necessary.

L. 291.—The garland is beneficent or has conferred obligations on Mādh., because it saved the life of Māl. as expressed in the following stanza.

L. 293.—"The pangs of love-torture, keen on account of the evil of the burning of the body."

LS. 297-300.—The last भागत of the garland mentioned by J. hardly be meant by Mādh. The others may be intend.

ed, but it is not necessary to restrict the term to such as are indicated in the play. It may well be supposed that Mādḥ. refers also to several other occasions, when, while enjoying each other's company, they transferred it to one another. आनन्द &c. "which strengthened the fever of love which was combined with joy." स्नेहाङ्कुराणि "the marks of affection."

L. 304.—स्नेहस्य हस्तकृमः and स्नेहस्वहस्तस्य कृमः are the other readings. स्वहस्त is "one's own hand," "hand-writing." But there was no handwriting here. हस्त therefore is to be understood as "a recognition," "a sign," "a proof." In either of the last two senses it is used in the Mudrā R. पर्वतकोस्मामिर्व्यापित इति कृतज्ञतायाः स्वयं हस्तो दत्तः स्यात् । In Vikr. we have किं कार्यं भवती हृतेन दयितास्नेहस्वहस्तेन मे, where it may mean even "handwriting;" for the king refers to the love-letter written on a Bhārja leaf by Urvāśī. But comparing the expression with its use here, स्नेहस्वहस्त should be taken more generally to mean "one's own recognition (sign, proof) of love."

LS. 320-1.—"United for (the development of) the quality of beauty;" i. e. both together heighten the beauty. "Let the fair deed remain, last," i. e. it should not be neutralized or marred; for it is a delightful thing in itself, and, as such, deserves to be allowed to remain, and it is a savage act to destroy it.

LS. 327-30.—The idea here is similar to that in the stanza, ls. 319-22. "The very form, or creation of God," for its own sake and not for any incidental reason, "ought to be treated with tenderness" and not roughly handled, because it is such a matchless creation. "Do not take upon thyself the nature of a demon." "Do not act demoniacally"; for to destroy a thing which, in itself, is the very image of beauty and goodness and, as such, deserves to be preserved, is savage, demoniacal, worthy only of an evil spirit. "Be tender." The last two lines occur in Ed. R. Ch. Act I. The reading there, is the same as that of A.

here. But चरयेवताडनानि would be appropriate, if it were said of one that he deserves to be treated with respect and should not be subjected to indignities; for the expression "trampled under foot" implies insulting treatment. This is not the idea here.

What is meant here is, that a certain thing should be treated with tenderness and preserved, and not roughly handled, used violently, or destroyed. This idea is brought out by मुसळैरवताडनानि, मुसळ being the same as the Marāṭhī मुसळ, "a heavy pestle of wood about five feet long," used to refine rice or reduce spices to powder in a mortar of the same material of a proportionate size.

L. 332.—The conditional is in such cases to be translated by the English plu-perfect conditional: "she would have done &c."

Ls. 334-5.—का पुनः &c., "Who art thou that art thus our friend?"

Ls. 337-8.—गुरुचर्या is गुरुसेवा alone, and not गुर्वा चर्या, which is far-fetched. सिद्धि is an "accomplishment or miraculous power," and आशिरिणी "that draws or takes away" (in the air). "The power of flying away in the air with another." Comp. मञ्जरी-मञ्जिष्य निष्क्रान्ता l. 116 p. 286.

Ls. 341-5.—Saud. suddenly flew into the air, and gave rise, by her miraculous power, to an appearance of complete darkness, relieved by flashes of light like those of lightning. "A frightful combination of darkness and light or (lightning) destroying the perceptive power of the eye, appeared for a moment and has vanished." The first line occurs in Utt. R. Ch. Act IV., where Chandraketa describes the appearance produced when Lava discharged the जम्भकास्त्राणि. J. attaches only a figurative sense to the lines, which the poet does not seem to have intended, since the figure itself is not appropriate. Such a figurative sense will not do at all in the Utt. R. Ch., while the plain meaning fits so well with the surrounding circumstances in both the places, that there can be little doubt that that is the only one intended. कथमिदं &c. When the darkness was over and

ordinary light restored, Mak. looks for his friend and does not find him; and asking himself what this can be, concludes that he has been suddenly carried away by Saud. "Predominant is the mistress of the Yogis by her might." She has shown her all-predominating might, in this case.

L. 346.—"I am at a loss to know whether this is good or evil," whether it is for his good that Mādh. has been taken away, or whether he is to meet with the same fate as Māl. What J. means by his कण्ठकुण्डलनयनेनयः it is difficult to say. The same idea is further developed in the following stanza.

Act X.

L. 6.—चाटु "endearing words," or even "acts."

Ls. 9-10.—"On which there was a cry or a smile irregularly." Children have no stated times for crying or smiling. A cry may, the very next moment, be followed by a smile, and *vice versa*, and much reason is not wanted for either. Stanza occurring in Utt. R. Ch. addressed by Janaka in the fourth Act to Sītā abandoned by Rāma and supposed to be dead.

L. 11.—सुप्रसन्नो मुखवन्दस्तेन सुन्दरी ।

L. 12.—दैवस्य दुर्निनयेन परिणामः । दुर्निनय "an ill-bred act."

L. 16.—अभिनयो रागस्य रसो यत्र । अभिनयेन रागेण रसो यत्रैति वा । अभिनयस्य रागस्य रसो यत्रैत्येति वा. But the two latter are open to the objection that they are व्यधिकरण.

L. 25.—जञ्जहानमूर्ध्वं गच्छन् ।

Ls. 28-9.—मदीय &c. "Thy limbs were nourished by the warmth of my weeds;" thou wert bred up in my lap.

L. 30.—दन्तगर्भादिका "a doll of ivory." Just as children play with it, first of all amusing, then teaching it, then getting it married, so did I with thee.

L. 44.—The उक्कण्ड meant by Kām. can hardly be that of being united to Māl. in the next birth, as J. understands it. Such a hope is distinctly renounced in the next stanza. His remark स्वतोसिद्धता &c. is also not good. Kām. does not say anything as to Lav.'s solicitation about a blessing, but, on her part, expresses her wish also to kill herself. उक्कण्ड is the "anguish" consequent on disseverance, and अविग: "a pang."

L. 45.—If the expression यदि न is to be read here, it must be followed by such another as न नाम सः or ततोऽनु गा; but अनागमः in its place makes the sentence incomplete, the consequent clause being wanting. J.'s reading seems to be similar to that of B. "Do not forget this person."

Ls. 51-2.—मैवं जनं &c. This is Lav.'s last adieu to Mad. She is not going to allow the latter to take the lead, but is preparing to kill herself before all.

Ls. 59-63.—Saud. ushers her arrival by the same appearances as those which marked her departure. But here, the first part of the third line of the stanza is spoken by Kām. and the answer is given by Mak. appearing suddenly on the stage.

L. 72.—दिष्टा in relation to the recovery of Māl., and विकटम् with reference to Bhārivasu's going to kill himself.

L. 74.—असिपत्र "the blade of a sword." It does not look well as a Bahuv. referring to वृक्ष understood.

L. 79.—लोकालोक is the mountain that encircles the earth. It is situated beyond the sea of fresh water which itself surrounds पुष्कर, the last of the seven continents. According to the Pauranic geography, the earth is composed of seven seas and seven continents. Beyond लोकालोक there is complete darkness and to this side of it there is light. परेण पुष्करस्याथ अवस्थानस्थितो महान् । स्वादूकसमुद्रस्तु स समन्तादोद्यतः ॥ स्वादूकस्य परितः शैलस्तु परिमण्डलः । महाभाषाप्रभाष लोकालोकः स उच्यते ॥ आलोकस्तत्र चार्वाक्ष निरालोकस्ततः परम् ॥

Matsya P. Chap. 122. स्वादुदकस्य पुरतो वृक्षये लोकसंस्थितिः । द्विगुणा काञ्चनो भूमिः सर्वजन्तुविवर्जिता ॥ लोकालोकस्ततः शैलो योजनायुतविस्तृतः । उच्छ्रायेणापि तादन्ति सहस्राण्यवलीहि सः ॥ Vishnu P. II-4. लोकालोक इति समाख्यं यदनेनावलेन लोकालोकस्यान्तर्बर्निनावस्थाप्यते ॥ Bhāg. P. It may have been called लोकालोक because it is in the middle of the enlightened and unenlightened or inhabited and uninhabited regions. लोकालोकान्तराल is the space encircled by the mountain, and consisting of the seven seas and seven continents. Comp. लोकालोकालवालखलनपरितस्तत्सप्तमाम्भेभिरूर्ध्वम् । &c. Vir. Ch. In this S'loka, the Universe is compared to a tree, with लोकालोक as the wall of the basin at its root, against which the waters of the seventh ocean dash. Also लोकालोकविवारि चारुगगनैरुद्गीयमानं यशः । Nāg. J.'s explanation of this is wrong.

Is. 83-4.—The first इव is उपेक्षाव्यञ्जक, and the second indicates उपमा. The अनये or evil is Māl.'s swoon consequent on her hearing of her father's going to kill himself.

L. 89.—दैवस्य द्वाराणि, the doors or openings through which the effects of fate reach us. This line occurs in Utt. R. Ch. Act VII.

L. 92.—Sand. had left Mādh. and gone away to give intelligence to Bhūr. of Māl.'s safe arrival, and thus to prevent him from throwing himself into the fire. तं योगिनीं न तु मालवीम् ।

L. 102.—Sand. seems to have caused this shower of rain in order to restore Māl. and the rest to their senses.

L. 115.—जलर &c. "the shower of water from the cloud," which had just fallen on them. Her words are more refreshing because they remove the cause of our grief by telling us that Bhūr. is safe.

Is. 121-2.—एहि for जीव is certainly a bad reading. "Live thou" and thus make others live, for they were about to die, supposing thee to be dead. तुहिनसङ्गेनैव शीतलानि "cool as by the contact of snow." इव must be understood, for coolness was the property of her limbs, her embrace being so grateful. There was no actual

contact of snow, and if there were, to say so would not be to say any thing in praise of her.

L. 125.—मनीरथमतिक्रान्तं दर्शनं यस्याः । “Her being seen again was a thing so impossible that it was even beyond the reach of desire.” Utter impossibilities are not even desired. Comp. स खलु मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनावतरसत्कारः । S'ak. Act VII. अभ्यूषो यामभ-
वञ्जनस्य याः संपदस्ता मनसोप्यभूमिः S'is'. III. 59. अगम्याः is another reading for अभूमिः in this.

L. 131.—निर्वन्ध is here “resolute perseverance.”

L. 133.—तुनरुक्तदाहण “cruel, oftener than necessary.” It was not necessary for fate to have been cruel again, for one cruelty was enough to afflict us so greatly, as to satisfy her bitterest malice. (See note on ls. 147-8 Act VII.)

L. 139.—नस्तर्हि &c. The whole i. e. her saving the life of Māl. and others is now intelligible.

Ls. 144-5.—शृङ्गणायसिद्धिः “whose miraculous accomplishments are enviable.” विलसितेः may be taken as the हेतु of वन्द्या. वंदिसत्त्वं is a Buddhistic saint. This dignity is attained to as a consequence of virtuous conduct through a long series of lives and is preparatory to that of a Buddha. अतिवैभिसत्त्वेः is a Tatp.

Ls. 146-7.—Thou, “whose conduct towards me as a plant, the seed of which was laid in our former acquaintance, is now loaded with fruit.”

Ls. 149-51.—भगवत्याः संबन्धेन पक्षपातिनी । मयीत्यर्थः । भगवतीस्नेहान्निगीतो वि-
शेषो यत्र कर्मणि यथा तथा । or, taking the reading of A. E., भगवत्या निर्गते
विशेषो यत्र &c. “I was comforted with a kindness equal to that of Her Reverence” (Kām.). In the other case, “comforted [by her] just like Her Reverence.” अभिज्ञानेन सहितः समिज्ञानः । केसरावन्या
समिज्ञानो हस्ते यस्याः । Compound similar to निमित्तसम्पत्तेः 1. 216 p. 45.

L. 179.—परिहास is “sport,” “merriment.”

L. 182.—Though by प्रकरण the poet intends a dramatic com-

position of that name, still in the mouth of Kām. it is to be taken as equivalent to "an affair," or "a matter" generally.

L. 184.—इतरे...संबन्ध आत्मा यस्य {...संबन्धरूपो मनोरथ इत्यर्थः ।

L. 189.—उत्पन्नात् "on account of his having been brought over to our side."

L. 193.—प्रधानप्रकृतिर्मुख्या प्रकृतिः "chief minister" i. e. Nand.

L. 194.—संस्तुतं परिचितमपलमन्ति ताः "politic actions which conceal what is intended." संस्तुतं मनसः "cherished by the mind."

L. 206.—धनो बन्धुबान्धवतुल्यद्रोष्टु प्रमोदो यासाम् । बन्धु is probably a nearer relation than बान्धव, but the two together form a compound expression signifying all kinsmen.

ABBREVIATIONS USED IN THE EXPLANATORY NOTES

phor. = Aghoraghanṭa.
m. = Amara.
val. = Avalokitā.
uddh. = Buddharakshitā.
h. H. S'r. = Bhartṛihari's S'tin-
 gāra S'ataka.
hāg. P. = Bhāgavata Purāṇa.
hār. = Bhāriवासु.
om. = Commentary.
comp = Compare.
i. It. = Das'arāpakāvaloka.
daṇḍ. = Daṇḍin.
hal. = Halāyudha.
hemach. = Hemachandra.
J. = Jagaddhara.
C. Pr. = Kāvyaaprakāś'a.
kal. = Kalahansa.
kamal. = Kamalākara.
kapāl. = Kapālakuṇḍalā.
kād. = Kādambari.
kām. = Kāmandakī.
Kāman. = Kāmandakī's Niti-
 sāra.
Kum. S. = Kumārasambhava.
Kuv. = Kuvalayananda.
Lav. = Lavangikā.
Lit. = Literally.
Mad. = Madayantikā.
Mak. = Makaranda.
Mand. = Mandārikā.
Mādh. = Mādhava.
Māl. = Mālatī.

Megha. D. = Meghadūta.
Mrich. = Mṛicchabhakṣi.
Mudrā B. = Mudrārākshasa.
Navd. = Nandana.
Nāg. = Nāgānanda.
P. = Purāṇa.
Pat. Y. S. = Patanjali's Yoga-
 sūtra.
Pāṇ. = Pāṇini.
Ragh. = Raghuvans'a.
Rata. = Ratnāvalī.
S'ak. = S'akuntalā by Kālidāsa.
S'ank. Vj. = S'ankara Vijaya by
 Mādhava.
S'ār. = S'ārngadhara's Paddhati.
S'is'. = S'is'upālavadha.
Sarv. = Sarvadar's'ana Sangraha
 by Mādhava.
Saud. = Saudāminī.
Sid. Kaum. = Siddhānta Kau-
 mudī.
Up. = Upanishad.
Utt. R. Ch. = Uttararāmacharita.
Var. = Vararuchi's Prākṛitapra-
 kāś'a.
Vārt. = Vārttika.
Vāts. = Vātsyāyana on Gautama's
 Nyāyasūtra.
Ven. S. = Venisaṃbhāra.
Vikr. = Vikramorvas't.
Vīr. Ch. = Vīracharita by Bha-
 vabhāti.

CORRECTIONS.

PREFACE.

- P. i. l. 17, for *Benaras* read *Benares*.
P. v. l. 3 from bottom, for वित्तं ° read विश्वं °.
P. ix. l. 4 from bottom, for ताम् read ताम्.
P. xii. l. 1, put a comma after Nyāsa.

TEXT AND COMMENTARY.

- For मेदिनीकार throughout the book, read मेदिनीकर.
P. 22, l. 14, for °कृत्यं अत ° read °कृत्यमप °.
P. „ l. 16, dele | (the virāma).
P. 25, l. 5 from bottom, insert a virāma after वञ्जनीषो.
P. 28, l. 6, dele the comma after वादं.
P. 35, l. 13, for अन्वेष्टाद् read ग्रहेष्टाद्.
P. 36, l. 12, for तद्गारा read तद्गारा.
P. 37, l. 7 from bottom, for तुष्णीकः read तूष्णीकः.
P. 38, l. 13, dele | and remove अस्य from आत्मनः to दर्शयामि.
P. 43, l. 11, संधि is treated as a feminine noun in all the Mss. of the commentary.
P. 47, l. 15, read शुद्धपाण्डिका as one word.
P. 55, l. 5 from bottom, for मनः read न मे.
P. 56, l. 16, for अभिषङ्ग read अभिषङ्ग.
P. 58, l. 15, for सरसः read रसः.
P. 78, l. 2, dele | after मयापि.
P. 90, l. 12, for °नापदम् | यतः | read °नापदं यतः |.
P. 91, l. 7, for शाण्ड्यं read शाण्ड्यं.
P. 95, l. 8 from bottom, insert | after कीदृशः.
P. 101, l. 8, dele त्वं.

241

Bombay Sanskrit Series.

EDITED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

G. BÜHLER, Ph. D., Educational Inspector, N. D.

AND

F. KIELHORN, Ph. D., Professor of Oriental Languages,
Deccan College.

Already published.

- No. I. PANCHATANTRA IV. AND V.,—Edited with Notes by
G. BÜHLER, Ph. D. Rs. 1-2. A new Edition in preparation.
- No. II. NÂGOJÎBHATTA'S PARIBHÂSHENDUS' EKHARA, —
Edited and explained by F. KIELHORN, Ph. D., Part I,
the Sanskrit Text and Various Readings. Rs. 2-12.
- No. III. PANCHATANTRA II. AND III.,—Edited with Notes by
G. BÜHLER, Ph. D. Rs. 1-10. A new Edition in preparation.
- No. IV. PANCHATANTRA I.,—Edited with Notes by F.
KIELHORN, Ph. D. *Second Edition*. Rs. 1-4.
- No. V. KÂLIDÂSA'S RAGHUVAMSA, with the Commentary
of Mallinâtha,—Edited with Notes by SHANKAR P.
PANDIT, M. A.; Part I., Cantos I.—VI. Rs. 2-4.
- No. VI. KÂLIDÂSA'S MÂLAVIKÂGNIMITRA,—Edited with
Notes by SHANKAR P. PANDIT, M. A. Rs. 2-2.
- No. VII. NÂGOJÎBHATTA'S PARIBHÂSHENDUS' EKHARA,
—Edited and explained by F. KIELHORN, Ph. D., Part II.
Translation and Notes. Paribhâshâs I.—XXXVII. Rs. 2-4.
- No. VIII. KÂLIDÂSA'S RAGHUVAMSA, with the Commentary

ary of Mallinâtha,—Edited with Notes by SHANKAR P. PANDIT, M. A., Part II., Cantos VII.—XIII. Rs. 2-8.

No. IX. NÂGOJÎBHATTA'S PARIBHÂSHENDUS'EKHARA,—
Edited and explained by F. KIELHORN, Ph. D., Part II.,
Translation and Notes. Paribhâshâs XXXVIII.—LXIX.
Re. 1-8.

No. X. DANDIN'S DAS'AKUMÂRACHARITA,—Edited with
critical and explanatory Notes by G. BÜHLER, Ph. D., Part. I.
Re. 1-8.

No. XI. BHARTRIHARI'S NÎTIS'ATAKA AND VAIRÂGYA-
S'ATAKA,—with extracts from two Sanskrit Comment-
aries,—Edited with Notes by KÂS'INÂTH T. TELANG, M. A.
Re. 1-12.

No. XII. NÂGOJÎBHATTA'S PARIBHÂSHENDUS'EKHARA,—
Edited and explained by F. KIELHORN, Ph. D., Part II.
Translation and Notes. Paribhâshâs LXX.—CXXII. Re. 1-4.

No. XIII. KÂLIDÂSA'S RAGHUVAMŚ'A, with the Commentary
of Mallinâtha,—Edited with Notes by SHANKAR P. PANDIT,
M. A., Part III., Cantos XIV-XIX. Rs. 2.

No. XIV. BILHAṆA'S VIKRAMÂNKADDEVACHARITA.—By
G. BÜHLER, Ph. D. Re. 1-5.

No. XV. BHAVABHŪTT'S MÂLATÎ-MÂDHAVA, with a San-
skrit Commentary,—Edited with notes, critical and ex-
planatory, by R. G. BHÂNDARKAR, M. A. Rs. 3-10-0.

In the Press.

KÂLIDÂSA'S VIKRAMORVAS'Î by SHANKAR P. PANDIT, M. A.

In Preparation.

VIS'AKHADATTA'S MUDRÂRÂKSHASÂ, by KÂS'INÂTH T
TELANG, M. A.

- P. 300, l. 9, read वृत्तवती as a separate word.
 P. 321, l. 6, for ३ read ६.
 P. 322, l. 6 from bottom, for वृत्तान्° read वृत्तान्त°.
 P. 328, l. 2 „ for प्रियवस्यः read प्रियवस्यस्यः.
 P. 330, l. 5, for °दुतिशरीर° read °दुति शरीर°.
 P. 357, l. 11, for लिप्करं read लिप्कुरं.

NOTES.

- P. 1, l. 18, dele the inverted commas on *The*.
 P. 4, l. 3 from bottom, for *Uch.* read *Ull*.
 P. 6, l. 15, and other places, for *Pan.* or *Pan.* read *Pán*.
 P. 12, l. 18, put *shall—friend* within inverted commas.
 P. 13, l. 5, for ताम् read ताम्.
 P. „ l. 11, for a comma after 176 put a full point.
 P. 21, l. 13, dele the full point after गङ्गा.
 P. 24, l. 15, read भीतिता for भित्तिता.
 P. 28, note on l. 89, put inverted commas before *you* and after *before*.
 P. 43, last l., read माम् for माम्.
 P. 55, l. 7 from bottom, read °नुमन्नाय for °नामन्नाय.

- P. 119, l. 8 from bottom, read वञ्चना as a separate word.
- P. 120, l. 9, for वन्द्येय read चन्द्रोदयेव.
- P. 134, l. 3, for मदभन्तिरे read मदभन्तिरे.
- P. 138, l. 14, for खलि read सखि.
- P. 149, l. 6 from bottom, insert | after निवेदे.
- P. 150, l. 2, for दक्षिणो read दक्षिणः.
- P. 152, l. 12, for °तयानु राय° read °तयानुराय°.
- P. 156, l. 4, for श्रु read श्रू.
- P. 161, ls. 1 & 2, dele | before वद् and put it after इति.
- P. 163, l. 8, read सपार्थनम्.
- P. 165, l. 8, for कर्त्तृणि read कर्त्तृणि.
- P. 186, l. 10, insert | after त्यक्त्वा.
- P. 192, note 3, for प्रनिजागतिः read प्रजागतिः.
- P. 205, l. 9, for °ता ष्टा° read °ता ष्टा°.
- P. 207, l. 10, dele the dot on ई.
- P. 209, l. 3, for दुःख read दुःख.
- P. „ l. 2 from bottom, insert a semicolon after D.
- P. 210, l. 3, for भक्त° read भक्त°.
- P. 211, l. 7 from bottom, for तर्कानि read तर्कानि.
- P. 221, l. 9, insert | after अपेति.
- P. 229, l. 14, for विषयेन read विषयेन.
- P. 235, l. 5, dele the visarga after दु.
- P. 236, l. 9, insert च after भव.
- P. „ l. 16, for °धर्मिकाम् | काम- read °धर्मिकान् काम-.
- P. 240, l. 9, °मध्यपञ्चममे.
- P. 247, l. 7, for °सङ्गा° read °सङ्गा°.
- P. 252, l. 8, for °हरिणा read °हरिणा.
- P. 256, l. 9 from bottom, for भूवेदुत्° read भूवेदुत्°.
- P. 262, l. 7, for योद read यदुद.
- P. 270, l. 4, for दिष्णं read दिष्णं.
- P. 280, l. 2, for बहुदवेद read बहुदवेद.
- P. „ l. 13 for वनीयति read वनीयति.
- P. 292, l. 9, for सैनिक read सैनिक.

ĀṆA'S CHANDIS'ATAKA, by CHANDILRĀM E. DIKSHIT.

I.B.—Nos. II, VII, IX, XII, i.e. the whole of Paribhāṣendrasaṅkha-

ra in the four parts is sold at Rs. 7.

Applications for the above books to be addressed to the Curator
of the Government Central Book Depot, Bombay.